

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

4.2013

*Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ*

КИЇВ-2013

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Айбабін О. І. (Сімферополь), д. і. н., ст. н. с.
Байкара Т. (Стамбул, Туреччина), доктор філософії, проф.
Блесинг У. (Лейден, Нідерланди), доктор філософії
Богомолов О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.
Бондаренко І. П. (Київ), д. ф. н., проф.
Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*
Вовін О. В. (Манос, США), к. ф. н., проф.
Гаркавець О. М. (Алмати, Казахстан), д. ф. н., проф.
Гюльсевин Г. (Ізмір, Туреччина), доктор філософії, проф.
Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.
Ємірова А. М. (Сімферополь), д. ф. н., проф.
Йогансон Є. (Упсала, Швеція), доктор філософії, проф.
Зінько В. М. (Сімферополь), д. і. н., ст. н. с.
Івакін Г. Ю. (Київ), д. і. н., чл.-к. НАНУ
Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.
Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.
Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.
Нгуєн Куанг Тхуан (Ханой, В'єтнам), д. е. н., проф.
Ольмез М. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.
Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ
Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.
Рибалкін В. С. (Київ), д. ф. н., проф.
Рубель В. А. (Київ), д. і. н., проф.
Серебряний С. Д. (Москва, Росія), д. філос. н.
Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ
Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.
Тищенко К. М. (Київ), д. ф. н., проф.
Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*
Черніков І. Ф. (Київ), д. і. н., проф.
Яценко Б. П. (Київ), д. геогр. н., проф.

Літературний редактор *Надія Овчарук*
Коректор *Ярослава Нагірняк*
Комп'ютерний набір *Юлії Дудки*
Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*
Обкладинка *Олександра Литвина*

Адреса редакції:
01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, к. 215
Телефони: головний редактор: (044) 278-76-52,
редакція: (044) 279-99-71
E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

*Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на "Східний світ" обов'язкове.*

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 7 від 24.12.13

*1-ша сторінка обкладинки: Бутанський монастир у Бодг-гаї (Індія). Фото С. В. Капранова.
4-та сторінка обкладинки: Бодг-гая. Храм Магабодгі (Індія). Фото С. В. Капранова.*

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПП від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599 © Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2013

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Бубенок О. Б.</i> Ранние известия о татах в Крыму	5
<i>Зелінський А. Л.</i> Інкорпорація південних областей Малої Азії до складу держави Птолемеїв: нова інтерпретація подій	16
<i>Nguyen Van Kim, Nguyen Manh Dung.</i> Tradition and trade activities of the Vietnamese – historical fact and understandings	27
<i>Хайредино́ва Э. А.</i> Амулеты с изображением Хнубиса из Крыма	50
<i>Шрестха К. П.</i> До історії непальського прапора: деякі аспекти політичної та культурної символіки	61

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Білоус В. М.</i> З історії етнологічного кавказознавства: доробок українських педагогів (остання чверть XIX ст.)	69
<i>Василюк О. Д.</i> Неизвестные работы Агатагела Крымского по тюркологии в фондах ИР НБУВ	84
<i>Зуб (Руденко) Н. М.</i> Загадковий щоденник невідомого автора	93
<i>Кочубей Ю. М.</i> Тюркські народи колишнього СРСР у дослідженнях вчених України	101
<i>Лямець А. М.</i> Особливості комплектування фондів бібліотек Близького Сходу: історіографія	106
<i>Рахно К. Ю.</i> Записки іноземних мандрівників XVI століття про поховальні звичаї південних слов'ян (до питання іранського субстрату)	117

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Nguyen Van Hieu.</i> Researches on administrative geographical names stemming from Southwest Mandarin Dialect (SMD) in the Northwest mountainous provinces of Vietnam	123
<i>Хамрай О. О.</i> Просодичні перспективи арабської морфології	131
<i>Хоміцька О. Г.</i> Алжирський арабомовний роман: етапи становлення та еволюції	139

САКРАЛЬНІ ТЕКСТИ СХОДУ

<i>Shestopalets D.</i> Interpretation of the terms <i>muhkamat</i> and <i>mutashabihat</i> in medieval Qur'anic exegesis	144
---	-----

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

<i>Богомолов О. В.</i> Меджліс кримськотатарського народу: організаційні засади та політичні практики	151
--	-----

СПАДЩИНА

<i>Пушкар Н. Ю.</i> Автобіографічні записки ігумена Почаївської лаври Антонія	170
<i>Антоний, игумен Почаевской лавры.</i> Описание моего путешествия и служения, начиная с 1859 года по 1-е августа 1874 г.	173
<i>Глава 9-я.</i> Назначение в Тегеран и отправка	173
<i>Глава 10-я.</i> Семилетнее пребывание при миссии в Тегеране	176

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Капранов С. В.</i> Рецензія на: Смирнова А. И. Индийский храмовый танец: традиция, философия, легенды. – К., 2009. – 134 с.: ил.	191
---	-----

ХРОНІКА

<i>Вертієнко Г. В., Тарасенко М. О.</i> Перша Ватиканська конференція із саркофагів (First Vatican Coffin Conference)	194
<i>Капранов С. В.</i> Міжнародна наукова конференція “Японія – часи, духовність і перспективи” (Софія, 31 жовтня 2012 р.)	200
<i>Капранов С. В.</i> По сакральній Індії: Варанасі, Кумбга-мела та буддійські святині (з подорожніх нотаток)	203
<i>Петрова Ю. І.</i> Міжнародний проект “17 th century historical sources concerning Moldavia and Ukraine: research on Paul of Aleppo’s <i>Travels of Macarius III, Patriarch of Antioch</i> ”	210
<i>Прушковська І. В.</i> Восьмий Міжнародний конгрес тюркологів (Стамбул, 30 вересня – 4 жовтня 2013 р.)	212
<i>Хоміцька О. Г.</i> “Схід очима Заходу”: міжнародна конференція в Кувейті	213
<i>Summaries</i>	217
<i>Наші автори</i>	230

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

<i>O. Bubenok</i> . Early evidences about the Tats in Crimea	5
<i>A. Zelinsky</i> . Incorporation of southern Asia Minor into the Ptolemaic empire: new interpretation of the events	16
<i>Nguyen Van Kim, Nguyen Manh Dung</i> . Tradition and trade activities of the Vietnamese – historical fact and understandings	27
<i>E. Khairedinova</i> . Amulets with the image of Chnoubis from Crimea	50
<i>K. Shrestha</i> . To the history of Nepalese flag: some aspects of political and cultural symbolism	61

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>V. Bilous</i> . History of ethnologic Caucasian studies: achievements of Ukrainian educators (the last quarter of the 19th century)	69
<i>O. Vasylyuk</i> . Some unpublished Turkology works by Agathangel Krymskyi in the Institute of the Manuscript at the V. Vernadskyi National Library of Ukraine	84
<i>N. Zub (Rudenko)</i> . Inscrutable diary of unknown author	93
<i>Yu. Kochubey</i> . The Turkic peoples of the former USSR in researches of Ukrainian scholars	101
<i>A. Lyamets</i> . The main features of acquisitions at the Middle East libraries: historiography	106
<i>K. Rakhno</i> . The itineraries of foreign travellers of the 16th century on the funeral customs of the Southern Slavs (toward a question of Iranian substratum)	117

LANGUAGES AND LITERATURES

<i>Nguyen Van Hieu</i> . Researches on administrative geographical names stemming from Southwest Mandarin Dialect (SMD) in the Northwest mountainous provinces of Vietnam	123
<i>O. Khamrai</i> . Prosodic perspectives of Arabic morphology	131
<i>O. Khomitska</i> . Algerian novel written in Arabic: stages of formation and evolution	139

SACRAL TEXTS OF THE EAST

<i>D. Shestopalets</i> . Interpretation of the terms <i>muhkamat</i> and <i>mutashabihat</i> in medieval Qur'anic exegesis	144
---	-----

PRESENT PROBLEMS

<i>O. Bogomolov</i> . Mejlis of the Crimean Tatar people: organizational principles and political practices	151
--	-----

LEGACY

<i>N. Pushkar</i> . Autobiographical notes of Pochaev Lavra Monastery hegumen Anthony	170
<i>Anthony, the hegumen of Pochaev Lavra monastery</i> . Description of my journey and service, since 1859 till August 1, 1874	173
<i>Chapter 9</i> . Appointment to Tehran and departure	173
<i>Chapter 10</i> . The seven-year stay at the mission in Tehran	176

REVIEWS

<i>S. Kapranov</i> . Book review: Ganna Smirnova. Indian temple dance: tradition, philosophy, legends. – Kyiv, 2009. – 134 p.: illustrated	191
---	-----

CHRONICLE

<i>H. Vertiyenko, M. Tarasenko</i> . First Vatican Coffin Conference	194
<i>S. Kapranov</i> . The International Scientific Conference “Japan – times, spirituality and perspectives” (Sofia, 13 October 2012)	200
<i>S. Kapranov</i> . To the sacred places of India: Varanasi, Kumbha Mela and Buddhist sanctuaries (from the travel notes)	203
<i>Yu. Petrova</i> . International project “17 th century historical sources concerning Moldavia and Ukraine: research on Paul of Aleppo’s <i>Travels of Macarius III, Patriarch of Antioch</i> ”	210
<i>I. Prushkovska</i> . The Eighth International Turkologists Congress (Istanbul, September 30 – October 4, 2013)	
<i>O. Khomitska</i> . “The East in the eyes of the West”: International Conference in Kuwait	
<i>Summaries</i>	217
<i>Our authors</i>	230

РАННИЕ ИЗВЕСТИЯ О ТАТАХ В КРЫМУ

Еще в недалеком прошлом на юге Крымского полуострова существовал массив населения, носящего название *tat*. При этом происхождение крымских татар до сих пор остается предметом научных споров, причем, как и время появления термина *tat* в Крыму. В. А. Сидоренко справедливо отметил, что распространение термина *tat* в Крыму было связано с пребыванием здесь турок-османов после 1475 г. [Сидоренко 2003, 143]. Казалось бы, данные письменных источников позволяют придерживаться именно этой даты.

Так, одно из первых упоминаний о татах относится к концу XVI в., где подтверждается более ранняя информация, согласно которой город Киркиер (Чуфут-Кале) относился к области татар. Речь идет о ярлыке крымского хана Девлет-Гирея от 999 г. х. (1590–1591 гг.) начальнику крепости Киркиер, которому вменялось в обязанность взимать налог “с привозимых *tat-райя* дров – с каждого бревна по 2 акча” [Протоколы заседаний... 1912, 27]. В данном случае весьма показательным, что относительно татар был применен термин *райя*, распространенный в Османской империи. В связи с этим особый интерес представляет определение термина *райя*, которое предложил Г. Инальджик: “В наиболее широком понимании слова райя мусульмане или христиане были подданными империи, которые, в отличие от военного сословия, являлись производителями и платили налоги. В более узком значении райя являлись крестьянами, которые отличались от жителей городов и кочевников, имевших другой статус” [Инальджик 1998, 122]. Следовательно, под татами следует подразумевать облагаемое налогами сельское население Южного Крыма. В связи с этим следует согласиться с мнением В. А. Сидоренко, что термин *tat* при турках-османах имел функции не этнонима, а социального термина [Сидоренко 2003, 143–146].

Известно также, что в начале XVII в. с этого населения брали различные налоги, о чем может свидетельствовать налоговый список населения Кафы, Ески-Крыма (Солхата) и окружающих деревень, составленный в 1630 г. сборщиком налогов Хасаном Агой. По его словам, сборщик налогов “приходит в землю татар, причиняет много беспокойства, заносит мальчиков в возрасте 4–5 лет в налоговые списки и собирает налог из отобранных”. По мнению Э. Шютца, в данном случае речь идет о налоге детьми – *дев-ширме*, которых подвластные туркам-османам народы, в первую очередь из числа христиан, обязаны были поставлять в султанское войско [Schütz 1977, 84–86].

О том, что в начале XVII в. таты проживали в сельской местности и также находились вблизи Кафы и Судака, свидетельствует Армянская хроника 1615–1648 гг., составленная монахом Хачатуром из Кафы. По его данным, в 1622 г. казаки на 33 судах прибыли в порт Кафы и напали на город и окрестности. Кроме того, “также они разорили сады на земле *tatov*”. В 1629 г. казаки снова напали на побережье Крыма, в результате атаки подвергся и Судак, а также были причинены “разорения на земле *tatov*” [Schütz 1977, 83–84]. В. Д. Смирнов приводит данные из донесения крымского хана в Порту о событиях, разыгравшихся в Крыму в 1649 г., т. е. во время похода крымского хана в Польшу. В то время нападению донских казаков подвергся буквально “берег под

названием татский иль, находящийся возле Балкльги (Балаклавы. – О. Б.)” [Смирнов 1887, 542]. Исходя из этого, можно считать, что в первой половине XVII в. поселения татов располагались в горах и на побережье не только Восточного Крыма, но и юго-западной части полуострова, т. е. на территории не только собственно Крымского ханства, но и земель, находившихся под непосредственным управлением османской администрации. Как видим, эта территория татов имела особое название.

Это нашло отражение также в содержании фирмана крымского хана Мухаммеда IV к митрополиту Крымскому Давиду, который был послан в 1062 г. х. (1652 г.): “Да будет известно, по получении сего Высочайшего фирмана, достопочтейнешим из кадиев и судей – рудникам доблестей и слова – *Тат-элискому*, Карасускому, Балаклавскому и Козловскому кадиям... что состоящий митрополит по моему Высочайшему берату над неверными *Тат-эли* и принадлежащих к нему местностей духовное лицо Давид послал к нашим счастливым дверям человека с прошением, жалуюсь на тех, кто не подчиняется установленным кануном (законом) некоторым религиозным обрядам” [Биярсланов 1889, 81]. В связи с этим особый интерес представляет мнение переводчика фирмана – Мурата Бей Биярсланова, что “Тат-эли – страна, где живут таты” [Биярсланов 1889, 81, прим. 1]. Это сообщение может свидетельствовать также о том, что в середине XVII в. часть татов Южного и Восточного Крыма относились к числу христиан и они имели своего митрополита.

Однако уже во второй половине XVII в. ситуация с использованием термина *тат* несколько изменилась. Об этом могут свидетельствовать довольно подробные сведения о татах Крыма турецкого путешественника Эвлии Челеби, который побывал в Крыму в 1666–1667 гг. Описанию земли татов в его “Книге путешествия” отведено два отдельных раздела, а также некоторые фрагменты из других частей сочинения. Один из них, носящий название “Описание Яйлы Татского иля”, посвящен описанию географического местоположения территории татов и местного населения: “Это высокие горы. С их высшей точки можно без труда осмотреть весь Крымский остров, имеющий форму треугольника. На восток и на запад от вышеописанного Судака – горы Татского иля. Но они опять же входят в кефинский эйялет. Здесь много обрывистых гор и хребтов. Весь народ здесь – греки и лазы, говорящие по-гречески. Всего их до 15-ти тысяч, татского народа, стрелков из ружей. Когда они говорят между собой по-гречески, употребляют выражения из какого-то другого языка” [Эвлия Челеби 1999, 79].

Не менее интересны данные об этом особом языке татов, содержащиеся в “Главе о наречии, присутствующем в выражениях народа татов-муртатов”: “Так как область татского иля находится в кыбловой (юго-восточной. – О. Б.) стороне Крымского острова, на краю мыса, там есть своего рода трудные слова. Это не греческий, не чагатайский и не лазский язык. Это какой-то другой язык. Когда они говорят между собой, человек удивляется” [Эвлия Челеби 1999, 79]. Таким образом, Эвлия Челеби дает нам понять, что часть татов ранее говорила не на греческом, а на каком-то другом языке.

Сведения о географическом положении земли татов дополняет также информация Эвлии Челеби об их соседях: “На север от этих гор лежат степи, и все это татарская земля...” [Эвлия Челеби 1999, 79]. Исходя из сведений турецкого автора, можно предположить, что территория татов практически охватывала весь Горный Крым. Немаловажное значение имеют сведения Эвлии Челеби о религии татов, которых он назвал “муртаты”. По мнению Е. В. Бахревского, переводчика сочинения Эвлии Челеби, термин *муртат* мог представлять собой искаженное слово *мурдад*, что на арабском языке означает “вероотступник” [Эвлия Челеби 1999, 79, прим. 295]. Однако не исключены и другие объяснения этого термина.

В главе “Книги путешествий” Эвлии Челеби, посвященной крепости Эски Кырым, сказано: “...когда Крымский остров был в руках генуэзских франков, хан... из татарских ханов захватил Крым, но в руках неверных остались горы *Татского иля*, находящиеся на берегу моря на обрывистых скалах, и крепости Кефе, Судак, Мангуп, Балаклава,

Инкерман, Сар-керман и множество других крепостей. Половина Крымского острова – степи Олмаган до крепости Орта – стала татарской, и татарский хан заключил с неверными договор о мире, [по которому] половина Крымского острова оставалась франкской, а половина – татарской” [Эвлия Челеби 1999, 80]. Очевидно, Эвлия Челеби подразумевал под “неверными” прежних жителей Татского иля.

Кроме того, Эвлия Челеби упоминает татов не только как жителей Крыма, но и как обитателей соседнего Таманского полуострова. По его словам, в его время, т. е. в XVII в., они проживали в восточной части пригорода крепости Тамань: “В восточной части пригорода имеется базар кафиров, который очень красочен... В большинстве своем жителями его (пригорода) являются неверные таты, греки и армяне” [Эвлия Челеби 2011, 7]. Этот отрывок дает основание полагать, что упомянутые на Тамани таты относились к числу немусульманского населения и их пребывание в крепости Тамань могло быть связано с торговой деятельностью.

В связи с этим особого внимания заслуживает то, что в XVII в. в текстах переписки бахчисарайского двора с московскими царями в титулатуре крымских ханов перечисляются народы, подвластные венценосному правителю династии Гиреев: “Великие Орды и великого юрта Кипчацкие степи Крымского государства и всех нагай и многих татар и меж горских черкас *Татцкой* и Тевкетцкой великий государь благодатный и храбрый Ислам Гиреево царево величество”. Так называли себя крымские ханы. Приведенный текст с некоторыми различиями содержится в большинстве посланий крымского хана российскому царю [Сборник некоторых... 1881, 31; Памятники дипломатических сношений... 1891, 10, 17, 25; Из истории сношений Москвы с Крымом... 1906, 81, 85]. Аналогичным образом обращались и московские самодержцы к крымским ханам: “Единого великого Бога неизчетною милостию и бусурманам закона давшего Пророка Магамметя и четырех учеников его молитвою, великие орды и великого юрта Крымского государства безчисленных многих Татар, и неизчетных Нагай и меж Горских Черкас *Татцкий*, Тавкецкий, и всех многих бусурман великий и благодатный государь превысочайший и правосудный Аноет Гирей царь, Казыгирея царя сын, Девлет Гиреева царева величества внук, великие Орды и великого Юрта” [Памятники дипломатических сношений... 1890, 43].

Особый интерес вызывает то, что крымский хан представлен как “Татцкой и Тевкетцкой великий государь”, что позволяет среди подвластного крымским ханам населения видеть народы *таты* и *тевкеты*. Именно упоминание в титулатуре крымского хана рядом с “межгорскими Черкасами” “тацких и тевкецких народов” дало основание Е. П. Алексеевой считать татов и тевкетов адыгскими племенами и в соответствии с этим локализовать их на Северо-Западном Кавказе [Алексеева 1957, 27]. Однако Н. Г. Волкова была не согласна с выводами Е. П. Алексеевой и считала, что *таты* должны были проживать в Крыму и не относились к адыгскому этническому массиву, как, впрочем, по ее мнению, и тевкеты [Волкова 1973, 46–49].

Однако упоминание со стороны Эвлии Челеби татов не только как жителей Крыма, но и как обитателей соседнего Таманского полуострова [Эвлия Челеби 2011, 7] дает основание поддержать мнение Е. П. Алексеевой, согласно которому фигурирующие в переписке московского и крымского дворов “таты” и “тевкеты” могли быть жителями Северо-Западного Кавказа, а не только Крыма [Алексеева 1957, 27]. Из этого следует, что в позднее Средневековье термин *там* не имел четких территориальных, а возможно, и этнических границ. Хотя нет сомнений в том, что в то время и позже термин *там* в большинстве случаев использовался для обозначения жителей южной части Крымского полуострова.

В XVII в. татов в Крымском ханстве было так много, что для управления ими была учреждена даже государственная должность – *Тат-агасы*. Исследователь архивов крымских ханов Ф. Хартихай по этому поводу отмечает: «Тат-агасы был управляющим земель, известных в делах посольского приказа под именем “татских”. Эти земли были

обитаемы христианами и составляли удел хана; название свое они получили от слова “тат”» [Хартихай 1866, 210]. В. Х. Кондораки считал, что *Tam-agasy* являлся в Крымском ханстве “министром лесных дел, земель и народов, обитавших на южном берегу” [Кондораки 1875, 11, 47]. Вполне возможно, что эта должность была упомянута в документах московского посольства в Крым в 1626–1628 гг. как “Тат-Кирей князь” или “ага Татцкий” [Из истории сношений Москвы с Крымом... 1906, 9, 48, 72, 92]. Со временем татский фактор стал настолько значительным для Крыма, что даже в турецких документах второй половины XVIII в. население полуострова разделялось на две группы – татар и татов [Сборник некоторых важных известий... 1881, 31]. Таким образом, видим, что степные крымские татары и турки-османы в османский период называли “татами” оседлое земледельческое население как Юго-Западного, так и Восточного Крыма, вне зависимости от их происхождения и религии. В данном случае под татами можно также подразумевать просто жителей “Татского иля”.

После официального присоединения Крыма к России и выселения христиан из Юго-Западного и Восточного Крыма в Северное Приазовье термин *tam* не исчез из употребления, а наоборот, стал все чаще фигурировать в записках и отчетах европейских путешественников и ученых, посещавших Крым. Одним из них являлся академик Паллас, который побывал на полуострове в 1793–1794 гг. Исследователь посетил тогда три южнобережных татарских деревни – Кикинепс, Лимена и Симеис – и отметил относительно их жителей, что “собственно крымские татары и считают их не своими, а чужестранными, и называют презрительным именем *Tam*” [Паллас 1881, 150–151]. Спустя несколько десятилетий среди татар Лимены побывал В. Кондораки, который сделал вывод: “...Монголо-татары при входе своем в Крымский полуостров застали на южном берегу особенный народ, который назвали *Tatami* – это мы знаем потому, что и теперь внутри Крыма степные и городские татары называют южнобережных мусульман этим именем, а полосу, начиная от Байдарских ворот до Алушты, Ичелем. Не может быть, чтобы название это относилось собственно к грекам...” [Кондораки 1867, 27–34; Кондораки 1873, 157–159]. Таким образом, имеются основания считать также татами южнобережных татар, проживавших в конце XVIII–XIX вв. как в юго-западной, так и в восточной частях Крымского полуострова.

Относительно оставшихся в Крыму татов во второй половине XIX в. Ф. Брун отмечал, что термин *tam* в его время собственно крымские татары применяют “ко всем инородным обитателям полуострова” [Брун 1880, 240–241]. Аналогичную ситуацию зафиксировали в более позднее время и другие исследователи, посетившие Крым. Так, в начале XX в. С. Васюков отмечал: “Горные татары (их прежде звали *tamy*) не принадлежат к монгольскому племени, напротив, это люди чисто кавказской расы... Горцы исповедуют магометанство, но многоженство не принято у них, и я не встречал даже богатых татар, имевших двух, а тем более трех жен” [Васюков 1904, 14]. В. Минорский в начале XX в. также отметил один весьма интересный факт: “На сегодняшний день ногайские татары Северного Крыма называют именем *Tam* всех мусульман южного побережья полуострова” [Minorsky 1987, 14]. Относительно этого в начале 20-х гг. XX в. Б. А. Куфтин писал: “Татары южного берега представляют группу вполне определенную не только географически, но и культурно. У татар предгорного Крыма они известны под именем татов” [Куфтин 1925, 24].

Таковую же ситуацию в конце 20-х гг. XX в. зафиксировал и В. И. Филоненко: “Крымские степные татары, ногайцы, татар южнобережных и горных обыкновенно называют «татами». По данным этого же исследователя, среди крымских татар “название *tam* имеет насмешливое значение, с известной долей презрения, как будто *tamy* даже и не настоящие татары” [Филоненко 1928, 130, 132]. Такое же пренебрежительное отношение к татам было зафиксировано в фольклоре степных крымских татар и даже караимов [Пословицы... 1915, 56, 132].

Относительно сложившейся ситуации В. А. Бушаков высказался следующим образом: “В Крыму татары северных предгорий называли татами население Южного берега, как христианское греко- и тюркоязычное, так и тюркоязычное мусульманское, а ногайцы, которые обитали в степном Крыму, называли татами не только жителей Южного берега, но и всех крымских татар” [Бушаков 1996, 114–115]. Только в XX в. исследователи стали отмечать, что татары Южного Крыма в качестве самоназвания начали использовать термин *tat* [Бушаков 1996, 116]. Как видим, в новое время термин *tat* нес в себе не только территориальное значение, но и социальную нагрузку.

Кроме степных и предгорных татар Крыма, а также караимов, термин *tat* имел распространение и среди греков, переселившихся в 1778 г. из Южного Крыма в Северное Приазовье, в район Мариуполя. Непосредственное отношение к данному аспекту проблемы может иметь информация В. В. Радлова, относящаяся к концу XIX – началу XX в.: “В Крыму, в западной части южного берега я слышал, что татары, живущие к северу от Судака, назывались татами” [Радлов 1905, 899–900]. Аналогичную ситуацию зафиксировал В. Григорович в середине XIX в. среди мариупольских греков в Приазовье: “Поселение, известное под именем мариупольских греков, на самом деле состоит из двух народностей, и это заметно даже в очертаниях лиц. Первая, которую на месте называют *Татами*, вышла из Сугдайской епархии и обитает в 12 или 15 селах. Эти Таты говорят своеобразным греческим языком. Вторая, которой прозвище *базариане*, не зная по-гречески, говорит татарским языком. Она выселилась из Херсонской епархии, что доказывают и названия сел между Севастополем и Тепе-керменом” [Григорович 1874, 5–6].

Сообщение В. Григоровича о неоднородности мариупольских греков подтвердил побывавший в Приазовье спустя несколько десятилетий Ф. Браун: «...одни из них, так называемые *tat*, говорят по гречески; они вышли главным образом из прежних Генуэзских владений южного берега Крыма; – другие, говорящие по-татарски, – суть выходцы из юго-западной горной области Крымского полуострова, т. е. именно из той области, которая до 1475 г. составляла владение Манкупских или “Готских” князей... Что касается языка переселенцев, – продолжает далее исследователь, – то они, как я уже сказал, делятся в этом отношении на две группы: одни, так называемые *tat*, говорят на своеобразном греческом наречии, которое они называют *аила...*» [Браун 1890, 78, 84–85]. Однако из сообщений В. Григоровича и Ф. Брауна так и не ясно, в каком качестве использовался первоначально термин *tat* в среде мариупольских греков – как самоназвание одной из групп этого населения или как обозначение со стороны соседей.

Не внесли определенной ясности в решение этого вопроса и современные исследователи мариупольских греков И. С. Пономарева и Е. И. Назарьев. Они допускают, что в прошлом существовала “двухзначность этнонима *таты*, возможность использования его как относительно румеев (эллинофонов. – *О. Б.*), так и урумов (тюркофонов. – *О. Б.*), которые населяют Северное Приазовье” [Пономарева, Назарьев 2000, 198]. Наблюдения же А. Н. Гаркавца вносят ясность в решение вопроса. По его данным, “урумы и сегодня называют румеев татами” [Гаркавец 1999, 6].

Таким образом, наблюдения упомянутых исследователей позволяют считать, что термин *tat* не использовался в среде мариупольских греков как самоназвание одной из групп этой этнической общности – *татами* называли тюркоязычные выходцы из юго-западной части Крыма своих эллиноязычных соплеменников, вышедших из района Судака. В начале XX в., по данным Б. А. Куфтина, именем *tat* “называют себя и сами татары наиболее глухих деревень Судакского района” [Куфтин 1925, 24]. Информация В. В. Радлова о том, что в конце XIX в. “в Крыму, в западной части южного берега... татары, живущие к северу от Судака, назывались татами” [Радлов 1905, 899–900], позволяет обозначить место первоначального распространения термина *tat* – район Судака. И. С. Пономарева и Е. И. Назарьев, в свою очередь, также отмечают, что “*та-*

тами называли себя татары, которые жили на север от Судака”. “Это, – считают исследователи, – пример распространения слова *таты* в качестве самоназвания в Крыму” [Пономарьова, Назар’ев 2000, 204].

Проведенный автором данной статьи несколько лет назад анализ позволил прийти к выводу, что термин *там* имел широкое распространение среди тюркоязычного населения Евразии, в первую очередь на территориях огузов, и, соответственно, имел обширный спектр семантических значений, а именно: 1) подданный иностранного происхождения; 2) согдиец или ираноязычный житель; 3) несторианский христианин; 4) чужеземец, говорящий на непонятном языке; 5) земледелец – житель оазисов; 6) этнографическое название для обозначения нетюрков; 7) первобытные обитатели; 8) мусульманин-шиит; 9) представитель народов, находившихся под властью тюрок, т. е. таджик; 10) потомок курдов или персов, обитавших в провинциях, подпавших под власть тюрок; 11) класс подвластных людей, живущих вне города; 12) этноним – название и самоназвание представителей этнических групп, проживающих на северо-западе Ирана, в Азербайджане и Дагестане, язык которых походил на персидский, но по ряду особенностей отличался от него; 13) таджик – потомок местного населения, не полностью ассимилированного тюрками; 14) представитель тюркоязычного населения, которое своим происхождением связано с местным дотюркским населением; 15) носитель культурных традиций, распространенных среди основной части местного населения, и т. п. [Бубенок 2004, 206–223]. На этом круг значений термина *там* не исчерпывается. Следует добавить, что вне пределов Крыма среди кипчаков или монголов термин *там* не имел распространения, а если встречался, то там, где проживали по соседству огузы. Поэтому для нас очень важна информация не только о времени первой фиксации термина *там* на территории Крыма, но и о его семантике.

В одной из своих последних публикаций по данной теме В. А. Сидоренко заметил: «наиболее отвечающим условиям появления этого термина в Крыму (не ранее конца XV в.) объяснением его значения можно считать “оседлые”, “покоренные”» [Сидоренко 2003, 143]. И если предложенная семантика слова для османского периода вполне убедительна, то дата появления в Крыму термина *там* – конец XV в. – выглядит весьма поздней. Для такого сомнения есть основания.

Так, немецкий автор первой половины XV в. Иоганн Шильтбергер сообщает о ситуации возле Кафы: “Далее город Киркьер (Karckeri) в хорошей стране, именуемой *Sudi (Suti)*, но которую язычники (татары-мусульмане. – О. Б.) называют *Tam (That, Than)*. Она населена греческими христианами и производит отличное вино” [Иоганн Шильтбергер 1867, 57–58]. В другом месте сочинения Иоганна Шильтбергера среди языков, на которых “служат Богу по греческому вероисповеданию”, на 7-м месте назван “*kuthia* – у язычников *thatt* (тат)” [Иоганн Шильтбергер 1867, 101–102]. По мнению переводчика немецкого текста “Путешествия” – Ф. Бруна, название *kuthia* следует связывать с термином *Готия*, потому что армянское обозначение для Готии – *Kouth* и *Kuti*. Следовательно, по Ф. Бруну, область *Sudi (Suti)* – “ничто иное, как ошибочное чтение армянской формы имени Готии” [Иоганн Шильтбергер 1867, 58, прим. 4; Брун 1880, 236]. Что же касается упоминаемого Иоганном Шильтбергером города *Киркьер (Karckeri)*, то Ф. Брун считал, что это более поздний Чуфут-Кале и он находился там, “где была непременно горная часть Тавриды, или Готия, называемая татарами Тат” [Иоганн Шильтбергер 1867, 57–58, прим. 4].

Известно, что Иоганн Шильтбергер жил в 1381–1440 гг. Он служил оруженосцем у рыцаря Линхарта Рехартингера, с которым участвовал в битве с турками у Никополя в 1394 году, где попал в плен к туркам. После разгрома войск султана Баязида Тамерланом у Ангоры в 1402 г. был в плену у Тамерлана, затем – у его сына Шахруха. Всего провел “среди язычников” более 30 лет. Вернулся в Германию, бежав из рабства в Мигрелии в 1427 г. За годы своих странствий посетил Грецию, Малую Азию, Персию, Грузию, Урал, Сибирь, Среднюю Азию, Крым. После освобождения Иоганн Шильтбергер

написал свои воспоминания, которые впервые были изданы в Майнце в 1475 г. [Шильтбергер 1908, 574]. Как видим, информация Иоганна Шильтбергера о Крыме заслуживает доверия, поскольку он сам лично посетил Крым. Однако более ранние сообщения другого европейского путешественника о Крыме не могут вызывать такого доверия, потому что не известно, посетил ли он лично Крым до написания своей книги.

Речь идет об Иоанне III – восьмом католическом архиепископе в Солтани (с 1398 г.). Часто он отождествляется с Иоанном де Галонифонтибусом. Известно, что 26 августа 1398 г. папа Бонифаций IX утвердил Иоанна, находившегося в Риме, на архиепископскую кафедру Солтани в Иране, завоеванном к тому времени Тимуром. Иоанн отправился на Восток, но после победы Тимура над Баязидом при Ангоре в 1402 г. был послан победителем в Европу с известием об этом событии. Около 1423 г. Иоанн выехал из Ирана в Крым, где и провел последние годы жизни, курируя также крымскую епархию. Но значительно ранее этого, в 1404 г., была написана его “Книга познания мира” (*Libellus de notitia orbis*) на испорченной латыни, являющаяся важным источником по истории и этнографии Ирана, Кавказа, Малой Азии и других регионов. В ней также содержатся данные о деятельности в этих странах доминиканцев и францисканцев. В своих описаниях Иоанн основывался как на собственных путевых впечатлениях, так и на информации, полученной от других путешественников, в основном купцов. Кроме того, он пользовался трудами своих предшественников – других средневековых авторов. До настоящего времени сохранилось три рукописи сочинения архиепископа Иоанна [Иоанн де Галонифонтибус].

В своем сочинении “Книга познания мира” он отмечает: “Вдоль и вокруг Черного моря живут два малых народа: *таты* и некоторое число готов. В своей религии они следуют грекам и пользуются греческими буквами. Готы претендуют на происхождение от шотландцев и говорят как англичане. Они живут здесь вдоль побережья близ Кафы, также как и в Татарии и Кумании” [Иоанн де Галонифонтибус 1980, 13]. Именно привязка Иоанном де Галонифонтибусом татов к готам и Кафе заставляет видеть в них группу населения Крыма, а не другого региона. Последнее предположение подтверждают данные этого же автора об этноконфессиональном составе населения “Великой Татарии” (Золотой Орды. – *О. Б.*), куда входила значительная часть Крымского полуострова: “В этой стране много христиан, а именно: греки, разные армяне, зики, готы, *таты*, воляки, русские, черкесы, леки, асы, аланы, авары, казикумухи, и почти все они говорят на татарском языке” [Иоанн де Галонифонтибус 1980, 15]. Таким образом, есть доказательства того, что в Крыму в начале XV в., т. е. задолго до османского завоевания, проживали таты.

Вопрос в том, представителей какого народа Южного Крыма в золотоордынский период изначально называли татами. Сообщения Иоанна де Галонифонтибуса дают понять, что на рубеже XIV–XV вв. таты являлись соседями готов. Кроме того, данный автор, перечисляя народы с запада на восток, поместил татов после греков, армян, зиков и готов [Иоанн де Галонифонтибус 1980, 15], чем еще раз подтвердил соседство и культурно-религиозную близость готов и татов.

Следует отметить, что во времена позднего Средневековья в Восточном и Юго-Западном Крыму проживали аланы, которые были непосредственными соседями готов и являлись, как и последние, “греческими” (православными) христианами. Нас не должно смущать то, что Иоанн де Галонифонтибус в своем перечне народов Золотой Орды наряду с татами назвал асов и аланов, которых он поместил между черкесами с леками и аварами (аварцами), с казикумухами [Иоанн де Галонифонтибус 1980, 15]. В данном случае в упомянутых асах и аланах логичнее видеть жителей Северного Кавказа.

Информация Иоганна Шильтбергера зафиксировала несколько иную ситуацию, потому что к языку татов он отнес язык населения области *Kuthia* [Иоганн Шильтбергер 1867, 101–102], которую Ф. Брун отождествлял с названием крымской территории *Готия* [Иоганн Шильтбергер 1867, 58, прим. 4; Брун 1880, 236]. Таким образом, уже в

начале XV в. термин *tam* мог использоваться для обозначения двух соседних народов Южного Крыма – аланов и готов. Следовательно, информация Иоанна де Галонифонтибуса могла отражать более раннюю ситуацию, чем данные Иоганна Шильтбергера. На основании этого можно считать, что термин *tam* мог иметь в Крыму такие первоначальные семантические значения, как “некочевник”, “оседложивший” и т. п., а не “ираноязычный житель” и т. п. [Козин 1941, 191–192]. Поэтому со временем термин *tam* мог распространиться и на другое оседложившее христианское население Южного Крыма, имевшее много общего с аланами в культуре и религии.

Как уже отмечалось, возможным первоначальным местом появления термина *tam* являлись земли между Кафой и Судаком, т. е. та территория Восточного Крыма, где жили аланы и где находилась первая официальная резиденция монголов – Старый Крым. Сообщение Иоанна де Галонифонтибуса как раз и отражает ту ситуацию, при которой татары в Восточном Крыму называли “татами” местных аланов. Но, когда в первой половине XV в. крымские ханы обосновались в Кирк-Иере, они перенесли название *tam* на близких к аланам по культуре готов. Это и нашло отражение в сообщении Иоганна Шильтбергера. Следует обратить внимание на выводы А. Г. Герцена и Ю. М. Могаричева, согласно которым в первой половине XV в. “заметное место Кырк-ор стал занимать в период образования Крымского ханства”, административным центром которого он являлся до XVI в., “когда ханская ставка была перенесена в Бахчисарай”. При этом исследователи указывали на нахождение в данном районе как аланов, так и готов [Герцен, Могаричев 1993, 58–74].

Как уже отмечалось, термин *tam* имел распространение в первую очередь среди тюрков-огузов. В Крыму из их числа в доосманский период следует выделить тюрко-сельджуков. У нас есть сведения о неоднократных миграциях тюрко-сельджуков в Восточный Крым на протяжении всего XIII в. и позже с территории Малой Азии, где обосновались во второй половине XIII в. враждебные Джучидам Хулагуиды.

По данным мусульманского автора Ибн Биби, эмир Чобан, посланный сельджукским султаном Ала ад-Дином Кай Кубадам, захватил Судак. После покорения Судака, свидетельствует далее информатор, Чобан вернулся в Малую Азию, оставив гарнизон и соорудив в городе мечеть [Якубовский 1928, 54–58]. В связи с этим особый интерес представляет мнение А. Ю. Якубовского, согласно которому сельджуки могли захватить Судак в 1221 г. либо в 1222 г., т. е. накануне первого появления монголов в городе [Якубовский 1928, 58–60]. Данные мусульманских авторов свидетельствуют о том, что именно в начале 1223 г., во время своего первого рейда в Восточную Европу, монголы перезимовали в Судаке [Тизенгаузен 1884, 26; Рашид-ад-дин 1952, 229]. Сведения письменных источников позволили В. Г. Ченцовой сделать вывод о последовательности событий, которые произошли в этот период вокруг Судака: “...два события – поход эмира Чобана и нападение татар на Судак – в данном случае ни хронологически, ни логически не могут быть связаны друг с другом” [Ченцова 1996, 176]. О том, что в начале 1223 г. гарнизон сельджуков уже покинул Судак, может свидетельствовать информация Ибн ал-Асира: “Придя к Судаку, татары овладели им, а жители его разбрелись; некоторые из них со своими семьями и своим имуществом взобрались на горы, некоторые отправились в море и уехали в страну Румскую (Конийский султанат. – О. Б.), которая находится в руках мусульман из рода Килиджарслана” [Тизенгаузен 1884, 26].

В. А. Сидоренко полагает, что и после 1223 г. сельджуки, известные как “тюрки”, мигрировали в Крым. Причиной этого, по его мнению, могло стать неприятие некоторыми племенами огузов ислама, который они приняли лишь внешне, но в душе оставались христианами. Это привело к восстанию Баба-Исхака в 1239 г. в Малой Азии, в результате которого тюрки-огузы оказались в Румелии и на южном побережье Крыма. Большой интерес может представлять следующее наблюдение исследователя: “Особенно значительной была эмиграция ремесленников-огузов, в том числе строителей, в

которых нуждались города. Посетивший около 1252 г. крымский город Судак францисканский монах Гийом Рубрук отмечал присутствие там тюрок, как можно понимать – огузов. В приписках к греческому синаксарию из Судака содержится много упоминаний христиан с тюркскими именами...» [Сидоренко 2003, 146].

Кроме того, В. Д. Смирнов в своей монографии “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.” приводит немало свидетельств в пользу и более поздних миграций турок-сельджуков в Восточный Крым. Особый интерес может представлять информация о бегстве сельджуков в Добруджу, откуда они переселялись в Крым. Эта миграция происходила под предводительством так называемого Сары-Салтыка, память о котором нашла отражение в легендах и была окружена ореолом святости. В. Д. Смирнов считал, что это переселение в Крым происходило при участии малоазийского султана Изз ад-Дина Кейкавуса II. Основанием для этого является сообщение придворного поэта турецкого султана Мюрада III, правившего с 1575 по 1595 г., – Сеида Лукмана. Этот средневековый автор об этом переселении сообщает в извлечении из “Огуз-наме”, опубликованном в 1854 г. По Сеиду Лукману, Изз ад-Дин Кейкавус был представлен Берке-хану, который поселил добруджских тюрок вместе с Сары-Салтыком в Дашт-и Кипчак. В результате султану были предоставлены в икта в Восточном Крыму Солхат и Судак. По мнению В. Д. Смирнова, эти события происходили в 1265 г. [Смирнов 1887, 14]. Однако турецкий автор Мюнеджим-баши сообщает, что после смерти Изз ад-Дина в 1278–79 г. его “сыновья перебрались в страны румские, а затем пошли ко двору Абака-хана и там были приняты с почетом” [Смирнов 1887, 23]. Вопрос в том, остались ли остальные сельджуки после этих событий в Восточном Крыму.

Современные исследователи В. А. Сидоренко и О. С. Маврина считают, что это было вполне возможно, и в качестве доказательства этого ссылаются на сообщение Ибн Баттуты, согласно которому в XIV в. “Судак населяют турки и под их покровительством находятся несколько византийцев” [Тизенгаузен 1884, 303]. Однако под “тюрками” Ибн Баттута мог подразумевать не только турок-сельджуков.

Тем не менее есть археологические свидетельства сельджукского присутствия в Восточном Крыму. Так, О. С. Маврина в своей статье на данную тему отметила: «Безсумнівно, ці події відобразились на поширенні в Південно-Східному Криму і в інших частинах півострова певних художніх ідей, які зумовили появу в архітектурі Криму елементів “сельджуцького стилю”. Стиль архітектурних споруд (декор культових будівель, різні деталі мусульманських і християнських храмів, надгробків, а також різний декор некультових споруд, що виробився у Криму в XIV–XVI ст., багато дослідників вважають єдиним, що веде своє походження від середньовічних пам’яток Малої Азії періоду сельджуцьких завоювань, що й визначило його назву як сельджуцького» [Маврина 2008, 101–102].

Таким образом, вполне возможна та ситуация, когда в XIII в. в Судак неоднократно селились беженцы из Малой Азии – турки-сельджуки, которые стали составлять часть населения города. Они, как представители огузов, могли первыми занести в Крым термин *tat*, который они, как горожане, использовали для обозначения местного земледельческого населения, представленного аланами. Стало быть, наиболее вероятным для того времени значением термина *tat* может являться “земледелец”, “некочевник”. Близкое соседство с Солхатом (Старым Крымом) могло способствовать распространению этого термина среди татар с тем же значением. Именно такие семантические значения термина *tat* могут объяснить, почему степные татары вкладывали в данное слово пренебрежительное значение, ибо в глазах кочевников-скотоводов занятие земледелием считалось весьма непочетным занятием, достойным, по их убеждению, лишь людей неблагородного происхождения. Получается, что к распространению термина *tat* в Крыму могли быть причастны не только турки-османы, но и их предшественники турки-сельджуки.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеева Е. П.* **Очерки по экономике и культуре народов Черкессии в XVI–XVII вв.** Черкесск, 1957.
- Биярсланов М.* Мурат Бей Биярсланов. Фирман Мухаммеда IV Митрополиту (крымскому) Давиду, последовавший в 1062 году хиджры (в 1652 году хр. лет) // **Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК)**. № 7. Симферополь, 1889.
- Браун Ф.* Мариупольские греки // **Живая старина**. Вып. II. Санкт-Петербург, 1890.
- Брун Ф.* **Черноморье**. Т. II. Одесса, 1880.
- Бубенок О. Б.* **Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.)**. Киев, 2004.
- Бушаков В.* Етнонім татар у часі і просторі // **Україна в минулому**. Вип. 8. Київ – Львів, 1996.
- Васюков С.* **Крым и горные татары**. Санкт-Петербург, 1904.
- Волкова Н. Г.* **Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа**. Москва, 1973.
- Гаркавец О.* **Уруми Надазов'я**. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата, 1999.
- Герцен А. Г., Могаричев Ю. М.* **Крепость драгоценностей**. Кырк-ор. Чуфут-Кале. Симферополь, 1993.
- Григоревич В.* **Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра**. Одесса, 1874.
- Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче. Посольство С. И. Тирбеева в Крым 1626–1628 г. С предисловием Л. М. Савелова // **ИТУАК**. № 39. Симферополь, 1906.
- Інальдджик Г.* **Османська імперія**. Класична доба 1300–1600. Київ, 1998.
- Іоанн де Галонифонтибус.* **Сведения о народах Кавказа**. (1404 г.). Из сочинения “Книга познания мира”. Баку, 1980.
- Іоанн де Галонифонтибус.* – <http://ru.m.wikipedia.org>
- Іоганн Шильтбергер.* Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1421 / Пер. с нем. Ф. Бруна // **Записки Императорского Новороссийского университета**. Т. I. Одесса, 1867.
- Козин С. А.* **Сокровенное сказание** (Юань чао би ши). Москва – Ленинград, 1941.
- Кондораки В. Х.* **Универсальное описание Крыма**. Т. I–II. Ч. 1. Николаев, 1873.
- Кондораки В. Х.* **Универсальное описание Крыма**. Т. I–II. Ч. 8–13. Санкт-Петербург, 1875.
- Куфтин Б. А.* Южнобережные татары Крыма // **Крым**, 1925, № 1.
- Мавріна О. С.* Сельджуки в Крыму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // **Східний світ**, 2008, № 2.
- Паллас.* Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793–1794 годах // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. XII. Одесса, 1881.
- Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном Архиве Министерства Иностранных дел (Продолжение) // **ИТУАК**. № 10. Симферополь, 1890.
- Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном Архиве Министерства Иностранных дел (Продолжение) // **ИТУАК**. № 11. Симферополь, 1891.
- Пономарьова І. С., Назар'єв С. І.* До питання формування етноніму “*tat*”, що побутує серед етнічних грецьких груп Українського Надазов'я // **Сходознавство**. № 9–10. Київ, 2000.
- Пословицы, поговорки и приметы Крымских татар, собранные А. А. Боданинским, Мартино и О. Мурсовым // **ИТУАК**. № 52. Симферополь, 1915.
- Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии (Заседание 26 мая 1911 г.) // **ИТУАК**. № 47. Симферополь, 1912.
- Радлов В. В.* **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. III. Ч. I. Санкт-Петербург, 1905.
- Рашид-ад-дин.* **Сборник летописей**. Т. I. Кн. I. Москва – Ленинград, 1952.
- Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма**. Санкт-Петербург, 1881.
- Сидоренко В. А.* Формирование крымскотатарского народа // **Тюркские народы Крыма** (Народы и культуры). Москва, 2003.
- Смирнов В. Д.* **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв.** Санкт-Петербург, 1887.

Тизенгаузен В. Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. I. Санкт-Петербург, 1884.

Филоненко В. И. К вопросу о происхождении и значении слова “тат” // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.** Т. II (59). Симферополь, 1928.

Хартихай Ф. Историческая судьба крымских татар // **Вестник Европы.** Т. II. Санкт-Петербург, 1866.

Ченцова В. Г. Материалы к истории Херсона в средние века // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.** Вып. V. Симферополь, 1996.

Шильтбергер Иоганн // **Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.** Т. 78. Санкт-Петербург, 1908.

Эвлия Челеби. **Книга путешествия.** Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.) / Перевод и комментарии Е. В. Бахревского. Симферополь, 1999.

Эвлия Челеби. **Описание Северного Кавказа** (Извлечения из сочинения “Сейяхат-наме”). Москва, 2011.

Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // **Византийский временник.** 1927. Т. 25. Ленинград, 1928.

Schütz E. The Tat People in the Crimea // **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.** Т. XXXI. Budapest, 1977.

ІНКОРПОРАЦІЯ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ МАЛОЇ АЗІЇ ДО СКЛАДУ ДЕРЖАВИ ПТОЛЕМЕЇВ: НОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОДІЙ

Питання про визначення часу й обставин встановлення птолемейського контролю над областями Південної Малої Азії: Карією (за винятком Кавна¹ і, можливо, вузької смуги на півночі зазначеної області²), Лікією та Памфілією й досі залишається дискусійним. На думку таких дослідників, як E. Meyer, M. Segre, T. Mitford, P. Fraser, R. Bagnall, M. Woerrle, H. Heinen, A. Mehl, H.-J. Gehrke, A. Mastrocinque, G. Hoelbl, R. Van Bremen, S. Barbantani, J. Grainger та ін., усі зазначені області або бодай їхня частина стали надбанням засновника александрійської династії Птолемея I Сотера, котрий завоював їх протягом 290-х – початку 280-х років (тут і далі – до Р. Х.) [Segre 1934, 253–268; Mitford 1961, 135; Merker 1970, 146; Fraser 1972, II, 933f not. 388; Bagnall 1976.1, 1; Heinen 1984, 415; Kirsten, Opelt 1989, 59; Gehrke 1990, 44; Mastrocinque 1993, 33–35; Hoelbl 2001, 23, 28, 34 not. 98; Bremen van 2003, 9 not. 2; Barbantani 2010, 87 not. 61, 95, 98; пор.: Ma 1999, 39 not. 47; Meadows 2007, 462 not. 16; idem 2008, 115; idem 2012, 118 not. 16] чи 283 року [пор.: Huss 2001, 257–258, 261; Hauben 2004, 37; Meadows 2012, 118 not. 18]³ або ж навіть зберіг їх із часів малоазійської кампанії 309/308 року (див. прим. 1) [Woerrle 1977, 44–56; idem 1978, 201–246; idem 1980, 65; Mastrocinque 1993, 33–34; Grainger 2011, 26, 49; пор.: Meadows 2007, 462–463]. W. Tarn, W. Otto та низка їхніх послідовників прийшли до висновку, що ці області або принаймні значна їхня частина були завойовані під час правління Сотероного сина і наступника Птолемея II Філадельфа у ході т. зв. “Карійської війни” або “війни за сирійську спадщину”, яка буцімто велася між єгипетським царем та сином і наступником засновника держави Селевкідів, Селевка I Нікатора, Антіохом I протягом 280–279 років [Tarn 1926, 155–156; idem 1930, 446–454; Otto 1931, 400; також див., н-д: Shear 1978, 44; Will 1979, 139–142, 144; Бенгтсон 1982, 153; Winnicki 1989, 51; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 34; Hoelbl 2001, 37–38, 44, 67–68 not. 7–16; Bremen van 2003, 9–14; Schuffert 2005, 342–346; Barbantani 2010, 88; Marquaille 2008, 46; Thompson 2008, 28; Mueller 2009, 81 Anm. 402; пор.: Mastrocinque 1993, 27–28 not. 3–4; Huss 2001, 261 Anm. 59; Hauben 2004, 36 not. 54; Meadows 2012, 117–118]. У свою чергу, C. Lehmann, E. Biven, В. Д. Жигунін і W. Huss висловлювали досить непереконливе припущення (див. с. 17), згідно з яким частина Карії, Памфілії, а можливо, й Лікії опинилася під владою Філадельфа лише внаслідок I Сирійської війни (275–272/271 роки)⁴ [Lehmann 1903, 527–528, 533–536, 547; Biven 1927, 62; Жигунін 1980, 72; Huss 2001, 270].

Інше датування зазначеного процесу нещодавно запропонував A. Meadows. На його думку, птолемейська анексія вищезгаданих областей Південної Малої Азії була здійснена Птолемеєм II у 282 році⁵. На користь свого припущення американський дослідник наводить такі аргументи: 1. Птолемей I не міг зберегти надбання малоазійської кампанії 309/308 року після втрати ним у 306 році Кіпру [Meadows 2007, 462–467]⁶; 2. видається вкрай сумнівною військова активність Сотера в зазначеному регіоні на початку III століття, коли він перебував у сфері впливу Сотероного союзника, Лісімаха [Meadows 2007, 466; idem 2008, 116; idem 2012, 118]; 3. не існує жодного переконливого джерельного свідчення на користь птолемейської присутності в зазначених областях

протягом 306–283 років [Meadows 2007, 462–468; пор.: Ma, Derow, Meadows 1995, 71–80; Meadows 2008, 115–120; idem 2012, 118]; 4. відповідні свідчення епіграфічного характеру з'являються лише наприкінці 280-х – у 1-й половині 270-х років⁷ [Meadows 2007, 467; idem 2012, 115 *not.* 7, 132; пор.: Bagnall 1976.1, 92–94, 96–98, 101–102, 105–106, 108, 110–111, 113–114; Жигунин 1980, 69, 175, *прим.* 34; Cohen 1995, 263–265, 268–269, 270 *f not.* 2, 329–332, 335–337, 339, 340 *f not.* 1; Ma 1999, 40; Huss 2001, 261–262; Marquaille 2008, 46; Barbantani 2010, 87, 97–98]⁸. При цьому перше з них – декрет телмесців на честь Птолемея II – датується серпнем/вереснем 282 року [SEG, 28.1224; Meadows 2012, 113–133; пор.: idem 2007, 467]⁹, що може бути доказом на користь неісторичності т. зв. “війни за сирійську спадщину”¹⁰.

Хоча я в цілому погоджуюся з аргументацією зазначеного науковця щодо датування початку тривалої птолемеївської присутності в Малій Азії, проте в мене викликає суттєві заперечення інтерпретація вищезгаданих подій, запропонована американським дослідником. А. Meadows вважає, що Птолемей II скористався зіткненням між Селевком Нікатором і Лісімахом, яке призвело до VI війни діадохів (див. с. 17–18), і, з відома чи без відома Нікатора (див. прим. 19), захопив Лісімахові володіння, розташовані на південному узбережжі Малої Азії. На мою ж думку, Птолемей зайняв зазначені території на прохання самого Лісімаха, щоб не допустити їхньої окупації військами Селевка¹¹.

Задля підтвердження моєї інтерпретації подій варто зробити невеликий екскурс в історію останніх років правління колишнього сатрапа Фракії. Як це не парадоксально звучить, але призначення сина Птолемея Сотера від однієї з царських дружин, Береніки, майбутнього Птолемея Філадельфа, у 285 році офіційним спадкоємцем і співправителем батька (див. прим. 9, 13) суттєво відобразилось на внутрішньодинастичній ситуації в родині Лісімаха¹². Втрата “відставленою” Сотеровою дружиною Еввідікою та її дітьми провідного статусу при александрійському дворі¹³ негативно відобразилася на долі старшого Лісімахового сина і вірогідного претендента на успадкування батькового престолу Агатокла. Будучи, без жодного сумніву, сином рідної сестри Еввідіки, Нікеї [Wilcken 1893, 757; Will 1979, 86; Бенгтсон 1982, 141, 173; Gehrke 1990, 43; Lund 1992, 186; Carney 1994, 125; idem 2013, 34; Ogden 1999, 57; Shipley 2000, 48; Gabbert 2004, 22; Dmitriev 2007, 136; Adams 2007, 50 *not.* 9; Mueller 2009, 34], і чоловіком дочки Птолемея I та Еввідіки, Лісандри [Pausanias 1973, I, IX, 6; X, 3–4; пор.: Plutarchus 1875, 31; Beloch 1927, 223; Bagnall 1976.2, 204–205; Lund 1992, 95, 230 *not.* 52; Ogden 1999, 59, 65 *not.* 75–76; Hazzard 2000, 83; Gabbert 2004, 22; Schuffert 2005, 322; Dmitriev 2007, 136–142; Carney 2013, 20, 25–26], первісток Лісімаха, успадкувавши батьків престол, не міг би розраховувати на тісний альянс з Александрією, а отже, по суті, залишив би створену батьком державу в цілковитій політичній ізоляції¹⁴. З огляду на зазначену ситуацію, а ймовірно, й на умовляння своєї молодшої дружини Арсиної, повної сестри Філадельфа [Memnon 1857, 4, 9; пор.: Plutarchus 1875, 31; Beloch 1927, 214; Bevan 1927, 36; Bagnall 1976, 204; Бенгтсон 1982, 56; Will 1984.1, 103; Gehrke 1990, 41; Lund 1992, 88; Weber 1993, 133 *Anm.* 2; Carney 1994, 124; idem 2013, 20, 25–26, 31–48; Ogden 1999, 59, 65 *not.* 72; Hazzard 2000, 82; Tunny 2000, 83 *not.* 4; Huss 2001, 200; Bennett 2003, 66; Gabbert 2004, 22; Schuffert 2005, 316; Dmitriev 2007, 136–137; Grainger 2010, 53; також див. прим. 11–12], Лісімах зважився проголосити в обхід Агатокла спадкоємцем престолу свого старшого сина від останньої на ім'я Птолемей (див. прим. 11, 15). Лісімахового ж первістка, котрий, вірогідно, намагався якимось чином змінити ситуацію на свою користь [пор.: Strabo 1899, XIII, IV, 1; Lund 1992, 196–198; Carney 1994, 126–127; Смирнов 2013, 96], зрештою, приблизно у 284-му чи 283 році було страчено за хибним або й справедливим звинуваченням у змові проти батька [Strabo 1899, XIII, IV, 1; Trogus 1956, XVII; Appianus 1962.2, 64; Justinus 1911, XVII, 1; Pausanias 1973, I, X, 3–4; Memnon 1857, V, 6; Eusebius 1967, I, 233; Orosius 1889, III, 23, 56–58; Lucianus 1915, 15; Geyer 1928, 21; Heinen 1972, 6–19, 82; Бенгтсон 1982, 141–142; Will 1984.1, 112; Hammond, Walbank 1988, 240, 248; Gehrke 1990, 43; Lund 1992, 186–187, 189–191, 193–198; Sherwin-White,

Kuhrт 1993, 21; Carney 1994, 125–127; idem 2013, 42–48; Ogden 1999, 61; Shipley 2000, 48–49; Hazzard 2000, 83; Huss 2001, 256–257, 259; Gabbert 2004, 22; Schuffert 2005, 338; Mueller 2009, 39–41, 45–46; Смирнов 2013, 95–96; також див. прим. 11].

Наслідки вищевказаних заходів Лісімаха стали фатальними як для нього самого, так і для його держави. Удова Агатокла Лісандра, маючи на меті забезпечити своїм дітям першість у престолоуспадкуванні, звернулась по захист і допомогу до Селевка [Pausanias 1973, I, X, 4–5; Will 1984.1, 112; Gehrke 43; Carney 1994, 127; idem 2013, 45–46, 53, 139; Hazzard 2000, 83; Shipley 2000, 49; Gabbert 2004, 22; Mueller 2009, 41; Смирнов 2013, 96–97]. На її бік стала низка впливових “друзів” Лісімаха, на чолі з його скарбником і управителем неприступного Пергаму Філетером [Justinus 1911, XVII, 1; Pausanias 1973, I, X, 4; Strabo 1899, XIII, IV, 1; Heinen 1972, 17, 24; Will 1984.1, 113; Gehrke 1990, 43; Hazzard 2000, 83; Schuffert 2005, 338; Grainger 2010, 75; пор.: Mueller 2009, 42–43; Смирнов 2013, 97]¹⁵. Селевк, не бажаючи нехтувати чудовою нагодою для розширення своїх володінь, почав готуватися до війни під гаслом захисту прав дітей Агатокла на Лісімахів престол [Will 1984.1, 112–113; Lund 1992, 187; Carney 1994, 127; Gabbert 2004, 22; Schuffert 2005, 338; Mueller 2009, 38, 41–42; Смирнов 2013, 92, 97]. Приблизно на початку літа 282 року Нікатор вступив до Західної Малої Азії [пор.: Will 1984.1, 112–113; Sherwin-White 1983, 266; Sherwin-White, Kuhrт 1993, 21]¹⁶, розв’язавши VI (останню) війну діадохів¹⁷. Протягом 2-ї половини 282 року він з легкістю оволодів Фрігією, Лідією, Іонією (за винятком Ефесу)¹⁸, Еолідою та, можливо, Троадою (див. прим. 17) і зрештою завдав нищівної поразки самому Лісімахові в битві при лідійському Корупедійоні (лютий 281 року), під час якої останній розпрощався з життям [Polybius 1882, XVIII, 51; Nepos 2001, XXI, 3; Livius 1902–1912, XXXIV, 58; Strabo 1899, XIII, IV, 1; Memnon 1857, V, 7; Appianus 1962.2, 62; 64; Pausanias 1973, I, X, 5; Polyaeus 1899, VIII, LVII; Lucianus 1913, II; Trogus 1956, XVII; Justinus 1911, XVII, 2; Orosius 1889, III, 23, 60–62; Eusebius 1967, I, 235; Sachs, Wisemann 1954, 202–206; Heinen 1972, 25–28; Will 1984.1, 113; Gehrke 1990, 43; Lund 1992, 205–206; Sherwin-White 1983, 266; Sherwin-White, Kuhrт 1993, 21; Carney 1994, 127; Ma 1999, 33; Gabbert 2004, 22; Hauben 2004, 36 not. 55; Schuffert 2005, 338; Mueller 2009, 42; Meadows 2012, 117, 126–127; Смирнов 2013, 98–99].

Повернімося до гіпотези американського дослідника. Згідно з інтерпретацією подій, що запропонував А. Meadows, Птолемей II вирішив скористатися скрутною ситуацією, в якій опинився Лісімах. Тобто, дочекавшись вторгнення Селевка до Західної Малої Азії, він влітку того ж 282 року захопив південні області півострова, які належали Лісімахові і які останній був не в змозі захистити¹⁹.

Проте, на мій погляд, американський дослідник не враховує двох обставин. По-перше, Птолемею II було не вигідним посилення потенційно ворожого йому Селевка²⁰; по-друге, між Лісімахом і царем Єгипту існували дуже тісні (можна сказати, подвійні) родинні зв’язки²¹. За таких умов прямий чи опосередкований союз із Нікатором супроти тестя в будь-якому разі призводив до програшної для александрійського володаря ситуації. У разі перемоги над Лісімахом Селевк ставав би значно сильнішим, ніж Птолемей, чий надбання обмежилися б вузькою смугою південного узбережжя Малої Азії. У разі ж перемоги Лісімаха син Сотера, будучи, по суті, зрадником тестя, у кращому випадку втрачав могутнього союзника, а в гіршому – наживав жорстокого ворога в сукупності з непередбачуваними родинними ускладненнями.

На мою думку, логічніше буде припустити, що Лісімах, опинившись перед перспективою вторгнення Селевка і не будучи впевненим ні у вірності своїх малоазійських підданих (див. прим. 15), ні в можливості самої перемоги²², звернувся до свого швагера і зятя Птолемея з проханням про тимчасове введення військ до Південної Малої Азії заздалегідь запобігання окупації зазначеного регіону силами Нікатора²³. Гадаю, що після забезпечення прав на престол за дітьми рідної Птолемеевої сестри (див. с. 17–18) Лісімах міг сподіватися на те, що александрійський володар поверне йому відповідні області після перемоги над Селевком або ж збереже їх для нього чи для його дітей від Арсиної

в разі поразки²⁴. Однак внаслідок смерті Лісімаха (див. с. 18) і тривалих, проте марних намагань Арсиної та її старшого сина зберегти за собою Македонію [Diodorus 1884, XXII, 4; Trogus 1956, XXIV; Justinus 1911, XVII; XXIV, 2–3; Memnon 1857, VIII, 7–8; Eusebius 1967, I, 235–236; пор.: Дройзен 1995, 185; Tarn 1913, 167–174; Heinen 1972, 75–87; Жигунин 1980, 62; Will 1984.1, 114; Hammond, Walbank 1988, 242, 247–248, 257–259; Lund 1992, 194; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 22; Hazzard 2000, 82–85; Huss 2001, 258–259, 311; Кузьмин 2003, 37–39; Gabbert 2004, 26–28; Marquaille 2008, 46; Mueller 2009, 72–73, 83, 89, 94; Grainger 2010, 73, 78; Carney 2013, 49–64] Карія, Лікія та Памфілія так і залишилися під безпосереднім александрійським контролем²⁵.

З другого боку, засновник династії Селевкідів, як і його безпосередній наступник, Антіох I, протягом найближчих років також не мали можливості втрутитися у справи Південної Малої Азії. Селевк Нікатор після перемоги над Лісімахом основну увагу звернув на впорядкування західних і північних окраїн малоазійського півострова [Heinen 1972, 37–44; Lund 1992, 202–205, 259 not. 58; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 22; Cohen 1995, 253–259, 265–268; Ma 1999, 33–34; Schuffert 2005, 342; Malay, Riel 2009, 39–49; Grainger 2010, 75; Смирнов 2013, 95 прим. 91, 99–100] та на вирішення нагальних питань дипломатичного характеру²⁶. Після чого він переправився до Європи²⁷, де у серпні/вересні 281 року загинув від рук убивці [Strabo 1899, XIII, IV, 1; Trogus 1956, XVII; Justinus 1911, XVII, 1; Memnon 1857, VIII; Appianus 1962.2, 62–65; Pausanias 1973, I, XVI, 1–2; X, XIX, 7; Nepos 2001, XXI, 3; Orosius 1889, III, 23, 63–67; Eusebius 1967, I, 235, 241–245; Heinen 1972, 50–53; Will 1984.1, 113; Hammond, Walbank 1988, 243–245; Gehrke 1990, 43; Lund 1992, 206; Sherwin-White 1983, 266; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 22; Carney 1994, 127; idem 2013, 49–50, 53–54; Shipley 2000, 52, 287; Hazzard 2000, 84; Huss 2001, 257–258; Hauben 2004, 36 Not. 55; Gabbert 2004, 22; Schuffert 2005, 338–339; Mueller 2009, 43; Grainger 2010, 73–74; Meadows 2012, 117; Смирнов 2013, 99–101]. У свою чергу, Антіох I протягом перших років царювання мав зосередити усю увагу на збереженні власної держави, саме існування якої внаслідок смерті її засновника опинилося під загрозою [OGIS, 219 (?); Memnon 1857, VII, 2; IX, 1; Diodorus 1884, XX, III; Appianus 1962.1, 9; Lehmann 1903, 522, 526; Tarn 1926, 155–156; Bagnall 1976.1, 173; Will 1979, 135–139, 142–144, 280–281; Heinen 1984, 415–416; Winnicki 1989, 51; Gehrke 1990, 43–44; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 28–35; Ma 1999, 34; Hoelbl 2001, 37–38; Huss 2001, 262; Ehling 2003, 300–304; Schuffert 2005, 342–346; Grainger 73–78].

Як наслідок, 3 малоазійські області, тимчасово окуповані Філадельфом, залишилися з деякими територіальними змінами у складі держави Птолемеїв аж до початку II століття [пор., н-д: Winnicki 1989, 58–87, 117–122; Grainger 2010, 89–194, 245–272].

¹ Це місто, котре було захоплене Птолемеєм Сотером під час малоазійської кампанії 309/308 року й втрачене ним після саламінської поразки (див. прим. 6), а у 286 році перебувало під контролем Деметрія Поліоркета [Diodorus 1884, XX, 27; Porphyrius 1923–1958, f. 42; Hieronymus 1958, XI, 5; Plutarchus 1875, 49; Bean 1953, 18; Seibert 1969, 85; Merker 1970, 146; Бенгтсон 1982, 47; Vuraselis 1982, 53; Cohen 1995, 265 not. 3; Bellows 1997, 144, 209; Huss 2001, 173; Meadows 2007, 462–464], згідно з нещодавно опублікованим написом, у 269/268 році перебувало у сфері впливу Деметрієвого сина, царя Македонії Антігона Гоната [Marek 2006, 133–136, № 4; Grainger 2010, 28; Кузьмин 2012, 337–350]; отже, воно знову опинилося під птолемеївським контролем дещо пізніше від подій, розглянутих на цих сторінках (див. вище).

² Йдеться про територію, на якій були розташовані такі поліси: Тралли (згодом Селевкія), Ніса і Аполлонія Салбацька [Plinius 1871–1874, V, 108–109; Ptolemaeus 1966, V, 2, 15; Cohen 1995, 253–259, 265–268]. При цьому слід мати на увазі, що Страбон, на відміну від більш пізніх авторів – Плінія Старшого і Клавдія Птолемея (до речі, останній не соромлячись відніс до Карії Приєну та Магнезію-на-Меандрі [Ptolemaeus 1966, V, II, 15]), – не був упевнений у доцільності віднесення Тралл і Ніси до карійської області [Strabo 1899, XIII, IV, 12; 14; XIV, I, 42–48; II, 28]. Зі слів Арріана ми також можемо припустити, що за часів Александра Тралли належали до Іонії

[Arrianus 1899, I, 17–20]. Згідно зі свідченнями Діодора Сицилійського, на момент III війни діадохів зазначений поліс входив до складу карійської сатрапії, котра перебувала тоді під управлінням македонянина Асандра [Diodorus 1884, XIX, 75]; проте не слід забувати, що у той же час під контролем вищезгаданого македонянина перебував і іонійський Мілет [Diodorus 1884, XIX, 75]. Окрім усього іншого, Трали могли потрапити до рук Антіоха I лише після I Сирійської війни (див. прим. 4), після чого й дістали нову назву [пор.: Cohen 1995, 265–266]. Що ж до Аполлонії Салбацької, то, враховуючи, що перші джерельні згадки про неї датуються 243 роком [Cohen 1995, 253], її засновником цілком вірогідно міг бути не Селевк I Нікатор, а правнук останнього, Селевк II Каллінік [Cohen 1995, 254–255].

³ З моєї точки зору, Павсаній, на якого посилаються прибічники зазначеного датування [Pausanias 1973, I, VII, 3], зокрема А. Mehl [пор.: Huss 2001, 257 *Anm.* 28; Meadows 2012, 118 *not.* 18], під угодою між Селевком Нікатором і Птолемеем Сотером мав на увазі не міфічну домовленість про розподіл царства Лісімаха, котра буцімто існувала між Сирією і Єгиптом, а військовий альянс, у якому перебували обидва монархи під час V війни діадохів [пор.: Justinus 1911, XVI, 2; Orosius 1889, III, 23, 53; Hammond, Walbank 1988, 227–228; Lund 1992, 98–104; Huss 2001, 207–211; Schuffert 2005, 331–335; Grainger 2010, 66; Смирнов 1913, 90–94].

⁴ Про хід і результати I Сирійської війни див., н-д: [Жигунин 1980, 69–74; Heinen 1984, 416–417; Winnicki 1989, 51–57; Hoelbl 2001, 38–40; Huss 2001, 265–271; Grainger 2010, 81–87; пор.: Chanotiotis 2005, XVIII].

⁵ Зазначену гіпотезу у завершеному вигляді А. Meadows виклав у рамках свого дослідження “Deditio in Fidem: The Ptolemaic Conquest of Asia Minor” [Meadows 2012, 113–133].

⁶ Стосовно обставин втрати Птолемеем I Кіпру див.: [Marmor Parium 1923–1958, 239b, 21; Diodorus 1884, XX, 46–53; 82; Seneca 1950, III, 37; Appianus 1962.2, 54; Pausanias 1973, I, VI, 6; Plutarchus 1875, 15–17; Polyaeus 1899, IV, VII, 7; Trogus 1956, XV; Justinus 1911, XV, 2; Hieronymus 1902, 1712; Orosius 1889, III, 23, 39; Seibert 1969, 190–207; Hauben 1977, 266; Will 1984.2, 56; Billows 1997, 152–156; Hoelbl 2001, 20; Huss 2001, 182–184; Wheatley 2001, 133–151; Schuffert 2005, 304].

⁷ Зазначена обставина виключає можливість завоювання Філадельфом вищезгаданих територій у ході I Сирійської війни (див. с. 16).

⁸ Не виключаю, що до зазначеної групи джерел варто також додати декрет з памфілійського Аспенду [SEG, 17.639], котрий з огляду на згадку в ньому певного Птолемея (з царським титулом), одного з “друзів” Птолемея I – Леоніда і, ймовірно, птолемеївського воєначальника – сидонського царя Філокла (без царського титулу), як правило, датують періодом правління Птолемея Сотера [Segre 1934, 253–268; Mitford 1961, 135; Merker 1970, 146; Bagnall 1976.1, III–113; Bosworth 2000, 233–235; Huss 2001, 205 *Anm.* 122; Hauben 2004, 44; Barbantani 2010, 87 *not.* 61, 98; Meadows, Donemann 2013, 23 *not.* 4; пор.: Seibert 1970, 347–350]. Проте, як припускав ще Е. Meyer (пор.: [Seibert 1970, 347]), а згодом блискуче продемонстрував J. Seibert, зазначений напис цілком може бути датований періодом правління Птолемея Філадельфа [Seibert 1970, 344–351; пор.: Sherwin-White, Kuhrt 1993, 34]. До міркувань німецького дослідника варто додати, що згаданий у написі гіпотетичний Філокл (не слід забувати, що загальноприйняте читання відповідного імені в написі є доволі сумнівним [Seibert 1970, 345–348, 351]; щодо протилежної точки зору див., н-д: [Huss 2001, 205 *Anm.* 122]) міг отримати титул царя Сидону (можливо, лише номінальний [пор.: Grainger 1991, 63–64]) лише у 281/280 році [Schweigert 1940, 352–354, № 48; SIG, 337; 390; 391; I. Délos, 442; SEG, I, 363; Shear 1978, 33–34; Grainger 1991, 212; Hazzard 2000, 48; Meadows 2012, 117 *not.* 12; пор.: Bevan 1927, 62] як нагороду за успішно проведену операцію по зайняттю південного узбережжя Малої Азії, здійснену ним у попередньому році. На це може вказувати згадування Філокла без царського титулу в телмеївському декреті від 282 року [Meadows 2012, 120, 123 *not.* 24, 126–127, 132; також див. прим. 9]. Отже, цілком вірогідно, що й Аспенд міг бути врятований від якоїсь зовнішньої загрози (наприклад, потенційної агресії з боку Селевка Нікатора – див. с. 17–18) збройними силами під командуванням Сотерових ветеранів Філокла і Леоніда в ході кампанії 282 року, за що останні й отримали подяку від жителів зазначеного полісу.

⁹ Свого часу видавець цього напису М. Woerrle датував зазначений документ 279/278 роком [Woerrle 1978, 212–216; idem 1980, 65–67] проте автори подальших досліджень R. Hazzard і E. Grzybek довели, що Птолемей II ретроспективно відраховував роки власного царювання не від першого року свого одноосібного правління (283/282 рік), а від часу свого співправительства

з батьком (285/284 рік), що, відповідно, змістило датування телмеського декрету на серпень/вересень 282 року [Hazard 1987, 140–153, особливо 146; idem 2000, 109; пор.: Hauben 2004, 35; Meadows 2007, 467 not. 53; idem 2012, 126].

¹⁰ Варто мати на увазі, що такі дослідники, як А. Mastrocinque, W. Huss, Н. Hauben, А. Meadows і J. Grainger, дотримуються думки, згідно з якою т. зв. “Карійська війна”, чи “Війна за сирійську спадщину”, – це історіографічний міф [Mastrocinque 1993, 27–39; Huss 2001, 261–262; Hauben 2004, 39 not. 54; Grainger 2010, 76–77; Meadows 2012, 117–118; а також певною мірою Ма 1999, 39]. Певні сумніви щодо масштабності та дипломатичної оформленості цієї війни також висловив Н. Heinen [Heinen 1984, 415–416]. На мій погляд, насправді не існує підстав говорити про якісь масштабні бойові дії, що протягом зазначеного часу мали місце між Птолемеєм II та Антиохом I, зокрема на півдні Малої Азії (див. с. 19), проте перехід до птолемеївської сфери впливу селевкідівського Мілету [SIG, 322; OGIS, 35; Tarn 1926, 155; Bevan 1927, 62; Bagnall 1976.1, 173; Shear 1978, 32, 44; Mastrocinque 1993, 31 not. 13, 32; Hoelbl 2001, 38; Huss 2001, 262; Hauben 2004, 35 not. 50; Marquaille 2008, 46; Meadows 2012, 116–117, 132–133; Coşkun 2013, 57] і Самосу, котрий перед цим, імовірно, також перебував під селевкідівським контролем [SIG, 390; SEG, I, 363; Bevan 1927, 62; Merker 1970, 146, 148; Frost 1971, 171; Bagnall 1976.1, 80; Shear 1978, 17 not. 30, 37; Habicht 1992, 72 not. 11; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 34; Mastrocinque 1993, 32; Dreyer 1996, 53; Hoelbl 2001, 38; Huss 2001, 262; Hauben 2004, 35 not. 50, 36; Paschidis 2007, 224–225, 392–394; Marquaille 2008, 46; Meadows 2012, 117 not. 12; Constantakopoulou 2012, 59, 68n not. 86], дозволяє припустити, що певний локальний сирійсько-египетський конфлікт (я б назвав його іонійським) у 280–279 роках справді мав місце.

¹¹ Схожу думку з приводу птолемеївської присутності на Самосі наприкінці 280-х років (див. прим. 10) свого часу висловив L. Nerwinski [Nerwinski 1981, 41–47]. Зроблено це було винятково задля доведення гіпотези щодо датування перших ісоолімпійських ігор (Птолемея), запроваджених Філадельфом на честь померлого батька, 282 роком [Nerwinski 1981, 6–47; пор.: Dreyer 1996, 53 not. 58; Hauben 2004, 39]. Проте з огляду на відверто утилітарний характер і цілком очікувану непереконливість зазначеного припущення (див. прим. 10), так само як і на хибність основної концепції дослідника [Dreyer 1996, 45–67; Huss 2001, 320–321; Paschidis 2007, 148–149; пор.: Marquaille 2008, 54–56; Зелінський 2010, 292, 312 прим. 292; а також Hazard 1987, 150; idem 1995, 424; idem 2000, 47–81; Hazard, FitzGerald 1991, 6–23], сама ідея можливості існування угоди, укладеної між Птолемеєм II і Лісімахом напередодні агресії з боку Селевка, по суті, залишилася непоміченою.

¹² Автором викладеної на цих сторінках гіпотези, котру я цілковито поділяю, є S. Dmitriev [Dmitriev 2007, 146–149]. Більш традиційну інтерпретацію зазначених подій можна знайти, н-д, на сторінках порівняно нещодавнього дослідження Н. Lund [Lund 1992, 184–198].

¹³ Стосовно перипетій династичної історії Птолемеїв за життя засновника Александрійської династії див., н-д: [Ogden 1999, 67–73; Mueller 2009, 21–32; Carney 2013, 11–30].

¹⁴ Гадаю, що шлюб майбутнього Птолемея II з Агатокловою сестрою Арсиною [Scholia 1849, 17, 128; Pausanias 1973, I, VII, 3; Bagnall 1976.2, 206; Hammond, Walbank 1988, 235–236; Lund 1992, 104, 185, 232 not. 86; Carney 1994, 129; idem 2013, 35; Ogden 1999, 59, 65 not. 79; Tunny 2000, 83; Hoelbl 2001, 35; Huss 2001, 306–307; Bennett 2003, 65, 67; Schuffert 335; Buraselis 2005, 95; Dmitriev 2007, 147; Mueller 2009, 90–91] навряд чи міг би покращити ситуацію. По-перше, ми не маємо стовітсоткової впевненості, що зазначена Арсиноя була саме дочкою Нікеї, а не іншої дружини Лісімаха, Амастриди [пор.: Bennett 2003, 65–67; idem 2001–2013; Carney 2013, 68, 157 not. 13–14], а отже – повною сестрою Агатокла, по-друге, її становище при александрійському дворі ніколи не було надійним, про що свідчить та легкість, із якою Птолемеєм II згодом з нею розлучився [Pausanias 1973, I, VII, 3; Scholia 1849, 17, 128; пор.: Дройзен 1995, 184; Beloch 1927, 582; Bevan 1927, 59; Fraser 1972, I, 347, 369; Bagnall 1976.2, 207; Жигунин 1980, 69; Бенгтсон 1982, 144–145; Ogden 1999, 74, 107 not. 44; Hazard 2000, 42; Tunny 2000, 83–84; Hoelbl 2001, 36; Huss 2001, 265–266, 307; Bennett 2003, 65, 70–72; Mueller 2009, 91–94; Grainger 2010, 83; Carney 2013, 65–82, 86–87].

¹⁵ Вірогідно, усі зазначені сановники, подібно до самого Філетера, були тісно пов’язані з Лісімаховими володіннями на заході Малої Азії [пор.: Will 1984.1, 113; Gehrke 1990, 43; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 21; Carney 1994, 131 not. 16; Grainger 2010, 75]. Напевно, саме цим можна пояснити блискавичні успіхи Селевка в Західній Малій Азії протягом 2-ї половини 282 року (див. с. 18).

¹⁶ Щодо сумнівів у цій даті див.: [Heinen 1972, 20–24; Lund 1992, 201; Meadows 2012, 126–127; Смирнов 2013, 98].

¹⁷ Про хід цієї війни див.: [Memnon 1857, V, 7; Pausanias 1973, I, X, 4; Appianus 1962.2, 62; Strabo 1899, XIII, IV, 1; Polyaeus 1899, IV, IX, 4; VI, XII; VIII, LVII; Heinen 1972, 24–28; Will 1984.1, 113; Gehrke 1990, 43; Lund 1992, 199–206; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 21; Schuffert 2005, 338–340; Смирнов 2013, 97–99].

¹⁸ Це місто, в якому напередодні битви при Корупедійоні (див. с. 18) перебувала Лісімахова дружина Арсиноя, повстало проти останньої лише після звістки про загибель її чоловіка [Polyaeus 1899, VIII, LVII; пор.: Lund 1992, 194, 200; Hazzard 2000, 83].

¹⁹ При цьому американський дослідник хоча й не підтримує гіпотезу щодо існування союзної угоди між Філадельфом і Нікатором, котру, згідно зі свідченням Павсанія, свого часу уклав ще Птолемей Сотер і котру згодом порушив Антіох I [Meadows 2012, 118, 133; також див. прим. 3], проте не виключає можливості існування певної координації дій між сирійським та єгипетським володарями [Meadows 2012, 133].

²⁰ Натягнутість стосунків, а згодом і відверта ворожість між Птолемеями та Селевкідами були зумовлені територіальною суперечкою, що виникла між засновниками обох династій з приводу т. зв. Койлесирії, до якої входили південь Сирії, Фінікія та Палестина [пор.: Winnicki 1989; Grabowski 2010; Grainger 2010; також див. прим. 4].

²¹ Згадаймо, що Лісімах був одружений з рідною сестрою нового александрійського володаря Арсиною (див. с. 17), тоді як сам Птолемей мав за дружину однойменну Лісімахову дочку (див. прим. 14).

²² Зокрема, на невпевненість Лісімаха у щасливому для нього результаті генеральної битви вказує Е. Карней [Carney 2013, 46–48].

²³ Не виключаю, що саме з цими подіями може бути безпосередньо пов'язане тривале перебування Філадельфа на Кіпрі, датоване 282 роком [SEG, 49, 113; Shear 1978, 5, 25–26, 28; Habicht 1992, 72; Хабихт 1999, 128–129; Dreyer 1996, 52; Hazzard 2000, 98; Paschidis 2007, 148; Marquaille 2008, 44–45]. Цілком можливо, що молодий правитель відвідав цей острів задля безпосереднього здійснення загального керівництва малоазійською операцією або й з метою налагодження більш ефективного спілкування з самим Лісімахом.

²⁴ Варто зазначити, що, зрештою, саме Птолемей, син Лісімаха, досить тривалий час був намісником Філадельфової Малої Азії з дуже широкими повноваженнями [див., н-д: Huss 1998, 229–250; idem 2001, 306–307, 311–312; пор.: Mueller 2009, 97–99; Зелінський 2009, 28–29, 33 прим. 19, 27], що можна розцінити як своєрідне дотримання александрійським володарем узятих на себе обов'язків.

²⁵ У приватному листі А. Meadows визнав за мою інтерпретацією зазначених подій право на існування. Проте він вказав на певні ускладнення, котрі, на його думку, в такому випадку викликає зміст згаданого вище телмеського декрету [SEG, 28, 1224]. У цьому документі, датованому серпнем/вереснем 282 року (див. с. 17), громадяни відповідного лікійського міста дякують Птолемею II за згоду не перетворювати їхній поліс на будь-чию дореа (про сутність елліністичних, і зокрема птолемейських, умовно дарованих земель (dorea) див., н-д: [OGIS, 55; 220; 225; Diodorus 1884, XIX, 88; Rostovtzeff 1922, 34, 38–39, 42–55; Świderek 1959; Funck 1978, 51–52, 54; Woerrle 1980, 65–70; Lund 1992, 179, 253 not. 86; Billows 1995, 112–145; Manning 2003, 111–117; Meadows 2012, 119 not. 19, 127–130]). А. Meadows цілком доцільно припускає, що претендентом на телмеську дореа міг бути саме вищезгаданий Птолемей, син Лісімаха, котрий, подібно до своєї матері – власниці Гераклеї Понтійської, а можливо, й Амастриди та Тіосу [Memnon 1857, V, 4–5; IX, 4; Дройзен 1995, 184–185; Lehmann 1903, 524–525, 533; Woerrle 1980, 67; Lund 1992, 190, 193–195; Cohen 1995, 383; Hazzard 2000, 87; Huss 2001, 306–307; Meadows 2012, 130 not. 39; пор.: Hauben 2004, 36; Mueller 2009, 72; Габелко, Кузнецова 2010, 323, 327, 331, 333; Carney 2013, 37–40], прагнув отримати від батька зазначений лікійський поліс у подарунок [пор.: Meadows 2012, 130–131]. Александрійський же володар, котрий погодився запобігти перетворенню Телмесу на дореа, з точки зору американського дослідника, ще за життя Лісімаха почав діяти всупереч інтересам свого небожа. Але, на мій погляд, подібне твердження є занадто категоричним. У нашому випадку ніщо не вказує на спрямованість дій александрійського володаря супроти інтересів його родичів. По-перше, Філадельф міг пообіцяти будь-що жителям невеличкого малоазійського полісу задля запобігання ускладнень під час виконання Лісімахового прохання; по-друге, ми не знаємо, як повів би себе александрійський володар у випадку, коли б син Лісімаха одразу звернувся до нього по батьків спадок з Телмесом включно; і, по-третє, незважаючи

на усі гарантії, Птолемей II зрештою надав вищезгаданий поліс у дореа не кому іншому, як своєму небожу [OGIS, 55; Larsen 1956, 164–165, 169 not. 38–41; Woerrle 1980, 67–71; Carney 1994, 131 not. 25, 27; idem 2013, 125–126, 144, 178 not. 34; Huss 1998, 229–250; Mueller 2009, 98–99; Meadows 2012, 128, 131].

²⁶ Зокрема, йдеться про врегулювання лемносського питання з Афінами [Athenaeus 1887, VI, 254f–255a; Heinen 1972, 43–44; Lund 1992, 203–204; Paschidis 2007, 160–161; пор.: Смирнов 2013, 100].

²⁷ Згідно зі свідченнями фрагментарної вавилонської хроніки, Селевк вирушив до Європи вже навесні 281 року [Sherwin-White 1983, 266–267]. Проте, можливо, в ній йшлося лише про початок підготовки до європейської кампанії.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

AS – Ancient Society
CAH – The Cambridge Ancient History
EA – Epigraphica anatolica
I. Délos – Inscriptions de Délos
JHS – The journal of hellenic studies
OGIS – Orientis Graecae inscriptiones Selectae
SEG – Supplementum Epigraphicum Graecorum
SIG – Sylloge inscriptionum Graecarum
RE – Pauly – Wissowa Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft
ZPE – Zeitschrift fuer papyrologie und epigraphik

ЛІТЕРАТУРА

- Бенгтсон Г. **Правители эпохи эллинизма**: Пер. с нем. Москва, 1982.
- Габелко О. Л., Кузнецова Е. В. Синойкизм Амастрии и амфорное производство в полисах Южного Понта (2-я пол. IV – 1-я треть III в. до н. э.) // **Античный мир и археология**. Вып. 14 (2010).
- Дройзен И. **История эллинизма**: Пер. с нем.: В 3 т. Т. 3. Ростов-на-Дону, 1995.
- Жигунин В. Д. **Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н. э.** Казань, 1980.
- Зелінський А. Л. Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного ототожнення // **Східний світ**, 2009, № 4.
- Зелінський А. Л. **Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв**. Київ, 2010.
- Кузьмин Ю. Н. **Внутренняя и внешняя политика Македонского царства (270–230 годы до н. э.)**: Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история (древний мир). Саратов, 2003.
- Кузьмин Ю. Н. IνΚαυνος, 4: Монофталъм или Гонат? // **Вопросы эпиграфики**. В. VI (2012).
- Смирнов С. В. **Государство Селевка I (политика, экономика, общество)**. Москва, 2013.
- Хабихт Х. **Афины. История города в Эллинистическую эпоху**: Пер. с нем. Москва, 1999.
- Adams W. The Hellenistic Kingdoms // **The Cambridge companion to the Hellenistic world** / Ed. G. Bugh. Cambridge, 2007.
- Appianus. Mithridatica // **Appiani Historia Romana**: In 2 v. V. 1 / Ed. P. Viereck et A. G. Roos. Lipsiae, 1962.1.
- Appianus. Syriaca // **Appiani Historia Romana**: In 2 v. V. 1 / Ed. P. Viereck et A. G. Roos. Lipsiae, 1962.2.
- Arrianus Flavius. **Anabasis** / Rec. C. Abicht. Lipsiae, 1899.
- Athenaeus. **Deipnosophistae**: Libri XV: In 2 v. / Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1887.
- Bagnall R. **The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt**. Leiden, 1976.1.
- Bagnall R. Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya // **Philologus**. 1976.2, № 2.
- Barbantani S. The glory of The spear. A powerful symbol in Hellenistic poetry and art. The case of Neoptolemus “of Tlos” (and other Ptolemaic epigrams) // **Studi classici e orientali**. V. 53 (2010).
- Bean G. Notes and Inscriptions from Caunus // **JHS**. V. 73 (1953).
- Beloch K. **Griechische Geschichte**: in IV Bd. Bd. IV. T. 2. B. Leipzig, 1927.
- Bennett Ch. Three Notes on Arsinoe I // **A Delta-Man in Yebu** / Ed. A. Eyma, Ch. Bennett. Parkland, 2003.

- Bennett Ch. Arsinoe I // **Egyptian Royal Genealogy. 2010–2013.** (інтернет-проект) – <http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/arsinoe_i.htm>.
- Bevan E. **The House of Ptolemy.** London, 1927.
- Billows R. **Kings and colonists: aspects of Macedonian imperialism.** Leiden – New-York – Koeln, 1995.
- Billows R. **Antigonos the One-eyed and the creation of the Hellenistic state.** (Ed. 2). Berkeley, 1997.
- Bosworth A. Ptolemy and the Will of Alexander // **Alexander the Great in Fact and Fiction** / Ed. A. Bosworth & E. Baynham. Oxford, 2000.
- Bremen R. van. Ptolemy at Panamara // **EA.** Bd. 35 (2003).
- Buraselis K. **Das hellenistische Makedonien und die Aegäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Aegaeischen Meer und in Westkleinasien.** Muenchen, 1982.
- Buraselis K. Kronprinzentum und Realpolitik. Bemerkungen zur Thronanwartschaft, Mitregentschaft und Thronfolge unter den ersten vier Ptolemaeern // **Gerión** (an). V. 9 (2005).
- Carney E. Arsinoe before she was Philadelphus // **Ancient History Bulletin**, 1994, № 4.
- Carney E. **Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity).** Oxford, 2013.
- Chaniotis A. **War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History.** Oxford, 2005.
- Claudius Ptolemaeus. **Geographia** / Ed. C.F.A. Nobbe. Hildesheim, 1966.
- Cohen G. **The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor.** Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1995.
- Constantakopoulou C. Identity and resistance: The Islanders' League, the Aegean islands and the Hellenistic Kings // **Mediterranean Historical Review**, 2012, № 1.
- Coşkun A. Deconstructing a Myth of Seleucid History: The So-Called "Elephant Victory" // **Phoenix**, 2012, № 1/2.
- Diodorus Siculus. **Bibliotheca Historica:** In 4 v. V. 1 / Ed. I. Bekker. Lipsiae, 1884.
- Dmitriev S. The Last Marriage and the Death of Lysimachus // **Greek, Roman and Byzantine Studies.** V. 47 (2007).
- Dreyer B. Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kalliasdekret // **ZPE.** Bd. 111 (1996).
- Ehling K. Unruhen, Aufstaende und Abfallbewegungen der Bevoelkerung in Phoenikien, Syrien und Kilikien unter den Seleukiden // **Historia.** Bd. 52 (2003).
- Eusebius. Chronicon // **Eusebi Chronicorum canonum quae supersunt:** In 2 v. / Ed. A. Schoene. Berlin, 1967.
- Fraser P. **Ptolemaic Alexandria:** In II v. Oxford, 1972.
- Frost F. Ptolemy II and Halicarnassus: An Honorary Decree // **Anatolian Studies.** V. 21 (1971).
- Funck B. Zu den Landschenkungen hellenistischer Koenige // **Klio**, 1978, № 1.
- Gabbert J. **Antigonos II Gonatas. A political Biography.** (Ed. 2). London – New York, 2004.
- Gehrke H.-J. **Geschichte des Hellenismus.** Muenchen, 1990.
- Geyer F. Lysimachos // **RE.** 1928. Bd. XIV. T. 1.
- Grabowski T. **Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwartha Wojna Syryjska (221–217. N. E.).** Kraków, 2010.
- Grainger J. **Hellenistic Phoenicia.** Oxford, 1991.
- Grainger J. **The Syrian Wars.** Leiden – Boston, 2010.
- Grainger J. **Hellenistic and Roman Naval Warfare 336–31BC.** Barnsley, 2011.
- Habicht Ch. Athens and Ptolemies // **Classical Antiquity**, 1992, № 1.
- Hammond N. G. L., Walbank F. **A History of Macedonia:** In III v. V. III. Oxford, 1988.
- Hauben H. Sur la stratégie et la politique étrangère du premier Ptolémée // **Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes.** V. 103 (1977).
- Hauben H. A Phoenician King in the Service of the Ptolemies: Philocles of Sidon Revisited // **AS.** V. 34 (2004).
- Hazzard R. The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos // **Phoenix**, 1987, № 2.
- Hazzard R. Theos Epiphanes: Crisis and Response // **The Harvard Theological Review**, 1995, № 4.
- Hazzard R. Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda // **Phoenix** (suppl.). V. 37 (2000).
- Hazzard R., FitzGerald M. The Regulation of the Ptolemaia: A Hypothesis Explored // **Journal of the Royal Astronomical Society of Canada.** V. 85 (1991).

Heinen H. **Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts v. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keranos und zum Chremonideinischen Krieg.** Wiesbaden, 1972.

Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor // **CAH.** 1984. V. VII. Part. 1.

Hieronymus Sanctus. **Chronica // Hieronymi Chronicorum codicis floriacensis fragmenta leidentia, parisina, vaticana phototypice edita** / Ed. L. Traube. Lugduni Batavorum, 1902.

Hieronymus Sanctus. **Commentarii in Daniele // Jerome's commentary on Daniel** / Ed. and transl. G. L. Archer. Grand Rapids, 1958.

Hoelbl G. **A History of the Ptolemaic Empire:** Transl. from germ. London – New-York, 2001.

Huss W. Ptolemaios der Sohn // **ZPE.** Bd. 121 (1998).

Huss W. **Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr.** Muenchen, 2001.

Justinus M. **Junianis. Pompeius Trogus "Historiae Philippicae" Epitome** / Ed. W. Kroll. Lipsiae, 1911.

Kirsten E., Opelt I. Eine Urkunde der Gruendung von Arsinoe in Kilikien // **ZPE.** Bd. 77 (1989).

Larsen J. The Araxa Inscription and the Lycian Confederacy // **Classical Philology,** 1956, № 3.

Lehmann C. Hellenistische Forschungen. Einleitung: Der erste syrische Krieg und die Weltlage um 275–272 v. Chr. // **Klio.** Bd. 3 (1903).

Lucianus. **Macrobian // Lucianus:** In 8 v. V. 1 / Ed. A. M. Harmon. Cambridge, Mass., 1913.

Lucianus. **Icaromenippus // Lucianus:** In 8 v. V. 2 / Ed. A. M. Harmon. Cambridge (Mass.), 1915.

Lucius Annaeus Seneca. **De beneficiis libri VII** / Ed. W. Alexander. Berkeley, 1950.

Lund H. **Lysimachus: a study in early Hellenistic Kingship.** London – New York, 1992.

Ma J., Derow P., Meadows A. RC 38 (Amyzon) Reconsidered // **ZPE.** Bd. 109 (1995).

Ma J. **Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor.** Oxford, 1999.

Malay H., Riel M. Two New Hellenistic Decrees from Aigai in Aiolis // **EA.** V. 42 (2009).

Manning J. **Land and Power in Ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure.** Cambridge, 2003.

Marek Ch. **Die Inschriften von Kaunos.** Muenchen, 2006.

Marmor Parium // **Die Fragmente der griechischen Historiker:** In 3 Bd. Bd. 2. / Hrsgb. F. Jacoby. Leiden, 1923–1958.

Marquaille C. The Foreign Policy of Ptolemy II // **Ptolemy II Philadelphus and his World** / Ed. P. McKechnie, Philippe Guillaume. Leiden – Boston, 2008.

Mastrocinque A. "Guerra di successione" e Prima guerra di Celesiria un falso moderno e una questione storica // **AS.** V. 24 (1993).

Meadows A. The Ptolemaic Annexation of Lycia: SEG 27.929 // **The III rd International Symposium on Lycia (Antalya, 07–10 November 2005). Symposium Proceedings:** In 2 v. V. 2 / Ed. Dorkluk K. (et Al.) Istanbul, 2007.

Meadows A. Fouilles d' Amyzon 6 Reconsidered: The Ptolemies at Amyzon // **ZPE.** Bd. 166 (2008).

Meadows A. **Deditio in Fidem: The Ptolemaic Conquest of Asia Minor // Imperialism, Cultural Politics, and Polybius** / Ed. C. Smith, L. Yarrow. Oxford – New-York, 2012.

Meadows A., Donemann P. The Ptolemaic Administration of Pamphylia // **ZPE.** Bd. 186 (2013).

Memnon. **Historia Heracleotes // Fragmenta historicorum Graecorum:** In 5 v. V. 3 / Ed. C. Mueller. Berlin, 1857.

Merker I. The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders // **Historia.** Bd. 19 (1970).

Mitford T. Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus // **American Journal of Archaeology,** 1961, № 2.

Mueller S. **Das hellenistische Koenigspaar in der medialen Repraesentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II.** Berlin – New-York, 2009.

Nepos Cornelius. **Vitae** / Ed. P. K. Marshall. Monachii [u.a.], 2001.

Nerwinski L. **The Foundation date of the panhellenic Ptolemaea and related Problems in early Ptolemaic Chronology:** Diss. ... PhD / Duke University. Durham, 1981.

Ogden D. **Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties.** London – Swansea, 1999.

Orosius Paulus. **Historiarum adversus paganos libri VII** / Rec. K. Zangemeister. Lipsiae, 1889.

Otto W. Zu den syrischen Kriegen der Ptolemaeer // **Philologus.** Bd. 86 (1931).

- Paschidis P.* **Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322–190 BC).** Athens, 2008.
- Pausanias.* **Graeciae descriptio:** In 3 v. V. 1 / Ed. M. H. Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973.
- Plinius Secundus.* **Historiae Naturalis:** In 5 v. / Ed. R. Hubert. Lipsiae, 1871–1874.
- Plutarchus.* Demetrius // *Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii* / Rec. C. Sintensis. Lipsiae, 1875.
- Polyaenus.* **Strategmata** / Rec. C. Schubert. Lipsiae, 1899.
- Polybius.* **Historiae:** In 2 v. V. 2 / Ed. Th. Buttner-Wobst. Lipsiae, 1882.
- Pompeius Trogus.* Prolegomena ad Historiam Philippicam // **Pompei Trogi fragmenta** / Coll. O. Seel. Lipsiae, 1956.
- Porphyrius.* Fragmenta // **Die Fragmente der griechischen Historiker:** In 3 Bd. Bd. 2 / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin – Leiden, 1923–1958.
- Rostovtzeff M.* **A large Estate in Egypt in the Third Century B.C. A Study in Economic History.** Madison (Vi.), 1922.
- Sachs A., Wisemann D.* A Babylonian King List of the Hellenistic Period // **Iraq.** V. 16 (1954).
- Scholia in Theocritum** / Ed. F. Dubner. Paris, 1849.
- Schuffert F.-G.* **Studien zu Krieg und Machtbildung im Fruehhellenismus:** Dis... Doct. Phil. Giessen, 2005.
- Schweigert E.* Greek Inscriptions // **Hesperia,** 1940, № 3.
- Segre M.* Decreto di Aspendos // **Aegyptus,** 1934, № 2/3.
- Seibert J.* Philokles, Sohn des Apollodoros, Koenig der Sidonier // **Historia.** Bd. 19 (1970).
- Seibert J.* **Untersuchungen zur Geschichte Ptolemaios' I.** Muenchen, 1969.
- Shear T.* Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B. C. // **Hesperia** (suppl.). V. 17, (1978).
- Sherwin-White S.* Babylonian Chronicle Fragments as a Source for Seleucid History // **Journal of Near Eastern Studies,** 1983, № 4.
- Sherwin-White S., Kuhrt A.* **From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid empire.** Berkeley – Los Angeles, 1993.
- Shibley G.* **The Greek World After Alexander, 323–30 BC.** London – New York, 2000.
- Strabo.* **Rerum Geographicorum. Libri 17** / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.
- Świderek A.* **W “Państwie” Apolloniosa. Ptolemejskie Fajum w świetle Archiwum Zenona.** Warszawa, 1959.
- Tarn W.* The First Syrian War // **JHS.** V. 46 (1926).
- Tarn W.* The date of Milet I, III, no. 139 // **Hermes.** Bd. 65 (1930).
- Tarn W.* **Antigonos Gonatas.** Oxford, 2013.
- Thompson D.* Economic Reforms in the Mid-Reign of Ptolemy Philadelphus // **Ptolemy II Philadelphus and his World** / Ed. P. McKechnie, Philippe Guillaume. Leiden – Boston, 2008.
- Titus Livius.* **Titi Livi ab urbe condita:** In 3 v. V. 3 / Rec. P. G. Walsh. Leipzig, 1902–1912.
- Tunny J.* Ptolemy “the Son” Reconsidered: Are There Too Many Ptolemies // **ZPE.** Bd. 131 (2000).
- Weber G.* **Dichtung und hoefische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemaeer.** Stuttgart, 1993.
- Wheatley P.* The Antigonid campaign in Cyprus, 306 BC // **AS.** V. 31 (2001).
- Wilcken U.* Agathokles (18) // **RE.** 1893. Bd. I.
- Will E.* **Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J.-C.):** In 2 v. V. 1 (2 éd.). Nancy, 1979.
- Will E.* The Formation of the Hellenistic kingdoms // **CAH.** 1984.1. V. VII. Part. 1.
- Will E.* The succession to Alexander // **CAH.** 1984.2. V. VII. Part. 1.
- Winnicki J.-K.* **Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii.** Warszawa, 1989.
- Woerrle M.* Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens I // **Chiron.** V. 7 (1977).
- Woerrle M.* Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens II // **Chiron.** V. 8 (1978).
- Woerrle M.* Telmessos in hellenistischer Zeit // **Actes du Colloque sur la Lycie Antique.** Paris, 1980.

Nguyen Van Kim, Nguyen Manh Dung

TRADITION AND TRADE ACTIVITIES OF THE VIETNAMESE – HISTORICAL FACT AND UNDERSTANDINGS

In the Vietnam's history and socio-economic history, economic activities and exchange have always played an important role. Being well aware of their importance, many scholars from our country and abroad have, for decades, wholeheartedly studied commercial economy in general and foreign trade in particular. However, there is a fact that, compared with studies in our nation's history of resistance against foreign invaders or the history of rural areas – agriculture – peasants, which are considered three Vietnamese society's constants by some researchers, and other fields, the amount of research into foreign trade as well as marine history accounts for only a modest proportion.

What are the reasons for this reality? 1. Is it true that our nation's economic history always depended on agriculture while trade was only a minor and non-basic sector? 2. Is it because of the lack of references, information or thorough research into information sources (archaeology, history, ethnology...) from home and abroad? 3. Are the society's needs for understanding, academy and development different in each historical period? 4. Is it true that because the historical vision and awareness of research subjects were incomplete (under the influence of Nguyen dynasty, the last feudal dynasty in pursue of "closed-door" policy), and wars for a period of time, and then the regime of "bureaucracy and subsidy"... also have considerable impacts on the views of a part of researchers and the society's consciousness? 5. Has the influence of economic and political environment and international scientific exchanges limited or encouraged new research trends?

We suppose the problem may lie in one, some or all of these basic reasons. The most significant thing is that, for a nation on the coast of the Pacific, near the Indian Ocean, bordering some regional countries on land, research into marine history, marine exploiting tradition, Vietnamese people's diplomatic and commercial relations have been an interesting and necessary research subject. This research subject not only contributes to the re-construction of the real and comprehensive picture of Vietnam's history and culture and our nation's status in the region's relations and power interactions but also has a significant meaning to our nation's current development. Nevertheless, obviously, it is not easy to do research which can provide an useful insight into trade tradition and the role of marine trade activities in the course of our nation's history. It is necessary that many researchers from home and abroad spend a lot of time and make great intellectual contributions, and each researcher (or each group of researchers) needs to apply inter-sectoral and regional research methods.

Therefore, in this article, from historical approach and vision, we would like to primarily study and present Vietnamese people's tradition and foreign trade activities¹ in the course of our nation's history, especially in early Le dynasty (r. 1428–1527), which is usually considered the dynasty that attached the greatest importance to agriculture in our history. At that time, Dai Viet's economy in general and foreign economy in particular was put under pressure by changes in political regimes, typically the shift from *aristocratic monarchy regime* to *centralized bureaucratic monarchy regime*, from *dynamic, tolerant and open Buddhism's ideas* to *Confucianism's ideas with strict, tight and principled rules and regulations*². With that approach, this article would like to generally present trade exchange relations and marine trade

relations, based on which potentials of our nation's foreign economy, trade tradition and marine trade activities in history could be brought to light. However, within the scope of the article, we can only focus on major development trends in Vietnam's economic history to the end of the early Le dynasty without further investigation into typical contributions by "oceanic kingdoms" in central southern and southern areas, our nation's components, as well as the north and the south in the history of regional and international trade exchange in the sixteenth and eighteenth centuries.

1. Maritime history³, legendary history and cultural interaction/acquisition

In the preface of "*A Brief History of Vietnam*", Tran Trong Kim stressed, "The purpose is to make a historical mirror for people of generations to look at to know their ancestors' life and how hard they tried to get a place under the sun. Only by thoroughly understanding our nation's legends can our people be patriotic, try their best to study and work to construct the social base that their ancestors built up and left for them..."⁴.

The author's idea is also ours when we read *Vietnamese history* with elements composing a general historical book. However, up to now, fishermen, ordinary people who travel on ships or boats or those who love and live on rivers and oceans have not been lucky enough to understand the relation between our nation's and people's legends and living activities relating to water. Through annals, readers just get information about living activities and political, social and cultural life of their ancestors, especially kings, aristocrats, generals, celebrities..., but other social classes, the ones that contributed "to make history" only accounted for a limited proportion as the mass in these pages. That way of history writing is in chronicle style⁵, expressing Confucianism's orthodox viewpoints, i. e. attaching importance to the court's political events or problems relating to conscience, agricultural activities and diplomatic relations with regional countries, especially China.

However, sources of historical materials and reality show that, as a coastal nation divided by natural conditions with high mountains ranging northwest-southeastward from the continent of Asia to the East Sea, we have had relatively separated economic and cultural areas for long. Because of divided topography, and high population density in wet and low land areas and coastal towns and cities, transportation by river and sea has always been very important to Vietnamese people. Water transport not only creates connections between economic and cultural areas in united Vietnam but contributes to our nation's integration into the world in the early days as well.

In the natural environment and Southeast Asian typical cultural area, the sea has separated countries and economic centres. However, it seems to be paradoxical that *the sea became the factor connecting residential communities in the region*. From ecological and cultural viewpoints, the sea was the habitat for the East Sea and it is the sea that nourished many cultures, creating the special development of residential communities with high density at the seaside. Moreover, the sea and marine economic environment became a connector and mainstream to lead Southeast Asia to two major civilizations, being two leading economic centres simultaneously. With this meaning, Southeast Asia not only played the role of a transactional place but was also a place to receive, create and recreate many cultural values in "*Chinese World*" (Confucianism) and "*Indian World*" (Brahmanism, Buddhism, then Hinduism). So, it is possible to consider the East Sea as "*Mini Mediterranean Sea*" in Asia and it is this geo-cultural space that created a prosperous civilization (or a region) with many typical characteristics of "*Oriental World*"⁶.

Accounting for three quarters of the earth's area, the vast sea with its great potential and benefits from marine trade created the ability and the need to conquer the sea among many nations and empires in the world. On regional scale, in the first centuries, old Vietnamese people, Champa, Funan, Java, Malay... were famous for boat building techniques, skills and ability to conquer the sea and carry out marine transportation.

In Vietnamese people's conscience, "water" was always included in the concept of nation. Water was not only the source of life but also their awareness of their origin. "Water spirit" was always sacred and inborn conscience, guiding community unity. A well-known historian in Vietnamese studies, Keith Weller Taylor, noticed this characteristic and made a comment "The idea of an aquatic spirit's being the source of political power and legitimacy, which attended the formation of the Vietnamese people in prehistoric times, is the earliest hint of the concept of the Vietnamese as a distinct and self-conscious people"⁷. On the other hand, citing Jean Pryzluski's viewpoint, Keith W. Taylor also noted that "The awareness of marine sovereignty is directly contrary to land civilizations of Indo-Aryan as well as Chinese people and belongs to Prehistoric Maritime Civilization in Southeast Asia"⁸.

According to many researchers, maritime history is a science which was started in European and American countries in early time⁹. Such Asian countries as Japan, China, Thailand, Singapore, and Indonesia... also started these science years ago. However, in our country, the concept of "maritime history" has not been largely known. It is a pity that up to now, apart from some archeological work and navy history, there is not specializing annals which present a wide and general vision of Vietnamese people's life activities with connection to water environment and marine economy¹⁰. Nevertheless, if we look into the vast source of our national culture, we will see quite a few notes about trade exchange activities, the tradition of marine exploitation and marine political relations in different historical periods. The problem here is that *maritime history* has a broad meaning and its bigger research subject is what many research centres and researchers have not paid attention to.

At present, with the assistance from technology and academic exchange, researchers can be well aware of their nation's history. Relating to marine research, the problem concerning the East Sea is always an interesting research topic, even in pre-maritime history. According to researcher Vu Huu San, the concept of "pre-maritime" needs to be considered an important area of study because our long established marine tradition can be seen in every cultural and economic activity. Moreover, the coasts of Vietnam and China are the places where various styles of boats were created and gathered in greater density in comparison with other places in the world. Vietnamese people's boat building techniques were very special and reached high levels of skills right from ancient times. Even in the 19th century, when facing the danger of western invasion, some patriotic Chinese mandarins and intellectuals like Lam Tac Tu proposed the application of Annam's traditional boat styles to increase resistance of the Chinese navy on the sea¹¹.

Based on the regional comparison and Clinton R. Edwards's research, Orang Laut in Southeast Asia were sea nomads. They developed marine tradition before expanding agriculture. This is the concept that was relatively popular in coastal countries or seaward regions. On the other hand, from Bernard Philippe Grosslier's research on Indochina's population (mainly Vietnam), in Southeast Asia, although Java can be the first place where human appeared (typically Java robustus), it is Indochina that played the function of a human resources warehouse to provide labor force to explore the whole region. He also believed that ancient Southeast Asia was the place where coastal lines of marine transportation were set up. In medieval time, or East Sea trade time, this was also the place where routes of intra-Asia trade and trans-continental trade appeared. That academic viewpoint can be seen more clearly in William Meacham's research work with the title "Origins and Development of the Yueh Coastal Neolithic: A Microcosm of Culture Change on the Mainland of East Asia"¹².

Like other nations in the world, our nation's origin and national building period were full of legends and legendary history. Nevertheless, these legends have been partly proved true by many vestiges in terms of materials and diversified spiritual and cultural life of different classes. In those legends, there are many points describing our ancestors' water life in history. Based on legends, our people were born by Lac Long Quan and Au Co with the legend about a pouch with one hundred eggs to give birth to one hundred children, fifty of whom went to mountains and fifty of whom went to the sea; and the legend that fishermen usually painted

themselves to make serpent-like monsters think they were the same for the purpose of protection; the legend about Son Tinh – Thuy Tinh concerning a deluge which late Professor Tran Quoc Vuong believed to contain the idea of dualism between mountain and water, god of mountain and god of water¹³; and then the legend about My Chau – Trong Thuy, the couple of Mai An Tiem offering the king water-melons to express their loyalty and dutifulness..., all of these legends include the factor of water and the period of sea and island exploration. Up to now, coastal people have worshipped whales as the rescuing god. They also have the customs of *seaport opening* in the beginning of spring to praise for a prosperous and peaceful new year. At the seaside of Sam Son (Thanh Hoa), local people worship Doc Cuoc God as the holy god to help, support and bring good luck to their voyages. And the legend about Thanh Giong with the image of Giong riding the iron horse flying into the sky, the most significant symbol on earth, also ends with the factor of water – a lot of ponds and lakes in the suburb of Thang Long – Hanoi.

Based on these legends and customs, we can see that: *First*, most of ancient places are related to water and sea spirit. Ancient Vietnamese people's habitats were full of ponds, lakes and marshes... *Second*, the fields of sea battles were associated with (and reflected) the enduring and hard course of our ancestors' struggle and exploration in the period of country construction; *Third*, the sea and coastal areas were also the choice of migrants to form residential communities on islands and coasts. In history, for many reasons, migrant routes were along the coasts or moved into land. In later centuries, ancient residents from Southeast Asia, China (ranging from different dynasties of Han, Song, Yuan, Ming, Qing), Japan and Europe... came to our country mainly by sea. *Therefore, the sea was always the open economic environment with non-stop changes and activeness. The sea was also the environment for cultural exchange and acquisition and coastal residents usually had to cope with political challenges, they themselves also showed adaptation ability, quickest and greatest response to external cultural environment.*

In the opinions of some scholars from home and abroad, ancient Vietnamese residents in Dong Son cultural time were highly skilled in marine and boat building abilities. This point reflects their own creativity and also tradition inheritance of Southeast Asian people. According to Wilhelm G. Solheim "1,000 years before our Common Era, Southeast Asian people used boats to cross the sea to go to Taiwan and Japan, bringing planting techniques of *taro* and other crops to Japan"¹⁴. Besides, during his research, Peter Bellwood took the materials of Badner (1972) to prove and concluded that Dong Son's significant marks were also found in such areas as Sepik, Admiralties islands, New Ireland, and Trobriand Islands...¹⁵ More broadly, in W. G. Solheim's viewpoints, the East Sea in Southeast Asia in ancient time was the place where sea routes started in order to communicate with the coasts of Asia, Europe, Africa, Oceania and even America, based on which he presented the theory of cultural diffusibility so as to give an explanation for the appearance of similar cultural values in broad cultural space¹⁶.

In terms of Vietnamese people's living environment and traditional activities, we can see that "The space of Van Lang – Au Lac society is the space of Dong Son culture, also the area where the highest number of Dong Son drums was found and the highest number of ancient drums existed. These areas include the north of Vietnam and the south of China"¹⁷. Drums were considered sacred symbols and their sounds could unite community's conscience, and pictures on drum's surfaces and sides describe many people's daily activities in the early days of the national formulation. Late Professor Tran Quoc Vuong believed that "Bronze drums and big drums. Bronze drums and toads. Bronze drums and customs of boat racing. Bronze drums and the river god. Bronze drums and dragon boats. Bronze drums and the deluge. In addition, in *Thủy kinh chú*, *Thái Bình ngữ lãm*, *Nguyên Hòa quận huyện chí*, *Thái Bình hoàn vũ ký* there are a lot of legends about places where Lac Viet bronze drums and Vietnamese Kings' boats were found in ponds, lakes and marshes. On the surface of bronze drums and boats, there are scenes of people being arrested, spears pointing to people's heads..., all of

these show the relations between bronze drums and agricultural festivals, ceremonies praising for rains, for good crops, reproduction activities...¹⁸. Some scholars also noted that pictures and decorations on Dong Son bronze drums created ideas about symbols of aquascaping, or, more broadly, marine life, they also definitely proved the effects of a power which was based on the sea and rivers. Especially, symbols of paddles and steering wheels on bronze drums (e. g. Huu Chung bronze drums) are clear evidences for the development of boat building techniques, abilities to conquer water and rivers of some residential communities who were used to and highly adaptable to the environment of *water*.

With broader views and comparison with northern areas of the Asian continent, we see that Bach Viet's ethnic groups had their own origins and habitats but their living environment distributed over a relatively large space involving three geo-economic areas: i> Mountains and forests (mainly exploration of valleys); ii> Conquer of deltas (Red river, Ma river, Ca river...); and, iii> Exploration of coasts, seas and islands. This characteristic is different from the culture in northern China, where residents lived mainly in central land (main land). However, it is also noted that in history, natural changes with the sea incursions or retreat not only affected Vietnamese people's living conditions and environment but also contributed to the training of skills, spirit and high adaptability of the southern people. In addition to agricultural activities, ancient Vietnamese people's life was also based on seafood catches such as clams, oysters, shrimps, fish... in ponds, lakes, rivers and seas. As a result, if culture is considered as adaptability and survival, in that living environment, people needed to travel by rafts, boats, dugout canoes, paddles, outriggers and using trees... These can be seen as creations which our ancestors contributed to human's progress¹⁹.

About 4,000 – 15,000 years ago, the sea level rose, changing the living environment and creating high population density. In this context, Vietnamese people had to continually improve cultivating techniques and conditions. The development of three successive cultural periods of Phung Nguyen, Dong Dau and Go Mun formed the basis and created the bright Dong Son culture with many excellent achievements in culture, cultivating techniques and metallurgy. "Those advances in diversified productions created conditions for *the development of trade relations and exchanges* which archeological findings proved through bronze weights founded in Dao Thinh, Lang Ngam, Dong Son, Thieu Duong, and Ca village... Bags of gemstone jewelry of different sizes which Dong Son people buried in their graves were jewelries on the one hand, but on the other hand, they were also a medium of transaction, like a kind of money. Nevertheless, a clearer sign of this relation is that many Dong Son's items, mainly weapons and luxurious goods, which were produced in an area were found in others in the area of Dong Son culture. Examples are spears with sugarcane leaf shaped handles which were typical in the area of Ma river but also found in Co Loa, Cuong Ha... Similarly, daggers with hilts being human statues, typically seen in the area of Dong Son, Ma river, were found in many places in the area of Red river, such as Thuy Nguyen (Hai Phong), Lang Ngam (Bac Ninh)... Contrarily, short swords with curved blades and straight hand barrier, which were typically seen in Red river delta, were found in Pha Cong (Thanh Hoa), Cuong Ha (Quang Binh)... Belt buckles with the shape of tortoise statues in Dong Van, Van village, Trung Mau... were found in Vac village (Nghe An)...

The exchange relation went even farther away from the original Dong Son area. We found such Dong Son bronze items as daggers with statue hilts in Thu Moc Linh (Hunan, China), bronze jars in Thanh Vien (Guangxi), M14:1 drums in Thach Trai Son (Yunnan). Contrarily, Dong Son's people knew many bronze items and cultural relics outside Dong Son such as Chien Quoc bronze swords found in Dong Son, Nui Beo... Big hooks or belts to carry weapon, typical products of pastoral culture, were also found in Vinh Quang, Dong Son"²⁰.

During that period, in the central part of our country, Sa Huynh culture was also a coastal culture with strong seaward character. Archeological documents proved that Sa Huynh culture contained elements belonging to cultures of Southeastern Vietnam areas and Thailand in the metal age. In addition, this culture also had a close relation with the culture of Southeast

Asian islands. In this culture, “commercial-oriented productions and source of products are an index to measure a civilization. Commodities lead to business and exchange. Sa Huynh people produced things to do this. Their products and commodities were metal, glass, ceramic items with high techniques and art. By land, they went to Thailand and to ancient Vietnamese people in northern and northern-central areas. By sea, they went to the Philippines, Indonesia, Malaysia, Hong Kong and probably even farther. Therefore, the core of Sa Huynh art was the description of nature, mainly the sea. The sea was deeply internalized in Sa Huynh people’s conscience and they had no difficulty in expressing it”²¹. Sa Huynh people’s language could express vividly each natural state with the sea as the subject. Patterns of water and waves on many cultural products, typically Sa Huynh ceramics, are convincing evidences for these viewpoints.

Also in centuries before and in our Common Era (C.E), in southern areas, along Dong Nai River and western Hau River, Dong Nai culture and then splendid Oc Eo – Funan culture appeared from early time. Having developed from the first centuries C.E, Oc Eo – Funan culture clearly showed the seaward character, marine economic environment and the ability to conquer the sea of the people who spoke Malayo-Polynesian language. From the 3rd century to the 6th century, Oc Eo people had a really developed marine trade. Oc Eo became an “*Interworld centre*” with a significant role in the whole marine trade system in Southeast Asia. Funan Kingdom, through Oc Eo seaport, had relations with the outside world, India, West Asia and maybe even with the cultural and economic centre of Mediterranean Sea. On its thriving days, Oc Eo became a *maritime Kingdom* and Oc Eo seaport became an important international commercial port not only for the Kingdom of Funan but also for many Southeast Asian economic centres²². So, with their splendid achievements, all three cultures which were created and developed in Vietnam’s geographical-cultural-economic space were close to the sea environment and strongly seaward in character. These cultures step by step converged and created an impetus for a diversified and united Vietnamese culture in later centuries.

2. Continuity of tradition and expansion of relations and trade exchanges

Many researchers believe that Southeast Asia is one of the earliest agricultural centres in Asia. Agricultural activities in Southeast Asia are usually classified into two groups: People in high lands cultivated crops which were suitable to dry land. Nevertheless, they also created terraced fields on hillsides and at the foot of mountains and developed the kaingin economy. Meanwhile, the main livelihood for those in low lands was wet rice cultivation. Living in low areas, people had to build dykes to prevent floods and to lead water to their fields. Under natural impacts and demands in life, people in deltas soon developed cultivation techniques and ability of management and organization on large scales. They also had strong community conscience and continually strengthened the community link to limit natural damage, to be active in cultivation and to create an abundant food source after each harvest.

While picturing typical development characteristics of Dong Son, Sa Huynh and Oc Eo – Funan cultures, we see that Vietnamese culture is not only a component but also a supplement to a cultural area which was a complex of “*Southeast Asian world*”. With this thinking, we can also suppose that a united culture is not only the convergence of cultural values from different areas but also the accumulation and harmony of traditions with different elements. From the time of national construction, all of these three cultures were based on that geographical, economic and cultural space with multi-traditions. Those traditions occurred simultaneously, supplemented and strengthened one another. On that basis, with general changes in economy, society and culture, the traditional agricultural economy contributed to form a solid foundation for the establishment of the state.

With the general development, in centuries BC and CE, there appeared many kingdoms in Southeast Asia. They were one type of states which appeared basing on typical characteristics of Southeast Asian society. They could be named *functional states* with their main function of production management. This type of state had characteristics of a *democratic* and *people*

friendly social institution, but it was also *highly mobile, dynamic* and *vulnerable*. In general, this type of state had many different characteristics in comparison with the formation process as well as the nature and function of *dominating state* model in the West in ancient and medieval times. That state was different even to the model of centralized and autocratic states in many Asian societies. Models of major and typical states in Europe and Asia were formed on the basis of highly developed economy and social relations which were clearly divided with fierce struggles.

When considering Southeast Asian context, from the 9th century to the 14th century, international and regional researchers composed volumes of books titled *Southeast Asia in the IXth to XIVth Centuries*²³. In the authors' viewpoints, up to the fourteenth century, in Vietnamese society, many indigenous Southeast Asian cultural elements still remained. Those elements were much more profound than the influence and marks of Chinese culture. However, in early Le dynasty, the social structure with four classes of *Confucian scholars – peasants – Handicraftsmen – merchants* was formed with high distinction. From that time, Vietnamese society was under China's influences. So, at the turning point of history, not only Dai Viet but almost the whole Southeast Asia as well was strongly affected by Indian civilization with the outstanding role of Brahmanism, Buddhism and Hinduism... In fact, the spiritual values and beliefs of those religions became useful information channels of splendid achievements from Indus Valley – *Indus* river civilization to countries in the area. Vietnamese society in Ly – Tran dynasties (eleventh and fourteenth centuries), as well as the societies in ancient kingdoms of Funan, Champa, Srivijaya..., from its internal mobilization and existing foundation, found an external energy source for its outstanding developments. Under political influences, Dai Viet continued to have a close link with traditional Southeast Asia in terms of culture and economy and strongly integrated into Northeast Asian political and cultural environment in terms of superstructure. Therefore, it is possible to consider changes in Dai Viet society from different perspectives: it played the role of connecting two worlds of Northeast Asia – Southeast Asia, and it was also a specific development phenomenon, a “dualism entity” in the area.

However, because of the inheritance of cultural values from both areas, Dai Viet quickly became a prosperous nation in Southeast Asia, but also because of this fact, it was put under many pressures from the north. Consequently, as a nation with sovereignty and independence, Dai Viet practiced a flexible foreign affairs policy with principles with the north, and was also well aware of completing its institution of bureaucratic monarchy and expanding its sovereignty towards the south. This policy was to get exploitation potential in a large area (including human resources, commercial seaports and natural resources...) and to strengthen national security in the south and form a strategic defensive position against political schemes of feudal empires in the north.

So, the establishment of the “*four classes*” (*tứ dân*) institution means *the restructuring of the traditional society*, which was formed unpromptedly throughout many centuries. To strengthen its institution and to give prominence to Confucian ideology and morality (the focus was *Morality* theory), Le dynasty attached importance to agriculture. Thanks to higher output and high adaptability to different cultivation conditions, as well as stable periodic development and its ancient philosophies and ideologies about its natural world, agriculture became the major production sector. In that social context, human became increasingly close to land and conscience about land became increasingly profound and complete. Consequently, in the fifteenth century “*a plain bureaucratic political institution*” was relatively completely established. That institution spread out, partly overwhelmed many economic activities and traditional culture which had been Vietnamese people's behavioral habits for generations and a component of our nation's cultural heritage. People in the northern delta had two main jobs – peasants and handicraftsmen – merchants, i. e. wet rice cultivation, handicraft production and merchandizing. The second job brought people many chances to be rich but it was usually difficult for them to hold high positions in the political system. In our nation's history, during many periods, they were considered people who were interested in “insecure jobs”

and non-fundamental, and this might be the reason why they had fewer chances for promotion and success than those who aimed at success by studying and taking national exams.

However, people always had the demand to satisfy what they found necessary and logical in life. Dai Viet's economy and its potential, like those of other countries in the area, had strengths and limitations. Therefore, trade exchange was always an effective way to bring strengths into full play and compensate for what the economy lacked. Although journeys to the north and the south were always considered adventurous, Chinese historical books contained description of Vietnamese (Bach Viet) people's trade activities, particularly activities of some extremely wealthy merchants. The influence expansion to the south of West Han dynasty (206 BC – 25), from the economic perspective, connected two economic centres in northern and southern China. Based on this, the establishment of a business route to the area of Nanhai (Guangzhou) brought great benefits to a part of Chinese mandarins and merchants. *Pre-Han shi* wrote because that area "was near the sea with a lot of rhino horns, ivory, tortoise shells, pearls, gems, silver, bronze, fruit, cloth, most Chinese people who came here for trading became rich"²⁴. Therefore, some researchers when considering the ability to do business of Chinese people believed that some of it was inherited from trade traditions of people in the south, including Vietnamese people (Yueh)²⁵.

With the development basis inherited from West Han dynasty, in East Han dynasty (25–220), the economic relation between Nanhai and Giao Chi continued to develop. Chinese merchants and even Vietnamese people usually brought rice from lower part of Red River delta to trade in districts of Cuu Chan, Hop Pho... They also usually traded pearls and gems in Hop Pho. Based on many material sources, the Chinese scholar Wang Gungwu believed in the first centuries C.E, Giao Chau area was already a big trading centre with an important role to China's marine trade and its relations with the area of East Sea. The author also believed that the areas of Luy Lau, Long Bien used to be important centres of trade exchange because they were the places frequented by fleets of trading vessels and envoys from southern countries²⁶. The findings in Trieu Van De's tombs in Guangzhou showed that the Zhao dynasty already had relations with many remote economies in West Asia and Africa. It can be concluded that the international objects were brought by fleets of trading vessels to the area or through the Gulf of Tonkin. In the work titled *Tê nhân yếu thuật*, Giả Tư Hiệp, a person in Northern Wei time (386–534) had detailed writing: "In Giao Chi there were 30 special species of trees. Many of them had been planted in Qi and So for a long time. Then they became special produce in China." Also in this work, the author revealed that: People in Giao Chi knew how to extract molasses from sugarcane which was called "*stone of molasses*". They also knew how to condense molasses to make sugar called "*ice of sugar*". Giao Chi's sugar had to be a rare and high quality product because the King of Wu named Ton Luong *Sun Liang* (Sanguo time) allowed to import this kind of sugar into China²⁷.

Thanks to its geographic position close to the broad area of southern China and in the tropical ecology, the north of our country in general and the northeast in particular soon became strategic areas in terms of politics and important trade exchange. Together with rice and cloth, seafood and salt were continually transported to the north along rivers and by sea. Besides the method of salt production using solar energy, people in Giao Chi soon knew salt cooking techniques. In *An Nam chí lược*, Le Tac described salt cooking method of people in the northeast area: "Sea water was cooked to make snow-white salt. People in border areas came to An Nam just because of the beneficial sources of salt and iron"²⁸. According to *Man thu by* in Tang dynasty time (618–907), groups of people in Dien, Nam Chieu and Dai Ly usually exchanged their horses and buffaloes for salt²⁹. The demand for salt in Chinese market in general and southwestern area in particular was big. Up to the eighteenth century, just Tran An district in Guangxi needed over 1,000 sacks of salt a year. Besides salt, valuable metals such as gold, silver, bronze and tin... exploited in mines along borders also brought great benefits to merchants. Gold and silver were used not only as exchange intermediaries, to produce jewellery and decoration items on luxurious clothes but many wealthy merchants

also used it to gamble and for many luxurious purposes. Because of the phenomenon of “gold draining”, Song dynasty had to ban the export of gold and gold products to Giao Chi³⁰.

Some historic documents such as *Han shi*, *Post-Han shi*, *Liang shi*, *Sui shi* and *new Tang shi*, *Song history* showed that from the ancient time to Song dynasty (960–1279), northern areas of our country like Luy Lau, Long Bien and the Gulf of Tonkin were busy commercial seaports in the area’s trade system. In Han dynasty, Giao Chi district³¹ was a trading place for merchants from many Southeast Asian countries and others. At that time, marine spices route and flavorings roads usually led to central and northern Vietnam before leading to southern China.

After defeating Nam Han invaders in 938, our nation restored our independence. The appearance of a country with sovereignty in the south led to changes in economic relations between countries in the region with Giao Chau and southern China. Many fleets of Asian trading vessels stopped calling at the Gulf of Tonkin, they went straight to seaports in Guangzhou and Fujian instead. Well aware of this change, in order to restore traditional trading relations, on the one hand, dynasties of Ngo, Dinh, Former Le tried to improve and “normalize” their relations with China, on the other hand looked for ways to maintain and develop their traditional trading relations. In 1009, Former Le dynasty, King Le Long Dinh (r. 1006–1009) sent an envoy to give Song dynasty a rhino, asking for a set of gold-inlaid amour and headpiece, and asking for permission to have “a trade supervisor in the market of Ung Chau, but the king (of Song) only allowed trading in the markets of Liem Chau and Nhu Hong”³².

As an independent nation, Ly dynasty (1010–1225) practiced open policy in diplomatic relations and foreign trade activities. After enthroned for two months, in June 1012, King Ly Thai To sent an envoy to China to ask for permission to open a trading market in Ung Chau (Nam Ninh presently). But King Ly Chan Tong of Song dynasty believed that Ly dynasty usually invaded their southern borders and rejected that proposal. The book *Tục tư trị thông giám trường biên* composed by Ly Dao, a person in Nam Tong (Nan Song) dynasty, had it that: “In June, Giáp Ty year, dated the 5th Trung Tuong Phu, Tong Chan Tong (1012) transport officer in West Guangnan reported that: Ly Cong Uan in Giao Chau asked for permission to have people and ships go straight to Ung Chau for trading. King (of Song dynasty) said: People in coastal areas were always afraid of Giao Chau’s invasions, so permission was only given to the establishment of markets in Kham Chau and Nhu Hong district. Moreover, coastal areas were important positions, if they were allowed to get further in land, there might be disadvantages. Officers had to obey previous orders carefully”³³.

As a logical result of the demand for economic exchange, some silver exchange points and trading routes were established along the borders between Vietnam and China. Thanks to this, Vietnamese merchants could get further into China. In the work *Lĩnh ngoại đại đáp* Chu Khu Phi wrote about silver exchange points in bases of Hoanh Son, Vinh Binh, To Mau and Nhu Hong. In Hoanh Son base, merchants from such places as Quang Nguyen (Cao Bang) and Dac Ma of the country of Dai Ly (Yunnan)... usually gathered for trading. Hoanh Son silver exchange point “seduced everybody with low taxes”. In Vinh Binh, “Everyday Giao people brought famous fragrant materials, rhino horns, ivory, gold, silver, salt and money to exchange with our merchants for brocade, chiffon and cloth. Those who went to Vinh Binh were Giao people coming by land. The things they brought were valuable and small, only salt was heavy and could be exchanged for only cloth”³⁴.

As regional economic centres, silver exchange points operated for a long time, connecting the economic area of southern China with our country and some Southeast Asian nations in land. Chu Khu Phi wrote: At silver exchange points, besides people from two countries, there were professional and wealthy merchants, who were called “*tiểu cương*”. There were also “*đại cương*”, who were mandarins going to Kham Chau as envoys, combining this with trade to meet the royal luxurious consumption demands. In Song dynasty, merchants from Shu area (Sichuan) brought brocade to sell in Kham Chau and bought fragrant materials in Kham Chau to bring back to Shu area once a year with commodities worth thousands of trays of money.

With trading routes in land, in 1149, King Ly Anh Tong (r. 1138–1175) established Van Don camp to affirm sovereignty and build fences in the northeast, simultaneously boosting trade exchange relations with regional countries. *Dai Viet su ky toan thu* (Complete History Record of Great Viet, *Toàn thư* for short from here) noted: “In spring, February, trading ships from three countries of Trao Oa, Lo Lac, and Siam came to Hai Dong, asking for permission for residence and trade, then were allowed to set up a camp on an island called Van Don to trade valuable commodities and offer local specialties”³⁵. Archeological findings showed that “After its establishment, Van Don developed to become *a system of seaports* operating continually and became a critical trading seaport in the north of our country up to the eighteenth century”³⁶. In addition, Ly dynasty also maintained and expanded relations with neighboring countries such as Ai Lao, Nguu Hong, Chenla, Champa... In that context, besides Van Dong, in Ly and Tran dynasties, seaports in the area of Thanh – Nghe Tinh, the southern border of Dai Viet, also became an economic and transferring point of trading routes in the area.

In the rising position of a self-reliant nation, in Tran dynasty (1226–1400), Dai Viet still had close trade exchange relations with regional countries. In the country, there were highly professional handicraft production centres with villages of silk weaving, conic hat making, lacquer, ceramics... With traditions from Ly dynasty, ceramics in Tran dynasty, especially that with brown flowers and strong patterns, was one of valuable heritages in Dai Viet’s and regional cultures³⁷. The development of many economic sectors in the country and the relations between mountainous and delta areas, delta economic centres and remote border areas strengthened the potentials and created impetus for the development of foreign trade. “Tran dynasty had policies to encourage craft industry and trade, delayed the application of strict trade control policies like later Le and Nguyen dynasties. There were markets everywhere with regular fairs. The imperial city of Thang Long had 61 wards with busy trading activities, even at nights. Van Don was still an international trade exchange point to exchange goods between Dai Viet and other Southeast Asian and East Asian countries”³⁸. In Tran dynasty, merchants had a rather important role in the society. The viewpoint attaching importance to trade appeared even in aristocracy with Tran Khanh Du (?–1339) as a typical example. Besides, the number of aristocrats and intellectuals who understood languages, customs and traditions of “fairs” and many countries like Tran Nhat Duat (1235–1331) and Tran Quang Khai (1241–1294) was not small. Moreover, Tran dynasty also wanted to strengthen its relations with neighboring countries and its economic power through marriages between some princesses in Tran dynasty and wealthy merchants. In Tran Du Tong’s time (in power: 1341–1369), the King even invited big merchants to the palace for gambling. *Toàn thư* wrote: “Wealthy merchants in the country, such as Dinh Bang village in Bac Giang, Nga Dinh village in Quoc Oai, to the palace to gamble for fun. 300 *piastres* were gambled during an hour, so nearly 900 *piastres* were gambled during three hours”³⁹.

The noteworthy point is that before and after three resistance wars against Mongol-Yuan invaders in the second half of the 13th century, our relations with countries in the area, including China, continued to develop. Historical and archeological documents showed that right after wars, trade exchange relations between two countries continued to take place regularly. In Van Ninh and archeological sites of Cong Tay, Van Don in Quang Ninh province, archeologists and historians discovered many ceramic items from China, including high-grade Yuan ceramics produced by Long Tuyen and dated the end of the 13th century and the beginning of the 14th century. At the end of Tran dynasty’s time and the beginning of early Le dynasty’s time, there had to be close relations between Dai Viet and countries in the area. According to *Toàn thư*, there were more Chinese envoys to our countries in Tran dynasty than in Ly and Le dynasties. Specifically, Chinese envoys came to Thang Long 15 times in Ly dynasty, 36 times in Tran dynasty, and 30 times in dynasties of early Le – Mac – Le Trung Hung. Besides China, neighboring countries in the area also sent delegations of envoys to our country for diplomatic relations. There were regular exchanges between Dai Viet and other regional countries. Consequently, Dai Viet’s culture reached a high level of harmony with

regional culture. In order to preserve our traditional cultural values, in *Dư địa chí* (Historical Geography, finished in 1435) Nguyen Trai (1380–1442) warned: “Our people should not imitate the languages and costumes of countries of Wu, Chiem, Laos, Siam, and Chenla to destroy our customs”⁷⁴⁰. Evidently, the close relations between Dai Viet and regional countries did not stop or had only cultural and diplomatic meanings.

3. Domestic trade – foreign trade and trading relations in Early Le dynasty

Concerning Le dynasty (1428–1527) many researchers believe that Le authority, typically Le Thanh Tong (r. 1460–1497), because of its viewpoints attaching importance to agriculture and Confucianism, practiced many methods which limited non-agricultural economic activities. In the historical context of that period, as a powerful and centralized political institution, the central authority also attached importance to industrial and commercial issues and had policies ensuring their development. In terms of strategy, Le dynasty expanded borders and wanted to control many economic activities of the country. However, under the northern feudal government’s strong pressure, and constantly facing threats from neighboring countries in the southwest, Le dynasty always had policies closely relating to national security and territory protection with the implementation of many methods aimed at protecting our economic sovereignty. Historical documents show that, besides policies attaching importance to agriculture, Thang Long authority also paid special attention to strengthening and establishing international diplomatic relations and bringing into full play the roles of industrial and commercial sectors in order to ensure demands, balanced and stable life for a nation in the prosperous and powerful development period.

Historical facts show that our nation’s specialties and economic potentials always drew attention of neighboring countries, especially the northern authority. Under the Ming’s domination (1407–1427), after basically stabilizing Dai Viet, Ming dynasty implemented many cruel methods to loot natural resources which were also valuable trading goods. In *Dai Viet su ky toan thu*, it was clearly written that: “In 1415, (under the 13th reign of Vinh Lac of the Ming Dynasty), Autumn, in August, Ming dynasty searched and confiscated gold and silver mines, recruited laborers to sift for gold and silver, to seize white elephants and to grope for pearls. There were heavy taxes and exploitation, people were afflicted. People were banned from buying and selling salt, salt fields were controlled by mandarins. There were heads and deputies of each salt field to look after it in turns. Provinces and districts had mandarins in charge of tax offices and treasuries”⁷⁴¹.

After the victory of the resistance war against Ming invaders and the recovery of nation’s union, Le dynasty implemented many strong methods to strengthen our nation. Le authority was also deeply aware of the protection of specialties and natural resources. Only 4 months after being enthroned, on August 10, 1428, Le Thai To (r. 1428–1433) “ordered to have clear enumeration of specialties in each locality such as bronze, iron, mulberry, flax, silk, wax trees, canari sap, beeswax, oil, pepper, rattan”⁷⁴². On November 25, 1428, the king “ordered to examine fields, lands, gold and silver mines, mountainous specialties in districts and old taxes”⁷⁴³. On December 22, Le dynasty’s founder continue to “order heads of provinces, districts and localities to examine private and government-owned fields and lands in their localities, together with kinds of fish, fruit, salt, fish sauce and private fish aquariums in estuaries, kinds of gold, silver, lead, tin, and money”⁷⁴⁴.

To put all social activities in control and management, and to create favorable conditions for economic activities, in March, 1439, King Le Thai Tong (r. 1434–1442) regulated money value, the measurement of cloth and a writing paper sheet. According to the regulations, “In terms of money, 60 dongs make an unit of money, in terms of silk, each block is at least 30 meters long and 1.5 meters wide (*in old measurement*), in terms of flax cloth, each block is at least 20 meters long and 1.3 meters wide, each block of banana tree fiber cloth is 24 meters long, each block of rough cotton cloth 22 meters long, paper is in 100-sheet block”⁷⁴⁵. Like any other powerful and prosperous dynasty, Le dynasty always understood the role of industry and

trade and had strong methods to protect natural resources. In August, 1464, Le Thanh Tong (r. 1442–1497) had the decree that “Whoever violated the law by groping for pearls and casting bronze money will be punished based on two categories: culprits and accessories”⁷⁴⁶. Later, kings of Le dynasty had many decrees on the protection of natural resources such as pearls in Dong Hai, gold, ivory, valuable wood, fragrant materials.

Right after enthroned, on March 19, 1461, Le Thanh Tong had a decree encouraging agriculture “people should not abandon the root for the top, or plan business”⁷⁴⁷. Many researchers believe that the decree clearly shows the kings’ viewpoint of attaching importance to agriculture and the dynasty’s viewpoint of limiting trade. However, in a different perspective, it can be believed that Le Thanh Tong seemed to stop a rather popular trend at that time, many peasants in many places abandoned fields for trade and became wealthy quickly. That social trend would certainly harm and changed the value system that Confucian political institution wanted to establish and strengthen. It is also a concern about the nation’s problems which in 1429, Le Thai To thought about: “Those who fought the invaders are poor, those who just play are rich. Those who fought the invaders do not have any land, but those who are useless to the country have abundant amount of land... It is the reason why nobody is devoted to the country, people only think of becoming rich”⁷⁴⁸.

During 38 years in power, with the desire to construct a law controlled state, Le Thanh Tong was always concerned about the possibilities that the law was not strictly obeyed, the nation’s mainstays were not strong enough for many reasons, including economic ones. With the incident that Minister of Justice (Le Bo) Tran Phong asked the king for permission to let Le Bo, an offender who was punished by being stigmatized on his forehead, pay money, the king thought: “If so, rich people with a lot of money from bribery are exempted from punishment, only poor people are punished”⁷⁴⁹. In fact, in *The National Law* composed by the king, there are many articles, such as articles 21 to 24 in *Danh lệ* section, about detailed regulations about payment for crimes or different responsibilities⁵⁰. Historical records show that *although the law in Le dynasty was famously strict, money could still change or save destinies!*

In terms of external economy, information sources in formal history show that trading activities were diversified, in many cases, it was difficult to distinguish clearly diplomatic relations and tribute from exchange and trade... in their narrower meaning. These activities were always inserted in each other with relations and mutual supports. Le dynasty’s formal history wrote clearly that after Le Thai To passed away, Ming dynasty sent Quach Te, Chu Bat... to show condolence. With a lot of offering on 80 tables, envoys also brought many goods from the north and forced Le dynasty to buy at high prices!⁵¹. The notable thing is: those activities of “heaven dynasty’s” envoys took place when Dai Viet was having deep mourning! It can be concluded that this event could not be rare in history.

Realizing that the method of “diplomacy – economy” could bring practical benefits, in December, 1435, Ming dynasty sent Chu Bat and Ta Kinh as envoys to inform the enthronement of Ming’s king and the bestowment of the king’s grand-mother. However, the economic purpose of Chinese envoy was very obvious. Le dynasty’s historians commented “Bat’s gang was very greedy and scurrilous, they were in fact greedy for money but pretended to be clean-fingered, whenever they were given presents, gold or silver, they refused but looked at the followers hesitantly. The court understood and then took their followers to another room for feasts, and when invited alcohol, Bat’s gang was secretly given gold. Bat’s gang was extremely happy about this. Bat’s gang also brought many northern goods to force the court to buy at high prices. When they returned home, nearly a thousand labourers were needed to carry tribute and their luggage”⁵².

In their turns, on the occasions of envoy’s trips, besides their general duties assigned by the court, some envoy delegations and some envoys took this rare chance to “do business” and plan their own benefits. According to a Japanese historian, a famous expert in Vietnamese history, Momoki Shiro, “In Le dynasty (1428–1527), there were 64 delegations of envoys (including irregular ones) to Ming’s court. Although the tribute was usually gold and silver

(34 times), horses (4 times), ivory and rhino horns (7 times), and valuable wood (3 times), the value and quantity of the goods the delegation brought for exchange was not written down. Those delegations of envoys really did their own business. Therefore, during 1433–1434 they were punished by Le Thai Tong for illegal trading⁵³. In *Toàn thư*, Le dynasty's historians wrote about this event: "At that time, the chief envoys Le Vi and Nguyen Truyen bought a lot of northern goods, up to 30 loads. The court hated them for trading, intended to make them ashamed, then ordered to take all of the goods to display on the ground before giving them back. *Then it became conventional*" (the authors emphasized)⁵⁴. However, in Le Thanh Tong's dynasty, there were still such incidents as those of Nguyen Tong Tru and Thai Quan Thuc, who were sent as envoys to Ming dynasty, but "Tong Tru took a lot of money and silk to the north and bought northern goods to bring back, the king hated Tru for violating regulations, divided all his luggage among mandarins"⁵⁵.

Formal history also released that in Thai Tong's time, many high-ranking mandarins ordered soldiers to build their own houses. Among them, according to Censor (*Ngôn quan*) Phan Thien Tuoc's crime report, *Tiền quân Tổng quản* Le Thu "got married during national mourning time, built huge houses, sent people abroad to trade illegally with foreigners"⁵⁶. As a result, without consulting anyone, the king ordered to investigate Thu's case, and greedy mandarin Le Thu had 15 *taels* of gold and 100 *taels* of silver which were traded illegally confiscated!

The phenomena of distracting from public work, bribery, taking advantage of power to buy things at cheap prices, appropriating goods or concerning about the own benefits... became worries and threats in the court. In this context, in July, 1435, Le Thai Tong had to decree to mandarins of all kinds and levels that "... Those looking after people just concerned their own benefits, did not take care of people, or absolved the rich, punish the poor, bought wood to build houses, judged cases unfairly, built gangs, thought about bribery, worked lazily, interested in feasts and parties. Mandarins at borders sometimes did not concentrate on their work of patrol and examination, let strangers escape, they were just concerned about trading for their own profits"⁵⁷. The inevitable result was that the king had to arrest and question heads of departments of transport, patrol... in localities with the total number of 53 people! In December, 1448, there was a rumor that Ming dynasty sent two special envoys and military to our northeastern borders in preparation for "border examination". King Le Nhan Tong (r. 1443–1459) sent mandarin Trinh Duc to investigate the information. Trinh Duc did not investigate carefully, reported wrongly, which made Le's court mobilize a large number of mandarins, soldiers and resources to protect borders. "The whole eastern area was therefore agitated. When they got to the borders, they stayed there for weeks and months to investigate information but it was really quiet. *Then they spent money buying loads of northern goods to bring back, telling lies that Ming's special envoys had other business so they did not come* (we emphasized – authors). Supervisor Ha Lat colluded with them and did not say a word. So the court did not ask about that offence"⁵⁸. If it was based on *The national law*, just the offence "If mandarins who are sent to investigate things do not report the truth, they will be dismissed or punished with hard labor; if because of close relations or hatred they deliberately do things against the truth, their offence will be punished more heavily based on real situations; if they receive bribes, they will be punished at two higher levels"⁵⁹. It seems that, in our opinions, in Le dynasty's time, *there was some power or authority, in certain cases, which could get out of the law's control*. So, the king could not always use the law to show his power or keep the law strictly obeyed.

In the formal history of Le dynasty, there was also a notable event. In 1476, in Le Thanh Tong's time, there was a drought. In the pray for rain, the head of institution wrote: "From winter to summer, there have been few rains and it has been sunny all the time, people have a lot of difficulties. *Workers and traders have nowhere to rely on, farmers have nothing to expect*. It is only because I am not virtuous, everybody has to suffer great disasters"⁶⁰. So, in the noble pray to the king of heaven for rain, the powerful king expressed his sincere and he

himself identified clearly the positions of workers and traders. It can be “an accident” in a religious document but the king himself mentioned workers and traders before good-natured farmers.

Together with time, it seems that Le Thanh Tong became increasingly well aware of the roles of workers and traders in the united socio-economic institution. Because in the year after that, i. e. in 1477, King Hong Duc issued *Regulations on opening new markets* and decreed that “The number of people in provinces, communes and localities is increasing, if they want to open new markets for convenience, heads of provinces, communes and localities need to consider reality, if it is really convenient for people, they need to write reports and allow people to open new markets, regardless of having old markets or not”⁶¹. Then, on March 10, 1484, the king had a decree on banning business restriction. It was clearly written that “There is a strict law on banning business restriction, but some authorities have not changed the old practice, harming people, harming political situations. From now on, Phung Thien department and *Thịa, Hiến* offices in localities have to review the previous order for prohibition and reminding. Households which have to buy offerings at weddings, if buying things in markets, should pay right prices for any goods, they are forbidden to use power to force people to sell things at lower prices, those who violate the law will be punished in accordance with the previous order”⁶². Article 90 in *The National Law* also had it that «If supervisors in city markets extort money from traders in markets, they will be punished with 50 lashes, “*biếm một tư, lấy thuế chợ quá nặng biếm hai tư*” (as ways of punishment), lose the job of supervisors, compensate people twice; rewards for reporters of those cases are in accordance with regulations. If they ask for higher market taxes, they will be punished with 80 lashes and taken around the village with scandal spread around for 3 days. Those who ask for too high market taxes will be punished at one level higher than regulated». In order to have unanimous units of measurement, to protect the state’s power and role in the management of economic activities, Article 91 in *Hong Duc Law* clearly regulated that “In markets in cities and the country, traders who do not use the right scales, rulers, containers regulated by the state and use their own ones will be punished by not being allowed to trade or by hard labour”⁶³. Another document composed by Le Thanh Tong named *Hồng Đức thiện chính thư* also has detailed regulations about market activities and regulations to open markets. In this regulation, Le Thanh Tong gave a formal “definition” of markets: “in people’s life, *if there are people, there are markets, markets are to exchange goods, trade development is to satisfy people’s demands* (the author emphasized). In communes where there are already markets, it is not allowed to forbid them to open new ones to illogically hinder trade. Villages which trade later, and have markets later, are not allowed to have same fairs with markets nearby or have fairs before markets nearby to get goods from traders. If they want to open new markets, it is necessary to take old ones into consideration and have later fairs than the old ones. If markets are opened without plans, there are competitions without regulations, prohibitions are made for some people’s own benefits, punishments will be made based on the level of violations to stop the prohibitions”⁶⁴. So, these regulations clearly express the viewpoints of the head of Le authority in terms of the role of industry and commerce, it seems that the king always understood the life’s demands as well as his people’s wishes.

Also according to *Toàn thư*, in April, 1484, for the first time, the court had an order to ban rich people from using their power to disturb gold and silver mines. To create favorable conditions for economic flow, on May 1, 1486, Le Thanh Tong decreed that “It is valuable for money to flow everywhere, it is valuable for money to be stored for a long time without being damaged. From now on, offices in every locality, when collecting fines, regardless of private or public ones, need to choose real bronze coins to keep in public stores, although the edge of the coins can be a little broken, the coins are still made of real bronze and can be stored for a long time. In terms of money to pay salary and for people to spend in trade, if they are real bronze coins and can be strung, people have to receive, people are not allowed to refuse them or select them too carefully”⁶⁵. After Le Thanh Tong passed away, the crown

prince Tranh, i. e. king Le Hieu Tong (r. 1498–1504) was enthroned. Just two days after being enthroned, the king had a decree repeating his father's two important decrees: banning the use of power to oppress people in trade and control prices in the market; banning officers and people to select new or old money in exchange and flow. A new king and his first order at that time are certainly not an accidental event in history.

Together with the above mentioned policies, Le authority also kept money stored at Hai Tri lake; strictly banned people from counterfeiting money or using coins to cast objects or to make imitated objects; banned traders and workers from opening shops inside the citadel; banned people from communicating secretly with envoys; banned trading goods, especially forbidden goods, through borders, but if traders who are Man Lieu people (a minor ethnic group – the author) are extorted for presents, authority will be punished and have to compensate twice for the victims; strictly banning selling border lands, maidservants, elephants and horses to foreigners, if people violate this law, they will be executed; boats going to estuaries must be examined, except private boats of high-ranking mandarins from level two; strictly banning the use of the king's objects to make strings for boats, if people violate this law, they will be exiled or sentenced to death⁶⁶. Le authority also banned mandarins and people from using gold, gems and glass to make hats and spittoons; banned trading military hats in markets to avoid confusions between soldiers and people. Le authority also set taxes for salt, mulberry, and allowed some localities to build trading boats to transport paddy and rice, and at the same time determined gold and silver taxes in order to reduce gold taxes and adjust gold and silver prices⁶⁷.

In the Early Le's time, besides the country's relation with China, some Southeast Asian countries such as Siam, Trao Oa, Malacca, Palembang, Champa, Ai Lao... usually allowed traders and envoys to go to our country for trade and tribute. After the event in 1471, "Because the king had defeated Champa and the reputation had spread everywhere, colonized countries in the west in turns hurried to offer tribute"⁶⁸. Although trade relations were rarely written down in formal history, in *Toàn thư* the event in 1437 was also clearly noted: "Old Thailand sent Trai Cuong Lat as envoy to offer tribute. The king gave him the bestowing letter, and reduced trading taxes by 50 % compared with the previous year, getting one proportion out of twenty, and gave a big reward. In addition, he gave that country's king 20 sheets of colored silk, 30 sets of porcelain bowls, he gave the queen 5 sheets of colored silk, 3 sets of porcelain bowls, each set has 35 pieces"⁶⁹. Perhaps, among Southeast Asian countries, the kingdom of Siam (Thailand) was always given priorities.

As a clear-sighted king with the viewpoint of ruling the country by law, after promulgating *Royal regulations for mandarins* in 1471, in 1483, with experience inherited from kings Thai To, and Thai Tong..., king Le Thanh Tong promulgated *The national law*. In this famous law, in terms of foreign relations, Le authority regulated: "Those who illegally get out to other countries will be executed (those following foreign boats to go abroad will be punished in the same way), those looking after border gates (or estuaries), will be exiled to a near locality if they do not know the situation, if they know but still allow people to get through borders, they will be convicted of the same offence, the head will be punished *biếm hai tư*"⁷⁰. For valuable goods, Le authority had very strict regulations "Anyone who sells ironwood, crude gold, cinnamon bark, pearls, ivory to foreign traders will be punished *biếm ba tư*. Mandarins in communes and wards who know the situation but keep silent will be demoted to one level lower positions; mandarins in districts and provinces deliberately keep this secret will be convicted of the same offence, if they do not know this, they will be dismissed or punished"⁷¹. To have monopoly in trade and protect its economic sovereignty, the court also regulated: "If farms on the seaside allow trading boats to unload goods will be punished *biếm ba tư*, and will have to be fined three times the value of the goods, one part of the fine will be used to reward the discoverer. The head of the farm will be demoted"⁷².

As mentioned above, in the 15th–16th centuries, Van Don was still the biggest and most important seaport in Dai Viet. In Vietnamese foreign trade history, Van Don was the seaport that

was established early, operated continually and had an important role through seven centuries⁷³. Writing about Hai Dong area, the author of *Lịch triều hiến chương loại chí* (The Great Encyclopedia of History of the Nguyễn Dynasty) revealed “There was Hong Dam port at sea which was crowded with trading boats...” Moreover “In the region, there was a large area of mountains and sea and a little area of fields, people all traded for profits, few people did farming, tax application was different from other localities”⁷⁴. Van Don was the connection point in terms of foreign trade, and was a politically sensitive area, so Le authority attached special importance to security protection and supervised economic activities at Van Dong seaport. *Quốc triều hình luật* (National Criminal Law) regulated: “Those in Van Don taking Chinese goods to the citadel without permit from *An phủ ty*, getting to Trieu Dong port without being checked at *Đề bạc ty*, trading the goods secretly, or those coming back without permit from *Đề bạc ty*; getting to *Thông mậu trường* without being checked at *An phủ ty*, going straight back to the farm, will be punished *biếm một tư* and will pay a fine of 100 *quan*, reporters of these cases will be rewarded one third [of the fine]. If they trade goods secretly in villages, they will be punished *biếm ba tư*”⁷⁵. In the part about *Hình luật chí* (Criminal law) in Le’s time in *Lịch triều hiến chương loại chí*, scholar Phan Huy Chu wrote clearly that “Mandarins without permit go to farms in Van Don or borders will be put in prison or exiled... People from farms at borders or at seaside taking only foreigners to the citadel will be punished *biếm năm tư*; if they have no positions, they will be sentenced to prison, or have to serve as soldiers, and pay a fine of 100 *quan*... Those at the seaside allowing trading boats to call at to load goods illegally will be punished *biếm ba tư*, pay a fine worth twice the values of the confiscated goods, one part of the fine will be given to reporters. The head of the farm will be demoted... When there is a foreign trading boat calling at Van Don for trade, if *Quan Sát hải sứ* goes to check the boat alone, he will be punished *biếm một tư*. If that boat wants to stay, the head of the farm has to ask *An phủ ty* for permission, if he himself allows it to stay, he will be punished *biếm hai tư*, pay a fine of 200 *quan*; one third of which is used to reward reporters. If people allow foreigners to stay without residence registration, but foreigners do not have enough time limit, they will be punished *biếm một tư*, have to pay a fine of 50 *quan*, reporters are rewarded as mentioned above”⁷⁶.

So, all regulations on economic relations, including foreign trade activities, were all clear and strict. There were no exceptions in terms of the law’s subjects if they traded illegally or planned their own benefits. According to the law, foreigners could trade and exchange goods with registration. With the viewpoint of respecting history and objective facts, we cannot consider this as the illustration of the strict “restricting trade, closing harbour” policies of the central authority at that time. Moreover, in Le’s time, together with legal foreign economic activities, there must have been illegal activities which made Thang Long’s authority continually vigilant and have clearly written regulations in laws.

The notable things are that in *Hồng Đức thiện chính thư*, king Le Thanh Tong also had clear regulations on the cases boats had to suffer from storms. According to the regulations, “Those who take the chance of a burning houses, and boats subject to storms, to steal their properties, will be beaten 100 times and put in prison three years; those who beat injured people will be executed; followers will be punished at one lower level. Those taking the chance of storms to destroy boats will be punished the same. Those stealing people’s properties will be punished *giảo* (decapitation); those beat injured people will be executed”⁷⁷. Although the document did not mention the nationality of boats (our boats or foreign boats), if we consider this as general legal regulations, they are really progressive and humane viewpoints of Le authority. The reason is that, as a convention in international diplomatic relations in mid-ancient times, most of strange (foreign) trading boats which were subject to storms, including boats, cargo, and even crew, would be victims of robberies or become “booty” for the central authority or local greedy mandarins!

In international diplomatic relations and trade exchange relations, Le authority also respected objects used in exchange and for presents. Besides costumes, pearls, silk and fragrant

materials..., ceramics and porcelain were Thang Long's authority luxurious goods. Many products of this kind were used as tribute to China or presents for envoys. In *Dư địa chí*, Nguyen Trai wrote clearly that: Bat Trang village, which made bowls and cups, and Hue Cau village (in My Van, Hai Hung province), which specialized in dyeing, were two villages that usually provided tribute to Ming dynasty (1368–1644): “Bat Trang is in Gia Lam province, Hue Cau is in Van Giang province. Those two villages usually provide tribute to China, including 70 sets of bowls and plates and 200 sheets of black cloth”⁷⁸. Based on ceramics relics discovered at boat wreckage in Cu Lao Cham, many researchers believed that 240,000 objects (excluding debris) the boat carried were mainly products of the system of ceramics kilns of Chu Dau – My Xa, Nam Sach, Hai Duong in the 15th century. Those ceramics and porcelain objects were not only at perfect level of techniques, design and art values, those archeological discoveries have also changed the awareness of many researchers in our country and abroad of Chu Dau ceramics as well as the typical contributions of Vietnamese ceramics and porcelain in the 15th century, one of the most prosperous periods of development in Vietnamese ceramics history⁷⁹.

With all his activities and achievements, we can see that “during 38 years in power, Le Thanh Tong created a peaceful and prosperous period in our history. Dai Viet in Le's time became *an independent, united, powerful and prosperous in Southeast Asia*”⁸⁰.

However, after Le Thanh Tong passed away, the feudal authority quickly showed some basic weaknesses and some signs of recession. At the end of Le's time, political situations were in chaos, parties fought for power and had plots to get the throne. The political centre of Thang Long was chaotic in the fight for power. According to *Toàn thư* “At that time, the citadel failed, lands were abandoned, people came into the citadel to fight for gold, silver and valuable properties, eucalyptus, musk, silk and raw silk were everywhere; countless piles of barks, peppers and fragrant materials of all kinds up to 1.2 meters (old measurement) high were thrown in the streets. Strong people fought for gold and silver, some people got three or four hundred *taels*, weaker ones also got over two hundred *taels*. Palaces and stores were therefore completely empty”⁸¹. It was a Thang Long in war, destruction and ruin... but the destruction and ruin also showed a Thang Long which was rich with a lot of valuable properties. That source of properties cannot have been based only on revenues from agricultural activities.

4. Conclusions

– So, after the country's recovery in the 10th century, all of our historical books wrote about the expansion of marine trade activities through seaports such as Van Ninh, Van Don (Quang Ninh), Thang Long, Hoi Trieu (Thanh Hoa), Cua Thoi, Cua Quen, Cua Con, Hoi Thong (Nghe An), Ky Anh (Ha Tinh), Nhat Le (Quang Binh), Tung estuary (Quang Tri)... Together with seaports, there were also connections between our nation's foreign economic activities and exchange systems by river routes and borders, typically silver exchange points along Vietnamese and Chinese borders. Those seaports and trading and exchange systems operated continually in Ly – Tran – Le periods. And, as mentioned above, although importance was attached to agriculture, Le authority still appreciated the roles of industry and trade, including foreign trade. The attraction and the power of monetary economy still secretly flew and partly eliminated barriers and restrictions of Le's bureaucratic monarchical institution and then in Mac dynasty (1527–1592) and Le Trung Hung's time (1583–1788), Dai Viet's economy, including foreign trade activities, developed significantly, integrated comparatively quickly into the general context and the regional and world economic development. On the basis of domestic economic potentials, Dai Viet's external economy contributed to create a splendid development period for Asian commerce in the sixteenth and seventeenth centuries.

– With the view into our nation's history as a united multi-ethnic community, Viet people, in comparison with the area, developed the early marine trade and had a trading tradition with many neighboring countries in the area. Its bordering with many countries in terms of geog-

raphy and various means of communication: by road, river, sea... and even its economy, culture and politics... contributed to create this tradition. Moreover, for the peninsula's residents, at the beginning and the depth of history, human soon adapt to water environment and "*water characteristic* should be considered a typical characteristic of Vietnamese culture". Those cultural elements become usual factors which made Viet people "*identify themselves with water*" and created *high adaptability* in Vietnamese cultural traditions.⁸²

Besides, from the first centuries, together with Viet people, residents in Champa, Funan moved to the sea and really became "*marine kingdoms*". Marine trade activities and sea exploitation ability of those ancient kingdoms not only made an important contribution to the prosperous economic and cultural development but also affirmed those nations' political status in regional relations. However, for many reasons, that marine trade tradition was not developed fully and did not adapt to new contexts. In the multi-dimension interaction, the recession of Funan in the 7th century and of Champa in the 15th century had a big influence on regional economic activities, including Dai Viet. Moreover, under political pressure from many dimensions, and partly because of the limitation in officers' views, although Dai Viet's foreign trade had many signs of development, it could not become the main economic stream, which could dramatically change socio-economic life. However, it can also be seen that although Vietnamese marine trade history did not have great adventurous voyages like those of Chinese and Japanese merchants in Northeast Asia or Java's or Siamese merchants in Southeast Asia, and can not be compared to flocks of European trading boats after geographical discoveries, foreign trade always made an organic component of our national economy and had positive contributions to the general operation of the regional commercial system in terms of geographical position, economic potentials and international trade exchange tradition.

– In the context of the regional and world political life in the 10th–15th centuries with many big changes, Dai Viet's socio-economic picture also had many changes with quite a few absurdities. This is the period which marked the establishment of state models with the core point looking towards the construction of a centralized monarchical institution. It can be supposed that the institution had increasingly complete development but it also made Dai Viet's traditional society with Southeast Asian infrastructure become partly rigid. Nevertheless, seemingly in contrast with the Confucian superstructure with strict regulations, traditional socio-economic elements and even urgent demands of the society created a colorful picture with different trends and traditions. With a look back at Vietnamese economic history, those trends and (formal/informal) traditions did not always have a meeting point or have the most common and unique voice. On a long border (coast) with fights between groups of power and benefits, those diversified economic activities usually occurred simultaneously, there was even an association between them. In those changes and the common development, it is clear that political and international economic environment also had big impacts on the prosperity or the recession of foreign trade as well as economic and political status of a nation in comparison with other regional political bodies.

– When investigating the reasons why there were limitations in Vietnamese trade exchange history, we can see: because of the characteristic of being small farmers who were used to small-scale business and production, to consuming products of *tropical diversified ecology* with two basic characteristics of *multi-cultivation* and *miscellaneous cultivation*, a large part of the society had *the psychology of self-satisfying with the living environment* while the scarce food supply (mainly rice) was a big challenge. The thought of small-scale agricultural production and influences of Confucian morality and regulations were also main reasons which restricted the development of non-agricultural sectors and limited productivity of valuable products in the international market. Besides, together with the fact that some production sectors serving export were not highly developed and stable, the lack of professional traders with state's encouragement and subsidy also made external economic activities lack strengths and competitiveness in the regional and international market. With those above

mentioned reasons, Vietnamese economic history seems to lack deep and systematic thoughts and philosophy about occupations and the role of economy in general and trade in particular. Moreover, the bureaucratic institution's intention of monopoly in trade also restricted the natural development of some areas in external economy in the time when the East Sea trade developed prosperously. Finally, it can be seen that because of continual political pressure from the north and security loss in the south, Vietnamese feudal dynasties had to implement strict methods to protect sovereignty, external economic security, and domestic economy.

In terms of economy, signs of some policies “restricting and forbidding markets”, “appreciating agriculture and oppressing trade” of the monarchical institution were partly the illustration of those political thoughts and viewpoints. Therefore, although there was a time the economy prospered a little, external economy could not create a strong motive force which could lead to basic changes in the socio-economic life, which could bring qualitative changes to our economy and helped our country integrate strongly into East Asia like Nihon and Siam.

However, it is fair to say that based on our existing potentials and traditions, Vietnamese people's active participation in Asian trade in the Age of Commerce contributed to the development of many domestic economies, building a considerable status for Dai Viet in its regional relations. Probably, it is time for us to have right and thorough assessments about the role of the sea and coastal areas in the formation of institutions' socio-economic structures in Vietnamese history. From that historical fact and with that historical meaning, “to understand Vietnamese history, we certainly need to have a look towards the sea”. On the other hand, to have a thorough understanding of Vietnam's transformation process in the contemporary time, “it is also necessary to have a look towards the sea”⁸³ in an objective and comprehensive way.

The appearance of a *commercial tradition* including domestic and foreign trade activities in the nation's history is undeniable. However, the influence level as well as the role of industry and commerce, including foreign trade, on domestic socio-economic life is one of the focal subjects that needs further investigation and research. The problem is that, to have a thorough and deep understanding about the commercial tradition in our nation's history, it is necessary to have more exploitation of documents in the country and abroad, in association with the viewpoint of *regional comparative research* and objective assessments in *expert method*. Besides, researchers in our country should do early specialized research on each operation field of commerce, the association between domestic and foreign trade, specific features of economic space, the roles of institutions, domestic and international trading routes, economic sectors, handicraft production centres... as well as typical contributions of each kingdom and each period in Vietnamese economic traditions as components in our nation's general historical path.

¹ In this work, the concept of “Viet people” is understood in a broad meaning, i.e. similar to the concept of “Vietnamese people” to refer to a community of a united multi-ethnic nation in the course of history. In other words, that concept is aimed at expressing the integration process of our ethnic groups which continually expands in time.

² John Kremer Whitmore: *The Development of the Le Government in XVth Century Vietnam*, New York, 1968. More reference can be found in USSH – VNU: *Le Thanh Tong (1442–1497) – Person and career*, VNU Press, 1997; or Institute of Literature – Centre of Social Sciences and Humanities: *Emperor Le Thanh Tong: A talented politician, A brilliant culturist, A great poet*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1998; Nguyen Van Kim, *Le Thanh Tong – Life and career through some foreign historians' comments and evaluations*; in *Japan with Asia – Historical associations and socio-economic changes*, VNU Press, 2003, pp. 58–74.

³ For this part, we consulted Vu Huu San's work titled: *Summary of our nation's maritime history – Navy and water life activities in the nation's life*, <http://e-cadao.com/lichsu/soluoclichsunuoc ta.htm>

⁴ Tran Trong Kim, *A Brief History of Vietnam*, Tong hop Publishers, Ho Chi Minh city, 2005, p. 5.

⁵ Historian Tran Trong Kim noted: “But our way of writing history was in China’s chronological style, i. e. historians just wrote down important events in the order of time. They just noted down events briefly without explaining their origins and their connections with other events.” Tran Trong Kim, *A Brief History of Vietnam*, Ho Chi Minh: Tong hop Publishers, 2005, p. 5. However, water life activities were described many times in historical legends and tales. Besides, in some rare old literature, we see that ancient people also wrote about their daily life activities. In Chinese historical books, it was written that “Ancient Viet people lived on water more than on land, so they were very good at swimming, they knew how to make boats... Viet (Vietnamese) people were skilled in water fighting, they were used to using boats, they lived on land for little time and mainly lived on water. They had hair cut, had bodies tattooed and wore short loin-cloth for the convenience when swimming, short-sleeved shirts for the convenience when paddling”... Vu Huu San: *Summary of our nation’s marine history – Navy and water life activities in the nation’s life*.

⁶ In his work, the famous culturist and historian Arnold Toynbee believed that: In Southeast Asia, together with Chinese civilization, there were civilizations of Korea, Japan and Vietnam. Consult Arnold Toynbee: *Research on the world’s history – An interpreting approach*, The Gioi Publishers, 2002, p. 61. Meanwhile, Japanese professor Tadao Umesao believed that Southeast Asia is a *civilized area*. Consult Tadao Umesao: *History from the perspective of ecology – Japanese civilization in the world’s context*, The Gioi Publishers, Hanoi, 2007, pp. 151–180.

⁷ Keith Weller Taylor: *The Birth of Vietnam*. University of California Press, 1983, p. 7.

⁸ Keith Weller Taylor: *The Birth of Vietnam*. University of California Press, 1983, p. 7.

⁹ Universities usually have specialties of marine studies in general and marine history in particular, besides the appearance of *The Australia Association for Maritime History*, or *The International Journal of Maritime History*.

¹⁰ Consult: Institute of Archeology: *Vietnamese Archeology*, 3 volumes, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1998, 1999–2002; or work about cultures of Ha Long, Sa Huynh, Oc Eo... Among books about navy and water wars, in 1983, there was a book titled “*Navy in the history of resistant wars against invaders*” by authors Nguyen Viet – Vu Minh Giang – Nguyen Manh Hung, Military Publishers, Hanoi, 1983.

¹¹ Li Tana: *Boats and boat building techniques in Vietnam at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century*. *Past & Present Magazine*, volume 131 (179), January, 2003; Vu Huu San: *The Gulf of Tonkin – The starting point of marine*, *Past & Present Magazine*, volume 131 (179), January 2003 and volume 134 (182), February 2003; And Pietri: *Three little known kinds of sailboats in Indochina sea*, *Past & Present Magazine*, volume 134 (182), February 2003.

¹² William Meacham: *Origins and Development of the Yueh Coastal Neolithic: A Microcosm of Culture Change on the Mainland of East Asia*. Berkeley University of California Press, 1983.

¹³ Consult Tran Quoc Vuong: *Miles of the country – Areas, People, Vietnamese Conscience*, volume I, Thuan Hoa Publishers, Hue, 2006, p. 14.

¹⁴ W. G. Solhiem II: *New Light on a Forgotten Past*, *National Geographic Magazine*, 139 (3), 1971, pp. 330–339; cited from Prof. Ha Van Tan: *Tracing ancient cultures*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1997, p. 26. In the writing “*Boats, graves and grave boats*”, Prof. Ha Van Tan believed that at the end of the Neolithic Age and the beginning of the Metal Age in Vietnam, there was a “marine culture border”. «It was one of Vietnamese culture’s origins. Although it was integrated, it still created a “sea” aspect in ancient Vietnamese culture». And grave boats were not only a way of burying but they were also considered *spirit boats* to take the dead’s spirit to the eternal world. Grave boats and prayers for spirits sung along with paddling proved that viewpoint, as written at p. 717.

¹⁵ Vu Huu San: *Summary of our nation’s marine history – Navy and water life activities in the nation’s life*, *ibid*.

¹⁶ Cited in Vu Huu San: *The Gulf of Tonkin – The starting point of marine*, *Past & Present Magazine*, *ibid*, p. 27.

¹⁷ Vu Huu San: *Summary of our nation’s marine history – Navy and water life activities in the nation’s life*, *ibid*.

¹⁸ Tran Quoc Vuong: *Miles of the country – Areas, People, Vietnamese Conscience*, *ibid*, p. 20.

¹⁹ Notable research by Vu Huu San on propulsion, from the method of letting rafts go along water currents to high technologies such as going against the wind or automatic boat control, all of which were invented by ancient people. The most significant achievements may be the combination of the sail system. Thanks to this, some boats in Vietnam could balance themselves and kept their direction for many days without steering wheel adjustment. Vu Huu San: *Summary of our nation’s marine history – Navy and water life activities in the nation’s life*, *ibid*.

²⁰ Ha Van Tan (et al.), *Vietnamese Archeology*, volume II, *Metal Age*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1999, pp. 279–280.

²¹ Ha Van Tan (et al.): *Vietnamese Archeology*, volume II, pp. 344–354.

²² Sakurai Yumio: *Attempt to Sketch Southeast Asian Historical Structure through the Connection between the Sea and Land*, *Southeast Asian Research Magazine*, volume 4 (25), 1996; Consult more in Ha Van Tan: *Oc Eo – Internal and External Elements*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1997, pp. 833–847; Le Xuan Diem – Dao Linh Con – Vo Si Khai: *Oc Eo culture – New Discoveries*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1995.

²³ David G. Marr – A. C. Milner (Ed.), *Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries*. Institute of South-east Asian Studies, Singapore Press, 1986.

²⁴ *Pre-Han shi*, Book No. 28, sheet 21b; cited in Nguyen Minh Hang (et al.), *Trade over Vietnam – China Border*, Hanoi: Social Sciences, 2003, p. 13.

²⁵ During this period, in Vietnamese cultural history, there was a notable legend about Chu Dong Tu becoming a monk, which was written in *Lĩnh Nam chích quái*. According to this legend, Dong Tu and Tien Dzung set up busy markets to exchange business even with foreign traders. Then Dong Tu became a trader. One day, a big merchant came and showed him the way to become rich: “It is necessary to accumulate capital, and when there is capital, it will be easy to become rich. Capital is gold or silk. There is a proverb that *Gold in the garden is like pregnancy, gold going out is like giving birth...* If you follow this plan, you can have hundreds of taels of gold, then you use it to trade valuable specialties, with many trading trips, you’ll have more profits to reinvest in business, then profits will increase dramatically”. Following the advice, Dong Tu and Tien Dzung went by boat to *Nanghai*. They called at a strange mountain named Quynh Vien for fresh water. In the mountain, Dong Tu met a recluse named Phat Quang, titled Dang Hai at the entrance of a cave. Because of the natural bonds, the monk taught Dong Tu his religion and esoteric secrets. Dong Tu came back to his boat and told Tien Dzung the story. Tien Dzung was enlightened, stopped trading, divided all their properties to give the poor and determined to learn the religion. Consult Vu Quynh: *Lĩnh Nam chích quái*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1993, pp. 63–64 (Quynh Vien mountain is in Nam Gioi, Cua Sot, Ha Tinh province at present).

²⁶ Wang Gungwu, *The Nanghai Trade: The Early History of Chinese Trade in the South China Sea*, Singapore: Time Academic Press, 1998. See Hoang Anh Tuan, “Seaports in the Northeast and the North’s Trade System in the 17th Century (through the Western Sources)”, *Journal of Historical Studies*, volume 1 and 2, 2007.

²⁷ Cited in Hoang Giap, “Vietnamese–Chinese Cultural Exchange: Memorable Issues”, *Journal of Chinese Studies* (Vietnam Academy of Social Sciences), volume 3 (19), 1998.

²⁸ Le Tac, *An Nam chí lược*, Thuan Hoa Publishers – Dong Tay Cultural and Linguistic Centre, 2002, tr. 278.

²⁹ *Man thư*, Documents from Faculty of History, USSH – VNU.

³⁰ Consult Nguyen Huu Tam: *Silver exchange points and Ly – Song trade exchange relations in the 11th–13th centuries*, paper at the international seminar: *Vietnam in the Commercial System of Asia in the 16th and 17th centuries*, USSH – VNU on 30 March, 2007.

³¹ Chinese scholar Wang Gungwu studied Chinese marine trade history before the 10th century, basing on Chinese written documents in early times, believed that by the 3rd century, Giao Chi had become a coordination centre of Chinese marine trade in the East Sea. Long Bien used to be the centre of foreign economic activities, receiving delegations of foreign traders coming to China for trade. Then, foreign traders gradually moved to Guangzhou seaport in East such as Fujian and Guangzhou, where political situations seemed to be more stable. Wang Gungwu: *The Nanghai Trade – The Early History of Chinese Trade in the South China Sea*, Singapore: Time Academic Press, 1998, pp. 1–45.

³² *Dai Viet su ky toan thư*, volume 1, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1993, p. 235.

³³ Cited in Nguyen Huu Tam, “Silver Exchange Points and Ly – Song Trade Exchange Relations in the 11th–13th Centuries”. University of Social Sciences and Humanities, Vietnam National University, Hanoi, *Vietnam in Asian trade system in the 16th and 17th centuries*, USSH – VNU on 30 March, 2007.

³⁴ Chu Khu Phi: *Lĩnh ngoại đại đáp – Thông đạo ngoại di*, documents from Faculty of History, University of Social Sciences and Humanities, Vietnam National University, Hanoi, Code 1006B, pp. 35–37.

³⁵ *Toàn thư*, volume II, Social Sciences Publishers, 1993, p. 317.

³⁶ Nguyen Van Kim: *Van Don trading port system through historical, field notes and archeological documents*, *Archeology Journal*, volume 4 (142), 2006, pp. 46–65.

³⁷ Pham Quoc Quan – Nguyen Dinh Chien, *Vietnamese Ceramics with brown flowers*, Museum of Vietnamese history, Hanoi, 2005, pp. 13–17. Consult more in Hirumi Honda – Noriki Shimazu, *Vietnamese and Chinese Ceramics Used in the Japanese Tea Ceremony*. Oxford University Press, 1989.

³⁸ Nguyen Thua Hy: *Vietnam from Mid-10th Century to the End of the 14th Century*, chapter III, p. 80 in Nguyen Quang Ngoc (ed), *The Course of Vietnamese History*. Hanoi: Education, 2001.

³⁹ *Toàn thư*, volume II, Hanoi: Social Sciences, 1993, p. 141.

⁴⁰ *Complete Works of Nguyen Trai*, new edition, volume II, Literature Publishers – Research centre of national culture, Hanoi, 2001, p. 481.

⁴¹ *Toàn thư* also revealed salt taking method Ming dynasty: First of all, they asked an officer and his deputy to urge people to cook salt, people had to bring all the salt they made a month to the store. Mandarins in charge of logistics looked for traders who paid money for permits. Big permits were for 10 kilos of salt, small permits were for 1 kilo, only after that salt could be sold. Without those permits, people would be punished at the same level as cooking alcohol illegally. People were allowed to have 3 bowls of salt and 1 bottle of fish sauce. *Toàn thư*, volume II, pp. 236–237.

⁴² *Toàn thư*, volume II, p. 296.

⁴³ *Toàn thư*, volume II, p. 297.

⁴⁴ *Toàn thư*, volume II, p. 298.

⁴⁵ *Toàn thư*, volume II, p. 348.

⁴⁶ *Toàn thư*, volume II, p. 401.

⁴⁷ *Toàn thư*, volume II, p. 393.

⁴⁸ *Toàn thư*, volume II, p. 299.

⁴⁹ *Toàn thư*, volume II, p. 435.

⁵⁰ Vietnamese Institute of History, *The National Law*, Hanoi: Legislation, 1991, pp. 42–43. In terms of the contents of Le dynasty's famous *The National Law*, researchers shared the viewpoints of “the harmony” between external and internal factors. Le dynasty's leaders not only received the model and principles of Chinese history writing (for the ruling purpose), but also had a lot of innovations in changing and making regulations which were suitable with social reality. Moreover, like Ly and Tran dynasties, in law implementation, Le dynasty had a flexible application to avoid “conflicts with original traditions”. Therefore, in the course of constructing the political institution in the bureaucratic monarchical model, it seems that the “nationalization” process made Confucian system more favorable of the authority's management and become “the place where there were many social and political conflicts of the nation and the place which reflected conflicts in benefits and social awareness...” See Insun Yu, *Law and Vietnamese society in 17th and 18th centuries*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1994, pp. 20, 44, 79. Institute of Sino-Nom Studies – Institute of Harvard – Yenching America, *Confucianism in Vietnam*. Hanoi: Social Sciences, 2006, pp. 312–313.

⁵¹ *Toàn thư*, volume II, p. 322.

⁵² *Toàn thư*, volume II, p. 334.

⁵³ Momoki Shiro “Dai Viet and South China Sea Trade from the Xth to the XVth Century”, *Cross-road – An Interdisciplinary Journal of South Asian Studies*, Northern Illinois University, 1998.

⁵⁴ *Toàn thư*, volume II, p. 323.

⁵⁵ *Toàn thư*, volume II, p. 327. This is a notable way of law implementation by Le authority. There were concessions for high-ranking mandarins who were Le dynasty's leaders, they were usually judged more tolerantly.

⁵⁶ *Toàn thư*, volume II, p. 323.

⁵⁷ *Toàn thư*, volume II, p. 330.

⁵⁸ *Toàn thư*, volume II, p. 358.

⁵⁹ *The national law*, p. 71.

⁶⁰ *Toàn thư*, volume II, p. 358.

⁶¹ *Toàn thư*, volume II, p. 469.

⁶² *Toàn thư*, volume II, p. 489.

⁶³ *The national law*, p. 87–88.

⁶⁴ *Hồng Đức thiện chính thư*, Saigon: Nam Ha Publishers, 1959, p. 145.

⁶⁵ *Toàn thư*, volume II, p. 500.

⁶⁶ *The national law*, articles 21–25, 71, 72, 76, 77, 79 và 81.

⁶⁷ *Toàn thư*, Social Sciences Publishers, Hanoi, 1993, volume III, p. 63.

⁶⁸ *Toàn thư*, volume II, pp. 451.

⁶⁹ *Toàn thư*, volume II, p. 346.

⁷⁰ *The national law*, p. 57.

⁷¹ *The national law*, p. 59.

⁷² *The national law*, p. 210.

⁷³ See Li Tana, *A View from the Sea: Perspectives on the Northern and Central Vietnamese Coast*. Journal of Southeast Asian Studies, The National University of Singapore; No. 37 (1), pp. 83–102, Feb. 2006.

⁷⁴ Phan Huy Chu, *Lịch triều hiến chương loại chí*, volume III, History Publishers, 1961, p. 114. About An Bang climate, Le Thanh Tong also wrote: “*Ngư diêm như thổ dân xu lợi - Hòa đạo vô điền thuế bạc chinh*” meaning “*There were as many fish and much salt as soil, people rushed to get benefits - there were no lands for rice fields so taxes were light*” (Cá muối nhiều như đất, nhân dân đua theo nghề đó rất tiện lợi - Ruộng không cấy lúa cho nên thuế má nhẹ) (p. 114).

⁷⁵ *The national law*, p. 211.

⁷⁶ Phan Huy Chu, *Lịch triều hiến chương loại chí*, ibid, p. 151.

⁷⁷ *Hồng Đức thiện chính thư*, p. 83.

⁷⁸ *Nguyễn Trãi toàn tập*, new edition, volume II, p. 464.

⁷⁹ Pham Quoc Quan: *Findings at Ancient Wreckage in Cu Lao Cham (1997–2000)*; Ho Xuan Tinh: *Cu Lao Cham in “Silk route at sea”, Past & present Magazine*, No 76, June 2000, pp. 20–23 and No 134 (182), February 2003, pp. 28–29. Consult the work of Nguyen Dinh Chieu – Pham Quoc Quan – Tong Trung Tin and Do Manh Ha in *Scientific Notice*, Museum of Vietnamese History, Hanoi, 2000.

⁸⁰ Phan Huy Le, “Le Thanh Tong (1442–1497)” in: *Going back to the Origin*, volume II, Hanoi: The Gioi Publishers, 1999, p. 597.

⁸¹ *Toàn thư*, ibid, volume III, p. 77.

⁸² Tran Quoc Vuong, “An Identity of Vietnamese Culture: Adaptability” in *Vietnamese Culture: Study and Consideration*, Hanoi: National Culture – Arts and Culture Magazine, 2000, pp. 42–43.

⁸³ Charles Wheeler: *A Maritime Logic to Vietnamese History? Littoral Society in Hoi An’s Trading World c. 1550–1830*. – <http://www.history.cooperative.org/proceedings/seascapes/wheeler.html>

АМУЛЕТЫ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ХНУБИСА ИЗ КРЫМА

Для изучения повседневной жизни древнего населения Крыма, верований и представлений об окружающем мире большое значение имеют амулеты – различные предметы, украшения и детали одежды, которым приписывали чудодейственную силу защиты от физических недугов, от губительных воздействий и нападений видимых и невидимых врагов. Особый интерес представляют амулеты с различными изображениями и надписями, определяющими их назначение. К такому роду амулетов принадлежат несколько позднеантичных гемм (рис. 1, 1, 3, 4), происходящих из Феодосии и Керчи, и перстень, найденный в погребении первой четверти VII в. в сельском могильнике у с. Лучистое, оставленном алано-готским населением (рис. 1, 2).

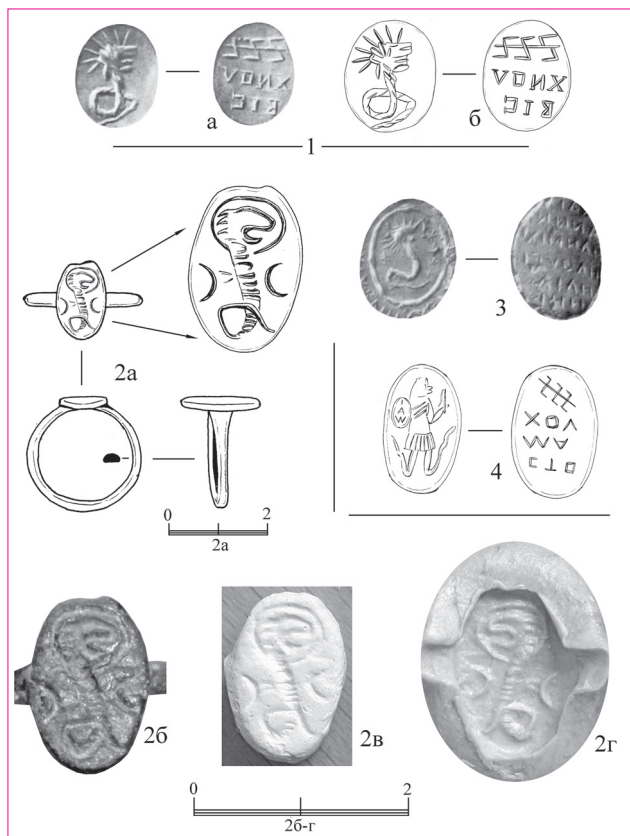

Рис. 1. Геммы III в. (1, 3, 4) и перстень первой четверти VII в. (2) и с изображением Хнубиса из Крыма. 1, 3 – Феодосия, коллекция ГИМ, собрание Т. В. Кибальчица (2а – прорисовка автора), по: [Неверов 1979, табл. II, 11, 12]; 2 – могильник у с. Лучистое, склеп 154, погребение 2 (а – прорисовка; б – фото; в – гипсовый слепок; г – оттиск); 4 – Керчь, коллекция Эрмитажа, из собрания А. А. Бобринского (прорисовка автора), по: [Неверов 1979, табл. I, 3].

чистое, оставленном алано-готским населением (рис. 1, 2). Объединяет эти относящиеся к разным историческим периодам и археологическим культурам предметы изображенное на них существо – львино-головый змей Хнубис. Этот персонаж достаточно часто встречается на так называемых греко-египетских или греко-сирийских геммах, появление и распространение которых связывают с магией и деятельностью гностических сект поздней античности (рис. 2) [Неверов 1983, 127; Bonner 1950, 54–60]. В предлагаемой статье мы попытаемся определить, каким божеством был Хнубис, для чего использовались амулеты с его изображением, и проследим распространение верования в него в эпоху раннего Средневековья.

В настоящее время известно около 400 гемм с изображением Хнубиса [Bonner 1950, 54–60; Michel 2004, 255–263; Dasen, Nagy 2012, 298]. Они в изобилии представлены в любой коллекции памятников глиптики. В корпусе С. Михеля, включающем около 3000 магических гемм, более 300 отнесены к Хнубису [Michel 2004, 255–263]. В

созданной международным коллективом специалистов электронной базе данных по магическим геммам “The Campbell Bonner Magical Gems Database”, насчитывающей более 1130 экземпляров из 40 музейных и частных коллекций, десятая часть резных камней имеет изображение Хнубиса или его знака. Инталии с Хнубисом делали, скорее всего, в городах Египта и Сирии. Большинство гемм приобретено коллекционерами именно в этих регионах. В основном это случайные находки, лишенные контекста, позволяющего определить точную дату. Как правило, геммы Хнубиса датируют временем бытования гностических инталий – II–IV вв. [Lancellotti 2001, 428]. В. Дазан и А. Надь, учитывая данные письменных источников и тенденции в развитии римской глиптики, отнесли время их появления к I в. н. э., а период наибольшей популярности – ко II–III вв. [Dasen, Nagy 2012, 292].

Отметим, что специалисты по позднеантичным геммам обычно не учитывают находки ранневизантийского времени, которые позволяют говорить и о более позднем бытовании резных камней с Хнубисом [Davidson 1952, 225, kat. № 1777; fig. 39, 1777; pl. 101, 1777; Everyday Live, 2002, 99, kat. 85].

На геммах Хнубис изображен в виде змея с головой льва, обращенной влево, с семью или двенадцатью лучами (рис. 2). На некоторых камнях голова божества вырезана на фоне солнца с семью лучами (рис. 2, 7, 10, 14, 15). Иногда над каждым из семи лучей прочерчивали одну из семи гласных греческого алфавита, которые, скорее всего, символизировали планеты и небесные светила [Неверов 1978, 166]. Тело змея закручено в одно или несколько колец и покрыто поперечными черточками. Изображение на геммах, как правило, сопровождается надписью “Хнубис” [XNOYBIC], реже – “Хнумис” [XNOYMIC] или “Хнуфис” [XNOYFIC]. Часто присутствует и символ в виде трех S или Z, перечеркнутых прямой линией, называемый “знаком Хнубиса”. Изображения и надписи на геммах с Хнубисом редко бывают зеркальными. Такие инталии не могли быть применены для воспроизведения позитивных изображений и, следовательно, не использовались в качестве печатей.

Во II–III вв. культы пантеистических богов гностицизма проникают в Северное Причерноморье [Кобылина 1978, 110–120]. В этот период в античных центрах – Херсонесе, Пантикапее и Феодосии – распространяются магические гностические геммы, среди которых особой популярностью пользовались инталии с Хнубисом [Неверов 1978, 165–166]. Найденные в Крыму камни Хнубиса датируют III в. Две инталии, происходящие

Рис. 2. Геммы III в. с изображением Хнубиса из коллекции Британского музея. 1 – CBd-91; 2 – CBd-693; 3 – CBd-692; 4 – CBd-125; 5 – CBd-698; 6 – CBd-701; 7 – CBd-691; 8 – CBd-144; 9 – CBd-706; 10 – CBd-702; 11 – CBd-690; 12 – CBd-700; 13 – CBd-703; 14 – CBd-703; 15 – CBd-711 (1–6, 8–15 – по: [The Campbell Bonner Magical Gems Database]; 7 – по: [Dasen, Nagy 2012, 306, fig. 9]).

из Феодосии, входившие в собрание Т. В. Кибальчича, в настоящее время хранятся в ГИМе [Неверов 1978, 178–179, кат. № 55, 56; Неверов 1979, 99, кат. № 11, 12, табл. II, 11, 12] (рис. 1, 1, 3, 4). Одна гемма вырезана из яшмы (размеры 1,5x1,9 см) (рис. 1, 3). На ее лицевой стороне Хнубис в венце из двенадцати лучей помещен внутри Уробороса – змея, закусившего свой собственный хвост, который является символом вечности, самопожирательной и самовоспроизводящей [Неверов 1983, 125], рядом – четыре звезды и магические знаки, на обороте – шестистрочная магическая надпись (рис. 1, 3). Вторая инталия сделана из сердолика с изображением Хнубиса в венце из семи лучей на лицевой стороне (размеры 0,6x0,9 см). На ее обороте в зеркальном отображении прорезаны знак Хнубиса и двустрочная надпись ΧΝΟΥΒΙΣ (рис. 1, 1). К камням Хнубиса можно отнести и хранящуюся в Эрмитаже, поступившую в 1931 г. из собрания А. А. Бобринского, гемму из железняка, найденную якобы в Керчи (размеры 1,4x2,3 см) (рис. 1, 4) [Неверов 1978, 166, 178, кат. № 52; Неверов 1979, 98, кат. № 3, табл. I, 3]. На ее лицевой стороне изображен Абрасакс – змееногий демон с головой петуха в панцире, в его руках хлыст и щит с надписью Иао [IAW], на обороте – знак Хнубиса и надпись ΣΤΟΜΑΧΟΥ – “для желудка”.

Считается, что имя Хнубис – это греческая транскрипция египетского имени Хнум (на некоторых геммах Хнубис именуется Хнумисом). Поэтому некоторые исследователи отождествляют Хнубиса с египетским богом-созидателем Хнумом, которому приписывались многие из атрибутов Творца Вселенной [Неверов 1983, 128; Dasen, Nagy 2012, 294–295]. Однако Хнум всегда изображался с головой барана со спирально закрученными рогами, в более поздние времена как “прекрасный баран Ра” он имел четыре головы. На египетских монументах этого бога иногда рисовали с головой сокола, но никогда – с головой льва.

В имени Хнубис, по мнению некоторых исследователей, скрыт мистический смысл. Оно состоит из семи букв – ΧΝΟΥΒΙΣ, числовое значение которых в сумме дает 1332, произведение трех чисел – 444 (3x444). Трехкратное 4 – это священная цифра, соответствующая тетраграмматону ΥΗΩΗ – четырехбуквенному Непроизносимому Имени Господа, которое в иудейской религиозной и каббалистической традициях считается собственным именем Бога [Dasen, Nagy 2012, 294]. Использование имен, в цифровом значении которых скрыт таинственный, мистический смысл, характерно для многих резных камней позднеантичного времени. Так, например, сумма числовых значений семи греческих букв в имени Абрасакс – одного из самых популярных божеств на гностических геммах – дает 365, равное числу дней в году, или, по представлению гностиков, – количеству небес [Неверов 1978, 165–166; Неверов 1983, 128].

Под именем Хнубис в египетской астрологической традиции известен один из 36 деканов. Описание его внешнего вида и влияния на организм человека можно найти в Герметических трактатах, или “Герметиках”, собрании текстов по магии, астрологии, алхимии, философии и теологии, приписываемых египетскому жрецу Гермесу Тризмегисту [Oxford Dictionary... 1991, vol. 2, 920]. В этих сочинениях, созданных в Египте в I–III вв., изложены принципы мелотезии – системы взглядов о связи между звездами, планетами и знаками зодиака и об их влиянии на живые существа и растения, а также на отдельные части человеческого тела. Древние астрологи делили каждый знак зодиака на три декана – своего рода божества с определенными функциями, в число которых входило и “покровительство” над определенной частью человеческого тела [Lancellotti 2001, 439–443]. Деканам придавали большое значение – ведь они могли защитить от всяких болезней и бед. Для этого, в соответствии с рекомендациями “Герметиков”, надо было на специально подобранном камне выгравировать фигуру соответствующего декана и получившийся филактерий носить как “могущественную помощь, опору и защиту” [Lancellotti 2001, 442].

В одном из Герметических трактатов – “Священной книге о деканах” – Хнубис назван первым деканом Льва и описан как существо со спирально закрученным телом

змея и головой льва в короне из лучей солнца; заведует он сердцем [Ruelle 1908, 260]. В другом сочинении этого же цикла говорится о том, что над сердцем доминирует третий декан Рака, тогда как первый декан Льва господствует над желудком: “Первый декан Льва... Хозяин желудка. Змей большого размера в венце из солнечных лучей” [Lancellotti 2001, 450, not. 91; Dasen, Nagy 2012, 295, 309, appendice 1–2].

Декан Хнубис известен и по предметам древних астрологов. В галльском святилище Аполлона Граннуса в Гранде (Вогезы) найдены привезенные из Египта таблички из слоновой кости второй половины II в., принадлежавшие астрологу, составлявшему гороскопы [Tablettes astrologiques... 1993]. На них вырезано небо в виде концентрических кругов. В самом центре помещены персонифицированные изображения Солнца и Луны; их окружают 12 знаков зодиака с соответствующими каждому фигурами деканов (рис. 3) [Lancellotti 2001, 448–449, note 86; Dasen, Nagy 2012, 296–298, fig. 4 a, 4 b]. Львиноголовый змей находится здесь на месте первого декана Льва (рис. 3, 1), что соответствует информации из Герметических текстов. Над ним имя – Храхнумис [ΧΡΑΧΝΟΥΜΙΣ] (рис. 3, 2). Интересно, что существует несколько гемм с подобной формой имени Хнубиса [Bonner 1950, 55]. На табличках из Гранда есть и имя Хнубис [ΧΝΟΥΒΙΣ] (рис. 3, 3). Правда, расположено оно над третьим деканом Рака.

Рис. 3. Створка астрологического диптиха из слоновой кости второй половины II в. из галльского святилища Аполлона Граннуса в Гранде (Вогезы).
По: [Les Tablettes astrologiques de Grand 1993, 95, pl. 3].

Первый декан Льва на диптихе из Гранда изображен почти так же, как и Хнубис на резных камнях. Отличаются они тем, что на геммах вокруг львиной головы обязательно присутствует венец из лучей (рис. 2). На некоторых инталиях за головой Хнубиса вырезан солнечный диск (рис. 2, 7, 10, 14, 15). Эта особенность в иконографии подчеркивает солярный характер божества на геммах [Неверов 1978, 165–166; Неверов 1979, 96]. Несколько инталий сопровождаются надписью, в которой Хнубис называет себя эпитетом солярного бога “Семесилам” – “вечное солнце”, или “солнце мира” (рис. 2, 5). О том, что Хнубис на геммах не просто декан, но и солярное божество, свидетельствует и имя Иао, подписанное на некоторых инталиях под изображением львиноголового змея. Макробий (конец IV – начало V в.) в “Сатурналиях” сообщает: “Отец Дионис и Солнце обозначаются именем Иао” [Неверов 1983, 128].

Следует учитывать, что геммы были, прежде всего, амулетами. Они должны были защищать своих владельцев и обеспечивать им здоровье, а не пропагандировать сложные

доктрины магов и гностиков [Неверов 1983, 127]. Для простого потребителя было важно не столько “мистическое” или “вселенское” значение Хнубиса, сколько его практическое применение. О “прикладных” функциях Хнубиса можно прочитать в лапидариях – специальных сборниках, содержащих описания свойств различных камней и минералов и рецепты приготовления из них амулетов. Так, в лапидарии псевдо-Сократа и псевдо-Диониса говорится о лечебном действии Хнубиса на желудок: “Выгравировуй спирального змея с головой льва и лучами. Носи этот камень, полностью предотвращающий боль в желудке и позволяющий хорошо переваривать любую пищу” [Lancellotti 2001, 450; Dasen, Nagy 2012, 309, appendice 4].

“Терапевтические” свойства Хнубиса были известны и врачам, использовавшим рецепты по приготовлению “действенных филактериев” против недомоганий в области живота из астрологических трактатов и из лапидариев. Так, Гален, знаменитый римский врач греческого происхождения, живший во II в., писал следующее: “...зеленая яшма, носимая как амулет, полезна для пищевода и устья желудка. Некоторые вставляют гемму в перстень и гравировуют на ней змею с лучами, так, как это предписал царь Нехепсо в своей четырнадцатой книге” [Dasen, Nagy 2012, 309, appendice 5]. Речь идет об астрологическом псевдоегипетском трактате “Откровения Нехепсо и Петосирица”. Судя по сообщению Галена, средство от болезней живота, изготовленное из яшмы, с изображением Хнубиса – а именно он подразумевается под “змеей с лучами”, – было известно еще в Птолемеевы времена, так как время создания книги, приписываемой Нехепсо, датируется приблизительно серединой II в. до н. э. [Bonner 1950, 54].

То, что резные камни с изображением Хнубиса предназначались для улучшения пищеварения или для лечения болезней пищеварительного тракта, подтверждается и надписями на самих геммах: “Храни в здравии желудок Прокла!”; “Хнумис, избавь Юлиана, сына Нона, от всякого напряжения, всякого несварения, всякой боли в желудке”; “Хнубис, переваривай, переваривай!”; “Переваривай, переваривай!”; “Для желудка Сосибия”; “Хнубис, успокой боль желудка...” [Chambouillet 1858, 292, № 2189; Dasen, Nagy 2012, 310, appendice 8]. На некоторых геммах змеиное тело Хнубиса стилизовано под изображение кишечника (рис. 2, 9). На одной из инталий, найденной в Сирии, выгравирована надпись “для желудка или Хнубис”. По предположению Р. Мутерда, резчик по камню механически скопировал рецепт, в котором предлагалось выбрать одну из двух надписей [Mouterde 1930–1931, 74]. Видимо, понятия “Хнубис” и “здоровье желудка” в представлении древних были синонимами.

Аналогичное лечебное воздействие на желудок имел и знак Хнубиса, изображенный один, без фигуры декана. Известно несколько магических гемм с различными персонажами, на обороте которых присутствует только знак Хнубиса и надпись: “Переваривай!” [Campbell Bonner Magical Gems Database, CBd-2; CBd-198; CBd-772; CBd-778; CBd-785; CBd-1046; CBd-1240]. Напомним, что на инталии из Керчи, хранящейся в Эрмитаже, рядом с этим знаком прорезана надпись ΣΤΟΜΑΧΟΥ – “для желудка” (рис. 1, 4) [Неверов 1978, 166, 178, кат. № 52; Неверов 1979, 98, кат. № 3]. Нелишне вспомнить, что Марцелл Эмпирик, медик и фармаколог времен императора Феодосия I, практикующий врач, о чем свидетельствует его прозвище Эмпирик, рекомендовал для достижения “чудесного исцеления” вырезать на яшме знак ZZZ и подвесить ее “на шею больного, страдающего болями в боку” [Chambouillet 1858, 291].

В лапидарии псевдо-Сократа и псевдо-Диониса говорится и о других свойствах Хнубиса. Так, если на черном ониксе выгравировать Хнубиса с тремя головами, то такой камень будет полезен для беременных женщин и кормящих матерей [Lancellotti 2001, 450; Dasen, Nagy 2012, 309, appendice 4]. Действительно, изображение Хнубиса встречается и на так называемых “утробных” амулетах. По мнению К. Боннера, таким способом изготовители специализированных женских амулетов пытались объединить в одном волшебном камне несколько средств от болей и болезней различного происхождения в области живота [Bonner 1950, 57]. Существовало несколько типов своего

рода «комплексных» гемм, на которых Хнубис или его знак помещены вместе с божествами и сюжетами, имевшими другую «медицинскую специализацию», а именно – болезни глаз и ревматизм [Dasen, Nagy 2012, 301]. Хнубиса можно увидеть на инталиях с изображением бога-врачевателя Асклепия и Гигии (рис. 2, 7) [Dasen, Nagy 2012, 306, fig. 9]. Сфера влияния Хнубиса ограничивалась только медициной. Изображение львиноголового змея или его знака отсутствует на одновременных магических геммах другой направленности (например, на любовных амулетах). Многочисленность гемм с изображением Хнубиса свидетельствует об их востребованности, а следовательно, и о масштабах заболеваний, с которыми они были призваны бороться.

В более позднее время, с утверждением христианства, традиция ношения амулетов не исчезла. О суеверии византийцев хорошо известно по письменным источникам и многочисленным находкам амулетов. Магия процветала не только у простолюдинов, но и в среде риториков и философов [Поляковская, Чекалова 1989, 87; Барабанов 2002, 214–226]. Носить амулеты рекомендовали даже врачи. Так, Александр из Тралл (525–605 гг. н. э.), знаменитый медик, которого Агафий Миринейский назвал «опытнейшим во врачебном искусстве» [Агафий 1953, 143], признавался, что он был обязан рекомендовать амулеты тем пациентам, которые не придерживались строгого режима или не переносили сильные лекарства. Для тех, кто страдает от колик в животе, Александр советовал изготовить специальный амулет: «на медийском камне вырежи Геракла, душащего льва, вставь этот камень в золотое кольцо и дай его носить» [Bonner 1950, 62]. Эта рекомендация не была «теоретической». Геммы с таким сюжетом, часто сопровождающимся еще и знаком ККК, достаточно широко представлены не только в позднеантичной глиптике, но известны и в раннесредневековое время [Schlumberger 1892, 86–87; Bonner 1950, 62–64, pl. V, 108–110].

В созданном около 415 г. Гефестионом Фиванским трактате по классической астрологии «Апотелесматика» можно прочесть о том, что Хнубис – «третий декан созвездия Рака» и «защита для желудка» [Bonner 1950, 55; Dasen, Nagy 2012, 309, appendice 3]. Сочинение Гефестиона пользовалось большой популярностью у византийцев на протяжении многих веков [Oxford Dictionary... 1991, vol. 2, 914]. Достаточно долго существовало представление о защитных функциях деканов. Об этом свидетельствует тот факт, что даже в XI в. Михаил Пселл указывал на практику гравировки на перстнях или кольцах «деканов в разных формах» для получения мощного филактерия [Dasen, Nagy 2012, 296]. Свои знания об этом он почерпнул из Герметических трактатов [Oxford Dictionary... 1991, vol. 2, 920].

К этим цитатам из Гефестиона Фиванского и Михаила Пселла остается добавить мнение из врачебных трактатов. Следует напомнить, что медицинская ученая литература Византии была – за немногими исключениями – компилятивной. Византийские врачи активно использовали труды своих предшественников. Среди сохранившихся медицинских рукописей византийского времени первое место занимают списки сочинений Галена. Его труды в течение многих веков служили основными пособиями при изучении медицины. Извлечения из сочинений Галена входили во вновь составляемые компиляции, переводились на латинский, арабский, сирийский языки и сохранились во множестве списков [Гранстрем 1956, 159–160]. Аэций из Амиды, «официальный врач эпохи Юстиниана I», личный врач императора [Гранстрем 1956, 162], в свои сочинения включал подчас целые отрывки из работ предшествовавших авторов, и прежде всего Галена. Поэтому неудивительно, что он почти слово в слово переписал цитировавшийся нами выше рецепт Галена по изготовлению «полезного для пищевода и желудка» амулета из зеленой яшмы с гравировкой «змея с лучами» [Dasen, Nagy 2012, 309–310, appendice 7], в котором легко узнать Хнубиса. Труд Аэция был чрезвычайно распространен в Византии. О нем упоминают и его используют в своих трудах позднейшие византийские медики, например Павел Огинский. Этот трактат был одним из важнейших сочинений, по которым изучали медицину молодые византийские врачи [Гранстрем 1956, 163].

Рис. 4. Геммы (1, 4) и металлические амулеты (2, 3, 5) с изображением Хнубиса византийского времени.
 1 – Коринф (по: [Davidson 1952, 225, kat. № 1777; fig. 39, 1777; pl. 101, 1777]; 2, 3 – Египет (по: [Maspero 1908, 247–248, fig. 1; Vikan 1991/92, 35, 37, fig. 9 b, 10 d.]);
 4 – Афины, Нумизматический музей (по: [Everyday Live in Byzantium 2002, 99. Kat. № 85]); 5 – Париж, Лувр (по: [Bénazeth 1992, 285, № AF11704]).

Как видим, декан Хнубис и его “защитные свойства” были известны в ученых кругах византийцев. Продолжали существовать и амулеты с его изображением. В Коринфе в ранневизантийском слое найдена гемма из горного хрусталя, на лицевой стороне которой вырезан Хнубис с семью лучами над головой и закрученным в виде восьмерки телом. Поперек нанесена надпись XMOYMIC (рис. 4, 1) [Davidson 1952, 225, kat. № 1777; fig. 39, 1777; pl. 101, 1777]. Хранящаяся в Афинском нумизматическом музее гемму из желтой яшмы (рис. 4, 4) исследователи датируют V–VI вв. [Everyday Live... 2002, 99, kat. № 85]. На ней тело змея также закручено в виде восьмерки, а от головы исходят семь длинных лучей. Под змеем прорезана надпись XNOYMHС. В средние века изображение Хнубиса встречается и на бронзовых украшениях-амулетах.

Известно несколько браслетов-амулетов с изображением Хнубиса, происходящих из Египта и датирующихся VI–VII вв. [Maspero 1908, 247–248, fig. 1; Vikan 1984, 76–77, fig. 8, 9; Vikan 1991/92, 35, 37, fig. 9 b, 10 d]. Браслеты сделаны из узкой пластины, украшенной медальонами со сценами из жизни Христа (рис. 4, 2, 3). Свободное пространство между меда-

льонами заполнено первыми строками псалма 90. В одном из медальонов видно уже знакомое по геммам изображение Хнубиса: тело змея выгравировано схематично, но зато хорошо проработана львиная голова на фоне солнечного диска с семью лучами (рис. 4, 2, 3a). Рядом присутствуют и характерные для магических инталий знаки, из которых наиболее отчетливо читается пентаграмма. Зная свойства Хнубиса, можно говорить о том, что в “обязанности” браслета входило и обеспечение здоровья желудка.

В Лувре хранится медный амулет (рис. 4, 5), сделанный в виде прямоугольной пластины с заостренной верхней частью, с круглым отверстием для подвешивания. На его обеих сторонах выгравированы человеческие фигуры, животные, различные магические знаки, греческие и арабские надписи. Некоторые изображения и надписи имеют аналогии на арабских чашах XIII–XIV вв., что позволяет датировать пластину этим же временем [Bénazeth 1992, 285, № AF11704]. На одной из сторон видны легко узнаваемые по короне из лучей, по спирально закрученному телу изображения Хнубиса на пьедестале, а в прочерченных рядом надписях читается и его имя (рис. 4, 5a, 5b). Остальные выгравированные на пластине существа – человек с пальмовой ветвью, бегущий лев и вытянутая змея над ним, а также ящерица – находят аналогии на позднеантичных магических геммах.

Уже цитировавшийся нами выше Александр из Тралл рекомендовал делать амулеты не только из камня, но и из металлического перстня: “Возьми железное кольцо, сделай на нем восьмистороннюю жуковину и напиши на октогоне следующие слова: беги, беги, о желчь: жаворонок тебя ищет” [Schlumberger 1892, 87]. Таким образом, появление изображения Хнубиса на перстне первой четверти VII в. не должно вызывать удивление и выглядеть чем-то исключительным.

Найденный в 2001 г. в могильнике у с. Лучистое, в склепе 154, в женском захоронении 2 перстень диаметром 2,4 см отлит из бронзы с узкой, сегментовидной в сечении шинкой и овальной, расположенной поперечно плоской жуковиной размерами 1,0x1,6 см. На жуковине вырезано изображение змея с львиной головой в нимбе в профиль, обращенной вправо, и двух полумесяцев по краям (рис. 1, 2). Тело змея покрыто поперечными насечками, а хвост закручен. Существо, изображенное на жуковине перстня из Лучистого, имеет несомненное иконографическое сходство с Хнубисом. Тождество с изображениями на инталиях особенно заметно по оттиску (рис. 1, 2), сделанному с перстня.

Дата погребения определяется по сопутствующему инвентарю и стратиграфии захоронений в склепе. Помимо перстня, на костяке обнаружены: орлиноголовая пряжка 2-го варианта конца VI – первой четверти VII в. [Айбабин 1990, 33–34, рис. 2, 90; 30, 2; 31, 1; Айбабин, Хайрединова 2008, 21, рис. 12, 21], две днепровские фибулы – пальчатая I типа и с бордюром из птичьих голов III типа, – появившиеся в местном костюме в начале VII в. [Айбабин, Хайрединова 2008, 21, 29, рис. 12, 23, 24], а также цельнолитая пряжка с овальным кольцом варианта II 4–1 (типа “Сиракузы”) VII в. [Айбабин 1990, 43, рис. 2, 122; 42, 6, 7; Айбабин 1999, 316–317, табл. XXX, 17, 38; Хайрединова 2008, 165–166, рис. 1, 4, 5]. Погребение 2 перекрывало женское захоронение 6 с такой же орлиноголовой пряжкой 2-го варианта. Поскольку интересующее нас погребение 2 совершено позже, то и датировать его следует поздним периодом бытования орлиноголовых пряжек 2-го варианта, то есть первой четвертью VII в.

Иконография Хнубиса на перстне отличается от традиционной, принятой на геммах, только отсутствием вокруг головы лучей. Вместо них виден диск солнца или нимб. Возможно, мастер, изготовивший перстень, неудачно расположил изображение, занявшее все пространство узкой жуковины, и для лучей просто не осталось места. Не исключено, что это новшество в иконографии Хнубиса связано с влиянием христианства и декан

Рис. 5. Женское погребение первой четверти VII в. из склепа 154, из могильника у с. Лучистое.
1 – реконструкция убора погребенной;
2 – бронзовая подвеска из нагрудного ожерелья.

специально был изображен в нимбе. Подобную “христианизацию” известного с античности персонажа можно наблюдать на примере Соломона-всадника, поражающего копьём женщину, распростёртую у его ног, на так называемых печатях Соломона. На позднеантичных геммах всадник представлен без нимба, тогда как на средневековых бронзовых и свинцовых христианских амулетах с таким же сюжетом голову всадника уже окружает нимб [Банк 1956, 335].

Остается неясным вопрос о месте изготовления перстня. Его трудно назвать произведением ювелирного искусства. Хотя изображение на перстне и узнаваемо, но выполнено оно небрежно. Нам совершенно не известны идентичные изделия, однако по характеру исполнения его следует отнести к массовой продукции, рассчитанной на небогатого потребителя. Учитывая место зарождения персонажа и традицию помещать его изображение на амулетах, а также этимологию имени декана Хнубиса, вполне логично предположить египетское происхождение перстня. Напомним, что и одновременные браслеты с Хнубисом были найдены в Египте. Перстень могли привезти непосредственно из Египта. В эпоху раннего Средневековья из Северной Африки в Херсон и на Боспор привозили различные товары [Айбабин 1999, 89]. В 464–465 гг. Александрийский патриарх Тимофей Элур отбывал ссылку в Херсоне [Oxford Dictionary... 1991, vol. 3, 2086–2087]. При этом, как сообщают письменные источники, ссыльный патриарх поддерживал отношения со своими сторонниками в городах Сирии и Египта [Айбабин 1999, 89]. Христиане из Крыма совершали паломничество к святым местам в Египте, о чем свидетельствуют находки в Херсоне и на Боспоре ампул первой половины VII в. с изображением св. Мины, изготовленные в монастыре Абу-Мины под Александрией [Наследие византийского Херсона 2011, 310, 605, кат. № 369; Журавлев 2012, 91–96]. Приведенные факты доказывают существование стабильных контактов между регионами, по крайней мере, до захвата Египта арабами около середины VII в. Из Херсона импортная византийская продукция поступала и к жителям Юго-Западного Крыма, которые уже со второй половины V в. снабжали город недостающей сельскохозяйственной продукцией [Айбабин 1999, 132]. Интересно, что в погребении, из которого происходит публикуемый перстень, также найдена использовавшаяся в качестве подвески в ожерелье крышка от бронзового светильника (рис. 5, 2). Аналогичные светильники бытовали в VI–VII вв. в Египте [Залеская 2006, 124, 142, № 218, 222, 275; Bailey 1996, pl. 63, Q3743-44; pl. 81, Q3800-01; pl. 82, Q3808; pl. 88, Q3822; Ross 1962, pl. XXV, № 30].

Вместе с тем нельзя исключить и местное производство перстня. О высоком уровне развития ювелирного дела у жителей Юго-Западного Крыма хорошо известно по многочисленным находкам украшений и аксессуаров одежды, изготовлявшихся местными мастерами из привозного сырья [Айбабин 1999, 122–123]. Перстни подобной формы, сделанные из бронзы или железа, найдены в погребениях VII в. Юго-Западного Крыма и Керчи [Хайрединова 2013, 315, 317, рис. 8, 3–5; 10, 10]. На некоторых из них в той же небрежной манере прорезаны изображения ангела или святого всадника. Формы жуковины перстней явно имитируют вставки из гемм. Такой перстень вполне мог изготовить местный мастер, имея перед собой образец, к примеру гемму наподобие происходящей из Феодосии (рис. 1, 1). Обратим внимание на то, что и на персте, и на названной гемме изображения прорезаны зеркально.

Знала хозяйка перстня о “магической” и “лечебной” силе изображенного на нем существа или просто носила как украшение с диковинным декором? Нам представляется, что перстень использовался именно как амулет. Основанием для такого предположения является тот факт, что он был найден не на фалангах рук – на месте традиционного расположения колец и перстней в погребениях, – а лежал в области груди, среди бус и подвесок, нанизывавшихся на нить, соединяющую фибулы (рис. 5, 1). В VI–VII вв. жительницы Юго-Западного Крыма часто украшали фибулы, наплечные парные застежки, низкой крупных бус, чередующихся с различными металлическими подвесками [Хайрединова 2000, 96–97]. Такие низки были скоплением амулетов. В них носили бусы,

отличающиеся большими размерами, из слегка подправленной янтарной гальки, из меловой породы и горного хрусталя, из полихромного стекла с пятнистым или “глазчатый” орнаментом, а также бронзовые колокольчики, звон которых, по представлению древних, отвращал зло.

Перстень, висевший в нагрудном ожерелье, находился в области желудка носившей его женщины (рис. 5, 1). Вспомним рекомендации жившего во II в. врача Галена относительно того, как надо носить амулеты против болей в желудке: “Я сделал небольшое ожерелье из некрупных камней яшмы и повесил его как нашейный амулет, **придав ему такую длину, что камни достигали начала желудка**” [Bonner 1950, 54; Dasen, Nagy 2012, 309, № 5]. Спустя три века Аэций из Амиды слово в слово переписал рецепт Галена [Dasen, Nagy 2012, 309–310, № 7]. А спустя еще несколько столетий, в X–XI вв., Авиценна, хорошо знавший труды своих римских и византийских предшественников, отметил: “Говорят, будто бы ожерелье из камешков базилиса, если его **повесить так, чтобы оно оказалось в области желудка, очень помогает при болях и опухолях в желудке**” [Абу Али ибн Сина 1979, книга 2, 545].

Геммы из Феодосии и Керчи и перстень из Лучистого с изображением Хнубиса можно отнести к группе медицинских магических амулетов, предназначавшихся для улучшения пищеварения и для лечения болезней пищеварительного тракта. Находки амулетов подобного рода позволяют говорить о долгом существовании и широком распространении зародившихся в Египте еще в античный период представлений о защитных и терапевтических свойствах декана Хнубиса, расширяют наши знания о верованиях жителей раннесредневекового Крыма и о связях региона с провинциями Византии.

ЛИТЕРАТУРА

- Абу Али ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки.* В 5-ти книгах. Ташкент, 1979.
- Агафий. О царствовании Юстиниана /* Перевод, статья и примечания М. В. Левченко. Москва – Ленинград, 1953.
- Айбабин А. И.* Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Вып. I. Симферополь, 1990.
- Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.
- Айбабин А. И., Хайрединова Э. А.* Могильник у с. Лучистое. Т. I. Симферополь – Керчь, 2008.
- Банк А. В.* Гемма с изображением Соломона // *Византийский временник.* Т. VIII. 1956.
- Барабанов Н. Д.* Византийские филиактерии. Специфика арсенала // *Античная древность и средние века.* Вып. 33. 2002.
- Гранстрем Е. Э.* Отрывок медицинского трактата Аэция из Амиды в списке X–XI века // *Византийский временник.* Т. IX. 1956.
- Журавлев Д. В.* Две глиняные ампулы с изображением святого Мины из Крыма // *Российская археология,* 2012, № 3.
- Залеская В. Н.* Памятники византийского прикладного искусства IV–VII вв.: каталог коллекции. Санкт-Петербург, 2006.
- Кобылина М. М.* Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э. Москва, 1978.
- Наследие византийского Херсона.* Севастополь – Остин, 2011.
- Неверов О. Я.* Изображения на геммах – печатях, металлических перстнях и амулетах // М. М. Кобылина. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э.* Москва, 1978.
- Неверов О. Я.* Гностические геммы, перстни и амулеты Юга СССР // *Вестник древней истории,* 1979, № 1.
- Неверов О. Я.* Геммы античного мира. Москва, 1983.
- Поляковская М. А., Чекалова А. А.* Византия: быт и нравы. Свердловск, 1989.
- Хайрединова Э. А.* Женский костюм с южнокрымскими орлиноголовыми пряжками // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Вып. VII. Симферополь, 2000.

- Хайрединова Э. А. Византийские пряжки VII в. в женском костюме крымских готов // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии**. Вып. XIV. Симферополь, 2008.
- Хайрединова Э. А. Костюм городского населения Боспора в VII–VIII вв. (по находкам из некрополя в Босфорском переулке) // **Боспорские исследования**. Вып. XXVIII. Симферополь – Керчь, 2013.
- Bailey D. M. **A Catalogue of the Lamps in the British Museum**. IV. Lamps of Metal and Stone, and Lampstands. London, 1996.
- Bénazeth D. **L'art du métal au début de l'ère chrétienne**. Paris, 1992.
- Bonner C. **Studies in Magical Amulets chiefly Graeco-Egyptian**. University of Michigan Studies. Humanistic Series. Vol. XLIX. Ann Arbor, 1950.
- The Campbell Bonner Magical Gems Database (CBd)** // <<http://classics.mfab.hu/talismans/>>
- Chambouillet M. **Catalogue général et raisonné des camées de la bibliothèque impériale**. Paris, 1858.
- Dasen V., Nagy A. M. Le serpent léontocéphale Chnoubis et la magie de l'époque romaine impériale // **Antropozoologica**. 47.1. 2012.
- Davidson G. R. **The minor objects. Corinth XII**. Princeton, 1952.
- Everyday Live in Byzantium**. Athens, 2002.
- Lancellotti M. G. Médecine et religion dans les gemmes magiques // **Revue de l'histoire des religions**. № 4 (218). 2001.
- Maspero J. Bracelets – amulettes d'époque byzantine // **Annales du service des antiquités de l'Égypte** 9. 1908.
- Michel S. **Die magischen Gemmen. Zu Bildern und Zaubersformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit**. Berlin, 2004.
- Mouterde R. Le glaive de Dardanos, objets et inscriptions magiques de Syrie // **Mélanges de l'université Saint-Joseph Beyrouth**. № 15. 1930–1931.
- The Oxford Dictionary of Byzantium** / Ed. A. Kazhdan. New York, Oxford, 1991.
- Ross M. **Catalogue of the Byzantine and early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection**. Vol. I. Washington, 1962.
- Ruelle C. E. Hermès Trismégiste, le livre sacré sur les décans // **Revue de Philologie de Littérature et d'Histoire Anciennes**. Vol. 32. 1908.
- Schlumberger G. Amulettes Byzantins anciens destinées à combattre les maléfices et les maladies // **Revue des Études grecques**. T. V. 1892.
- Les Tablettes astrologiques de Grand (Vosges) et l'astrologie en Gaule romaine**: Actes de la table-Ronde du 18 mars 1992 organisée au Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines de l'Université Lyon III. Paris, 1993.
- Vikan G. Art, medicine, and magic in Early Byzantium // **Dumbarton Oaks Papers**. 38. 1984.
- Vikan G. Two Byzantine Amuletic Armbands and the Group to which They Belong // **The Journal of the Walters Art Gallery**. 49/50. Baltimore, 1991/92.

ДО ІСТОРІЇ НЕПАЛЬСЬКОГО ПРАПОРА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СИМВОЛІКИ

Зараз, коли Непал проголошений федеративною демократичною республікою і Конституційна асамблея приступила до створення нової Конституції країни, ведеться бурхлива дискусія з усіх питань державного устрою – це система управління, поділ країни на суб'єкти федерації, працевлаштування колишніх бійців маоїстської Народної армії, збереження і розвиток самотутніх культур та мов численних етносів і т. д. Не вщухає й дискусія з приводу форми герба і національного прапора країни, які є візитними картками будь-якої незалежної держави.

Суперечка про зміну герба не супроводжується такою гострою дискусією, оскільки старий герб, який існував до 1990 року, вже спішно замінений на новий, як тільки Непал був проголошений світською державою у 2006 році. Герб із зображенням корови, що є священною твариною індуїзму, природно, не зміг відобразити нові реалії. Всі національні атрибути були прибрані з існуючого герба – і корова, і фазан, і гора з річкою, і фігури двох бійців (кірата з луком і стрілою та солдата непальської армії з гвинтівкою, що стоять на лівій і правій сторонах), – і, звісно, зникла й корона, атрибут монаршої влади, яка спирається на два схрещені кхукурі¹. У новому гербі, поспішно прийнятому без особливого обговорення, були, як і раніше, залишені на стрічці знизу девіз на санскриті, а також червоні квіти рододендрона (національна квітка Непалу), гірлянда яких обрамляє новий герб.

Не буду детально розповідати про герб, скажу лише тільки про те, що лунають пропозиції, щоб новий герб відповідав вимогам часу. Пропонують включити туди фазана, квітку рододендрона і носорога, що символізують флору і фауну відповідно трьох основних регіонів країни – Хімалу (північний високогірний край), Пахару (середній гірський край, або середина зона) і Тераїв (південна низовина).

Заклики змінити національний прапор вперше прозвучали з вуст представників Комуністичної партії Непалу (маоїстська), а численні організації різних етносів країни підтримали їх. Доводи за зміну прапора можна підсумувати в основному в таких чотирьох пунктах:

Старий герб Королівства Непал – один з найскладніших у світі

Герб Непалу (новий)

1. Нині існуючий прапор є символом феодального минулого і, природно, уособлює монархічний лад, оскільки там містяться сонце і місяць, які представляють династії правителів минулого, котрі виводили свій рід (клан) від сонця (Сур'я) (Surya) або місяця (Чандра) (Candra). Прапор королів не може стати символом демократичної республіки.

2. Нинішній прапор є прапором індуїзму, тому непридатний для держави, яка проголосила секуляризм (тобто стала світською державою).

3. Прапор повинен відображати федеративний устрій країни, якою є сучасний Непал, а нинішній прапор символізує унітарну державу, якою Непал був до проголошення федеративною демократичною республікою.

4. Прапори всіх країн сучасного світу мають форму чотирикутника, а не дво- або трикутника.

Пропозиція маоїстів викликала бурхливу дискусію в Конституційному комітеті між депутатами різних партій. Одні, за словами Дурга Кханала, наполягають на зміні прапора, а інші висувають думку, що це було б неправильно – знищити все старе в ім'я переходу до нового [Khanal 2066]. Дискусія про прапор почалася поза залом засідання Конституційного комітету. Проти такої вимоги відразу ж виступили представники інших провідних партій країни (Непальський конгрес, Комуністична партія Непалу – Об'єднана марксистсько-ленінська та ін.). Більшість непальської інтелігенції також є противниками зміни національного прапора, що має давнє походження.

Цей прапор був у вжитку ще задовго до появи клану прем'єр-міністрів магараджів Рана в Непалі в середині XIX ст. Воїни Прітхві Нараяна Шаха, першого короля єдиного Непалу, підняли саме такий прапор у Катманду на знак завоювання князівства Катманду 1768 р., а непальські війська, як вважають історики, йшли на війну за об'єднання країни в єдину державу у XVIII–XIX століттях під цим же прапором. Це свідчить про те, що різні князівства, що виникли в різних регіонах сучасного Непалу, шанували прапор із двома трикутниками як спільний прапор, успадкований з ведичних часів.

Традиційне зображення короля
Прітхві Нараяна Шаха –
зліва від короля непальський прапор

Не виключено, що, як висловлюються деякі дослідники, прапор був успадкований правителями різних часів і різних регіонів Індійського субконтиненту, колись відомого як Бхаратварша. Не випадково на дахах багатьох храмів Непалу встановлені прапори з міді або олова саме такої форми. Деякі дослідники висувають гіпотезу, і про це розповідають непальські легенди, що прапор Індри – Індра-дходж (Indra dhodj) мав таку ж форму і в давні часи. Його й досі встановлюють під час Індра-Джатра (свято Індри) в долині Катманду на високому стовпі. Встановлюється такий же прапор з двома трикутниками й під час релігійних обрядів Непалу. Таке ж знамено вшановується й буддистами – як один з восьми знаків благості, Ашта-мангала². Можна сказати, що національний прапор Непалу завжди залишався безперечним атрибутом країни протягом принаймні півтора тисячоліття.

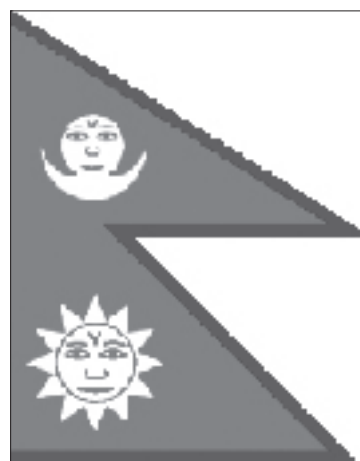
Після завоювання князівств Великої Непальської долини (долини Катманду) (князівств Катманду (Кантіпур), Патан (Лалітпур) і Бхактапур (Бхадгаон)) Прітхві Нараяном Шахом з Горкхи (1742–1775) місто Катманду було оголошено столицею об'єднаного королівства. Прапор отримав особливий статус по всій країні. Не виклю-

чено, що різні князівства, що виникли в різних регіонах сучасного Непалу, шанували прапор з двома трикутниками як загальний прапор і колись, оскільки таке ж знамено було присутнє в багатьох релігійних дійствах і церемоніях у різних князівствах Непалу, правителі яких були послідовниками індуїзму чи буддизму. Прапор цей був, так би мовити, успадкований ними з незапам'ятних давніх часів, був частиною дуже давньої традиції.

“Навіщо змінювати ідентифікацію?” – запитує відомий дослідник непальської культури Дая Рам Шрестха. Наводимо тут його слова, сказані ним в інтерв'ю непальському журналісту Раджендрі Пхуялу: “Національний прапор Непалу має власну унікальну культурну і політичну історію. Він вже став ідентифікацією непальського народу. Якщо розглядати його культурну значимість, то можна говорити, що він виник ще у ведичний період, тобто 1300–1000 років до н. е. Жодна країна у світі не має прапора з такою славною історією. Він так само має тривалу політичну історію. Вже є матеріальні свідчення, які доводять, що цей прапор був ужитку в давнину, за правління династії Ліччхаві⁴. На монеті того часу, викарбуваній зі срібла, збереглися зображення прапора з двома трикутниками і вміщені в них відбитки сонця і місяця. І в середні віки був поширений такий же прапор. Про це свідчать зображення, висічені на камені і метали” [Shrestha 2009].

Тут, як мені здається, буде доречним процитувати статтю Основного закону Непалу стосовно форми національного прапора. У “Конституції Королівства Непал”, проголошеній у 1991 році, після відновлення демократії в країні в результаті перемоги мирного всенародного руху 1990 року, докладно описуються офіційний національний прапор Непалу (глава 1, стаття 5, с. 3) та спосіб виготовлення прапора (додаток № 1, с. 78–80). Національний прапор, згідно з Конституцією, “складається з двох складених між собою трикутників з пурпурово-червоним тлом, обрамлених з усіх боків синім краєм. Якщо верхній трикутник містить зображення серпоподібного місяця білого кольору з вісьмома з шістнадцяти кутів, то нижній – зображення сонця білого кольору з дванадцяти кутів³. Такий прапор є традиційним національним прапором Непалу” [Nepal... 2047, 3].

Національний прапор Непалу залишався традиційним протягом усього існування державності, але час від часу вносилися деякі зміни, щоб удосконалити його. Якщо до проголошення демократії в Непалі 18 лютого 1951 року обидва трикутники мали однаковий розмір і зображення місяця і сонця в людській подобі, то в новому прапорі нижній трикутник був злегка подовжений, а замість лику зображували променеподібні зубці у вигляді трикутника. Це набагато покращувало форму прапора, надаючи йому елегантного і захоплюючого вигляду. Невідомо, яким був точний вигляд національного прапора в період правління династії Ліччхаві, але на срібній монеті, карбованій королем Манадевою (464–505 рр.), зображений саме прапор з двома трикутниками. На цій підставі Дая Рам Шрестха, видатний непальський дослідник історії прапора Непалу, робить висновок, що історія національного прапора Непалу бере свій початок з V століття н. е. Таким чином, прапор Непалу існує вже 15 століть. Не виключено, що він існував і ще раніше.

Прапор Непалу до 1962 року

Прапор Непалу (сучасний вигляд, використовується з 1962 року)

Вважаю за необхідне навести тут деякі суттєві, на мій погляд, політико-культурні аспекти національного прапора Непалу, щоб розглянути всі спірні питання з історичної точки зору.

Насамперед слід заперечити той факт, що національний прапор був символом якоїсь династії правителів країни, які пов'язували походження свого роду з місяцем (Чандра або Сома) або сонцем (Сур'я). Деякі противники існуючого прапора, цитуючи навіть висловлювання окремих західних авторів, кажуть, що накреслення місяця і сонця на прапорі є символами династії Шахів і клану Рана, які з гордістю пов'язували себе з родом Чандра-ванша і Сур'я-ванша відповідно. Саме тому, як стверджують вони, місяць стоїть на верхньому трикутнику, а сонце – на нижньому. Однак таке твердження не є історично правильним, з одного боку, і безпідставним – з другого. До того ж такий прапор був у вжитку ще задовго до появи клану прем'єр-міністрів Рана (1846–1951 рр.).

До речі, і королі з династії Шахів⁵, і прем'єр-міністри з феодального клану Рана⁶ мали власні прапори. А якщо розглядати “слід” династії правителів країни, що вони залишили на прапорі Непалу, то необхідно заглибитися в малодосліджену давню історію країни. Ще в давні часи країною правили царі, які вели свій родовід від місяця і сонця. Наприклад, династія Ліччхаві вважала себе Сур'я-ванша (Surya vamsa) (сонячною династією), а до цієї династії на троні Непалу перебували царі з династії Сома-ванша (Soma-vamsa, санскритське слово “сома” є синонімом “Чандра”). “Здобувши перемогу над царем кіратів Патуком, – пише непальський історик Дхунді Радж Бхандарі, – Німіша встановив правління династії Сома-ванша в Непалі. Бхашкара Варма, останній, п'ятий цар цієї династії, хоча і славився своїми переможними походами, розширивши нібито кордон свого царства до південних морів, але не мав дітей і призначив своїм спадкоємцем Бхумі Варма, представника роду Сур'я-ванша” [Bhandari 2015, 36]. За цими даними, навряд чи варто пов'язувати національний прапор з цими давніми династіями, нащадки яких не ідентифіковані в сучасному Непалі. Вони, мабуть, асимілювалися з місцевими жителями, втрачаючи свій прославлений древній рід. А головне, королі різних династій, на думку дослідників, мали власний прапор, хоча немає точних відомостей про те, яким прапором користувалися правителі династії Ліччхаві. “Проте, – за словами непальського дослідника Г'ян Мані Непала, – фактом є те, що правителі різних династій мали власний прапор” [Khanal 2066]. Якщо правителі з династії Ліччхаві вважали себе Сур'я-ванша, то нащадки Нан'ядеви⁷, який правив у Сіраунгарсі (в Тераях), – Чандра-ванші. Правителі з роду Сур'я-ванша мали прапор із зображенням бога-мавпи Ханумана, а Чандра-ванша – із зображенням міфічного птаха Гаруда. У середні віки раджі з династії Малла (XIII–XVIII ст.), що були правителями Непальської долини до завоювання їхніх князівств Прітхві Нараяною Шахом у 1768 році, користувалися прапором із зображенням бога-мавпи Ханумана.

Непальський прапор, що має настільки давнє походження, безсумнівно, був пов'язаний з релігійною свідомістю народу того часу і, природно, мав сакральні властивості. Ще в дитинстві, коли я жив у штаб-квартирі дистрикту Баїтаді, розташованій в далекому західному окрузі Непалу, я бачив, яке почесне місце займав національний прапор (тоді прапор ще не мав такого сучасного статусу, як національний, а поети того часу оспівували його, гордо називаючи Джанні-нісан (Jangi nisan) (військове знамено). Прапор, встановлений на спеціальному постаменті в парадному залі кот-гар (kot ghar) (арсенал армії), шанувався як богиня Нісан-деви. Щодня здійснювали пуджу на його честь, а в дні святкування Бада-дашаїна найвищий представник влади в дистрикті – бада-хакім (губернатор) залишав на полотні прапора відбиток своїх рук із кров'ю жертвовної тварини (козла або буйвола).

Цікаво навести думку історика Дхунді Радж Бхандарі з приводу національного прапора Непалу. «Починаючи з часів правління Ліччхаві до наших днів, – пише непальський історик, – в прапорах, чи це національний, чи приватний, що належить правлячим династіям країни, аж до династії Шахів, неодмінно зображуються місяць і сонце. Не є

винятками і прапор старовинного загону, що дістав назву “гуруджуко-палтан” (gurujuko paltan) – “загін головного священнослужителя”, – і металевий прапор періоду династії Малла, що міститься на багатьох храмах долини Катманду» [Bhandari 2019, 40]. Говорячи про символіку цих знаків, Д. Р. Бхандарі висловлює думку, що їхнє місце розташування на прапорі є не випадковим, оскільки “місяць вважається царем брахманів, а сонце – символ влади кшетра”. Саме тому місяць стоїть вище від сонця, оскільки брахман, сходячи на трон учителя, здатний приборкати безмежну владу царів-кшетра [Bhandari 2019, 44]. Розмірковуючи, таким чином, про верховенство брахманів, Д. Р. Бхандарі далі зазначає, що верховне місце місяця у прапорі виправдане і тим, що він уособлює елемент інтелекту, або розуму, що, природно, міститься нагорі, тобто в голові. Синій колір по краях навколо прапора, “подібно блиску коштовності Нілакантамані, символізує Вішну”, уособлюючи “всюдисущу субстанцію”, або є милостивим знаком “Шиви з синім горлом – Нілакантха, що проковтнув отруту – Халахан, щоб врятувати світ”, а червоний – “безцінність, подібно лал-мані, символізує безкрайню відданість і любов”. Поєднання цих двох кольорів «називається “ніларуна” (букв. “сонце на синяві”, що в перекладі означає “ранкова зоря” – “уша”))». Таким чином, ці кольори “вказують на період пробудження непальської нації” [Bhandari 2019, 48].

Вказуючи релігійне, культурне значення нинішнього національного прапора, непальські дослідники вважають, що суперечка про прапор є “безглуздою”. Прапор наповнений філософсько-ідейним змістом, має безліч достоїнств, що можна трактувати по-різному. Перш за все необхідно говорити про гідність символіки і значущість форми, фарб і малюнків, на основі яких виготовлений прапор. Ось деякі з цих переваг:

1. Якщо два трикутники позначають чоловіче і жіноче начала, то п’ять кутів, утворених цими двома трикутниками, – п’ять основних елементів світобудови.

2. Синій край прапора уособлює нескінченний космос, червоний фон – життя, а сонце з місяцем – джерело тепла і світла, джерело життя.

3. Червоний колір прапора ідентифікується з теплотою і щастям, а синій колір, що обрамляє прапор, – із прохолодою. Таке “вдале поєднання кольору”, за словами Д. Р. Шрестхи, “прекрасно збалансовує два протилежних елементи – теплоту червоного і прохолоду синього” [Shrestha 2009].

4. Місяць і сонце є найважливішими природними світилами і являють ніч і день відповідно. Таким чином, символізуючи кругообіг вічного часу, провіщують вічне існування Непалу. Не випадково непальці, вказуючи на ці знаки у своєму національному прапорі, оспівують вічну незалежність своєї країни.

5. Розміщення місяця і сонця на прапорі також є не випадковим. У священних трактатах дхарма-шастха місяцеві визначено “верхове місце”, що дістало своє відображення на прапорі, де місяць зображений у верхньому трикутнику. Так само вважається, що місяць очищає небезпечно для живої істоти ультрафіолетове проміння сонця, перш ніж воно потрапляє на землю. Можливо, і з цієї причини місяць на непальському прапорі займає верхнє місце, а сонце – нижнє [Shrestha 2009].

6. Місяць, згідно з тантричним вченням, є символом серця, а сонце – душі. “Вогонь, який є всередині нас, асоціюється з сонцем, а наш інтелект, який асоціюється з мозком або серцем, у свою чергу, встановлює контроль над ним. Таку закономірність красномовно відображає прапор” [Shrestha 2009].

7. Прапор містить три кольори: білий, що є символом святості, – Сатва-гуна, означає світло і чистоту, червоний – символ рухливості – раджа-гуна, означає героїзм і славу, а синій – символ інертності – тамо-гуна, означає знищення незнання і темряви.

8. Сонце і місяць, зображені білим кольором, природно, вказують на джерела світла, і вони є “всевидячим оком”. Наприклад, у “Рігведі” сонце називається “божественним оком”, а в міфології стародавніх греків “сонце уявлялося як око Зевса” [цит. за: Голан 1994, 27].

9. За ведичними поняттями, як вважає дослідник Д. Р. Шрестха, “місяць є прапором ночі, а сонце – дня. Ці світила, накреслені на прапорі, уособлюють вічний рух дня і ночі” [Shrestha 2009].

Вищенаведені аспекти філософсько-культурної символіки національного прапора самі по собі говорять про його давнє походження і є спадщиною багатой культурної традиції Непалу. Та й сама архаїчна форма прапора красномовно свідчить про його давнє походження. Як було сказано вище, непальський прапор має багатовікову історію.

Прапор залишався незмінним і тоді, коли відбувалися доленосні події в історії країни, хоча він, мабуть, зазнав деяких змін, як це було в 1951 році, про що ми вже говорили вище. Однак будь-яка династія, що змінювала попередню, або будь-яка подія, що змінила хід історії протягом п'ятнадцяти століть, не змінили прапор – він продовжував бути символом державності країни. Навіть у середні віки, в період роздробленості, що переживав Непал, коли він був розділений на безліч князівств, древній прапор залишався почесним для всіх князівств Непалу, незважаючи на те що правителі використовували свій клановий прапор. Як ми вже говорили, династії Малла або Шахів мали власний прапор, а загальнонаціональним прапором, як і раніше, залишався зазначений прапор Непалу.

Яскравою ілюстрацією цього факту є і недавня політична подія в Непалі. Коли вікова монархія була усунена рішенням всенародно обраної Конституційної асамблеї 28 травня 2008 р., останній король династії Шахів Гіянендра, як відомо, змушений був зняти свій чотирикутний прапор із зображенням лева з флагштока палацу Нараянхіті після проголошення Непалу республікою. Замість цього королівського прапора підняли національний прапор. Та й учасники всенародного руху за повну демократію в країні несли у своїх руках, крім прапорів різних партій, і національний прапор.

Королівський штандарт, прапор монарха

Закону). Після розпаду СРСР Російська Федерація знову затвердила старий триколірний прапор царської Росії як свій національний прапор, а прапор Москви містить православну символіку. Непальські ж маоїсти заперечують все, що пов'язано з багатовіковою історією та культурою країни, тому не дивно, що саме вони є найактивнішими прихильниками зміни прапора в Непалі.

Виходячи з вищесказаного, можна констатувати, що нинішній прапор не належить якомусь єдиному етносу Непалу або тим, хто сповідує індуїзм. Не тільки послідовники індуїзму, а й буддисти шанують сонце і мають традицію поклоніння сонцю. Справді, “зубчаста розетка служила символом сонця у буддизмі” [Голан 1994, 24].

Нащадки древніх кіратів, що живуть зараз в основному в гірських районах східного округу Непалу, шанують своє головне божество Тагера Ніванг-Пхуманга, який уособлює

Всі країни, що звільнилися від колоніального ярма, як правило, мали затвердити новий національний прапор. Однак і в цих випадках багато держав, стаючи незалежними, постаралися внести до свого державного прапора історико-культурні елементи, притаманні саме їхній країні. Наприклад, коли Індія здобула незалежність, обирала свій національний прапор, то вона, хоч і була проголошена світською державою, прийняла деякі древні символи, що відображають духовність і релігійні традиції індійського народу. Ніхто не заперечував, коли триколірний прапор трактували як відображення духовності (колір червоної вохри), чистого звуку “Вед” (білий колір) і квітучої землі (зелений колір), а в центрі – буддійська дхарма-чакра (колесо

джерело світла, саме в день початку весни, коли сонце починає хилитися до північної півкулі. Жителі не тільки непальських Тераїв, а й по всій Індії відзначають свято Чхатх, під час якого поклоняються як призахідному, так і сонцю, що сходить, здійснюючи пуджу на його честь. А послідовники ісламу шанують серпоподібний місяць і вважають його священним знаком. Таким чином, нинішній прапор Непалу охоплює вірування всіх етносів і може задовольняти всіх жителів країни, до якого б віросповідання вони не належали. Отже, національний прапор охоплює вірування всіх етносів Непалу, а в кінцевому підсумку всіх непальців.

Виходячи з нового політичного режиму і змін у країні, коли Непал не є нині ані монархічною, ані індуїстською, ані унітарною державою, більшість непальців висловлюють думку, що нинішній національний прапор Непалу, визнаний унікальним на міжнародній арені, міг би служити федеративній світській республіці, слід лише внести деякі незначні зміни та по-новому інтерпретувати присутні там символи. Як випливає з вищесказаного, національний прапор Непалу ніколи не був символом винятково монарха, не уособлював ідею лише індуїзму або одного етносу, а щоб він відповідав федеративному статусу країни, на синій смугі прапора можна зобразити зірки за кількістю суб'єктів федерації. Так, із внесенням відповідних змін, що відобразать зміну політичного ладу, нинішній національний прапор буде відповідати всім вимогам нового Непалу, що ніколи не був колонією. Нинішній національний прапор цілком зможе служити і федеративній демократичній республіці Непалу і буде довго майоріти в небі, доки існуватиме незалежний Непал.

¹ Кхукурі – традиційний кривий ніж (кинджал) непальських горців; зброя гуркхських частин і непальської армії; один із символів армії Непалу.

² Ашта-мангала (Asta mangala) – вісім знаків благості, які також називаються *ашта-чінха* (astha cinha). Такими 8 благородними (шляхетними) ознаками є *чхатра* (chatra) (парасолька), *дходжа* (dhodja) (знамено), *сварна-матс'я* (svarna matsya) (золота риба), *калаша* (kalasa) (глек), *камала* (kamala) (лотос), *шанкха* (sankha) (мушля), *шрі-ватса* (sri vatsala) (символ вічності) і *чакра* (cakra) (диск).

³ Круг з дванадцятьма схожими на промені загостреними зубцями, що символізують дванадцять місяців року, уособлює сонце, а півколо на внутрішній стороні серпоподібного місяця з 8 такими ж зубцями – 8 із 16 фаз місяця.

⁴ Ліччхаві – династія, ймовірно, індійського походження, що правила в Непалі в IV–IX ст. Вважається першою достовірною королівською династією в історії Непалу (на відміну від легендарних і напівлегендарних королів давнини).

⁵ Стяг королів династії Шахів складається з червоного квадратного полотнища, обрамленого синім краєм, у центрі його зображений золотий лев, що стоїть на двох задніх лапах; двома передніми лапами золотий лев тримає древко стяга у вигляді золотого квадрата з маленьким кругом у центрі, від якого тягнуться чотири червоні лінії до 4 кутів квадрата; на лівій стороні квадрата розміщений золотий серпоподібний місяць з круглим ликом нагорі, а справа – золотий лик сонячного кола [див.: Rajbhandari 1956, I].

⁶ Клан Рана узурпував владу в Непалі 1846 року. Представники роду займали посаду прем'єр-міністра королівства з 1846-го по 1950 р. Клан Рана, очевидно, не мав родового прапора або герба, але три вищі посади, які належали і займалися представниками тільки цього клану за старшинством (прем'єр-міністр мав титул “магараджа”), мали квадратні прапори. Сам “магараджа” використовував білий стяг, на якому зображувалися три серпоподібних місяці з ликами, котрі розташовувалися таким чином, що два місяці опинилися у верхньому і нижньому кутах лівого краю прапора, а середній, третій місяць – дещо правіше, а праворуч від них, у свою чергу, також були зображені, паралельно місяцям, три стилізовані сонця (очевидно, кількість зображень місяця або сонця символізувала титулатуру “магараджі”, яку отримав ще перший прем'єр із клану Рана Джанг Бахадур, оскільки до титулу прем'єра офіційно додавали “шрі-тін-саркар” – “тричі прославлений правитель”, на відміну від короля з династії Шахів, якого титулували як “шрі-панч-саркар” – “п'ятикратно прославлений правитель”). Друге місце в ієрархії правителів Рана займав *читсахаб* (головнокомандуючий армією); його прапор – червоний квадратний стяг

з білим перевернутим внутрішнім квадратом, визначеним білим краєм, а всередині цього квадрата зображені зверху місяць, а знизу сонце. Третє місце в ієрархії правителів Рана займав пост *латхсахеба* (провідний командувач-генерал); він мав червоний квадратний прапор із зображенням місяця та сонця перпендикулярно на лівому краї прапора: місяць нагорі, а сонце знизу [див.: Upadhyaya 1950, 31].

⁷ Напівлегендарний князь XII ст., правитель князівства Сіроунгарх у Тераях на Півдні Непалу, на кордоні з Індією. Нан'ядева є героєм декількох непальських міфів і переказів.

ЛІТЕРАТУРА

Голан, Ариэль. **Миф и символ**. Москва, 1994.

Bhandari, Dhundi Raj. Nepalko aitihasik vivacana (**Історичний аналіз Непалу**). Varanasi, 2015 BS. (На непалі).

Bhandari, Dhundi Raj. Nepalko ratriya dhodja (Національний прапор Непалу) // **Himani**, рік 1, № 1, 2019 BS. (На непалі).

Khanal. Bahasma ratriya djhanda (Суперечка з приводу національного прапора) // **Kantipur**, 12 Kartik, 2066 BS. (На непалі).

Nepal adhirajyako samvidhan (**Конституція Королівства Непал**). Kathmandu, 2047 BS.

Rajbhandari Adha Charan. **The Coronation Book of Their Majesties King Mahendra Bir Bikram Shaha Dea and Queen Ratna Rajya Lakshmi Devi Shaha of Nepal**. Kathmandu, 1956.

Shrestha D. R. Pahican kina phetnu? (Навіщо змінювати ідентифікацію?) // **Kantipur**, 11.05.2009. (На непалі).

Upadhyaya R. **Nepalko itihās** (Історія Непалу). Kashi (Індія), 1950. (На непалі).

В. М. Білоус

З ІСТОРІЇ ЕТНОЛОГІЧНОГО КАВКАЗОЗНАВСТВА: ДОРБОК УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ ст.)

І в нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Україні

О. Навроцький

Українському кавказознавстві є низка праць, де проаналізовано надбання наших учених у літературознавчій, фольклористичній, історичній галузях (дослідження О. Баканідзе, І. Луценка, О. Мушкудіані, М. Вокарлця, Л. Матвєєвої, Ю. Кочубея, Л. Грицик, З. Алієвої та ін.). Менш пізнаним є дорбок співвітчизників в етнологічній галузі знань. Узагалі, українську етнологію тривало розцінювали як науку начебто винятково про власний етнос, що зосереджувалася на розв'язанні лише внутрішніх проблем, зокрема гострій потребі довести самобутність української нації.

Однак факти стверджують інше. В Україні не було відповідних наукових установ, проте були високоосвічені особистості з багатогранними уподобаннями, потенційними науковими задатками. Волею долі потрапивши в чужий край, вони жваво цікавилися незнаною культурою. Це, зокрема, виразно спостерігається в етнологічному кавказознавстві, де в останній чверті ХІХ ст. особливо відзначилися вітчизняні педагоги. На це були свої історичні причини.

На початку ХІХ ст. вся територія російської держави була поділена на 6 шкільних округів, з-поміж яких був і Харківський – охоплював, окрім власне українських земель, ще й Воронезьку, Курську губернії, область Війська Донського, Бессарабію. Сюди ж у 1824–1842 рр. входили й новоприєднані регіони Північного Кавказу та Закавказзя, які через обмаль шкіл не були окремою навчально-управлінською одиницею [Попов 1901, 56].

Керівництво середньою освітою в кожному регіоні було покладено на місцеві університети. Відповідно керманічем навчального процесу в Харківському окрузі був тамтешній університет, зокрема спеціальний комітет у складі 5–6 професорів під головуванням ректора [Сірополко 2001, 321].

Діяльність університету у сфері шкільництва включала постачання всіх підпорядкованих йому середніх закладів (близько 250, поміж ними й кавказькі) підручниками, устаткуванням, а також інспектування. А вже навіть такі короточасні відрядження візитаторів сприяли поширенню серед української наукової еліти знань про кавказький край. Так, відомо, що професор кафедри всесвітньої історії, француз за походженням, А. Дегуров за час інспекторських поїздок зібрав відомості про ногайців і в 1816 р. у Харкові видав книгу (французькою мовою) “Цивілізація татар-ногайців на півдні Росії”. У ній викладено історію цього народу від часів його розселення на Північному Кавказі та в степах України, подано відомості про соціальний та етнічний склад, побут, релігійні вірування, харчування тощо [Ковалівський 1961, 26; Чувпило 1999, 9].

Одним із обов'язків Харківського університету було, як установив на основі матеріалів Харківського філіалу Центрального державного історичного архіву учений І. Луценка, забезпечення навчальних закладів Закавказзя та Північного Кавказу вчителями.

Їх скеровували сюди вже в перші десятиліття XIX ст. Так, у 1814–1828 рр. вчителював і директорував у першому училищі Грузії – Тифліському (1802 р. створення) – харків'янин Дмитро Ярославський [Луценко 1968, 217–218].

Чимало випускників Харківського університету скеровували в цей край (очевидно, уже за інерцією) і після створення самостійної адміністративної одиниці – дирекції закавказьких училищ (1840-ві рр.) та Кавказького навчального округу (1868 р.). Звичайно, викладали тут вихованці вишів інших українських міст – Києва, Чернігова, Львова тощо. Наскільки було їх багато, можна судити з “Исторической записки о Ставропольской гимназии” М. Краснова. Від 1837-го до 1887 р. там працювало 29 колишніх студентів Харківського та 10 – Київського університету, 2 – Київської духовної академії, що становило понад третину всього педагогічного штату [Краснов 1887, 37]. 3-поміж них були представники відомих в історії української культури родин – А. Л. Метлинський, П. С. Гулак-Артемівський.

На прізвиська українців часто натрапляємо й у регіональному освітянському керівництві. Так, від 1840-го до 1848-го р. дирекцію закавказьких училищ очолювали учасник харківського гуртка романтиків, видавець першого “Українського альманаху” (Харків, 1831 р.), мистецтвознавець полтавчанин Іван Росковшенко (1809–1889 рр.) [Русский биографический словарь 1918, 147] та письменник, етнограф, уродженець Глухова Іван Кульжинський (1803–1884 рр.) [Языков 1888, 48]. До речі, останній, як довідуємося з його статті “Поездка из Малороссии в Грузию”, цікавився стародавньою атрибутикою та епіграфікою грузинських церков: шукав письмові відомості про чудотворну ікону Ісуса (“Анчисхата”), що була в найдавнішому тифліському соборі Різдва Діви Марії (VI ст.); для нього перекладали храмові надписи тощо [Кулжинский 1844, 122].

Відомо, що з 1870 р. контролював народні училища Ставропольської та Терської губерній Сергій Грушевський (1833–1901 рр.) [Кучеренко 2004, 85–103; Ибрагимова 2010, 71]. У спогадах його син Михайло Грушевський торкнувся такого дразливого, неоднозначного питання, як співучасть наших земляків у русифікаторській політиці на цих теренах. Він констатував, що ця ситуація тяжко травмувала батька (“було се йому дуже прикро”), породила гірку дилему: або кинути улюблену професію, або виконувати одіозні імперські накази. Тому він, як і багато його колег, намагався бодай “звести їх до мінімальних і, можливо, м’яких форм” [Грушевський 1988, 134; 1992, 120], а також справді прислужитися цим уярмленим націям у своїй професійній сфері. Так, із Сергієм Грушевським пов’язують відкриття та належне оснащення десятиків гімназій, училищ, сільських шкіл в Осетії, започаткування педагогічних курсів та музею тощо. Цікаво, що серед переселенців культивувалась українська пісня: щоб “задобрити” інспектора, її розучували хори навіть російських шкіл [Грушевський 1992, 119].

Безпосередню причетність до власне етнографічних досліджень у Кавказькому регіоні має уродженець чернігівської землі, випускник Київського університету Кирило Яновський (1822–1902 рр.). Він 22 роки очолював Кавказький навчальний округ. Ця постать є доволі суперечливою в історії тамтешніх народів. К. Яновський був, на жаль, ретельним виконавцем курсу зросійщення національної школи. Роки його правління (1879–1901) пов’язані із запровадженням російської мови як мови викладання у школах регіону, майже цілковитим зникненням національних навчальних закладів (становили лише 18 %) тощо [Очерки истории Грузии 1990, 277; Черказьянова 2007, 13].

Воднораз К. Яновський добре знав і тим, що збільшив удвічі кількість учительських семінарій та ремісничих училищ, запровадив у шкільну програму основи сільськогосподарських знань, започаткував методичні осередки щодо викладання низки предметів, у тому числі і східних мов, виступав за відкриття на Кавказі Гірничого інституту та факультету східних мов, а також дбав про піднесення авторитету педагога шляхом його різностороннього самовдосконалення. Цьому мало сприяти, уважав куратор, залучення вчителя до краєзнавчої роботи. Поміж тим стаціонарні обстеження доквілля високоосвіченими службовцями мали б особливу дослідницьку вагу.

У 1881 р. К. Яновський видав розпорядження, яким поставив цю справу в прямий обов'язок освітян, й у такий спосіб започаткував масштабну народознавчу діяльність в останній чверті XIX ст. Він закликав учителів об'єднуватись у невеликі групи для етнографічних польових робіт, створювати у школах кавказознавчі бібліотеки (подав список обов'язкових книжок), ознайомлювати учнів з методами збирацької роботи (точність, правдивість запису), на час канікул доручати їм красознавчі завдання [От Управления... 1881, VIII–XXIV].

Та найважливішою частиною циркуляра була розгорнута програма збору відомостей зі статистики, географії, геології, топографії та етнографії (обсяг 15 с.). До її укладання К. Яновський залучив учених-кавказознавців Н. Зейдліца, Л. Загурського, А. Берже та ін. [О доставлении... 1900, 4]. Питанням традиційної культури й побуту присвячено 10 (із 12) пунктів, охоплено майже всі їхні аспекти (в тому числі й маловивчені – народну гігієну, медицину, педагогіку, міжетнічні стосунки тощо). Пропагувалися наочна фіксація матеріалів (фотографії, замальовки), збір музейних експонатів. Відомий сходознавець В. Міллер наголошував, що з-поміж інших документів програма К. Яновського вирізнялася доступністю, лаконічністю й водночас докладністю викладу матеріалу [Миллер 1893, 2–3]. Саме завдяки цьому на заклик відгукнулося багато аматорів.

Поміж тим куратор округу зніціював низку конкретних тематичних обстежень. Це – описи ремесел і промислів з кількох десятків населених пунктів Закавказзя та Північного Кавказу: зайняли 2 томи “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа” (далі – “СМОМПК”) – а також запис народних дитячих ігор (“СМОМПК”, 1885 р., вип. 5), який організував на прохання відомого теоретика фізичного виховання, педіатра Єгора Покровського (1838–1895 рр.). Чимала їхня частка увійшла до першої в Росії його праці з етнографії дитинства – “Детские игры, преимущественно русские: в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной” (М., 1887).

Та чи не найзнанішим серед наукової громадськості К. Яновський був як ініціатор створення (у 1881 р.) колосального серійного видання з кавказознавства – “СМОМПК”, який нараховує 44 томи. Під його загальним керівництвом вийшли перші 20 томів. Історіограф М. Косвен вважав це видання визначним явищем “не тільки в кавказькій етнографії, а й в усій дореволюційній російській етнографічній літературі” [Косвен 1962, 186–187]. За створення збірника Академія наук Росії обрала К. Яновського своїм почесним членом.

“СМОМПК” вважався колективною працею кавказьких педагогів [Миллер 1893, 39], бо саме вони були основними його кореспондентами. Збірник видавався за кошти Кавказького навчального округу, автори отримували поважну грошову нагороду. Більшість опублікованих описів вони уклали за програмою К. Яновського, яка надавала системності, чіткості крайовому народознавчому збиранню. Матеріали й дослідження стосувались усіх теренів Кавказу та Закавказзя й різних його народів. До речі, було й чимало публікацій з етнографії й фольклору кубанських козаків (вип. 23, 25, 29, 36 та ін.). Причому одну з них – збірку понад 100 пісень зі станиці Новоминської (тепер у Краснодарському краї) [Кириллов 1884, 77–128] – редагував вихованець Тифліської гімназії 19-річний Михайло Грушевський. Як він зауважив, це був його “скромний дебют на полі українського видавництва” [Грушевський 1992, 113].

Прикметним є те, що впродовж 22 років (1893–1915 рр.) редагував “СМОМПК” також наш земляк – уродженець м. Долини (тепер райцентр Івано-Франківської обл.), визначний кавказознавець, філолог, фольклорист Лев Лопатинський (1842–1922 рр.). Це саме він забезпечив тривале існування збірника – 35 років, саме він є ключовою статтю в його історії.

Випускник Львівського університету Л. Лопатинський у 1889–1917 рр. обіймав посаду інспектора Кавказького навчального округу та редактора “СМОМПК”, далі – доцент і професор Закавказького (тепер Тбіліського) та Бакинського університетів, а також дослідник неписемних мов і фольклору курдів, талишів, татів, айсорів, кумиків

та ін. За створення кабардинської граматики та словника (1890 р.) Лейпцизький університет присвоїв йому ступінь доктора філософії (1896 р.) [Черняев 1928, 31–42; Алієва 2007].

Наш крайнин проредагував 26 випусків “СМОМПК”. А розпочав діяльність із масштабного пошуку небайдужих до народознавства педагогів. Сприяли цьому часті інспекторські відрядження по Північному Кавказі та Закавказзі. Як указують дослідники його наукового шляху, з учителями він вів широку кореспонденцію, в ній, а також на сторінках збірника ознайомлював з навиками науково-дослідної роботи, скеровував її.

Так, учений уніс доповнення до етнографічних програм К. Яновського та сходознавця Г. Потаніна, які передрукував у 27-му випуску [Несколько вопросов... 1900, 28, 37]; спрямовував освітян до розробки етнорайонування Закавказзя. Для цього переклав працю професора Грацького університету (Австрія) Г. Шухардта “О географии и статистике картвельских (южнокавказских) языков”. У замітці вказав на низку неточностей, уявити які можуть власне місцеві педагоги [Лопатинский 1899б, 115].

Л. Лопатинський ратував за проведення шкільних народознавчих мандрівок. Причому, на відміну від К. Яновського, вказував не лише на їхню наукову чи педагогічну функцію, а й патріотичну. Вони вселяють “любов до краю”, – якось зазначив в одній з передмов [Лопатинский 1900, Л].

Наступний етап у редакторській роботі Л. Лопатинського – це ретельна й багатоетапна підготовка до друку отриманих рукописів. Вона включала перевірку достовірності статей чи польових записів, написання коментарів, доповнень. До етнографічних матеріалів він і його довірені особи писали порівняльні екскурси. Так, працівникові Дарчельського училища (Мегрелія) І. Кобалії редактор доручив підготувати діахронні зіставлення до “Опису Колхіди” італійця Ламберті (переклад К. Гана, вип. 41) [Білоус 2010, 321].

Добре продуману структуру мали передмови Лопатинського до випуску. Це – лаконічні та змістовні огляди публікацій із визначенням їхньої наукової новизни та ваги. А його переднє слово до окремих статей чи матеріалів було своєрідним вступом до тої чи іншої проблеми. Приміром, публікаціям російсько-кумицького і російсько-сванського словників (укладачі М. Афанасьєв і І. Нижарадзе) передували відомості про територію проживання, чисельність та мови кумиків і сванів [Лопатинский 1893б, 60–63; він же 1910, I–III]. Особливо поцінують дослідники широкі бібліографічні довідки до висвітлених у випуску тем.

Прикметно, що цих правил підготовки до друку матеріалів старанно дотримувалися помічники керманіча видання, яким він довіряв опрацьовувати окремі відділи збірника (про що – нижче). Тож можна стверджувати, що Л. Лопатинський сформував школу редагування й наукової публікації польових записів.

“СМОМПК” називали “енциклопедією”, а то й “міцним фундаментом” кавказознавства, а також “першим справжнім центром дослідницької діяльності на Кавказі” [Памяти Л. Г. Лопатинского 1925, 371; Черняев 1928, 38, 42; Багов 1957, 133]. Чимало з авторів, пройшовши тут вишкіл краєзнавства, згодом сформували національну професійну еліту. Це й засновники адигської фольклористики Таліб Кашежев і Паго Тамбієв, професори Тбіліського університету Є. Такайшвілі та М. Джанашвілі, доцент М. Я. Сагарадзе та ін.

В. Міллер констатував, що в жодному регіоні Російської імперії народознавчий рух не мав такого успіху, як на Кавказі [Миллер 1895, 31]. Надіслані в редакцію рукописи по смерті Л. Лопатинського все видавали й видавали різні установи. Так, із них був сформований том збірника “Фольклор Азербайджана и прилегающих стран” (Баку, 1930), публікували їх в “Известиях Общества обследования и изучения Азербайджана” (1927, № 4).

Щодо особистого дослідницького доробку вченого, то він включає як ґрунтовні праці, так і сотні предметних редакторських приміток із різних галузей кавказознавства,

які розпорошені посторінково в кількох десятках томів “СМОМПК” та інших наукових виданнях.

З етнологічної галузі кавказознавства згадаю його “Заметки о народе адыге вообще и кабардинцах в частности” [Лопатинский 1891а, 1–10]. У ній ідеться про територію проживання адигів (зі всіма етнолокальними групами – кабардинцями, натухайцями, шапсугами ін.) та абхазів, історію їхніх міграцій та оповідну історичну творчість. Тут, а також у багатьох редакторських примітках є здогади про генезу та етноналежність абадзехів та хакучинців [Лопатинский 1896б, 266–267], самурзаханців [він же 1899а, 71], джигетів [він же 1902, 38, 39], назрановців та гехинців [він же 1897, III].

Учений дотримувався тези про давнє проживання народів абхазо-адигської мовної групи на теренах Північно-Західного Кавказу. Щобільше, цю гіпотезу він суттєво доповнив власними етимологічними розслідами географічних і етноплемінних найменувань, антропонімів. Таким чином доводив, приміром, генетичний зв’язок адигів зі стародавніми племенами меотів, зихів і керкетів [Лопатинский 1896а, 78]. Ці думки домінували впродовж двох століть, їх поділяли поважні вчені Л. Лавров, Г. Меликишвілі, Ш. Інал-Іпа та ін. [Волкова 1973, 18, 23].

Л. Лопатинський осмислював чимало аспектів з адигського побуту, які не могли осягнути ні мандрівники, ні російські генерали. Зосібна – узвичаєну систему набігів адигів на сусідні аули, яка здебільшого розцінювалася як засіб наживи і наслідок природних лінощів. За оцінкою сучасних національних істориків, це був механізм підтримки військової мобільності, що сформувався в умовах постійної зовнішньополітичної напруги [Марзей]. Однією з причин виникнення зазначеного явища Л. Лопатинський вважав також умови “постійної боротьби із сусідами”. Звернув увагу й на віддзеркалене в піснях особливе обурення адигів вирубуванням російськими військами лісів та садів [Лопатинский 1891б, 36; він же 1898, IX–XII]. Ці завойовницькі засоби (поряд із підпалом посівів і жител) були заборонені адигськими правилами ведення війни.

Спеціальну узагальнювальну розвідку (на основі опублікованих джерел) присвятив Л. Лопатинський народним уявленням грузинів, вірмен, азербайджанців, талишів та ногайців [Лопатинский 1893а, I–XII]. Він виокремив і систематизував матеріал про астрологічні, солярні, антропологічні вірування, а також уявлення про походження явищ природи чи надприродних істот і подав його в зіставленні стосовно зазначених народів чи їхніх локальних груп. Цією доволі ескізною розвідкою прагнув окреслити напрямки для подальших аналітичних розслідувань.

Постать Л. Лопатинського, його одержимість просто вражали сучасників. Візьмімо хоча б його намір у 70-річному віці вивчити мови убихів, а для цього... поїхати в землі їхнього вигнання – Туреччину. Учений М. Марр говорив про нього: “Я не знаю на Кавказі ні з росіян, ні з природних кавказців іншого діяча, який... зберігав би в такому віці живий інтерес до кавказознавчих питань” [Марр 1914, 273].

Серед помічників Л. Лопатинського в редагуванні, як також і кореспондентів “СМОМПК”, натрапляємо на прізвища учителя Владикавказького реального училища, Тифліської жіночої гімназії Сергія Шульгіна та викладача Єреванської учительської семінарії, директора 1-ї Тифліської гімназії Костянтина Шульгіна. У контексті українсько-грузинських зв’язків про них ще в 60-х рр. ХХ ст. говорив літературознавець Іван Луценко. У харківських архівах він знайшов їхні листи до визначного українського філолога О. Потебні, з яких випливає, що вони були випускниками тамтешнього університету [Луценко 1967, 161–164; він же 1968, 220–224].

Додам, що, згідно з опублікованими формулярними списками студентів, Костянтин Миколайович навчався на історико-філологічному факультеті у 1878–82 рр., а доти здобував середню освіту в Оренбурзькій гімназії [Список студентов... 1878–1885]. У 1878 р. він учителював у жіночій гімназії Вязьми [Справочная книжка... 1878, 76]. У цьому ж містечку, але в чоловічій гімназії вчився Сергій Миколайович (очевидно, брат), а в Харківському університеті, на тому ж факультеті студював у 1881–1885 рр.

І. Луценко стверджував, що пряий вплив на їхню професійну й суспільну позицію, позаслужбові заняття мав професор університету О. Потебня. Справді, кореспонденція свідчить, що молодих людей просто полонили нестандартні лекції вченого-мислителя, його новітня психологічна теорія мови, що відкривала “життя і розвиток там, де раніше ми звикли бачити лише якісь звукові випадковості і мертві формули”. Незвичним був і “високий запал переконань”, який “усіх якомсь розворушував, підбадьорював, обновляв”. Тому-то в далеких закавказьких містах, в умовах “повсюдного наступу хвиль формалізму”, Шульгіни щиро хотіли мати його світлину: часті згадки про нього спонукатимуть до нових пізнавальних обріїв та не дадуть “загрузнути в баговинні чиновницької казенщини” – правдиво вірили вдячні учні [Луценко 1967, 161–164].

Із країною своєї юності брати Шульгіни підтримували постійний зв’язок. Так, разом із Л. Лопатинським вітають віршованою телеграмою Харківське історико-філологічне товариство з 25-річчям [Двадцятипятилетие... 1905, 16]. Не відмовляються й від поїздок сюди та теплої гостини в улюбленого вчителя. На чужині вони також шукали, тягнулися до товариства українських талановитих діячів. Скажімо, Костянтин Шульгін у Єревані заприятелював із кирило-мефодієвцем, перекладачем Гомера, Руставелі, Байрона, Гете та ін. Олександром Навроцьким (1823–1892 рр.), який працював у тамтешньому губернському управлінні. У спогадах К. Шульгін зазначав, що поет проймав його самозреченою “любов’ю до України”, «святоблним боготворенням “батька Тараса”» [Шр[амчен]ко 1902, 352–353, 364].

Щодо професійної діяльності братів Шульгінних, то, як ілюструють тогочасні кавказознавчі збірники, їм таки вдалося встояти перед рутиною. Так, Сергій Шульгін за дорученням Л. Лопатинського готував до друку 27-й випуск “СМОМПК”, точніше, другий відділ, що об’єднував історико-етнографічні описи окремих населених пунктів. У його передмові та статейних примітках чітко простежується редакторська школа Л. Лопатинського: предметний огляд матеріалу, вказівки на його новації, списки додаткової літератури тощо [Шульгін 1900а, I–X].

Сергій, а також Костянтин Шульгіни займалися збирацькою роботою – зафіксували апокрифічні легенди, історичні перекази, казки та пісні осетинів, вірмен, російських і українських поселенців Закавказзя [Шульгін 1885, 83–88; він же 1894, 49–55; Шульгін 1900б, 39–48]. Вони ж зацікавились і народними оповідями про російсько-кавказькі війни, тобто закладали підвалини такої новітньої наукової дисципліни, як усна історія тамтешніх народів. К. Шульгін занотував розповіді старожилів про взяття росіянами Єревана (1827 р.) [Шульгін 1884, 34–39].

Більшою є спадщина в цій царині його брата Сергія. Вона включає публікацію спогадів (у власній літературній обробці) учасника російсько-кавказьких воєн Абдурахима про свого тестя – славнозвісного полководця Шаміля – та батька – дагестанського проповідника, теоретика мусульманської думки Джамалудина [Шульгін 1903, 10–24].

Цікаво, що ці нариси зумовили співпрацю С. Шульгіна із Л. Толстим (1902–1903 рр.) у створенні першої достовірної повісті про російську загарбницьку війну на Кавказі “Хаджи Мурат”. Згідно з проханням письменника тифліський педагог надіслав виписки з Тифліського військового архіву та спогади про Хаджи Мурата того ж Абдурахима і вдови начальника м. Нухи (тепер Азербайджан) А. Карганової, у якої гостював наїб (після переходу до росіян) [Толстой 2006а, 346–348, 353–354; Толстой 2006б, 8–11, 49–50; Сергеєнко 1983, 80–81, 86–89, 90–91].

Із цих наративних джерел Л. Толстой використав деякі подробиці стосовно побуту Хаджи Мурата в Нусі, його втечі від росіян та загибелі (дані про тимчасове помешкання, організацію нагляду за ним, його душевний стан тощо) [Толстой 1976, 348–366; Сергеєнко 1983, 209].

Ті ж матеріали про Хаджи Мурата за згодою Л. Толстого С. Шульгін опублікував (у формі нарису) на шпальтах “СМОМПК” [Шульгін 1909, 54–70]. Невдовзі видав і книгу

“Из дагестанских преданий о Шамиле и его сподвижниках” [Шульгин 1910], де зібрано його розвідки (з доповненнями) про всіх трьох визначних постатей Дагестану.

Характеристики Джамалудина, Шаміля та Хаджи-Мурата у праці С. Шульгіна багато чим різняться від відомих трактовок російських воєнних істориків. Приміром, до портрета безжалюгідного воїна Хаджи-Мурата додано такі риси, як прив’язаність до сім’ї, чуйність до вірних воїнів тощо. Укрупнено й відомості, які цікаві для етнологів: про функції жінки у дні війни, обряд істихар-намаз, особливості харчування заможних горян.

Причетним до народознавчо-збирацької роботи учнівської молоді був і виходець із Ромен (тепер райцентр Сумської обл.), популяризатор європейських освітніх методів у Росії Олександр Італінський (1861 – після 1917 р.). Він є нащадком славного співвітчизника Андрія Італінського (1743–1827 рр.) – відомого російського дипломата, співавтора успішного Бухарестського мирного договору (Росія – Османська імперія, 1812 р.), доктора медицини [Х. 1898, 3; 25 лет... 1911, 3–66; Павловский 1913, 13–14].

Дід та батько Олександра Італінського були священиками та правили в Нікольській церкві Ромен [Нікольська церква]. Їхній спадкоємець теж здобув духовну освіту: закінчив Роменське духовне училище, Полтавську семінарію та церковно-історичний відділ Київської духовної академії. Далі кандидата богослов’я скеровують у Горійське духовне училище, де протягом 1885–1894 рр. він викладав географію, математику та російську мову. Водночас керував спорудженням нової будівлі цього закладу. Вона стала “однією з найкращих споруд м. Горі за величиною і красою”, а куратор цих робіт отримав подяку від екзарха Грузії [Х. 1898, 3].

Від 1894-го до 1898 р. О. Італінський працював викладачем у Закавказькій учительській семінарії (м. Горі) – потужному інтелектуальному центрі, звідкіля вийшла яскрава плеяда національно одержимих діячів науки і культури (грузинський прозаїк і поет Важа Пшавела, азербайджанський драматург Сулейман Сані Ахундов, філолог Фіридун бек Кочарлі та ін.). Поза тим, заклад, згідно із заувагою історика П. Черняєва, був найактивнішим учасником етнографічно-фольклорного збирацького руху, що розгорнувся в освітянській сфері. Ця діяльність, відомо, включала й копітку перекладацьку роботу (з десятка регіональних мов на російську), завдяки якій установа, очевидно, й дістала назву “маленького інституту східних мов” [Черняев 1928, 41]. І справді, широкі матеріали вихованців Закавказької семінарії знаходимо в 10 випусках “СМОМПК” за 1882–1903 рр.

І ось одним із координаторів цієї багатогранної роботи в зазначеному закладі, її нахненником був О. Італінський. Так, у “Приложении к Циркуляру по управлению Кавказским учебным округом” за 1897 р. зафіксовано, що він редагував народознавчі джерела, які переклали учні [Дзидзария 1979, 122]. До цього додаю, що за час його викладання у “СМОМПК” надіслали записи грузинських, вірменських, азербайджанських, карачаївських та балкарських казок, легенд і переказів понад 30 вихованців Закавказької семінарії; у 19, 21, 24 випусках збірника опубліковано 35 таких перлин духовної культури, а їхній загальний обсяг становить близько 200 с.

Увага до краєзнавчої діяльності підопічних О. Італінського була не випадковою. Його біографи свідчили, що він оприлюднив низку народознавчих статей у газеті “Кавказ” та інших виданнях. Це, зокрема, розвідки з історії християнства та російських поселенців у цьому краї, про старожитності й побутові реалії м. Горі тощо. На жаль, віднайти їх не вдалося: у неповних бібліографічних покажчиках регіональної періодики В. Політовського, А. Хаханова їх не згадано [Политовский 1895, 49–100; Хаханов 1894].

Із життєпису О. Італінського відомо, що він розробляв чимало освітніх програм, у тому числі й з викладання тамтешніх мов. У 1897 році із власної ініціативи поїхав до Франції, де протягом місяця відвідував навчальні заклади Парижа та його околиць. За книгу “Очерки народного образования у Франции” (Тифліс, 1898) дістав подяку від міністра народної освіти.

Ініціативність педагога помітило вище церковне керівництво і, як зазвичай буває, скерувало його у проблемну на ту пору освітянську царину – церковнопарафіяльне шкільництво. Ці установи за якістю навчання значно відставали від світських, і у 80–90-х рр. уряд узяв курс на їхню підтримку та зміцнення. Реалізувати його в Московській єпархії доручили О. Італінському, призначивши з 1898 р. на посаду наглядача церковнопарафіяльних шкіл.

Щоб врятувати ці найдоступніші для селянських дітей заклади освіти, О. Італінський писав навчальні посібники з низки церковних дисциплін, праці з історії церковного шкільництва; видавав книги для читання; започаткував щорічні з'їзди наглядачів церковних шкіл тощо.

У 1911 р. Московське духовництво урочисто відзначило 25-річний ювілей його службово-педагогічної діяльності, що увінчалось створенням фонду імені О. Італінського, відсотки якого щорічно видавались найкращим учителям церковних шкіл. Звучало чимало похвальних промов, стосовно яких винуватець святкувань жартома зауважив: “Їхньою особливістю є те, що в них вірить лише ювіляр” [25 лет... 1911, 42]. Наче передбачав той недалекий 1917 рік, коли в умовах поступової ліквідації церковних шкіл також поважна громада його колег – з'їзд працівників церковнопарафіяльних шкіл Московської єпархії – одногосно висловила О. Італінському догану та вимагала піти у відставку [Архиепископ Никон...]. Подальша доля земляка залишилася невідомою.

Із-поміж інших подвижників етнографії народів Кавказу не можу хоча б ескізно не згадати хрестоматійної постаті в історії їхньої наукової думки учителя Кутаїської та Тифліської гімназій Миколу Гулака (1822–1899 рр.). Своїми національно-важливими працями з літератури- і мовознавства, історії, перекладацькою діяльністю він стверджував давні витоки грузинського, азербайджанського та вірменського народів, багатство та унікальність їхньої духовно-матеріальної спадщини. Окрім того, як знавець багатьох мов (давніх і сучасних) долучився до творення джерельної бази етнологічної науки. Вивчивши чималий зарубіжний доробок про кавказькі народи, він ознайомив з ним громадськість. Так, його перу належить переклад з англійської на російську мову звіту консула у Трапезунді, який містив народознавчий опис субетнічної групи грузинів – лавів [Турция... 1882–1883]. На засіданнях Кавказького археологічного товариства (серед. 70-х рр.) він аналізував відомості про грузинські племена Геродота, Гезіода, Есхіла, Софокла, свідчення арабського географа Казвіні щодо азербайджанців [Іменадзе 1963, 127–128; Гулак 2007, 63–64]. Тобто вчений утверджував думку про доцільність видання античних і східних джерел, що невдовзі й було зреалізовано (добірка К. Гана 1884, 1889 рр. та ґрунтовна антологія В. Латишева 1890–1906 рр.).

Багатим інформативним скарбом для етнології учений уважав давні національні літературні твори. З цього погляду показовою є його резонансна розвідка про поему “Витязь у тигровій шкурі” [Гулак 1884]. Її етнографічний матеріал він використав для аргументації грузинського походження пам'ятки, що вважається найважливішою заслугою М. Гулака в руствелознавстві [Поракішвілі 1968, 43–44].

У статті про французького сходознавця А. Берже наш земляк наголосив на непересячній цінності його збірника азербайджанського фольклору. Адже він давав уявлення про унікальне мистецтво народних поетів-імпровізаторів (ашугів) та їхні звичаї (змагання у віршованих загадках, дотепних питаннях-відповідях), а також народну філософію, моральні установки азербайджанців. Українець здійснив один із перших перекладів цих зразків творчості, зокрема імпровізацій талановитої сільської дівчини Ашик-Пері [Гулак 1887].

Звичайно, до етнології мали пряму причетність агітаційні заклики М. Гулака, які звучать чи не в кожній його статті. Учений виступав за централізоване обстеження Кавказького регіону, проведення тут спеціальної експедиції – з цим звертався до доволі інертної Російської академії наук [Гулак 2007б, 90].

Кавказознавче подвижництво М. Гулака стало зразком для наслідування визначного вірменського етнологіста Соломона Єгіазарова (1852–1914 рр.). Взагалі, цей діяч уважав своїми наставниками ще двох українців, а саме інспектора Єреванської прогімназії, випускника Харківського університету Ананія Пузиревського, який перший належно оцінив його знання кількох східних мов і звернув на це увагу його начальника в Єреванському губернському управлінні О. Навроцького. Останній переконав обдарованого юнака, який працював писарем, продовжити освіту та скерував з листом до М. Гулака (двоюрідного брата) в Тифліську гімназію.

Згодом їхній підопічний закінчив ще й Московський університет (юридичний факультет), де був учнем знову ж таки українця за походженням знаменитого кавказознавця Максима Ковалевського. А від 1893 р. став професором кафедри державного права в *alma mater* своїх учителів – Університеті Св. Володимира. І це не було випадковістю. У спогадах він зауважив, що М. Гулак та О. Навроцький “любили свою рідну Україну”, любили настільки, що вселили “пошану і любов” до неї і йому, вірменинові [Єгіазаров 1918, 51]. Так, колишні кирило-мефодіївці, не маючи змоги працювати на рідній землі, виплекали вченого, який робив це наче за них. На шпальтах “Університетских известий” і окремими виданнями він опублікував низку фундаментальних робіт з історії, звичаєвого права, традиційних занять вірмен, грузинів, курдів і тим самим істотно долучився до формування кавказознавчого осередку в українському вищому навчальному закладі.

Перший етнографічний опис однієї зі спільнот Грузії – сванів – здійснив виходець з Київщини, директор Кутаїської гімназії Олександр Стоянов (1841–1914 рр.). Правда, його півтора століття зараховують або до російських [Щулая 1982, 73–86], або до болгарських учених [Лучше знать... 2009, 27–29]. І тільки на початку XXI ст. вітчизняний історик А. Катренко розкрив неабияку участь цього діяча (до від'їзду в Закавказзя) в національно-політичному житті України 60-х рр. [Катренко 2005а, 256–264]. Та й сам О. Стоянов ідентифікував себе з українським народом [Стоянов 1862, 87].

У роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету він став активним членом громади: викладав у недільній школі, одним із перших прорецензував Шевченків буквар (ж. “Воспитание”, СПб., 1861 р.); збирав історичні пісні, щоби більше, був упорядником багатющого архіву громадівців для збірника В. Антоновича й М. Драгоманова “Исторические песни малорусского народа” [Катренко 2005б, 267–268].

У часописах “Основа”, “Київська старовина” та ін. О. Стоянов, послуговуючись фольклорним матеріалом, науково утверджував автохтонність та давні витоки українців [Стоянов 1882, 81–96], неодноразово емоційно відстоював права української мови та школи [Стоянов 1862а, 74–80; він же 1862б, 205–208]. Він належав до радикального крила громадівців і пропагував ідею автономії України у складі всеслов'янської федерації держав.

Тож закономірно, що прізвище О. Стоянова потрапило до рапорту про політичну ситуацію в Україні полковника III відділу М. Мезенцева. Таких активістів він радив “віддалити від поля діяльності” [Савченко 1930, 197–198, 220–223]. Можливо, що саме цим і зумовлена звивиста дорога О. Стоянова до Ставрополя, П'ятигорська, Тифліса, Кутаїсі та Батумі.

У тамтешніх гімназіях він працював спершу вчителем історії, географії, латинської мови, далі – інспектором та директором. Тоді ж, під впливом жвавих дискусій про походження сванів, О. Стоянов вивчав (за допомогою свого учня) сванську мову, а в 1872 р. здійснив двомісячну, доволі небезпечну, подорож у цей край.

Верхи на мулі дослідник ішов через перевали висотою 3000 м, ділянки із зсувами та каменепадями, вузькі стежинки, коли “ліва нога треться об скелю, а права висить над урвищем” [Стоянов 1876, 452]. Здолати ці перешкоди, а також зібрати польовий

матеріал допомогли 4 його вихованці – корінні свани, яких він загітував у мандрівку. Вона увінчалася нарисом “Путешествие по Сванетии” (обсяг 220 с.) [Стоянов 1876], який, згідно із заувагою історика Г. Цулая, за повнотою етнографічних відомостей про її жителів не мав прецеденту [Цулая 1982, 81].

У праці є розділи про заняття, сімейну та календарну обрядовість, суспільний устрій. Є матеріал і про звичаєве право, причому включає авторські докази безглуздості впровадження тут російського законодавства. Сван визнавав лише швидкий суд (без апеляцій, касацій), а вбивство вважав законною розправою над винуватцем. Тому тут прийнятним був би, вважав учений, військово-народний суд, що складався б із їхніх старійшин та духовенства.

О. Стоянову належить пріоритет у порушенні питання про прабатьківщину сванів, зокрема ймовірність їхнього проживання у Східному Причорномор'ї. Цю тезу розвивали дослідники ХХ ст. Г. Меликишвілі, М. Калдані та ін. [Цулая 1982, 80–81]. Взагалі, у грузинознавчій літературі часто знаходимо поклики на матеріали чи розмисли українського мандрівника. Це й у фундаментальній праці “Бытовая культура Грузии XIX–XX веков: традиции и новации” (М., 1982, автори – Н. Волкова та Г. Джавахішвілі), і в дослідженнях сімейної общини Р. Харадзе, міжетнічних стосунків Н. Волкової тощо [Харадзе 1960, 180; Волкова 1989, 190, 204–205].

На сторінках “СМОМПК” кутаїський педагог опублікував сванські пісні (в оригіналі, але російським алфавітом) із перекладним словником [Стоянов 1890, 9–68]; із професором грузинської словесності Петербурзького університету А. Цагарелі на рівних обговорював (листовно) питання фонетики, граматики сванської мови [Стоянов 1890, 10–15].

З ім'ям нашого краянину пов'язано чимало інших шляхетних учинків у цій далекій, та так само гнобленій чужинцями країні [про це докладніше у: Білоус 2012, 69–88]. Зосібна, колишній громадівець першим серед іноземних педагогів виступив за доконечність вивчення рідної мови й літератури в школах [Цулая 1982, 76], для кутаїських гімназистів зініціював грузиномовний журнал [Миханкова 1948, 7–8]. У ньому з народознавчими статтями дебютував знаний у сходознавстві автор яфетичної теорії академік АН СРСР Микола Марр (1864–1934 рр.). Цікаво, що він на початках захоплювався медициною і природничими науками, а поворот до гуманітарних галузей відбувся під “впливом вчителя історії Стоянова, який займався етнографією Кавказу... та вчителя французької мови Нарбута” [Марр 1933, 9].

О. Стоянов був у лаві тих, то піклувався про збереження визначних архітектурних пам'яток Грузії, які зараз внесено в реєстр світової спадщини ЮНЕСКО. Це, зокрема, величний храм Баграта III (рубіж X–XI ст., Кутаїсі), де впродовж кількох століть відбувалися коронації правителів Грузії та Імеретії. Український дослідник разом з грузинськими діячами відвойовував цю мистецьку перлину від цілеспрямованої руйнації місцевим недалекоглядним чиновництвом, організував її упорядкування [Труды... 1888, XXXIII; Протоколы... 1890, 73, 85, 107]. Те ж чинив і стосовно неприступної фортеці VI ст. Петрі-Цихисдзирі, скалу-фундамент якої висаджували в повітря, щоб отримати безкоштовний будівельний матеріал для батумського порту [Протоколы... 1888, 176, 179; Протоколы... 1894, 97].

Причетний наш співвітчизник ще й до фундації Кутаїського історико-етнографічного музею ім. академіка Н. Бердзенишвілі (відкритий у 1912 р.). Для його перших експонатів виділив приміщення довіреної йому гімназії, особисто їх облікував та описував [Пятый Археологический съезд... 1880, 78–79]. Він же розпочав розкопки відомого “золотого” пагорба в селищі Вані (місто в Західній Грузії), що, як сьогодні відомо, був релігійно-храмовим осередком загадкової Колхиди, а його рештки давали щонайяскравіше уявлення про її культурну велич [Протоколы... 1890, III; Лордкипанидзе 1984, 5–6].

Стійке зацікавлення культурою, давніми пам'ятками народів Грузії виявляв викладач Одеського юнкерського училища, член Одеського товариства історії і старовини Петро Юрченко (1844–1888 рр.).

Насамперед він, як і М. Гулак та Л. Лопатинський, удоступнив та популяризував декілька зарубіжних кавказознавчих джерел. Із французької на російську мову переклав описи побуту черкесів, грузинів, ногайців місіонера Ламберті та мандрівника Жана де Люка (XVII ст.) [Юрченко 1877, 178–224; Юрченко 1879, 488–492].

Ретельно простудіювавши цей матеріал, дослідник виявив, що для територіальної локалізації багатьох його моментів та чіткішого їхнього розуміння доконечним є вивчення тогочасної топоніміки. Цей напрямок обстежень він пропонував включити в програму масштабних наукових заходів, що проводилися напередодні та під час Тифліського археологічного з'їзду. Очевидно, пропозиція була прийнята до уваги: на одному із засідань Попереднього комітету йшлося про заплановану роботу над створенням збірника географічних назв [Пятый Археологический съезд... 1880, 51, 66, 76].

Поза тим, П. Юрченко відгукнувся на пропозицію губернатора Батумського округу А. Комарова здійснити з ним службово-краєзнавчу 10-денну мандрівку новозахопленими (після російсько-турецької війни 1877–1878 рр.) теренами Південно-Західної Грузії – Артвинським округом. Шлях пролягав по справжньому королівству стрімких скель та слизького каміння, де “скоро звикаєшся з небезпекою зірватися кожної хвилини”, або розбитись об крутоверхи на човні-каюку, або підхопити місцеву недугу – лихоманку.

Проте автор з азартом фахового етнографа нотував безліч фактів із побуту лазів, мегрелів та вірмен: конструкції аркових мостів, а також човна (каюка) та способи його управління по швидкому Чороху, техніку їзди на коні між гірськими проваллями, усі етапи молотьби та знаряддя праці, одяг, будівлі та їхній інвентар, вулиці, водопостачання і т. п. Взагалі жителів характеризує позитивно, місцями щиро захоплюється: його вражає відсутність крадіжок врожаїв, що зберігаються у вільнодоступних сховках, достаток та доглянутість покинутих жител (чимала частка цього населення емігрувала до Туреччини). “Незвичне явище, що свідчить про певний рівень культури: в пустих селах все залишене так, начебто господар не покинув назавжди своє житло, а вийшов лише в поле” [Юрченко 1881, № 215].

У нарисі є й роздуми щодо етнічної історії тамтешніх жителів, дані про межі поширення грузинської мови, зразок ашуського фольклору – вірш (у перекладі з грузинської на російську) арештованого ватажка місцевої шайки розбійників Ємурулли тощо. Газетну публікацію П. Юрченка знають і використовують сучасні грузинські етнологи (досліджуючи, наприклад, виноградарство Південно-Західної Грузії) [Малакмадзе 2007, 67, 70], цитують аматори-краєзнавці [Багдасарян 2009].

Отже, розглянутий у розвідці набуток вітчизняних педагогів останньої чверті XIX ст. вказує на дієву причетність української освіченої еліти до етнологічної кавказознавчої науки. Вони були одними з ініціаторів та організаторів широкомасштабного краєзнавчого руху серед учителів та учнівської молоді, заснували фундаментальне серійне видання “СМОМПК” та редагували його майже впродовж усього існування, спричинилися до появи низки національних учених, дбали про збереження пам'яток матеріальної культури.

Зарубіжній етнологічній науці Україна дала й чималий дослідницький та джерельний доробок: перший етнографічний опис сванів (О. Стоянов), розвідки з питань етнічної історії, етновитоків народів Північного Кавказу та Закавказзя (Л. Лопатинський, М. Гулак), низку перекладів зарубіжних праць (М. Гулак, Л. Лопатинський, П. Юрченко), фактографічно насичені краєзнавчі описи (О. Італінський, П. Юрченко), фіксації побутово-історичних реалій російсько-кавказьких воєн (брати Шульгіни).

Працюючи на благо інших народів, учені заразом прислужились і власній нації, зокрема творили українську сходознавчу науку. А це було аж ніяк не “крихтою” їхнього внеску “на користь Україні”.

ЛІТЕРАТУРА

- Алієва З. **Словесність кавказьких народів у наукових дослідженнях українських орієнталістів: кінець XIX – початок XX ст.** Київ, 2007.
- Архиепископ Никон (Рождественский). **Православие и грядущие судьбы России. “Мои дневники”.** 1917 // <http://www.rus-sky.com/history/library/nikon/>
- Багдасарян А. Артвин и артвинцы // http://ardvin.do.am/index/iz_glubin_vekov/0-5
- Багов П. М. Л. Г. Лопатинский как исследователь кабардинского языка // **Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института.** Вып. XI. Нальчик, 1957.
- Білоус В. Народознавча та видавнича діяльність Л. Лопатинського на Кавказі (ост. чверть XIX – I чверть XX ст.) // **Записки Наукового товариства імені Шевченка.** Т. 259. Львів, 2010.
- Білоус В. Громадivecь Олександр Стоянов і Грузія: подвижництво в царині народознавства, націєзбереження та економічного поступу (друга половина XIX ст.) // **Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.** Вип. 21. Київ, 2012.
- Волкова Н. Г. **Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа.** Москва, 1973.
- Волкова Н. Г. Этнокультурные контакты народов горного Кавказа в общественном быту (XIX – начало XX в.) // **Кавказский этнографический сборник.** Т. IX. Москва, 1989.
- Грушевський М. **Спомини.** Київ, 1988. Ч. 11; 1992. Ч. 2.
- Гулак М. Про знаменитого перського поета Нізамі Ганджійського і його поему “Похід русів проти Бердаа” // Гулак М. **Твори.** Луцьк, 2007а.
- Гулак М. Пісня про Едигея // Гулак М. **Твори.** Луцьк, 2007б.
- Гулак Н. О Барсовой коже Руставели // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК).** Вып. IV. Тифлис, 1884.
- Гулак Н. Адольф Петрович Берже как ориенталист // **Русская старина,** 1887, № 11.
- Двадцатипятилетие Историко-Филологического общества при Императорском Харьковском университете (1877–1902). Торжественное заседание 22 февраля 1902 г. // **Сборник Харьковского Историко-Филологического общества.** Т. 14. Харьков, 1905.
- 25 лет служебно-педагогической деятельности московского епархиального наблюдателя церковно-приходских школ Александра Даниловича Италинского.** Москва, 1911.
- Дзидзария Г. **Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции.** Сухуми, 1979.
- Єгізаров С. Памяти моїх учителів і керівників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького // **Наше минуле.** Київ, 1918. Ч. 1.
- Ибрагимова З. Х. Формирование учебных заведений Терской области в послевоенный период // Ибрагимова З. Х. **Кавказцы.** Москва, 2010.
- Іменадзе В. **Т. Г. Шевченко і Грузія.** Київ, 1963.
- Катренко А. Маловідомі сторінки Олександра Стоянова // **Пам'ятки. Археографічний щорічник.** Т. 5. Київ, 2005а.
- Катренко А. [Листи О. Стоянова до П. Г. Житецького] // **Пам'ятки. Археографічний щорічник.** Т. 5. Київ, 2005б.
- Кириллов П. Малороссийские песни в ст. Новоминской Ейского уезда Кубанской области // **СМОМПК.** Вып. 4. Отд. II. Тифлис, 1884.
- Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XIX віках // **Антологія літератур Сходу.** Харків, 1961.
- Косвен М. О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке // **Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая.** Т. 79. Москва – Ленинград, 1962.
- Краснов М. **Историческая записка о Ставропольской гимназии.** Отд. II (Приложение: Статистические сведения о состоянии Ставропольской гимназии за 1837–1887 г.). Ставрополь – Кавказский, 1887.
- Кулджинский И. Поездка из Малороссии в Грузию // **Маяк.** Т. 15. Санкт-Петербург, 1844.
- Кучеренко М. Сергій Грушевський: науковець, освітянин і громадянин // **Український історик.** Т. XLІ. Нью-Йорк – Київ – Львів – Острів – Торонто – Париж, 2004. № 1–2.
- Лопатинский Л. Заметки к: Мельников-Разведенков С. Боспор Киммерийский в эпоху Спартокидов // **СМОМПК.** Вып. 21. Отд. 1. 1896а.
- Лопатинский Л. Заметка к: Тамбиев Т. Адыгские (черкесские тексты) // **СМОМПК.** Вып. 21. Отд. II. 1896б.
- Лопатинский Л. Заметки о народе адыге вообще и кабардинцах в частности // **СМОМПК.** Вып. 12. Отд. I. 1891а.

- Лопатинский Л.* Заметка к: Кабардинские предания, сказания и сказки // **СМОМПК**. Вып. 12. Отд. 1. 1891б.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 17. 1893а.
- Лопатинский Л.* Кое-что о кумыках и об их языке // **СМОМПК**. Вып. 17. Отд. III. 1893б.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 22. 1897.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 25. 1898.
- Лопатинский Л.* Примечание к: Шухардт Т. О географии и статистике картвельских (южно-кавказских) языков // **СМОМПК**. Вып. 26. Отд. I. 1899а.
- Лопатинский Л.* От редакции к: Шухардт Г. О географии и статистике картвельских (южно-кавказских) языков // **СМОМПК**. Вып. 26. Отд. I. 1899б.
- Лопатинский Л.* Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 28. 1900.
- Лопатинский Л.* Примечание к: Дьячков-Тарасов А. Через перевал Псеашха (Верховье Малой Лабы) к Черному морю // **СМОМПК**. Вып. 31. Отд. II. 1902.
- Лопатинский Л.* Предисловие к: Нижарадзе И. Русско-сванский словарь // **СМОМПК**. Вып. 41: Приложение. 1910.
- Лордкипанидзе О. Д.* **Город-храм Колхиды**. Москва, 1984.
- Луценко І.* Зв'язки прогресивних українських учених з Грузією // **Советская литература – зеркало социального прогресса**. Днепропетровск, 1967.
- Луценко І.* Біля чистих джерел братерства // **Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки**. Київ, 1968.
- Лучше знать друг друга**. Тбилиси, 2009.
- Малакадзе Р.* Виноградарство и фруктоводство в Лиганском ущелье // **Этнологические проблемы Юго-Западной Грузии**. Вып. 1. Батуми, 2007.
- Марзей А. С.* Черкесское наездничество. Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX века. Глава I: Войны в жизни адыгов и статус воина в черкесском обществе // <http://fond-adygi.ru/page/knigi>
- Март Н.* Отзыв о трудах Л. Г. Лопатинского // **Записки Восточного отделения Русского археологического общества**. Т. XXIV. Вып. 1–4. Петроград, 1914.
- Март Н. Я.* Автобиография // Март Н. **Избранные работы**: В 5 т. Т. 1. Ленинград, 1933.
- Миллер В. Ф.* О “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа”. Выпуски I–XIV // **Приложение к Циркуляру по управлению Кавказским Учебным округом**. № 7. Тифлис, 1893.
- Миллер В. Ф.* О “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа”. Выпуски XVIII, XIX и XX // **Приложение к Циркуляру по управлению Кавказским Учебным округом**. № 8. Тифлис, 1895.
- Миханкова В. А.* **Николай Яковлевич Март: Очерк его жизни и научной деятельности**. Москва – Ленинград, 1948.
- Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суеверных обычаев и обрядов // **СМОМПК**. Вып. 27: Приложение. 1900.
- Нікольська церква** // http://orthodox-romny.at.ua/index/nikolska_cerkva_m_romni/0-43
- О доставлении в управление Округа гг. учителями и другими служащими в учебных заведениях сведений, касающихся разных местностей Кавказа // **СМОМПК**. Вып. 27: Приложение. 1900.
- От Управления Кавказского учебного округа // **СМОМПК**. Вып. 1. 1881.
- Очерки истории Грузии**: в 8 т. Т. 5: Грузия в XIX веке. Тбилиси, 1990.
- Павловский И.* **Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века**. Полтава, 1913.
- Памяти Л. Г. Лопатинского // **Известия Азербайджанского государственного университета им. В. И. Ленина**. Т. 4–5. Баку, 1925.
- Политовский В.* Систематический указатель наиболее выдающихся статей и заметок, помещенных в газете “Кавказ” за все 50 лет издания (с 1844 по 1895) // **Кавказский календарь на 1896 год**. Тифлис, 1895.
- Попов Н. П.* Деятельность управления Кавказского учебного округа за последнее двадцатилетие (1879–1899 гг.) // **Русская школа**. Т. 1. Санкт-Петербург, 1901. № 1.
- Поракішвілі Н. М.* Гулак і грузинська культура // **Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки**. Київ, 1968.

- Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1886–1887 г. // **Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества (Древности)**. Т. 12. Вып. 1. Москва, 1888.
- Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888–1889 г. // **Древности**. Т. 13. Вып. 2. Москва, 1890.
- Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1890–1891 г. // **Древности**. Т. 15. Вып. 2. Москва, 1894.
- Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета // **Древности**. Т. 8. Москва, 1880.
- Русский биографический словарь**. Т. 17. Петроград, 1918.
- Савченко Ф. **Заборона українства 1876 р.** Київ – Харків, 1930.
- Сергеенко А. **“Хаджи-Мурат” Льва Толстого. История создания повести.** Москва, 1983.
- Сірополко С. **Історія освіти в Україні.** Львів, 2001.
- Стоянов А. Ежедневная школа в Киеве // **Вестник Юго-Западной и Западной России**. Т. 1. Киев, 1862. № 7.
- Стоянов А. Неправдивость и равнодушие // **Основа**. Санкт-Петербург, 1862. № 7.
- Стоянов А. Путешествие по Сванетии // **Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества**. Кн. X. Вып. 2. Тифлис, 1876.
- Стоянов А. Южнорусская песня о событии XI века // **Киевская старина**. Т. III. 1882. № 7.
- Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии // **СМОМПК**. Вып. X. Отд. II. 1890.
- Толстой Л. Хаджи Мурат // Толстой Л. **Собрание сочинений. В 12-ти томах**. Т. 12: Пьесы. Повести и рассказы 1903–1905. Москва, 1976.
- Толстой Л. **Полное собрание сочинений**. Т. 73. Письма 1901–1902. Москва, 2006а // <http://www.twirpx.com/file/784053>
- Толстой Л. **Полное собрание сочинений**. Т. 74. Письма 1903. Москва, 2006б // <http://www.twirpx.com/file/784053>
- Труды Пятого Русского Археологического съезда в Тифлисе**. Москва, 1888.
- Турция. Анатолийские области. Отчет за 1869 г. консула В. Джирорда Пальгрэва об Анатолийском берегу и прилегающих к нему внутренних округах, между долготами Синопа и Трапезунда // **Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества**. Т. VII: Приложения. Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области. Тифлис, 1882–1883.
- Х. А. Д. Италинский // **Московские ведомости**. 1898. № 349.
- Харадзе Р. **Грузинская семейная община**. Т. 1. Тбилиси, 1960.
- Хаханов А. Указатель этнографических статей и заметок в Кавказских изданиях от начала их издания // **Этнографическое обозрение**. 1894. № 1, 2.
- Цулая Г. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А. И. Стоянов) // **Очерки истории этнографии, фольклористики и антропологии**. Вып. IX. Москва, 1982.
- Черказьянова И. В. К. П. Яновский – просветитель и организатор народного образования на Кавказе // **Вестник Ставропольского государственного университета**. Исторические науки. Вып. 50. Ставрополь, 2007.
- Черняев П. Н. Из истории кавказоведения // **Труды Северо-Кавказской Ассоциации научно-исследовательских институтов**. № 43. Вып. IV. Ростов-на-Дону, 1928.
- Чувпило Л. З історії сходознавства в Харківському університеті: А. А. Дегуров // **III Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка Омеляна Прицака**. Київ, 1999.
- Шр[амчен]ко А. А. А. Навроцкий // **Киевская старина**. Т. 79. 1902. Ч. 12.
- Шульгин К. Взятие г. Ереvani // **СМОМПК**. Вып. IV. Отд. II. 1884.
- Шульгин К. Две армянские сказки и песни // **СМОМПК**. Вып. V. Отд. II. 1885.
- Шульгин К. Сон Богородицы // **СМОМПК**. Вып. 24. Отд. I. 1894.
- Шульгин С. Предисловие // **СМОМПК**. Вып. 27. Отд. II. 1900а.
- Шульгин С. Из осетинской народной словесности // **СМОМПК**. Вып. 27. Отд. III. 1900б.
- Шульгин С. Рассказ очевидца о Шамиле и его современниках // **СМОМПК**. Вып. 32. Отд. I. 1903.
- Шульгин С. Предание о Шамилевом наибе Хаджи-Мурате // **СМОМПК**. Вып. 40. Отд. I. 1909.
- Шульгин С. **Из дагестанских преданий о Шамиле и его сподвижниках**. Тифлис, 1910.

Юрченко П. Описание Колхиды или Мингрелии о. Ламберти, миссионера Конгрегации для распространения христианской веры // **Записки Императорского Одесского общества истории и древностей российских (Записки ИООИДР)**. Т. X. 1877.

Юрченко П. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // **Записки ИООИДР**. Т. XI. 1879.

Юрченко П. Заметки о поездке по ущельям рек Чорох-су от Артвина и Мургулису до Нижней Куры в Батумской области // **Кавказ**. Тифлис, 1881. № 192, 194, 195, 206, 215, 216, 217, 222, 231.

Языков Д. **Обзор жизни и трудов покойных русских писателей**. Вып. IV. Санкт-Петербург, 1888.

О. Д. Василюк

НЕИЗВЕСТНЫЕ РАБОТЫ АГАТАНГЕЛА КРЫМСКОГО ПО ТЮРКОЛОГИИ В ФОНДАХ ИР НБУВ

Широко известны труды академика Крымского (1871–1942) по тюркологии – “История Турции”, “История Турции и ее литературы”, “Тюрки, їх мови та літератури”, “Історія Туреччини та її письменства”, его статьи в сборнике “Студії з Криму” и энциклопедиях. Наряду с ними Агатангел Ефимович на протяжении своей научной карьеры писал небольшие по объему статьи и другие исследования по тюркологическим вопросам. Несомненный интерес вызывают хранящиеся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (ИР НБУВ) работы А. Е. Крымского по турецкому языку. Как известно, многие научные труды Агатангела Ефимовича начинались как пособия для студентов московского Лазаревского института восточных языков, в котором он преподавал в 1898–1918 годах. К этому периоду относится и “Грамматика турецкого языка”, поскольку один из черновиков написан на обороте верстки работы 1911 г. “История арабов и арабской литературы, светской и духовной”. Дело состоит из нескольких тетрадей (это как напечатанные на машинке, так и рукописные тексты). Первая машинописная тетрадь озаглавлена: “Начальные сведения турецкой грамматики. Урок первый: Гармония гласных звуков”. Далее идут еще десять уроков в двух тетрадях. Второй урок уже представляет собой “Упражнения для перевода и разговора”. В каждом уроке даются примеры излагаемого материала, слова к упражнениям. По всему тексту имеются рукописные вставки и правки рукою Крымского, расширяющие и уточняющие подаваемый материал. Очевидно, Агатангел Ефимович не раз обращался к подготовленному тексту, все больше совершенствуя его. Некоторые хранящиеся в деле тетради – ученические. На одной из них написано: “Игорь Шеболдаев. Студент I курса Л.И.В.Я”. Остальные тетради не подписаны, но также явно являются рукописями студентов Лазаревского института восточных языков [ИР НБУВ, I, 25306].

“Научно-практический курс турецкого языка” состоит из шести рукописных тетрадей на украинском языке, написанных двумя почерками и разными ручками. Каждая из шести тетрадей имеет титул: «Академик Аг. Крымский. “Научно-практический курс турецкого языка”». Лекция первая озаглавлена: “Гармония гласных звуков”. Фактически это перевод предыдущего дела, но учитывающий некоторые правки, сделанные в нем Крымским. При этом есть начало (одна страница) одиннадцатой лекции, озаглавленной “О самых употребляемых именных суффиксах” (“Про найвживаніші іменні суфікси”), отсутствующая в предыдущем деле [ИР НБУВ, I, 25333]. Вероятно, Агатангел Ефимович просто готовил свой курс турецкого языка в начале 1920-х гг. для преподавания украинским студентам, потому что в следующем деле мы находим уже машинопись тех же 10 лекций под заголовком “Практическая грамматика турецкого языка” (Киев, 1921). Работы эти интересны еще и тем, что, излагая материал на родном языке, академик начал создавать таким образом украинскую научную терминологию [ИР НБУВ, I, 25320]. К этому же периоду и тематике относятся и несколько десятков листов черновиков рукою Крымского из другого дела [ИР НБУВ, I, 25336]. Написаны они после 1918 года, поскольку созданы на обрывках бумаги, в том числе обороте различных документов Академии наук за 1918–1919 гг. Рукопись пестрит правками красным карандашом также рукою Крымского и представляет собой различные упражнения по турецкому

языку. В этом же деле находится и тетрадь самого Агатангела Ефимовича периода его студенчества с титулом «Аг. Крымского “Турецкие слова из лекций Эфенди Дзеруниана”». Это 9 исписанных с двух сторон листов (два вырезаны), состоящие из словаря отдельных слов и фраз на разные темы в османском написании. Вероятно, Крымский использовал их для примеров в своих лекциях, как и хранящиеся в других делах тетради по турецкому языку своих однокурсников и студентов (например, Гордлевского) по Лазаревскому институту восточных языков [ИР НБУВ, I, 25299, 25338].

В фондах Института рукописи НБУВ также хранится несколько его статей, посвященных исследованию проблем языков и литератур тюркских народов СССР. Большая их часть написаны в 30-е годы XX века. Необходимо заметить, что это был очень непростой период в жизни известного академика. С конца 20-х годов его, одного из создателей Всеукраинской академии наук (ВУАН) и многолетнего ее неперемного секретаря, руководителя академических института, кафедр и других подразделений, постепенно лишили всех должностей. Арестовали и отправили в ссылку многих коллег, друзей и родственников, т. е. лишили привычного окружения. Агатангел Ефимович фактически перебрался из Киева в родную Звенигородку, где были дубликаты многих книг его библиотеки. Он много и плодотворно трудился, надеясь закончить свои исследования, например “Историю новой арабской литературы”, “Историю хазар” и др. Но опубликовать, к сожалению, удавалось немного. По письмам Крымского мы знаем, как это было мучительно для него. В поисках выхода из создавшегося положения многие свои работы этого периода он создавал сразу на двух языках (украинском и русском), надеясь издать их хоть где-нибудь. В фондах Института рукописи НБУВ хранится один интересный документ, который многое объясняет, – это прошение 1933 года в секретариат II отдела ВУАН, в котором Агатангел Ефимович сообщает о причине, побудившей его заняться исследованием тюркологических вопросов, хотя скорее это был просто повод. В частности, он пишет: «В первые годы существования Академии наук появлялись в академических изданиях один за другим такие мои труды как: “История Персии и ее писательства”, “Хафиз и его песни”, культурная “История Турции” (до XVI в.) вместе с критическим анализом источников, “История персидского театра”. Все они год за годом получали премию от Наркомпроса, еще и самую высокую, и этот факт для меня был свидетельством того, что работа моя очевидно идет в желаемом советском направлении. Но с началом пятилетки Наркомпрос направил письма в Академию наук, в которых уведомлял о желании главы ВУЦИКа¹ Г. И. Петровского о том, чтобы Украинская Академия Наук в своей востоковедческой работе пришла на помощь тем тюркским республикам СССР, которые не имеют достаточного количества научных сил для изучения своего прошлого, пускай бы работники-ориенталисты Украинской Академии Наук также знакомили бы и Украину с культурной жизнью тюркских народностей и их достижениями, и я, старый квалифицированный профессор-ориенталист, считал своей повинностью откликнуться и пойти по пути, который указывал Г. И. Петровский. А поэтому, не обращая внимания на те премии, получаемые от Наркомпроса за мои исследования над темами арабскими или староперсидскими, я поставил их себе уже на второй план и срочно посвятил тюркологии всю свою главную энергию... Самым важным своим заданием я считал обработку того, чего до сих пор не существует ни в российской, ни в западной ориенталистике, а именно дать исчерпывающую энциклопедию тюркологии: тюркской лингвистики, тюркской диалектологии, тюркских литератур, чтобы на такой работе могли базироваться другие труженики на этом поле. Кроме того, пребывая в научных отношениях с учеными тюркских советских республик и зная, какие еще темы для них интересны, я обработал еще несколько таких тем, которые местные ученые не могли обработать своими научными силами. К ним принадлежат культурно-этнографическая история северного (кавказского) Азербайджана, история хазарской народности – близких предков чувашей (заодно двухсотлетних властителей Киевщины и других территорий Старой Руси), натурально я это делал вместе с критическим обзором источников

для этой истории – источников греческих, кавказских, арабских” [ИР НБУВ, I, 26674, 2–4]. Так как тюркология всегда была интересна Агатангелу Ефимовичу, можно предположить, что это прошение было лишь необходимым элементом тогдашней жизни автора. Тем не менее, возможно, именно такая государственная направленность исследований подтолкнула Крымского к написанию ряда тюркологических статей, хранящихся ныне в фондах Института рукописи НБУВ, поскольку многие из них так и не вышли в свет в полном объеме.

Как известно из рабочих планов академика, уже в 1934–1935 гг. он собирался написать большую работу по истории новоосманской литературы до последних дней, с анализом причин упадка псевдоклассической и схоластической турецкой литературы, пережившей себя. Но эта рукопись пока не найдена [Циганкова 2007, 46–47]. А хранящаяся в ИР НБУВ рукопись “Новоосманская литература” представляет собой 12 листов машинописи на русском языке с исправлениями рукой Крымского и 13 листов рукописного перевода этого текста на украинский, сделанного не рукой Агатангела Ефимовича, но с его правками и дополнениями. Вероятно, это сохранившаяся часть большего текста, поскольку материал обозначен цифрой “IX” (исправлено с цифры “VIII”), т. е. это девятая глава. Подзаголовок информирует нас о ее содержании, причем дописан он рукой Агатангела Ефимовича на украинском языке в русском тексте. Значит, и этот текст готовился сразу на двух языках в надежде возможного издания хоть где-нибудь. В начале своей работы Крымский пишет, что в XIX в. в турецкую литературу проникает европейская струя. Этому способствовали широкие международные связи, и знакомство с европейской литературой происходило благодаря посольствам – как европейским в Стамбуле, так и турецким в Европе. Первый переводчик комедий Мольера на турецкий язык Ахмед Вефик-паша (1820–1890) служил в посольстве в Париже во времена Луи-Филиппа. В середине XIX в., во времена султана Абдула Меджида (1839–1861), министр иностранных дел Решид-паша отправил группу талантливых юношей на учебу в Париж. Крымский отмечает, что эти молодые люди четко осознавали необходимость не только заменить понятным широкому кругу читателей языком ту персидско-арабско-турецкую вычурную смесь, на которой создавалась литература в те времена, но и дать Турции европейский политический строй, европейское просвещение, европейскую литературу вместо устаревшего персидского лжеклассицизма [ИР НБУВ, I, 25334, 1].

Одним из этих обучавшихся в Париже молодых людей был Шинаси (1827–1871), по праву считающийся “отцом новой османской литературы”. Крымский анализирует его творчество, в первую очередь публицистические произведения, поскольку Шинаси был основателем в 1862 г. первой неправительственной газеты “Картина мыслей” (“Тесвир-и эфкар”), которая издавалась на “простом выразительном языке”. Вокруг газеты сформировался круг единомышленников – “младотурков”, что являлось несомненной заслугой Шинаси. Проводимая газетой политика была антироссийской, несмотря на поражение последней в Восточной войне, и характеризовалась принципом, что “меч османов, подобно магнитной стрелке, неизменно должен обращаться на север”. Беллетристическое же его наследие не очень велико. Кроме переводов из старых авторов – Фенелона, Ламартина и др., – Шинаси написал оригинальную комедию “Женитьба поэта” (“Шаир евленме-си”), издал сборник народных пословиц “Зуруб-и емсал-и Османийе” с параллелями на других языках. Агатангел Ефимович отмечает, что газетные статьи Шинаси до сих пор публикуются как образец стиля и идей в хрестоматиях. И это говорит о несомненной заслуге Шинаси и объединенных им соратников, которые за двадцать лет создали новую османскую литературу [ИР НБУВ, I, 25334, 2–3].

Целая плеяда турецких писателей могла сказать о себе: “Все мы духовные детища Шинаси” (“henimiz Шинасинин ме‘неви евлaды-из”). Среди них – романист и драматург Намык Кямаль-бей (1840–1888), также, несомненно, испытавший французское влияние. Крымский отмечает, что русские мусульмане называют Кямала “русским Тургеневым” (ссылаясь на свой разговор с просвещенным кумыком из Хасав-юрта Адилем

Шемшединовым в 1901 г.) за его бытовые романы, например “Приключения Али-бея”. Но большую славу получили его драмы, особенно патриотического содержания (“Родина, или Силистрия”). Известна и его историческая драма о борьбе харезмшаха XIII в. Джелялеddина против вторгшихся монголов. И хотя вклад Кямаля в развитие турецкой литературы несомненен, сам он заявлял, что жизнь в нее влил вовсе не он, а Шинаси с Хамидом.

Абдульхак Хамид (1852–1937) был сыном турецкого посла в Тегеране и историка Хайруллы. Большим успехом пользовались его драмы из истории аль-Андалуза “Тарик” (завоеватель Испании) и “Тереза” (злополучная христианская возлюбленная Абдеррахмана III). Агатангел Ефимович пишет, что Хамид первым применил к турецкой поэзии европейские стихотворные формы, заменив ими применяемые ранее газели и касыды. Его сборник поэзии “Сахра” (“Степь”) имел несомненное влияние на следующее поколение турецких лириков. Крымский замечает, что ценители османской литературы говорили: “Потомство не скажет, что поэт Абдульхак Хамид жил в царствование султана Абдул-Хамида, – оно скажет, что султан Абдул-Хамид царствовал в век Абдулхака Хамида” [ИР НБУВ, I, 25334, 3–5].

Далее Агатангел Ефимович вскользь анализирует творчество Махмуда Экрема, прекрасного поэта, чья грустная лирика призывает соединиться с природой; черкеса Ахмеда Мидхата (1844–1913) по прозвищу “пишущая машина” (йазы макіна-сы), написавшего огромное количество произведений с использованием в основном известных сюжетов, а иногда и простой заменой иностранных имен на турецкие. Последний вообще был популяризатором западных знаний в разных областях (например, дарвинизма), выступал за упрощение стиля литературного османского языка, но не правописания; писал исторические романы и пьесы. В его окружении Крымский отмечает приглашенного в Стамбул из Варны для работы в газете “Толмач истины” (“Терджюман-и Хакыкат”) молодого учителя Мюаллима Наджи (1850–1893), также писавшего неплохие повести; публициста, критика и историка литературы Абуззия Тевфика (1848–1913), опубликовавшего хрестоматию с обязательными предисловием и комментариями к каждому произведению. Албанец Сами-бей Фрашери (1850–1904) издал не только научно-популярную “Карманную библиотеку” (“Джеб кютюб хане-си”), но и очень известный на Западе (хотя и не всегда точный) биографический и историко-географический словарь “Камус уль-а’льâm” (1889–1899), и весьма ценимый “Турецко-французский словарь” (1899) [ИР НБУВ, I, 25334, 6–10].

После этого Крымский более подробно возвращается к творчеству упомянутого ранее современника Шинаси, дипломата, государственного деятеля и правителя Болгарии Ахмеда Вефик-паши (1820–1890), который прославился благодаря своему толковому словарю османского языка. Он также много переводил из европейской классики, в основном французской, в том числе, как и Шинаси, произведения Фенелона, очень нравившиеся туркам [ИР НБУВ, I, 25334, 11–12]. Агатангел Ефимович отмечает, что, кроме упомянутых, в этот период были и другие писатели, но он скорее назвал бы их переводчиками. Благодаря им многие популярные произведения стали известны турецким читателям. Они также основывали общеобразовательные курсы и научные ассоциации для распространения передовых западных идей [ИР НБУВ, I, 25334, 12].

Исследование “Башкирский язык и литература” написано в 1938 году. Черновиками для работы послужили бланки “Учасника березневої сесії ВУАН” (март 1935 г., Киев). В начале статьи дается подробный анализ численности башкирского населения, т. е. носителей языка. Отмечается, что “говорят башкиры далеко не единообразною речью: иные говоры – ближе к киргиз-казахским, иные – к казанско-татарским”, что еще недавно позволяло сравнивать его с белорусским, занимающим такое же положение между русским и украинским. Далее Агатангел Ефимович разбирает различные мнения коллег, констатируя, что, например, башкирский писатель Х. Габитов на I Всесоюзном тюркологическом съезде 1926 г. в Баку заявил, что башкиры причисляют себя к группе

казахских языков. Поддержал его и казахский писатель Омаров. Тогда как казанские лингвисты считали башкирский язык частью казанско-татарского. Крымский цитирует работы Дж. Валидова “О диалектах казанского татарского языка” (1927) и “Очерк истории образованности и литературы татар” (1923), где тот делит свой язык на три группы: собственно казанско-татарскую, мещеряцкую и урало-уфимскую, или тептяро-башкирскую. Агатангел Ефимович замечает при этом, что европейская лингвистическая традиция отделяет мещеряков от казанских татар и соединяет с тептярскими диалектами. Как всегда, в работах Крымского дается подробная библиография вопроса, в том числе ссылки на собственные труды [ИР НБУВ, I, 25563, 1–5].

Анализ литературы на башкирском языке академик начинает с фразы о том, что до 1924 года таковой не существовало. Был только “простонародный фольклор – легенды и сказки, песни лирико-бытовые и исторические, былины”. Отмечает, что фольклор этот сродни другим тюркским племенам, хотя и не без влияния Ирана. Так, в горах Южного Урала сохранились верования в персидского эпического Симорга – Самрога. Тогда как большинство песен не просто заимствованы у казанских татар, но даже поются на татарском языке. Более оригинальны былины, посвященные башкирским героям-богатырям, например соратнику Пугачова Салавату Юлаеву. Как всегда, дается анализ работ по теме, начиная от “Истории пугачовского бунта” Александра Пушкина до статей Р. Игнатьева, Г. Вильданова, Х. Габитова. Крымский пишет, что изданий башкирского фольклора крайне мало, и опять-таки дает их библиографию [ИР НБУВ, I, 25563, 6–8]. Агатангел Ефимович отмечает, что в царской России если и создавались литературные произведения, то писались они на татарском языке, отчего к татарской литературе и причисляются. Так, хотя повести Алимджана Ибрагимова и пересыпаны башкирскими словечками (“как повести Гоголя украинизмами”), написаны все же казанскими грамматическими нормами.

Переломным стал 1924 год – тогда и в школах, и в театре, и в науке, и в литературе в приказном порядке вводился башкирский язык. Необработанному, нелитературному башкирскому языку была дана научная терминология и литературная нормализация. Создавались словари, учебники орфографии. Крымский отмечает, что, поскольку башкирский язык “по природе своей, по лексическому репертуару... искони богатый”, он довольно быстро перешел в разряд литературных. Башкирские писатели, издававшие свои книги по-татарски, быстро перешли на башкирский язык, т. е. с чужого языка на родной [ИР НБУВ, I, 25563, 8–13]. Стали появляться исторические труды, например “История башкиров” Абдурахмана Фахрулдинова. Агатангел Ефимович описывает произведения своих современников – Афзала Тагирова, Давлятшина, Д. Юлтыева, Мифтахова, Идрисова, Шагера, Кулибая, Амантая, Бурангулова и др. Вспоминает поэтов: Янаби, М. Гафури. Отмечает при этом, что в башкирской литературе огромное количество заимствований сюжетов и невысокий литературный уровень, что конечно отражается на ее качестве и умаляет её достоинства [ИР НБУВ, I, 25563, 14–18].

Статья “Туркменская литература” хранится в двух делах, которые практически идентичны. Одна из папок – это машинописный текст с правками рукой Крымского, а также отрывки рукописи о туркменском театре. Исследование написано после марта 1929 года, поскольку черновиками для нее послужило письмо с означенной датой. Посвящена работа в основном туркменской литературе XVIII–XIX веков. Начинает ее Агатангел Ефимович сразу же критическим замечанием о том, что “в противность другим тюркам, у туркмен простонародная словесность очень бедна. Она бедна даже в сравнении с народной словесностью прочих – потомков Огузов”. Он сравнивает ее с песенным достоянием киргизов и ногайцев в пользу последних [ИР НБУВ, I, 25572, 6]. Опираясь на исследование Г. Вамбери “Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen”, академик Крымский утверждает, что здесь развилось и на долгое время захватило симпатии народных масс творчество полулитературных, полународных поэтов, испытывающих сильное влияние мистико-религиозного поэта

XII в. Ахмеда Йесеви. Не меньшее влияние имело и творчество джагатайского поэта XV в. Мир-Али-Шира Новаи. И это неудивительно, ведь это был народ, разбитый на отдельные, часто враждебные друг другу племена [ИР НБУВ, I, 25572, 6–7].

Вторая половина XVIII в. ознаменовалась появлением общенационального поэта – Махтума-кули. Крымский анализирует его творчество, отмечая при этом, что оно полно “суфийской скорби о суете и превратностях сего мира” и часто затеняет других творцов того времени, например талантливых поэтов – ахалтекинцев Шейдаи, Караджоглана, Майруфи, мервинца Кемине. Тем не менее Агатангел Ефимович дает подробную библиографию исследований и переводов Махтума-кули. Отмечает он и творчество панегириста мервского хана – Нефеса, а также Кьора-моллы и Кемине, отмечая у них и романтические поэмы о влюбленной паре, и поэзию с кровожадно-ликующим описанием победоносных битв, и сатирические стихи [ИР НБУВ, I, 25572, 8–9].

Вторая половина XVIII – начало XIX в. отмечены творчеством племянника Махтума-кули – гёкланца Зелили, творчество которого Крымский характеризует как “озлобленные рабские стихи” периода его пленения и сравнивает его с творчеством другого пленника (уже персов) – Сейиди, писавшего грустные элегии. Далее анализирует произведения текинца Даван-шаыра, вначале упоминая о его литературной перебранке с сарыкским поэтом Карасгланом, касающейся текинско-сарыкской междоусобицы, а также о его же прозаическом эпосе со стихотворными вставками о победе Кошут-хана Мервского над войсками персидского шаха Насиреддина. Той же теме посвящен и единственный дошедший до нас туркменский эпос (правда, искусственный) – историческая поэма ученого муллы кадия Абд-ус-сатара “Книга рассказов о битвах текинцев”. Это произведение, хотя и написано литературным языком, содержит огромное количество туркменизмов. Завоевание русскими Гёк-тепе оплакал Мескин-Кылыч. Здесь, как и прежде, академик Крымский дает подробнейшую библиографию по упомянутым произведениям на тот момент, делая свою небольшую статью актуальным источником по данной проблематике до сегодняшнего дня [ИР НБУВ, I, 25572, 10–11].

Завершает свой анализ Агатангел Ефимович выводом о том, что хотя русская администрация и создала в Ашхабаде и других районах края свои школы, но не дала толчка для создания новой туркменской литературы. Отмечает, что, возможно, новая власть поможет рождению новых поэтов и прозаиков. А пока упоминает издание 1926 г. произведений Махтума-кули, Зелили, Сейиди и ожидает, что их будет больше, как и переводов на русский язык [ИР НБУВ, I, 25572, 11].

Далее идут две страницы, написанные другой, зеленой пастой и карандашом. Здесь Крымский констатирует, что для развития науки и культуры в Туркменистане необходимо вырастить кадры научных сил. Приводит данные из статьи 1928 г. В. Карпыча “Науки и искусства в Туркменской С.С.Р.”: “...квалифицированных научных работников во всех 30 учреждениях оказалось всего лишь 13 человек”. Хотя уже в том же году был основан Институт туркменской культуры (Туркменкульт), который Крымский считает зародышем будущей туркменской Академии наук. А пока институт издает свой орган – “Туркменоведение”, имеет в своем составе Бюро краеведения, Государственную библиотеку, Книжную палату, Центральный архив, Государственный музей и другие организации, что, несомненно, по мнению автора, будет способствовать возвращению молодых сил туркменской национальности, ведь население республики составляет более 1 млн. человек по переписи 1926–1927 гг. Стиль написания этих двух страниц создает впечатление, что их Агатангел Ефимович приложил, чтобы сделать возможным публикацию своей достаточно объективной статьи [ИР НБУВ, I, 25572, 12–13].

В этом деле хранится и несколько листков явно подготовительных материалов, которые не вошли в окончательный вариант статьи. Так, например, Крымский пишет, что к новым достижениям относится и появление театра у туркмен, ведь ранее там не было даже кукольного театра, хотя он очень популярен у тюркских народов. Теперь же работает не только кукольный, но и классический театр, в котором ставят пьесы на туркменском языке. Стали появляться школьные драмкружки, создаваться оригинальные и

переводные постановки. Агатангел Ефимович перечисляет авторов и их произведения. Но, к сожалению, это только небольшие наброски незаконченного текста, хотя и с подробной библиографией вопроса. Также дается библиография материалов по туркменскому языку, но дальнейшего развития эта проблема в исследовании не имела, а возможно, просто не дошла до нас, поскольку статья так и не была опубликована [ИР НБУВ, I, 25572, 1–5].

Небольшая статья “Литература Туркестана” также написана в 1930-е годы. В начале работы Крымский делает большую вставку о географии исследования, указывая, что современный Узбекистан – это все же не весь прежний Туркестан, который перешел под власть России в 1870-х гг. “Восточная (горная) часть Бухары с Памирами, где язык населения – таджикский (иранский), и соединена с Узбекистаном, все же представляет собою автономную республику Таджикистан. Северные полосы Туркестана (преимущественно Сыр-Дарьинской и Семиреченской областей), с населением киргиз-казацким, кара-калпацким и кара-кыргызским, отошли к республике Казахстану... как ее автономные области”. По-тюркски здесь говорят не только узбеки, но и “сарты”, иранцы по происхождению. Агатангел Ефимович отмечает, что до самого последнего времени здесь сохранялась старая джагатайская литература, характеризовавшаяся “старыми трафаретно-замершими средневековыми формами и даже... старым, умершим языком”. Отчасти это была литература в набожно-мусульманском духе, “литература мулл”, “с сатирическим осмеянием религиозной индифферентности и кочевой первобытности соседних казак-киргизов”. Местные ханы и эмиры не только выступали меценатами, но часто и сами писали стихи, чтобы по праву носить традиционный почетный титул “обладатель сабли и пера” [ИР НБУВ, I, 25652, 1]. Крымский анализирует антологии “Маджма-и шуара”, где были собраны произведения таких авторов. В частности, “собрание поэтов” кокандского Омар-хана (составленное стихотворцами Фазли и Мешрефом), где стихи в основном написаны на персидском языке. И “Собрание 30-ти царских поэтов, сопутствующих Фирузу” (псевдоним хивинского хана Сейида-Мухаммеда Рахима), где есть стихи и его сына Исфендияра, и министра (диван-беги) Мохаммеда Юсуф-бега. По мнению Агатангела Ефимовича, они подражали поэту XV в. Мир-Али-Ширу Неваи, но не имели его таланта. При этом совершенно не применяли преимущества новой литературы – османской, новотатарской, казанской [ИР НБУВ, I, 25652, 2].

Далее академик Крымский пишет, что в XVIII–XIX вв. в придворных кругах очень популярна была историческая литературы, но тоже не без специфики. Так, в написанных под покровительство Омар-хана исторических трудах было достаточно много неточностей, поэтических прикрас и льстивых генеалогических выдумок. В отличие от составленной на таджикском “Самарии” муфтия Абу-Тагыра-ходжи, в которой дается описание древностей и мусульманских святых Самарканда, даже переведенной на русский язык. По-прежнему эти труды продолжали оставаться далекими от народа, поскольку писались на джагатайском и персидском языках. А местное население создавало свой фольклор на родном языке, часто откликаясь сатирическими песенками на происходящие события. И такие произведения публиковались: так, народные сартские певцы оплакивали особыми печальными песнями изгнание Худояр-хана из Ферганы, или написали песенку-сатиру на русские железнодорожные и административные порядки “Вот вагонный пассажир”, или осмеивали скупщика-пройдоху в “Виктор-бай”. Крымский замечает, что постепенно простонародный среднеазиатский язык проникает и в “искусственную” литературу, иногда в хаотичной смеси со староджагатайским [ИР НБУВ, I, 25652, 2–4].

Под влиянием казанских татар и азербайджанцев в Туркестане возникает и театр, вначале как бродячий, с выступлениями на базарах, постепенно становясь более профессиональным – с труппами и постановками на сцене. Отцом новоджагатайской драматической литературы считается автор драмы “Педер-кюш” (“Отцеубийца”) Бехбуди из Самарканда. Крымский анализирует творчество и современных ему драматургов – Фитрата (“Истинная любовь”, “Индусские революционеры”), Абдуллы Бадри (“Разбойник

Намаз”), Чулпана (“Восстание невольницы”, “Яркин Ой”), Гуляма Зафари (“Халима”), Гази Юнуса, Уйгура и др. Отмечает при этом, что некоторые из драматургов одновременно и лирики и их произведения, несомненно, вызывают интерес у читателя, хотя они и не всегда соответствуют критериям пролетарской советской литературы [ИР НБУВ, I, 25652, 5–6].

Но драматической литературе пока нет равной новой среднеазиатской беллетристики. Дело движется медленно, и пока она в зачаточном состоянии. Культурным явлением, например, стала публикация сокращенного перевода на сартский “Робинзон Круза”. Почти нет и научной литературы. Крымский пишет, что хотя еще в 1926 г. на Всесоюзном тюркологическом съезде в Баку было заявлено о скорой публикации узбекских переводов “Истории Бухары” Г. Вамбери и “Туркестанъ въ эпоху монгольского завоеванія” В. Бартольда, эти книги до сих пор не изданы. При этом Агатангел Ефимович отмечает появление исторических статей и монографий современных авторов, например работы Гази Халима Юнусова и компилятивную “Историю Бухары” Салиева [ИР НБУВ, I, 25652, 7].

Далее Крымский анализирует периодику региона. Еще в 1871 г. царская администрация начала издавать “Туркестанскую туземную газету” на “туземном” языке, но просуществовала она недолго. В 1912 г. в Бухаре стала выходить полуофициальная газета “Бухара-и Шериф” (“Пречестная Бухара”), но по-тюркски она печаталась лишь раз в неделю, в остальные дни – на персидском. Описывает Агатангел Ефимович и современную периодику, в частности научно-литературный журнал “Просвещение и учитель”, отмечая при этом, что “к нашим временам” пресса укрепилась, но все же не имеет широкого распространения среди узбекского населения [ИР НБУВ, I, 25652, 8].

Свою рукописную статью “Азербайджанская литература” Агатангел Ефимович начинает с тезиса о том, что азербайджанская литература тесно переплетается с османской. И что поэт-пантеист “хуруфи” Несими нач. XV в. по языку может быть одинаково отнесен и к азербайджанским, и к османским писателям. А по-настоящему развиваться азербайджанская литература начала в границах не османского, а персидского государства, когда в Персии к власти пришла шиитская династия Сефевидов, при дворе которой говорили на тюркском азербайджанском языке, а основатель династии шах Исмаил (1499–1524) написал целый диван азербайджанских стихов под псевдонимом Хатаи. Далее Крымский последовательно описывает творчество Фузули, Месихи, Кавси Тебризского, Касым-бека Закира, Вели Видади, Панаха Вақыфа (отмечает, что двух последних сами азербайджанцы считают основателями своей литературы). Пишет, что больше возможностей раскрыться и развиваться азербайджанская литература имела в пределах российского государства, чем персидского [ИР НБУВ, I, 25512, 3–6].

Творчество Мирзы Джан Мададова, Фетха-Али Ахундова, Неджефа-бека Везирова, Мирва Шафы Гянджинского, поэтессы Ашик-пери оставило заметный след. Трагической была судьба шемахинского поэта Хаджи-Сейида Азима, убитого фанатичной толпой возле мечети. Его девизом были слова: “Будь не шиит, не суннит, не мусульманин, не христианин: просто не будь жуликом и пройдохой” [ИР НБУВ, I, 25512, 8]. Упоминает Крымский и издание сатирического журнала “Молла Насреддин”, одному из авторов которого, Сабиру Тагирову, стоит памятник в Баку. И хотя эти литераторы не оставили больших романов, их творчество было важным этапом в развитии азербайджанской и мировой литературы.

В то же время литература в персидской части Азербайджана (в основном в Тебризе) была менее заметна. Даже азербайджанец Расульзаде Мехеммед Эмин в своей статье в журнале “Тюрк юрду” в 1912 писал, что в персидском Азербайджане тюркская литература не самостоятельна – у нее персидский дух. Хотя в Тебризе и выходили газеты, они были двуязычные – на азербайджанском и персидском [ИР НБУВ, I, 25512, 9–11].

И только в советском Азербайджане, где тюркский язык начал применяться официально, возникли новые перспективы для азербайджанской литературы, появилась учебная

и научная литература. Плодотворно работали Салман Мумтаз Аскеров, Фридунбек Кочарлинский, Юсиф Везиров, Исмаил Хикмет. Обзор их работ делает Крымский [ИР НБУВ, I, 25512, 18–21]. Возможно, это исследование готовилось для сборника “Студії з Азербайджану”, которое планировала издать академическая Тюркологическая комиссия, но он так и не вышел.

Необходимо заметить, что при написании некоторых из упомянутых выше исследований Агатангел Ефимович использовал материалы своей статьи “Тюркские литературы”, вышедшей в 41 томе “Энциклопедического словаря Гранат” (1931 г.), так что их можно считать частично опубликованными. Но, возможно, вскоре будут изданы в полном объеме и другие его тюркологические рукописи, как это случилось с “Историей крымских эснафов (цехов)”, вошедшей в 3 том “Тюркология” (из 5-томника трудов ученого, подготовленного к печати сотрудниками Института востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины).

В письме к Игнатию Крачковскому академик Крымский писал: “Можно наверное сказать, что я не стал бы так внимательно изучать молодые тюркские литературы, как это я сделал, если бы жизнь шла нормально...” [Переписка... 1997, 204]. И хотя данные исследования Агатангела Ефимовича Крымского были созданы в силу обстоятельств того времени, это не умаляет их достоинств, поскольку они явно увлекали самого автора. И то, что они написаны много лет назад, не уменьшает их актуальности. Ведь та эрудиция, глубина знаний, использование широчайшей базы источников, которыми всегда славились работы академика Крымского, присущи и им. А значит, они интересны и нашим современникам.

¹ ВУЦИК – Всеукраинский центральный исполнительный комитет, высший законодательный, распорядительный, исполнительный и контролирующий орган государственной власти УССР в период между Всеукраинскими съездами советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (1917–1938). ВУЦИК осуществлял общее руководство государством, хозяйственным и культурным строительством.

ЛИТЕРАТУРА

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II (1918–1941 рр.). Київ, 2005.

Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ИР НБУВ). Ф. I, д. 25299. Турецкий язык.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25306. Грамматика турецкого языка.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25320. Практическая грамматика турецкого языка.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25333. Научно-практический курс турецкого языка.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25334. Новоосманская литература.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25336. Турецкие слова.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25338. Турецкий язык. Тетради для практических занятий.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25512. Азербайджанская литература.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25528. Туркменская литература.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25652. Литература Туркестана.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25563. Башкирский язык и литература.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 25572. Туркменская литература.

ИР НБУВ. Ф. I, д. 26674. Прошение акад[емика] Крымского в секретариат II отдела Акад[емии] наук о средствах для перепечатывания работ на машинке.

Кримський А. Ю. История крымских эснафов (цехов) // *Кримський А. Ю. Вибрані сходинки праці*. Т. 3. Тюркологія. Київ, 2010.

Переписка академиком А. Е. Крымского и И. Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И. М. Смилянской // *Неизвестные страницы отечественного востоковедения*. Москва, 1997.

Циганкова Е. *Сходознавчі установи в Україні. Радянський період*. Київ, 2007.

Н. М. Зуб (Руденко)

ЗАГАДКОВИЙ ЩОДЕННИК НЕВІДОМОГО АВТОРА

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) серед безлічі неоцінених скарбів рукописних пам'яток минулого зберігається документ з доволі промовистою назвою, що вже сама по собі викликає інтерес: “Дневник с описанием жизни калмыков и путешествия по Дону”. Зберігається цей щоденник у фонді І під № 45813. Оскільки ця назва написана у квадратних дужках, то незайвим буде припущення, що вона, ймовірно, дана працівниками архівної установи у відповідності до змісту власне самого рукописного джерела. Ім'я автора також відсутнє. І знову ж такі пусті квадратні дужки вказують на те, що автор не встановлений чи не був ідентифікований при описі документа. Додатковою є примітка із зазначенням, що це – оригінал документа.

Належить цей щоденник до паперів (згідно з описовим каталогом № 19 фонду І (інвентарна книга № 20)), які надійшли у фонди архівосховища у грудні 1953 р., разом з іншими з матеріалами зі збірки відомого українського вченого-історика та громадського діяча, академіка Академії наук України Дмитра Івановича Багалія (1857–1932). Про це свідчить і відповідна відмітка на додатковій паперовій обгортці документа – “[Архів Багалія]”. Отже, це поки що увесь відомий шлях цього документа до архівосховища ІР НБУВ.

Фонд І – це величезний масив джерел, головню особистого походження; поповнювався він протягом тривалого часу – з початку 1920-х до кінця 1950-х рр., хронологічні ж рамки, що охоплюють увесь цей масив джерел, – це XVIII – I половина XX ст. Надходження до фонду були різноманітними за походженням, тематикою і часом створення, а відповідно, і творці джерел та їхні попередні власники, автори, адресанти та адресати, а також місце їхнього створення, перебування та зберігання теж доволі різняться.

Незвичність і нетиповість цієї одиниці зберігання надає, власне, матеріал, вміщений там. Адже така тематика не є розповсюдженою серед архівних документів вітчизняних архівосховищ.

Хто автор цього щоденника, яке його походження і як він потрапив до наших архівосховищ? Саме ці дані певним чином впливають на достовірність фактажу, що міститься в цьому виді джерел. Це стало неабияким питанням, що не лише зацікавило нас, а й потребувало відповіді. Пошук відповіді, вивчення та аналіз стали головною метою, предметом та завданням нашого дослідження. Тож звернімося спочатку до структурного аналізу тексту документа.

Можна стверджувати, що до наукового обігу цей документ введений не був, принаймні до сьогодні відомостей про нього ми не зустрічали ніде, як і, відповідно, не знаходили посилань на цей щоденник у науковому доробку науковців відповідної чи дотичної тематики; листок-вкладка, який зазвичай містить відомості про користувачів, був чистий і нового зразка, хоча це не завжди показник у подібних випадках.

Зовнішній вигляд зазначеного документа вказує на добре збереження, документ не містить жодних пошкоджень, окрім незначного відображення плинину часу, що характерно,

втім, для паперу, який надав його забарвленню жовтуватого відтінку. Це – “загальний” зошит у лінійку без полів у темній твердій обкладинці з матеріалу, що колись був надто поширений у використанні для виготовлення обкладинок та палітурок, – коленкору, покритого спеціальним лаком для міцності. Розміри його складають 21,35 x 17,5 см, товщина – приблизно 7 мм. Форзац цього зошита – “французький”, оскільки містить карту і таблиці французькою мовою, виконані в синьому кольорі. На форзаці № 1 зображено карту Франції з позначенням великих і дрібних населених пунктів, шляхів і кордонів між адміністративними територіями (можемо припустити). Друга половина цього форзацу відведена як сторінка для підписування зошита – рамка з широкими лініями й узорами в кутках. Форзац № 2 містить дві таблиці, одна в словах, друга – в малюнках. Це – таблиці міри і ваги та відповідності і співвідношень між ними. Друга половина форзацу № 2 – таблиця множення. Без сумніву, це напряду свідчить у першу чергу про країну-виробника зошита.

У відповідному місці, де зазвичай в учнівських зошитах пишуть назву предмета та ім'я (форзац № 1), зошит має надпис латиною “Quid feci, feci”, під цим рядком наступний, очевидно як переклад, – російською мовою “Ежи писал, писал” (дослівний переклад латинської фрази “Що я писав, писав”. – Н. З.), рядком нижче – французькою мовою “Cahier II” (“зошит, зшиток; журнал, відомість”. – Н. З.). Виходячи із вказаного напису, можна припустити, що такий зошит мав би бути не один (чи був). Ця сторінка за архівною нумерацією є першою сторінкою документа. Всі сторінки зошита заповнені лише з одного боку – на зворотах сторінок текст відсутній, за винятком хіба що одного разу, де автор розмістив пояснення саме навпроти рядків, що того потребували.

Якісь датування у “Щоденнику” повністю відсутні, немає опису по днях чи роках, що унеможливило визначення дати подорожі.

Привертає увагу стиль письма, власне, почерк. Літери округлі, відносно великі, специфічною рисою є, і це впадає в око, написання літери “л” – вона чимось перегукується з латинською рукописною буквою “f”.

Незважаючи на “обірваний” початок, далі текст має вигляд цілісного і логічного викладу. Втім, на сторінці 41 він раптово уривається. А далі оповідь продовжується вже з нової сторінки. І розпочинається наступний текст нетиповою для щоденників структурою, оскільки вгорі наступної сторінки вказано: “Глава XIII”, і рядком нижче: “Столица донских козаков”. Отже, можемо зробити припущення, що текст піддавали пізнішій обробці чи, можливо, готували до друку, а відповідно, цей зошит не є самим “подорожнім щоденником”, тобто тим, що вели безпосередньо під час подорожі.

Початок документа вражає дивний, оскільки починається обірваним текстом, навіть, точніше, урваним словом. Під кінець зошита почерк стає дещо дрібніший, ніби автор хотів якомога більше вмістити до цього зшитка. На жаль, текст раптово обривається на середині речення, так само як і початок цього опису, розпочатий з половини слова. З другого боку, це напряду вказує на той факт, на який ми вказували вище, – що мають бути ще й інші зошити, а цей зошит – скоріше за все, продовження якогось одного цілісного, значно більшого тексту.

Розпочавши ознайомлення та опрацювання тексту документа, ми звертали увагу і на зміст, і на стилістику, і на манеру викладу, шукали власні назви. Слід нагадати, що ми не мали інформації, хто автор і коли був написаний чи складений документ. Вже перші рядки й абзаци радше додавали запитань, аніж наближали до пошуку істини. Перші рядки – це детальний в етнографічному плані опис калмицьких жінок, що їдять “сырое лошадиное мясо; они разрывали его посредством больших костей, которыя оне держали в руках...” [Дневник... л. 3]. Далі автор порівнює калмиків з лапландцями, як народи, найбільш подібні один до одного. Щоправда, він вбачав у їхній схожості лише дві спільні риси – неохайність та манеру палити. Незважаючи на деяку неймовірність такого порівняння, наведеного автором, воно вказує нам на його обізнаність із життям та побутом різних народів.

За першими враженнями від змісту і викладення тексту автор видається людиною високоосвіченою (лексика багата, “висока” і наукова). Невідоме датування тексту повсякчас дається взнаки. Адже знання, якими володіємо ми зараз, і речі, що здаються повсякденними і загальновідомими, залежно від часу створення пам’ятки можуть зовсім не бути такими. Тому й може видаватися, що в деяких питаннях знання автора доволі примітивні.

Неабияку зацікавленість автора викликало виготовлення калмиками кумису та горілки. “Согласно разъяснениям, полученным мною не только здесь, но и во многих других лагерях, которые мы затем посетили, известно много различных спиртных напитков, носящих однако одно общее название. Кумысом называют также скисшее молоко...” [Дневник... л. 4, 39], – і так декілька сторінок поспіль він оповідає про складові кумису, спосіб виготовлення (підготовку і сам процес), дегустацію кінцевого продукту, пояснює різницю між назвами видів напою та їхніми аналогами тощо [Дневник... л. 4–7]. З наведеної в тексті інформації про виготовлення кумису стає очевидно, що таких рецептів в автора вже було зібрано не один і застосування на практиці більшості з них він мав змогу спостерігати особисто.

Та перш за все його увага привернена до калмиків. Вони викликають у нього і подив, і захоплення, і жаль: “Из всех жителей русской империи самые примечательные по наружности и манерам калмыки; наружность их атлетическая и отвратительная; волосы у них прямые и черные; язык их резкий и гортанный. Они населяют Тибет, Бухарию и дикие пространства на севере от Персии, Индии и Китая; но благодаря привычкам этих кочующих родов, их можно встретить еще на южных окраинах России и даже на берегах Днепра. Одни только казаки любят их и вступают с ними в браки. Эта помесь дает очень красивых женщин...” [Дневник... л. 9]. Відзначив автор і особливу вправність калмиків у верховій їзді та кінних перегонах, і не лише чоловіків: “Калмыцкия женщины чрезвычайно смело ездят верхом; на бегах они превосходят даже всадников” [Дневник... л. 9].

Сторінки роботи наповнені етнографічними замальовками цього народу. Крім словесних портретів жінок, чоловіків та дітей, значна увага приділена звичаям, народній творчості, мистецтву та цінностям етносу. Автор подає відомості про заняття жінок та чоловіків, ремесла, змальовує їхню майстерність в обробці металів і володінні “многими другими искусствами которые мы ошибочно считаем уделом цивилизованных народов” [Дневник... л. 10]. Також він розповідає про зброю, при цьому зауважує, що “калмыкам с незапамятных времен было известно искусство приготовления пороха” [Дневник... л. 10–11].

Яскраві описи побаченого ним повсякденного життя калмиків, до яких автор звертається час від часу на сторінках рукопису, не свідчать про те, що подорож присвячена винятково дослідженню цього питання. Це не пряма спроба дослідження їхнього побуту та способу життя, це скоріше “побічні” відомості, що збиралися (але з величезним зацікавленням і задоволенням) під час подорожі.

На жаль, автор не вказує у своєму щоденнику назв населених пунктів, розташованих обабіч, а замість цього пише: “одна очень красивая деревня” [Дневник... л. 16–17, 18], оскільки не мав достеменної карти: “В Европе до сих пор нет карты, которая давала бы точное представление об этой стране. Иностранец, проезжая казацкую территорию, может считать себя в пустыне, тогда как на самом деле он находится среди целой массы обитаемых деревень” [Дневник... л. 17]. Нарікання на відсутність іноземних карт місцевості не випадкове, бо згодом він залишить опис власних зусиль, спрямованих на те, щоб роздобути її: “К своим наблюдениям я присоединю карту, точно скопированную и согласную с последними разъяснениями, предоставленными в Черкасскую канцелярию. Если бы не беспокойная бдительность русской полиции, я представил бы перед глазами публики очень подробный план всей территории донских казаков...” [Дневник... л. 35–36]. Карти його цікавили неабияк, та на цьому шляху подорожній постійно

зустрічав перепони: «Но прокурор, назначенный русским министерством, решил иначе благодаря правилу, которого придерживается русское правительство, – “освещать значит предавать”... Тем не менее в настоящее время никакая угроза русской полиции не помешает мне выразить жителям Оксая признательность не менее искреннюю...» [Дневник... л. 45].

Втім, автор завжди вказує назву в тих випадках, коли поселення було місцем зупинки. Його погляд не минає ні порослих берегів річок, не верхівок церков, що видніються своїми куполами вдалині: “Правду сказать здешния церкви вообще очень хорошо построены и много превосходят наши английския деревенские церкви и по архитектуре и по внутренней отделке” [Дневник... л. 18].

Автор доволі часто змішує подорожні спостереження з особистими враженнями, з інформацією, отриманою ним з досліджень і описів, зроблених його попередниками, хоча намагається це розмежовувати і чергувати. Він прагне тримати логіку оповіді: “говорил выше”, “буду иметь место сообщить”, але все одно часто перебігає з одного факту до іншого [Дневник... л. 31]. Можливо, записи велися майже зразу – “по ходу”, бо, оповідаючи про щось, автор починає розповідь у минулому часі, вставляє згадки, роздуми, домисли, враження минулого і теперішнього часу – і відразу ж продовжує розпочату до цих “вставок” тему у теперішньому часі.

До того ж автора можна назвати “натуралістом”, тобто людиною, яка займається вивченням природи, бо значну увагу у щоденнику приділено тваринам степу. Особливу симпатію у нього викликав бабак [Дневник... л. 20]. Автор пише: “Здесь они достигают роста большого барсука и настолько похожи на медведя и по внешнему виду и по манерам, что мы долго смотрели на него, как на животное, еще не описанное; и дали ему название *Ursa minima subterranea*” [Дневник... л. 20]. Описує й ставлення місцевих мешканців до тварини: “Некоторые крестьяне держат прирученных сурков у себя в домах; мы купили их четыре штуки; они жили и путешествовали с нами и облегчили нам возможность изучить их нравы... Козаки дают большею частью этому маленькому четвероногому кличку Васьки” [Дневник... л. 22]. Детально змальовує зовнішній вигляд бабаків, поведінку, сплячку (зимівлю), а також порівнює з іншими тваринами, відомими йому до цього, в пошуках аналогії [Дневник... л. 20–26].

Автор не оминає увагою жодних подробиць, що допомогли б іншим ознайомитися саме з цією невідомою і загадковою, насамперед для багатьох мешканців Європи, частиною світу. Чого варте лише його повідомлення про мух: “Во время наводнения, когда воды стояли на высшем уровне, мы одновременно различили 30 видов мух на столе в нашем помещении; многих из них мы взяли с собой; но по нашем возвращении в Англию, они оказались в таком плохом виде, что я не решаюсь описывать их” [Дневник... л. 58–59].

Так само слід відзначити й неабиякі знання і зацікавлення автора географією та історією. Він дуже обізнаний у цих науках, особливо це стає зрозуміло з тих рядків, де автор веде мову про назви річок, зокрема Дону і Дінця. Автор звертається до етимології назв, порівнює звучання в різних мовах, подає їхню характеристику, вказує всі рукави і притоки, місце витоку та впадіння тощо [Дневник... л. 34–38]. Але поряд з цим у тексті відсутні власні імена і географічні назви, які б могли пролити світло на біографію самого автора.

Про певну необізнаність з християнськими традиціями (можливо, саме з православними), ритуальною атрибутикою тощо свідчить детальний опис церкви [Дневник... л. 50–51]. Зображуючи внутрішнє оздоблення храму, ікони автор називає “картинами”, але вже за кілька сторінок стає зрозуміло, що він знає цю назву [Дневник... л. 54]; проте й при цьому автор проявляє неабияку спостережливість. Так само за декілька сторінок він буде говорити про мечеть як про споруду йому не відому [Дневник... л. 67].

Незважаючи на подібні незнання з православної тематики щодо внутрішнього оздоблення церкви, автор правильно називає всі архітектурні частини споруди та частин приміщення.

Як уже зазначалося, в тексті майже відсутні власні імена, а тим паче ті, що наблизили б нас до встановлення авторства, і лише майже наприкінці документа зустрічаємо відомості про те, що автор був знайомий з Палласом (1741–1811). Згадується це ім'я під час розповіді про камінь у нутрощах білуги (білухи) [Дневник... л. 63]. Справді, саме Палласу належить опис білуги як біологічного виду. Наш автор також описує білугу, ту, що водилася в річці Доні. Отже, відразу ж запрошується висновок: це один з його сучасників або принаймні представник молодшого покоління наукового середовища кінця XVIII – початку XIX ст. Автор щоденника вказує і на власне відкриття: “Я нахожу однако утешение в том, что мне первому выпало на долю счастье с точностью указать течение всех рукавов Дона при его впадении, при чем я могу гарантировать верность этого наброска” [Дневник... л. 46].

Автор прибув у місто Черкаськ. На сучасних картах цього міста вже немає. Зараз – це станиця Старочеркаська, а саме місто як адміністративний центр було перенесено в новостворене місто Новочеркаськ. Це відбулося ще в 1805 р., згідно з планом нового міста, що був затверджений у 1804 р. Отже, це ще одна непряма згадка щодо хронології подій, які описуються. Відповідно, подорож була здійснена не раніше цих років, оскільки мандрівник відвідав саме місто Черкаськ, тобто це відбулося не пізніше 1805 р. Не оминув увагою автор і фактичну причину перенесення міста – “частые пожары” [Дневник... л. 69]. Не менш важливим для датування часу подорожі є й таке повідомлення: “Во время нашей стоянки, мы увидели нескольких козаков, прибывших с видом путешественников и не вооруженных; они возвращались с Италии с места военных действий; далее мы встретили целую толпу козаков, прошедших пешком громадное расстояние отделяющее Альпы от Дона; у них сохранилось кое какое тряпье вместо одежды; кроме того они жаловались на своих начальников; некоторые немного научились итальянскому языку. Они громогласно заявляли, что русские офицеры ограбили у них все, чем они владели. Бросивши их на произвол судьбы на итальянской границе, они приказали добратся до своей страны пешком или, если сумеют, другим каким-нибудь способом” [Дневник... л. 28–29]. Згідно із вказаними географічними назвами та попереднім припущенням можемо говорити, що йдеться про так званий Швейцарський похід Суворова 1799 року.

Розгадка авторства то наближалась, то віддалялась від нас. Текст безособовий (стосовно автора) і без дат. Першу власну назву, крім топонімів і гідронімів та назв біологічних видів, зустрічаємо у сюжеті про катання на верблюді, а також подекуди в інших місцях. Зустрічаємо й рядки про те, що мандрівка здійснювалася не наодинці. Принаймні про це свідчать згадки мимохідь: “...мы продолжали наш путь в необитаемой степи; пасшиеся верблюды казались нам единственными господами этих пастбищ; Криппу удалось соскочить на спину одного из этих животных...” [Дневник... л. 19]; “...там же мы видели...” [Дневник... л. 68].

Автора все дивує, зворушує; описи не злостиві, з добрими намірами, навіть якщо й щось не подобалося чи просто було незрозуміле або неприйнятне; починають зустрічатися звернення до читача [Дневник... л. 30, 34], що відразу наштовхує нас на думку про ймовірну підготовку автором свого щоденника подорожі до друку.

А проте багато сторінок тексту не давали зрозуміти, хто автор тексту і коли саме він був створений чи про який хронологічний період йде мова. Перший натяк для встановлення авторства з'являється, коли ми знаходимо рядки, де він пише “наши английские” [Дневник... л. 18]. А вже перебуваючи серед донців, автор вказує: “На улицах Каменской станицы мы увидели продающиеся пряники, очень похожие на те, которые продаются на английских ярмарках; нам показалось, что они и производятся одинаковым способом” [Дневник... л. 32]. Зрозуміло, що після цих рядків ми звернулися до персоналій саме англійських мандрівників, а таких виявилось немало. Тож, крім пошуку за “ознакою національності”, ми зосередилися, безумовно, й на тих, хто залишив описи

калмиків і Дону. І якщо про козаків писали, то з калмиками було складніше, незважаючи на те що подорожі в ці краї нібито й були здійснені неодноразово. Критеріїв для пошуків було не так вже й багато, та й ті мали дещо розпливчасті обриси.

Додаткові запитання поставила й мова тексту. Щоденник написаний російською мовою, до того ж – “гарною російською”, навіть вишуканою. Отже, ще однією ознакою для ідентифікації ставала мова тексту. Серед усіх “англійців”, що долучилися до подорожей та вивчення безмежних просторів Російської імперії, таких, які з очевидністю могли писати російською, були одиниці. У процесі пошуку ми оглядали праці і біографії іноземців, що були не лише вченими чи науковцями, істориками, географами, ботаніками, зоологами, а й просто туристами (з XIX ст. починає поширюватися цей напрямок подорожей чужоземних туристів територією Російської імперії [див: Ишекова 2002]), які могли залишити по собі записки. Втім, всі іноземці писали свої праці і спогади рідною мовою.

Серед тих, хто володів російською мовою, був Уоллес Дональд Маккензі (1841–1919) – британець, кореспондент лондонської газети “Times”, який здійснив низку подорожей у 70-ті рр. XIX ст. Він написав книгу “Russia” [Wallace 1877], що витримала з десяток видань (окрім англійської, ще й німецькою, французькою, російською). Та інформації, схожої на нашу, вона не містить.

Оскільки пошук за ознакою мови не наближав до жодних результатів, ми змушені були вдатися до творів, що були перекладені російською і видані фактично паралельно з виходом твору мовою оригіналу.

За тематичним змістом близькою є така робота: записи про калмиків у своїй публікації про подорож, здійснену у 1860-х рр., залишив бакалавр Оксфордського університету Н. Роо [Роо 1871]. Та ці матеріали за змістом і сюжетом далеко не тотожні.

Наступним кроком став відбір робіт неперекладених авторів. До цього нас підштовхнула така знахідка. Вже в останній момент, власне кажучи, зробивши ще раз побіжний огляд документа і провівши обчислення його розмірів, ми вкотре переглянули малюнки на форзаці. Наприклад, таблиця множення мала дещо незвичний для нас, такий знайомий кожному, вигляд – через іншу схематичність в оформленні. Та поряд з цим на сусідньому аркуші ми виявили ще одну цікаву деталь. Французькі монети, зображені на схемі, містили рік карбування – 1871-й. Ми звернулися до ресурсів світової мережі Інтернет, щоб ознайомитися з нумізматикою та боністиккою Франції і щоб з’ясувати, чи має цей рік бодай якийсь стосунок до документа. Справді, такі монети, нехай і схематично зображені в таблиці, схожі на ті, що мали місце в історії валютного обігу держави. Виходячи з такого факту, маємо прямий доказ того, що, хто б не був автором, він не зміг би описувати місто Черкаськ після 1871 р., а тим паче – зустріти учасників Швейцарського походу чи товаришувати з Палласом. Разом з тим ми можемо датувати час створення виявленого документа. І як результат аналізу маємо доказ того, що зміст документа і дата написання рукопису не поєднані в часі, тобто, власне, щоденник існував у якомусь вигляді вже на приблизно 70 років раніше.

Тож звернімося до ще однієї роботи. Автор, М. Лезюр, чия праця була надрукована на початку XIX ст., назвав головне місто козаків Дону Венецією [цит. за: Королев 1999]. Автор же нашого щоденника мав аналогічний погляд щодо саме Черкаська: “Хотя он значительно меньше Венеции, но у него много общего с древней царицей Адриатического моря” [Дневник... л. 65], а щодо річки Дону подає таке порівняння: “Мне кажется, что можно найти большую аналогию между Доном и Нилом: регулярное наводнение ежегодно, как и в Египте, затопляет соседние с рекой земли на большое пространство” [Дневник... л. 57–58].

І залишався ще один відомий вчений та автор подорожніх описів – Едмунд Кларк (1769–1822) [див.: Варварцев 2007]. Він побував на Півночі і Півдні, на Сході і Заході, залишивши надзвичайно цікаві і змістовні роботи. І сьогодні зібрані і написані ним

матеріали є неоцінним джерелом для історії та етнографії багатьох регіонів. Багато там важливих фактів, що стосуються й України. До робіт Кларка звернена увага передовсім тих українських дослідників, які вивчають минувшину Криму [Непомнящий 2008; Каушлієв 2011]. Детальне вивчення багатотомника Кларка дало і очікуваний, і несподіваний результат. Архівне джерело є перекладом першої частини першого тому четвертого видання [Clarke 1816]. Перекладений уривок починається на сторінці 311 з одинадцятого рядка й охоплює текст, включаючи чотирнадцятий рядок на 366 сторінці.

Коли ми дізналися більше про автора оригінального тексту, стали зрозумілими багато описаних моментів, які при першому прочитанні викликали деякий подив. Наразі ж текст і виклад стали зрозумілішими і прозорішими. Кларк насправді був у Лапландії, ось чому він і порівнював калмиків з лапландцями.

З часу виходу перших томів праць, написаних Е. Кларком, минуло 200 років, а його роботи не перекладені на російську мову і до сьогодні, попри те що в Росії зберігається стійка тенденція до перекладів і видання чи перевидання робіт такого типу. Шукати причину несправедливого “забуття” такого важливого джерела далеко не треба. Наприклад, дослідник історії Криму Г. Каушлієв висловив думку, з якою важко не погодитися і яку ми поділяємо: він апелює до уривків тексту, що містять критику царського уряду та його політики. Мабуть, саме справедлива і слухна критика, що впадає у вічі при ознайомленні з текстом, стала причиною такого ставлення. Іноді Едмунд Кларк робить якісь “культурні” зауваги щодо діяльності російського керівництва [Дневник... л. 59]. Та й описи російських військових, наведені вище, теж не з найкращих. Е. Кларк закидає російському керівництву навіть несправедливу політику стосовно калмиків, на кшталт: “Калмыкам не разрешается ни под каким видом покидать эту территорию, хотя странным кажется это распоряжение прикрепить к месту народ, у которого все привычки и склонности бродяги” [Дневник... л. 47].

Отже, ми дійшли висновку, що вказане джерело є текстом тотожного перекладу з англійської мови, створеним після 1871 р., відомої праці Едварда Кларка, який здійснив подорож на землі донських козаків у 1801 р., а з 1810 р. його подорожні щоденники починають почергово виходити друком у Лондоні, а також переклади – у Парижі та Веймарі.

Хто автор цього російськомовного перекладу, наразі важко визначити. Можливо, варто звернутися до біографії самого Дмитра Багалія, до чийого архіву належав розглянутий документ. Оглядаючи науковий доробок Д. І. Багалія, слід зауважити, що матеріал такого змісту міг опинитися серед його паперів зовсім не випадково. Адже у 1887 р. він отримав ступінь доктора історії в Москві за наукову роботу під назвою “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”. Тож, можливо, цей переклад і був здійснений саме для нього. Перекладач, у свою чергу, також долучився до стилістики і лексики тексту, що ним перекладався, його “почерк” позначився на викладенні матеріалу, бо “донских казаков” скрізь по тексту він вперто називає, всупереч традиції, що побутує і дотепер, “козаками”.

Використання щоденників та подорожніх записок як безпосереднього джерела для висвітлення минулого народів і як скарбниці етнографічного матеріалу є необхідною складовою для вагомих наукових звершень. Віднайдений архівний матеріал може прислужитися історикам, географам, етнографам у їхніх дослідженнях, а також вартий уваги перекладачів.

ДЖЕРЕЛА

Дневник с описанием жизни калмыков и путешествия по Дону. Оригинал // **Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського**. Ф. І-45813. 71 л. (тетрадь).

Clarke E. D. *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa*. P. I: Russia, Tahtary and Turkey. V. I. Fourth edition. London, MDCCCXVI (1816).

ЛІТЕРАТУРА

Варварцев М. М. Кларк Едвард-Даніель // **Енциклопедія історії України**: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Klark_E_D

Донская старина: Черкасск и войско Донское в 1802 году, по описанию Де-Романо / Сост. М. Калмыков. Новочеркасск, 1896.

Ишекова Т. В. Россия второй половины XIX века глазами английских туристов // **Туризм и культурное наследие**. Сб. научных трудов. Вып. 1. Саратов, 2002.

Каушлиев Г. С. Вклад английских путешественников в историко-культурное освоение Крыма (конец XVIII – начало XIX века) // **Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского**. Серия “Исторические науки”. Т. 23 (62), № 1: спецвыпуск “История Украины”. Симферополь, 2010.

Каушлиев Г. С. Пам’яткознавчі студії західноєвропейських мандрівників у Криму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // **Праці Центру пам’яткознавства**. Вип. 19. Київ, 2011.

Королев В. Н. Донские казачьи городки // **Донская археология**, 1999, № 1. – Режим доступу: <http://stepnoy-sledopyt.narod.ru/history/dkg.htm>

Непомнящий А. А. **Подвижники кримведения**. Т. 2. Taurica Orientalia. Симферополь, 2008.

Рюо Н. Путешествие по Волге / Пер. с англ. // **Семья и школа**, 1871, № 7, кн. 1; № 8, кн. 1.

Wallace, Donald Mackenzie. **Russia**. New York, 1877.

Ю. М. Кочубей

ТЮРКСЬКІ НАРОДИ КОЛИШНЬОГО СРСР У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ УКРАЇНИ

Географічне положення та історичні обставини України викликали зацікавлення в нашій країні до своїх найближчих сусідів тюрків, що знайшло своє відображення вже в літописах часів Київської Русі. Сусідство і воєнне протистояння з Османською імперією, включно з Кримом, вимагало особливих знань, щоб протистояти загрозам. У цю епоху головну роль відігравали праці, не завжди об'єктивні, західних мандрівників, деяка інформація надходила із записок прочан-українців, у яких сприйняття стосунків з турками і татарами в основному було емоційним. У польській державі в той час також циркулювали різного роду памфлети, що закликали до єднання всіх християн для боротьби проти османської експансії. Пізнавальне значення їх було невисокого рівня. Українські теологи брали участь як в антиісламській (С. Оріховський, Й. Галятовський), так і в туркофільській полеміці (автор “Перестороги”, Захарія Копистенський).

Поступово сходознавство як наука відділилося від релігії, в Росії збереглася тільки місіонерська наука, основним центром якої була Казань. Характерною рисою українських священнослужителів-місіонерів, випускників Київської духовної академії, був потяг до вивчення мов аборигенів. Яскравий приклад – єпископ Веніамін (Пуцек-Григорович) (1706–1783), випускник Київської духовної академії, котрий, майже все життя працюючи на різних посадах в Казанській єпархії, серйозно займався вивченням чуваської мови, внаслідок чого з'явилася перша граматика чуваської мови, яка була надрукована в церковному виданні без імені автора (СПб., 1769). Називалася вона “Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка”. 180-ліття її виходу у світ викликало інтерес серед російських істориків мовознавства [Сходознавство і візантологія... 2011, 60]. Зацікавленням до східних мов відзначалися також польські засланці родом з України, що опинилися в Сибіру (С. Ястремський, Ф. Кон та ін.).

У XIX ст. українці зробили значний внесок у дослідження етнографії, літератури та історії азербайджанського народу, хоча історична доля двох наших народів склалася так, що вони небагато могли знати один про одного. Тільки в XIX ст. з'явилися українці, які через обставини опинилися в Азербайджані і відчували любов та повагу до культури його народу, зрозуміли її велич та світове значення і конкретними справами намагалися зробити її надбання доступними світові, хоча б через російську мову.

Перше місце серед таких подвижників займає Микола Гулак (1822–1899), один із членів Кирило-Мефодіївського братства, який після відбуття покарання жив і працював у Криму і на Кавказі, а останні роки життя провів у Гянджі. Його захопила творчість Нізамі, і він пише про нього статтю «Про знаменитого перського поета Нізамі Гянджійського і його поему “Похід русів проти Бардаа”» [Марченко 2001, 351–366].

У 1887 році з'являється в “Русской старине” його стаття “Адольф Петрович Берже як орієнталіст”, у якій він вміщує інформацію про Вагіфа, Фатх-Алі Ахундова, Ашик-Пері. М. Гулак високо оцінив творчість Ахундова, стежив за нею і популяризував її на Заході. Сам же переклав одну з його п'єс німецькою мовою. Зокрема, він написав статтю “Дві турецькі комедії Мірзи Фетх-Алі Ахундова і становище мусульманської жінки”,

що з'явилася в “Новом обозрениі”. Взагалі, його статті в “Новом обозрениі” (Тифліс; виходило з 1884-го по 1905 рік) були внеском в азербайджанську публіцистику.

Але найбільше М. Гулак відомий тим, що вперше з оригіналу переклав прозово російською мовою поему Фізулі “Лейлі і Меджнун” (1886–1887). Частина її була опублікована з паралельним азербайджанським текстом у газеті “Кешкуль” (вересень 1887 р.) [Марченко 2001, 351–366].

Дослідник А. Сеїд-Заде підкреслює, що М. Гулак достатньо знав азербайджанську, а також перську мови, щоб узятися за переклад поеми Фізулі. Допомогавав йому в цьому азербайджанець Джелал Унсі-Заде.

Пізніше, у віршах, на основі тексту Гулака переклав цю поему російською мовою Олександр Навроцький (1823–1892), теж засланий член Кирило-Мефодіївського братства, український поет [Марченко 2001, 366]. Народився Навроцький, як і Гулак, у Золотоніському повіті Полтавської губернії, помер у Буйнакську (тоді Темір-Хан-Шура). До того ж доводився М. Гулакові двоюрідним братом. Він цікавився історією і культурою народів Кавказу. Йому належить рукописна збірка (зберігається в Тбілісі) “Аварські, казікумукські, чеченські і кумикські пісні”. Сам же Гулак, крім того, написав статтю “Про народну творчість тюркських іногородців”.

Останні роки свого життя як професор Азербайджанського університету – з 1919 року – провів у Баку відомий кавказознавець, українець за походженням, Лев Лопатинський (1842–1922). За його редакцією вийшло 25 томів “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа”. Він займався переважно кабардинською і кумикською мовами, але у своїх дослідженнях не раз звертався і до мови азербайджанської [Памяти Л. Г. Лопатинского... 1925, 371–372].

А відомий знавець запорозького козацтва акад. Д. Яворницький у 1893 р. видав у Ташкенті “Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях” (200 сторінок). Він побував у Центральній Азії теж не по своїй волі.

Наприкінці XIX ст. на наукову арену виступив наш найвідоміший сходознавець світового масштабу акад. А. Ю. Кримський (1871–1942). Вже тоді він присвятив чимало уваги Нізамі. Перша його робота про славетного азербайджанця з'явилася в Енциклопедичному словникові Брокгауза і Єфрона у 1897 році, а потім він писав про нього у всіх своїх “Історіях Персії та її літератури”.

У 1930 році виходить праця А. Кримського “Тюрки, їх мови та літератури”, випуск 2, присвячений якраз мовам. Ця робота була своєрідним продовженням і розвитком його розлогої статті “Турецкие наречия и литературы” в словникові Брокгауза і Єфрона (т. 34), що вийшов 1902 року [Кримський 2010]. У своїх дореволюційних працях А. Кримський виступав проти “обрусительської” політики царського уряду, проти намагань тримати мусульманські народи Росії в темряві неучтва. Про це йдеться, зокрема, в його статті “Школа, освіченість і література у російських мусульман”, що з'явилася в “Этнографическом обозрениі” у 1904 році. Величезну ерудицію, бездоганне володіння неосяжним історичним матеріалом-джерелами продемонстрував А. Кримський у двох своїх дослідженнях з історії давнього Азербайджану: “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана, (классической Албании), (Кабала)” і “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) (Шеки)”. Ці праці змогли побачити світ завдяки тому, що вони були опубліковані поза межами України [Крымский 1934; 1938].

У зв'язку з ювілеєм Нізамі Азербайджанський філіал АН СРСР замовив А. Кримському роботу про великого сина азербайджанського народу. Академіка якраз частково реабілітували і дали змогу нормально працювати. Хоча йому було важко і ніколи, він все ж таки погодився і перед самим початком війни надіслав рукопис у Баку, завдяки чому він зберігся, бо інакше міг би згинати під час воєнної завірюхи або під час арешту невдовзі. Війна, арешт і смерть академіка Кримського в тюрмі перешкодили публікації

підготовленої ним унікальної праці. У повоєнні роки вийшла у світ тільки перша глава заголовком “Низами и его изучение” у збірці “Низами Гянджеви” (Баку, 1947), і то в скороченому вигляді і з грубими друкарськими помилками, “не присущими трудам всегда дотошного А. Е. Крымского”, як зазначав пізніше азербайджанський вчений Газанфар Алієв [Алиев 1981]. Книга вийшла повністю тільки 1981 року в Баку і дістала високі оцінки як в СРСР, так і за кордоном.

До вивчення тюркських народів до революції докладав зусилля також такий пов’язаний з Україною вчений, як Ф. А. Щербина (1849–1936), який з 1896-го по 1903 рік керував експедицією для вивчення степових областей Казахстану. Десятитомне зібрання матеріалів експедиції від його імені виходило в Санкт-Петербурзі з 1898-го по 1909 рік і було нагороджене золотою медаллю Російського географічного товариства. Йому належать також значна праця “Киргизская народность в местах крестьянских переселений” (1905) і цілий ряд розвідок про народи Північного Кавказу [Сходознавство і візантологія... 2011, 249–250].

Відомий мандрівник, дослідник Сибіру та Алтаю, відкривач тангутських текстів П. Козлов у 1928 році був обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН), мабуть, за допомогу в збереженні заповідника Асканія-Нова. Великий внесок у вивчення Центральної Азії зробив майбутній президент ВУАН В. І. Липський. Його дослідження регіону Центральної Азії здобули визнання ще в дореволюційні роки. Про його наукові здобутки автори статті пишуть так: «Загальні наслідки досліджень рослинного світу Середньої Азії В. І. Липський виклав у великих ґрунтовних монографіях – “Матеріали для вивчення флори Середньої Азії” в трьох випусках (1900, 1909, 1910 рр. загальним обсягом 894 с.), “Флора Средней Азии, т. е. русского Туркестана и ханств Бухары и Хивы” також у трьох частинах (1902, 1903, 1905 рр. загальним обсягом 833 с.) та “Горная Бухара” (1902–1905 рр.), чудово ілюстрованих рисунками і оригінальними фотографіями» [Аксіоми для нащадків... 1992, 365]. За дослідження Гісарського хребта, пишуть автори, В. І. Липському Російським географічним товариством була присуджена премія ім. М. М. Пржевальського. Цікаво, чи пам’ятають про його внесок у вивчення їхнього краю у братніх республіках, як колись казали, Центральної Азії?

У період короткої передишки для українства в 1920-ті роки почали налагоджуватися і стосунки з народами Сходу. У цьому активну роль відігравали вчені-вихідці з України, які волею обставин опинилися в Азербайджані і працювали в Азербайджанському університеті. Важливу роль відіграв О. В. Багрій (1874–1949), автор цікавої розвідки “Шевченко і Схід”, що з’явилася в Баку 1929 року. За його редакцією наприкінці 1920-х років вийшла в Харкові збірка оповідань азербайджанських письменників зі вступною статтею під назвою “Азербайджанська література (загальний нарис)” Х. Зейналли. Азербайджанський університет, що створювався в Баку, надіслав запрошення долучитися до цієї справи кільком українським фахівцям, у тому числі Н. Полонській (Василенко), яка не змогла відгукнутися позитивно. А молодий мистецтвознавець В. М. Зуммер (1885–1970) погодився і розгорнув у Баку активну дослідницьку та педагогічну роботу [Циганкова 2005]. Слід особливо відзначити його важливий внесок у вивчення культури Азербайджану і взагалі мистецтва народів мусульманського Сходу. У 1920-ті роки він був професором Азербайджанського університету, а разом з тим активним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) та членом Комісії для вивчення історії Близького Сходу, у складі української делегації відвідав Туреччину, де плідно працював, збираючи матеріал для своїх досліджень.

В. М. Зуммер є автором багатьох досліджень з орієнтального мистецтвознавства, серед яких назвемо такі, як “Стилі східної мініатюри” (1927), “Турецькі музеї” (1929), “Про мистецтво турецьких народів (вступні уваги та програма)” (1928), “Азербайджанські кахлі (Пір-Ханека і Аксадам-Баба в Барді)” (1928), “Мистецтво турків-Азері. Історичний нарис” (1928), “Основні риси мистецтва турецьких народів” (1930) та ін. Таким

чином, вчений досить активно входив у коло серйозних фахівців з питань мусульманського мистецтва.

Розгортаючи в ті роки свою роботу, видавництво Української радянської енциклопедії (УРЕ) вирішило створити українсько-азербайджанський, українсько-вірменський і українсько-грузинський словники. У 1932 році було надіслано делегацію на Кавказ, яка провела відповідну роз'яснювальну роботу і попросила сприяння. “Закавказькі організації гаряче підтримали ініціативу УРЕ”, – пише А. П. Ковалівський. І далі зазначає: “Отже, взимку 1932–1933 р. азербайджансько-український словник з фразеологією на картках був закінчений” [Ковалівський 1961]. У такому ж стані були й інші два словники.

Нові можливості для вивчення життя тюркських народів відкрилися після революційних зрушень у Росії 1917 р., особливо в період т. зв. “українізації”. Велику роль відіграли ідеї М. Хвильового про “азіатський ренесанс”, хоч вони й були замішані на утопії про світову революцію. Значний поштовх для свого розвитку дістало сходознавство. У цей час було засновано ВУНАС із філіями в Києві та Одесі, створено Курси сходознавства, які згодом перетворилися на Харківський державний технікум сходознавства та східних мов. Слід відзначити, що в його навчальних планах, крім відомих “класичних мов” Сходу, фігурували періодично також мови народів СРСР: туркменська, таджицька, узбецька. Слухачі направлялися на стажування до республік Центральної Азії. Зв'язки з Туреччиною, Іраном, арабським світом в умовах влади більшовиків були неможливі. Біля початків наукового сходознавства в Харкові стояли такі видатні українські сходознавці, як А. Ковалівський, В. Дубровський, П. Ріттер. Відомий пізніше археолог М. І. Вязьмітіна в складі експедицій АН СРСР працювала на розкопках у Центральній Азії й інформувала про це громадськість України через журнал “Східний світ” [Вязьмітіна 1929].

Відомо, що початок 1930-х років був початком розгрому українського сходознавства, наслідки якого не подолано й досі. Цей розгром розкидав наших вчених по світах, багато з них переховувалися на непомітних посадах у Центральній Азії чи на Кавказі, але, як правило, намагалися продовжувати дослідницьку роботу. Так, на засланні в Мордовії А. П. Ковалівський розробляв питання давньої історії чувашів, результати його досліджень побачили світ вже після війни. В. М. Зуммер після таборів був зачепився в Ташкенті, потім у Баку, К. Берладіна – в Осетії, а Д. Гордєєв продовжував свою дослідницьку роботу в Грузії, працюючи то в школах, то на маленьких посадах.

У післявоєнні роки, коли тюркологія перебувала в занепаді, обіцяв вирости у серйозного азербайджанознавця відомий дисидент Валерій Марченко, якого судили за “подвійний націоналізм”: український і азербайджанський. У вирокі значилося, що В. Марченка притягнуто “по обвиненію по ст. 62, ч. 1 УК УСССР, ст. 63, ч. 1 Азербайджанской ССР” [Кочубей 1992; 1992а]. Він помер у в'язничній лікарні. Тюркськими народами України успішно займався відомий вчений О. М. Гаркавець, який нині робить внесок у казахстанську науку. Звичайно, до тюркологічних матеріалів у своїх дослідженнях зверталися багато українських сходознавців, такі як Р. В. Болдирев, Л. В. Грицик, Я. Р. Дашкевич, В. А. Бушаков, О. І. Галенко, І. М. Дрига, Ф. Туранли та інші. У діаспорі честь української тюркології відстоювали О. Прицак, В. Дубровський, Є. Завалинський, М. Ждан. Розгортається науково-дослідницька робота в інституціях Криму.

Умови СРСР не дозволили реалізувати потенціал зв'язків українського народу з тюркськими народами для взаємного ознайомлення з наукою і культурою один одного. В Україні сходознавчі студії, в тому числі тюркологічні, в певній мірі відновилися тільки після повернення на батьківщину сходознавця зі світовим ім'ям Омеляна Прицака і створення в структурі АН Інституту сходознавства, якому було надано ім'я А. Ю. Кримського. На жаль, тюркським народам колишнього СРСР уваги приділяється, як на нашу думку, мало. Спорадично з'являються окремі статті, розвідки; не враховують таке поле діяльності, як колишній радянський Схід. Українські вчені повинні надолужувати прогаяне та активно включати в плани своїх дослідницьких праць відповідну тематику.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці.** Зб. нарисів. Львів, 1992.
- Алиев Газанфар.* Вступление // Крымский А. Е. **Низами и его современники.** Баку, 1981.
- Вязьмитіна М.* По містах Туркестану // **Східний світ**, 1929, № 3 (9).
- Ковалівський А. П.* **Антологія літератур Сходу.** Харків, 1961.
- Кочубей Ю.* Азербайджан нашел в нем друга (Памяти Валерия Марченко) // **Бакинский рабочий** (Баку), 29.09.1992.
- Кочубей Ю.* За подвійний націоналізм (Пам'яті Валерія Марченка) // **Літературна Україна**, 3.12.1992а.
- Крымский А. Е.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана, (классической Албании), (Кабала) // **Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882–1932.** Ленинград, 1934.
- Крымский А. Е.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) (Шеки) // **Памяти акад. Н. Я. Марра (1864–1934).** Москва – Ленинград, 1938.
- Кримський А. Ю.* **Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах.** Т. III (тюркологія). Київ, 2010.
- Марченко В.* Микола Гулак // Марченко В. **Творчість і життя.** Київ, 2001.
- Памяти Л. Г. Лопатинского (Некролог) // **Известия Азербайджанского государственного университета им. В. И. Ленина.** Общественные науки. Т. 4–5. Баку, 1925.
- Сходознавство і візантологія в Україні в іменах.** Біобібліографічний словник. Київ, 2011.
- Циганкова Е. Г.* В. М. Зуммер (1885–1970) // Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г. **Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. XX ст. В. М. Зуммер (1885–1970).** Київ, 2005.

А. М. Лямець

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕК БЛИЗЬКОГО СХОДУ: ІСТОРИОГРАФІЯ

Дослідження комплектування фондів бібліотек Близького Сходу українськими дослідниками проводилося несистемно. Серед дотичних робіт слід звернути увагу на дисертаційне дослідження старшого наукового співробітника НБУВ, кандидата історичних наук Л. М. Дем'янюк [Дем'янюк 2011, 10–11], присвячене вивченню історії та сучасним тенденціям розвитку бібліотечної справи Ісламської Республіки Іран. Авторка зазначає, що іранські дослідники торкалися проблеми вивчення формування фондів. Слід також відзначити, що, розглядаючи бібліотечну справу епохи Сасанідів, Л. М. Дем'янюк цитує А. Тафазолли [Тафазолли 2008] щодо двох важливих якостей правителя Хосрова I: “Найвеличнішою і найкращою прикрасою, яка підносить правління будь-якого царя, є визнання Бога і повага до науки і знань, поклоніння їм і наслідування їм” [Дем'янюк 2011, 40–41]. Ці дві складові: віра в Бога та повага до знань – властиві і для ісламської арабської філософії, яка знайшла своє відображення також і в бібліотечній справі. Віру в Бога розглядаємо як аспект, який передував утворенню в арабських бібліотеках колекцій книг з ісламу. Повагу до знань аналізуємо як рушійну силу не тільки для утворення бібліотек, а й для подальшого поповнення їхніх фондів (одна з першопричин визнання комплектування як необхідного процесу пошуку нової інформації). Л. М. Дем'янюк також звертає увагу на аспекти організації документів Сасанідської держави, що мають паралелі з сучасними системами ОП: “Щоразу, як Сасанідський шах видавав указ, спеціальний секретар (девірбаз) записував указ на папері у присутності шаха; інший службовець реєстрував його в окремому списку. Наприкінці кожного місяця список впорядковувався статично, скріплювався печаткою правителя і лише потім подавався до шахиншахської бібліотеки-архіву” [Дем'янюк 2011, 43–44]. Таким чином, здійснювався один з принципів ОП: збирання певного типу документів, які підлягають обов'язковому збереженню.

Л. М. Дем'янюк зауважує, що давні іранські бібліотеки, а також бібліотеки періоду посилення впливу ісламу за функціональними ознаками більш тяжіли до збереження фондів, аніж до обслуговування читачів. Власне моделювання фондів відбувалося залежно від уподобань еліти та правителів, тому і комплектування (на той час джерелами комплектування виступали в основному закупівлі та дари) не мало системи, як б була пов'язана з системами забезпечення читацької аудиторії необхідною інформацією. Однак ця тенденція змінюється з появою та урізноманітненням освітніх і духовних установ. Слід підкреслити, що ці твердження є слушними і для арабських бібліотек.

Робота Л. М. Дем'янюк, незважаючи на історичну спрямованість, є дуже актуальною для дослідників книгознавців та бібліотекознавців. При зіставленні інформації з різних частин дисертаційного дослідження можна зробити висновки про комплектування іранських бібліотек. Крім того, в дослідженні є й безпосередня інформація щодо комплектування фондів: “Починаючи з 1973 р. всі витрати на закупівлю, передплату книг та періодичних видань, будівництво бібліотечних приміщень, придбання бібліотечного устаткування, виплату заробітної платні бібліотечним працівникам, проведення курсів підвищення кваліфікації, надання бібліотечних послуг фінансує Міністерство

культури та мистецтва...” [Дем’янюк 2011, 93–94]. Таким чином, ми одразу дізнаємося про джерело фінансування закупівель та передплати періодики в публічних бібліотеках Ірану в 1973 р. У роботі також згадуються дослідники комплектування фондів іранських бібліотек, зокрема проаналізована робота А. Сінаї “Маджмусезі дар кетабханеха” (“Комплектування фондів у бібліотеках” (2006 р.)) [Дем’янюк 2011, 135–136], І. Саби “Шівейе бахрегрі аз кетабхане ва манабейе ан” (“Спосіб користування бібліотекою та її фондами” (2002 р.)) [Дем’янюк 2011, 135]. Згідно з поглядами Л. М. Дем’янюк, А. Сінаї дав характеристику книжковому ринку Ісламської Республіки Іран, виокремив його особливості, розкрив роль іранських та міжнародних книжкових виставок-ярмарків у формуванні фондів. У свою чергу, І. Саби наголошував, що бібліотека повинна постійно здійснювати наукове формування бібліотечного фонду відповідно до свого статусу та враховуючи читацькі запити [Дем’янюк 2011, 135–136]. Ще раз треба відзначити інформативність та актуальність цієї дисертації.

Дослідження, дотичні до вивчення формування та комплектування фондів бібліотек Близького Сходу, ми можемо знайти і на теренах країн СНД. Зокрема, аналізом історії, сучасного стану та основних проблем розвитку національних бібліотек арабських країн займався А. М. Муханна [Муханна 1984]. Ним були досліджені національні бібліотеки Єгипту, Алжиру, Іраку. Окремий підпункт його дисертаційного дослідження присвячений проблемам національних бібліотек арабських країн у сфері комплектування у зв’язку з необхідністю створення сукупного національного фонду документів суспільного користування [Муханна 1984, 123–142]. Однією з ідей А. М. Муханни є твердження щодо системного підходу до комплектування, враховуючи координацію між службами документації, національними бібліотеками та архівами в інформаційній інфраструктурі. Особливий акцент дослідник робить на необхідності запровадження в країнах арабського регіону національних бібліотек, які, власне, і мають традиційні функції збирання та зберігання всіх видів друкованих матеріалів, що видаються (розглядається період 1974–1984 рр., коли в Бахреїні, Джибуті, Об’єднаних Арабських Еміратах, Омані, Сомалі не було національних бібліотек).

А. М. Муханна наголошує на тому, що національні бібліотеки арабських країн можуть виконувати свої функції тільки в тому випадку, якщо їм надано право комплектувати фонди за законом про обов’язковий примірник (ОП): “В настоящее время из 15 арабских государств, имеющих НБ или библиотеки, выполняющие их функции, такого рода законы действуют в 10. В законодательном порядке обязательный экземпляр получают НБ и библиотеки, выполняющие их функции, в Египте (с 1881 г.), Марокко (НБ в г. Арибате – с 1923 г.), Тунисе (с 1986 г.), Ливане (с 1941 г.), Сирии (с 1949 г.), Алжире (с 1956 г.), Ираке (с 1966 г.), Судане (с 1966 г.), Кувейте (с 1972 г.)” [Муханна 1984, 125–126].

У дисертації А. М. Муханни ми можемо простежити особливості комплектування національних бібліотек Близького Сходу за період приблизно від 1964 р. до 1984-го. Зокрема, ці особливості стосуються ОП: “Вкладчики (авторы или типографии, в Алжире – типографии и издательства) передают обязательный экземпляр в одно из министерств страны, чаще всего в Министерство информации, которое и распределяет его по библиотекам, в частности направляет определенное законом число обязательных экземпляров в НБ. В Сирии, например, в соответствии с актом печати № 53 1949 г. авторы или издатели для получения разрешения на выпуск в свет готовящегося к выпуску издания обязаны направить два его экземпляра в Министерство информации, осуществляющее цензурный контроль за печатью. Кроме того, один экземпляр направляется ими в Министерство культуры и национальной ориентации, ведущее библиографический учет издаваемой в стране печатной продукции” [Муханна 1984, 126–127]. Слід відзначити, що направлення ОП спочатку до відповідального міністерства, а потім до НБ тільки уповільнювало комплектування фондів НБ (уповільнювало надходження до національної бібліотеки літератури за джерелом “обов’язковий примірник”). Крім того, витрачалися зайвий час та кошти на пересилку.

Незважаючи на те що дисертація А. М. Муханни містить досить застарілу інформацію (1984 р.), все ж при детальному її вивченні можна зробити актуальні висновки. Зокрема, дослідник констатує, що в арабських країнах кількість ОП коливається від 2 до 6 (в Єгипті – 5 примірників, в Алжирі – 4 примірники від видавництв і 1 від друкарні, в Сирії – 2 примірники, причому Національна бібліотека отримує вітчизняні періодичні видання, статистичні бюлетені, а бібліотека Аз-Захірія – всі інші види видань) [Муханна 1984, 127–128]. Таким чином, ми можемо простежити декілька причин неефективності систем ОП в арабських країнах. По-перше, значна кількість ОП не тільки ускладнює інфраструктуру системи, а й потребує додаткової координації, якщо всі вони розподіляються по різних установах. Крім того, раціональним числом примірників для депонування є 2 або 3, їхня більша кількість впливає як додаткове навантаження на видавців, яким фінансово не вигідно безкоштовно передавати великі партії продукції. Крім того, вони мають віддавати додаткові кошти на пересилку літератури до міністерств та бібліотек. І ще одною проблемою, як зазначає Муханна, є посередництво міністерств інформації між видавцями та національною бібліотекою [Муханна 1984, 127–128]. Це уповільнює роботу національної бібліотеки з депонування, зумовлює більші поштові витрати і, врешті-решт, знижує ефективність усієї системи ОП.

Умовною датою появи наукової літератури про комплектування наукових та публічних бібліотек на Близькому Сході можна вважати закінчення Другої світової війни. Ці дослідження також тісно пов'язані з появою національних бібліотек в арабських країнах та впорядкуванням інформаційної інфраструктури.

Комплектування фондів бібліотек Близького Сходу вивчалось багатьма арабськими дослідниками. Серед них – М. Салямаг [Салямаг 1997] (вважає, що аналіз комплектування слід розпочинати з визначення бібліотечного фонду, а також розглядає забезпечення бібліотечними ресурсами з позицій обслуговування), Г. Ан-Наваясат [Ан-Наваясат 2000] (розглядає комплектування з точки зору розвитку фондів бібліотек та інформаційних центрів), І. Амін [Амін 1980] (вивчав комплектування як складову бібліотечних процесів), М. Насар [Насар 2003] (висвітлив формування та розвиток фондів як цілісну систему “спеціалізована установа – адаптований до установи бібліотечний фонд”), М. Атім [Атім 1986] (досліджував політику формування фондів та технічні процеси, пов'язані з їхньою реалізацією), Х. Абабадат [Абабадат 1996] (на його думку, комплектування та розвиток бібліотечних фондів слід розпочинати з аналізу інформаційних джерел), А. Ан-Нджадаві [Ан-Нджадаві 1982] (аналізував “тазвід” у рамках курсу вступу до бібліотекознавства та інформаційної науки), М. Бактут [Бактут 2002] (досліджував розвиток фондів у бібліотеках гуманітарного та суспільного факультетів Університету Танта (Єгипет)) та ін.

Н. Мутавалія [Мутавалія 2002], спираючись на погляд американської дослідниці Е. Футас, вважав бібліотечний фонд головним характеризуючим елементом, що визначає статус бібліотеки та її індивідуальні риси. Відповідно, розвиток фондів він розглядав як програму забезпечення бібліотечного фонду матеріалами з урахуванням поточних та майбутніх потреб.

З історичної точки зору досліджував “тазвід”¹ Ш. Халіфа [Халіфа]. Він розумів комплектування як процедуру (операцію) відбору матеріалів з різних джерел та приєднання того, що було отримано з інформаційного простору, до бібліотечних фондів, які накопичувались роками. Ця діяльність мала відбуватися відповідно до політики (профілю), яку бібліотека встановлює сама для себе. Ш. Халіфа наголошував, що з самого початку появи бібліотек процедура комплектування вважалася основною, забезпечувала існування книгосховищ, сприяла розвитку та зростанню книгозбірень. На його думку, з епохи раннього Середньовіччя до системи комплектування додаються закупівлі та дари як від авторів, так і від власників індивідуальних бібліотек.

Ш. Халіфа відзначився не тільки історичними дослідженнями. Його перу належать роботи з вивчення теоретичних засад комплектування єгипетських бібліотек, зокрема

відбору матеріалів [Халіфа, 63–64]. Він є одним з дослідників відбору літератури до бібліотек університетів, інститутів та коледжів. Дослідник значно розширив цю тематику, став помітним теоретиком з комплектування фондів. Залучав до своїх досліджень здобутки зарубіжних вчених, зокрема М. Каргер, В. Бонка, О. Хампрі, П. Бікслера та ін. Розглядав бібліотеки коледжів та інститутів з точки зору їхнього співвідношення з навчальними планами, кількістю студентів, кількістю років навчання. Вважав, що комплектування цих бібліотек служить одному завданню – забезпеченню необхідною літературою груп випускників середніх шкіл, які вступили до навчального закладу. Серед його основних ідей можна виділити: порівняння бібліотек коледжів та інститутів зі шкільними бібліотеками (вважав їхні механізми комплектування фондів схожими), формування уявлень про єдність професійних уподобань студентів (звідси залежність бібліотеки від певної тематичної моделі), акцент на більшу однорідність читацької аудиторії інституту (коледжу) в порівнянні з аудиторією публічних бібліотек (виділив умовне місце інститутських бібліотек між публічними та шкільними, відповідно визначив наслідки, які стосувалися відбору матеріалів до фондів).

Ю. Абду ль-Мааті [Абду ль-Мааті 1995] вважав “амаліййту ттазві:д”² реалізацією та подальшим процесом отримання інформаційних ресурсів і здійснення доступу до них. Причому всі ці процеси і процедури мають бути формально утверджені бібліотекою за-далегідь. На думку Ю. Абду ль-Мааті, отримання інформаційних ресурсів обов’язково має проходити стадію відбору. Він вважає, що “тазві:д” не має обмежуватися тільки відібраними ресурсами з таких джерел, як дари, обмін, спільні закупівлі³. Бібліотека також має здійснювати самостійні закупівлі літератури. Ю. Абду ль-Мааті висвітлив багато теоретичних моментів комплектування, в тому числі йому належить ідея формування спеціальної таблиці “Процеси (кроки) формування та розвитку бібліотечних фондів”, яка складається з 6 основних процедур:

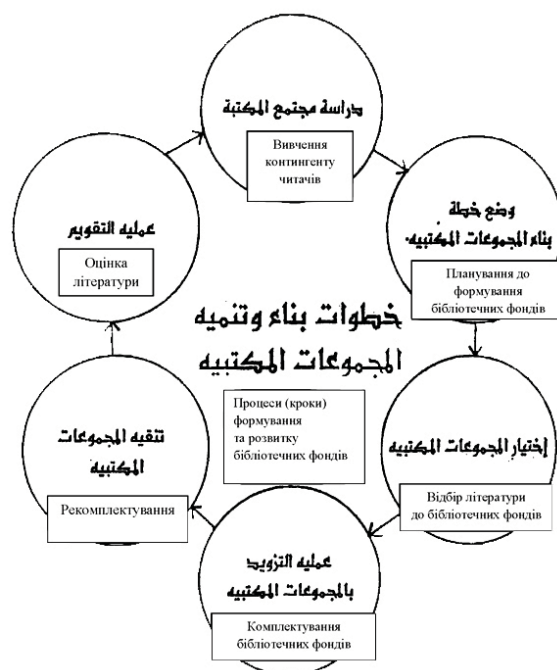
1. Вивчення контингенту читачів (Дірасату муджтамаі ль-мактабаті).
2. Оцінка літератури (Амаліййату таквім).
3. Реконструювання (Танкиййат).
4. Комплектування бібліотечних фондів (Амаліййату т-тазвід).
5. Відбір літератури до бібліотечних фондів (Іхтіяр).
6. Планування до формування бібліотечних фондів (Вадау хататі бінаі ль-маджмауті ль-мактабіййаті).

Співвідношення цих елементів можна побачити в таблиці 1 [Абду ль-Мааті 1995]. Ю. Абду ль-Мааті наголошував, що процеси (кроки) формування та розвитку бібліотечних фондів є послідовними і утворюють замкнене коло, в якому ці процедури кожен раз повторюються. Цикл продовжується так довго, як це передбачено в довгостроковому плануванні бібліотечного фонду. Відповідно до цієї ідеї вчений особливо наголошував на тісному зв’язку контингенту читачів зі співробітниками бібліотеки при реалізації тих чи інших процесів, що відображені в таблиці.

Крім цього, Ю. Абду ль-Мааті відзначився значними досягненнями у сфері вивчення розвитку бібліотечних фондів [Абду ль-Мааті 2010], серед інших фахівців виділяється теоретичними підходами до роз’яснення матеріалу.

Сучасні напрями розвитку комплектування фондів арабських бібліотек вивчав М. Аль-Джанда [Аль-Джанда]. На його погляд, комунікаційна революція змінила більшість минулих інформаційних концепцій, які існували багато десятиліть і навіть століть. М. Аль-Джанда вважає мережу Інтернет одним з найважливіших інструментів передачі інформації, який трансформував концепції та функції арабських бібліотек стосовно читацької аудиторії. Його наукові дослідження ґрунтуються на нових підходах до комплектування фондів з використанням Інтернету та його похідних. Вчений зазначає, що сучасна бібліотека є “конструктом”, який має включати не тільки фонди книг, а й довідкові та глянцеви видання.

Таблиця 1

М. Аль-Джанда визначає бібліотеку за її новими комунікаційними та мережевими функціями, акцентує увагу на внутрішньому та зовнішньому співробітництві з метою отримання інформаційних ресурсів. Однією з його ідей є наукове обґрунтування із застосуванням статистичних та емпіричних відомостей реалізації та експлуатації мережі Інтернет у сфері комплектування бібліотечних фондів. М. Аль-Джанда в цьому питанні особливу увагу звертає на визначення необхідних системних складових. Ці складові мають бути наявні в арабських бібліотеках і разом мають сформувати окреме електронне середовище (програму, мережу), яке буде використовуватися у сфері комплектування. Крім цього напряму досліджень, М. Аль-Джанда є автором книг із розвитку фондів, зокрема він проаналізував формування розвитку фондів у бібліотеці факультету (сектору) теоретичних та прикладних наук Університету Мануфія (Єгипет) [Аль-Джанда 1997].

Г. Джабар [Джабар] розглядав комплектування крізь призму університетських арабських бібліотек. З його погляду, “тазвід” являє собою процес раціонального відбору найкращих матеріалів для читачів у рамках бюджету, який часто стає вирішальним фактором. На думку Г. Джабара, комплектування бібліотечних фондів має свої закономірності та особливості, зокрема на перше місце виходять цілі, пов’язані з формуванням фондів. У “тазвіді” він виділяє такі три основні складові:

1. Власне комплектування: закупівлі, дари, ОП та ін. (Тазвід).
2. Організація інформації (Танзім).
3. Поширення (розподіл) інформації (по фондах).

Розвиток фондів з точки зору функцій та організації відділів комплектування аналізує А. Омар [Омар 2001]. На його думку, відділ комплектування слід досліджувати за такою послідовністю:

- 1) політика закупівель (ас-сійасату ш-шіраййату);
- 2) основні функції підрозділу комплектування (аль-вазаіфу ль-асасіййату лікісмї т-тазвід);
- 3) організація підрозділу комплектування, його зв’язки з іншими підрозділами (танзіму кісмї т-тазвіді, ваалякатугу біль-аксамї ль-ухра);
- 4) персонал підрозділу комплектування (мувазафу кісмї т-тазвід).

На основі досліджень університетських та дослідних бібліотек А. Омар зробив висновки щодо необхідності виявлення спеціальної політики закупівель для підрозділів комплектування фондів. Він висвітлив чотири ознаки, які мали виділити серед великої кількості бібліотек саме ті, які потребують такої програми закупівель. Серед цих ознак:

1. Бібліотека отримує книги, періодику та інші матеріали і забезпечує доступ читачів до них. Також бібліотека узгоджує комплектування фондів з потребами студентів, вишів, науково-дослідних установ.

2. Бібліотека має фонди і забезпечує доступ читачів до книг та інших матеріалів. Узгоджує комплектування з розвитком та змінами навчального плану або тенденціями наукових досліджень.

3. Бібліотека має фонди та забезпечує доступ читачів до кожного друкованого або рукописного видання, що може бути зареєстроване як культурна пам'ятка або народне надбання. Бібліотека пов'язана з будь-якими навчальними планами або дослідними програмами.

4. Бібліотека має історичні фонди або фонди, які розкривають історію або розвиток університету. Доступ до цих історичних матеріалів може здійснюватися шляхом абонементу, якщо це можливо згідно з правилами користування бібліотекою.

А. Омар також розглядав підрозділ комплектування фондів як систему, яка має у своєму складі елементи, прямо не пов'язані з існуючими фондами, і розвивав ідеї щодо зменшення ролі акумуляції матеріалів і збільшення ролі раціональних закупівель з урахуванням інтересів читачів. Слід звернути особливу увагу на те, що А. Омар є визнаним вченим арабського світу, професором, доктором наук за спеціальністю "бібліотеки", автором понад 50 наукових праць з арабського книгознавства та бібліотекознавства [Професор доктор Ахмад Анвар Омар...]. Його багаторічний досвід роботи⁴ та різнопланові дослідження дозволили вченому чудово орієнтуватися в усіх напрямках бібліотечної роботи, викладати спеціальні дисципліни та курси. Наукові зацікавлення А. Омара є визначними та численними: комплектування фондів, вивчення систем видачі книг, вивчення систем замовлення книг у бібліотеках, аналіз підготовки бібліографічної інформації, професійна підготовка бібліотекарів, визначення поняття, видів та сфер використання бібліографій та ін.

Подібно до А. Омара підрозділ комплектування фондів бібліотеки вивчав Х. Саліх абду Ллаг [Саліх абду Ллаг 1999, 9–10]. У визначенні терміна "тазвід" він користувався ідеями С. Форда [Ford 1973, XII]. Вважав комплектування послідовністю технічних процесів, основною метою яких є отримання (накопичення) різного роду інформації шляхом дарів, закупівель, обміну та як ОП. Визнавав необхідність існування політики відбору, оцінки та виключення з фонду застарілих або неактуальних матеріалів. На відміну від А. Анвара, розглядав відділи комплектування як великих, так і малих бібліотек, саме у світлі розміру бібліотеки визначив важливі закономірності та залежності. На думку Х. Саліха абду Ллага, тазвід невеликих бібліотек вміщає в себе всі інші технічні процеси, тобто один чи два бібліотекарі самостійно відбирають ресурси, готують замовлення, здійснюють оплати рахунків за передплату та ін. Його ідеї мали актуальну спрямованість, зокрема він визначив місце відділу комплектування в середніх та великих бібліотеках, для великих бібліотек представив можливі підвідділи (сектори, блоки), підкреслив важливість та описав процеси, які в них проходять. На відміну від інших науковців та дослідників, звернув увагу на закупівлю та модернізацію інструментарію для відбору літератури (закупівля бібліографій, відбір каталогів видавців та ін.).

Комплектування фондів арабських бібліотек з позицій термінології розглядав М. Аляян [Аляян 2000]. Він відзначав певну тризначність терміна "тазвід". Згідно з його дослідженнями першим значенням слова "тазвід" є "створення споживання" або "предмет споживання", іншими варіантами значень є "прийняття споживання", "збільшення або зростання споживання". Відзначаючи втрату очевидних значень терміна, М. Аляян схилився до різнобічних його трактувань. Зокрема, розглядав "тазвід" як про-

цес, що сконцентрований на накопиченні книг та інших матеріалів у бібліотечних фондах (аналіз трактування С. Форда). Представляв комплектування як бібліотечний процес, що реалізує забезпечення необхідними прийнятними матеріалами бібліотек, враховуючи політику відбору (аналіз поглядів Е. Еванса). Вважав “тазвід” системою бібліотечних підрозділів, основними завданнями яких є замовлення й отримання книг та інших матеріалів, отримання літератури шляхом дарів та обміну (розглядав трактування Л. Харрода).

М. Аляян відзначився як вчений, який досліджував не тільки “тазвід”, а й цілу низку питань, пов’язаних із джерелами інформації [Аляян 2000, 72–73]. Користуючись поглядами таких дослідників, як А. Гамашрі та М. Атім, він сформулював рекомендації щодо оцінки книг у фондах, відповідно частина з них могла бути використана для організації закупівель та ін. процесів комплектування. Всебічну оцінку книги М. Аляян представляв як роботу, що мала складатися з трьох основних етапів: 1) визначення авторства та інтелектуальної відповідальності; 2) тематична оцінка, оцінка змісту та структури книги; 3) фізичний стан та ціна книги. Його методика проведення експертизи видання відзначається особливим підходом. Тобто експерт, маючи при собі інструкцію з низкою чітко визначених питань до кожного з основних етапів оцінки, ставив собі ці питання і відповідав на них щодо кожного конкретного видання. Питання були сформульовані на зразок: “Чи є зазначена особа автором видання та спеціалістом у зазначеній сфері знань?”, “Який досвід, кваліфікація або вчений ступінь автора?”, “Яким є ступінь відповідальності автора (чи є співавтори)?”, “Яким є стиль письма та рівень мови автора?” та ін. Таким чином, М. Аляян зробив значний внесок у вивчення різних процесів комплектування фондів, є автором багатьох наукових робіт.

Розвиток фондів та комплектування шкільних бібліотек вивчав Х. Абду Шшафа [Абду Шшафа 1997, 207–208]. На його думку, комплектування фондів шкільної бібліотеки вимагає реалізації технічних процесів, які потребують високої чіткості виконання, а також спеціальних бібліотечних знань кожного етапу в постійній роботі, яка в ідеалі має продовжуватись безкінечно. Х. Абду Шшафа наголошує на регулярності цього виду діяльності; комплектування – це щоденна, щомісячна, щорічна праця. Вчений вважає, що комплектування фондів навчальних ресурсів шкільних бібліотек потребує системного підходу, а саме має поділятися на такі три основні складові:

- الشراء – (аш-шіра’у) закупівлі;
- التبادل – (ат-таба:далю) обмін;
- الاهداء – (аль-ігда:у) дари.

Х. Абду Шшафа зазначає, що кожне з цих трьох джерел комплектування має особливу важливість для шкільної бібліотеки. До цієї системи він також додає ще одну складову – міністерство освіти та навчання, яке також може забезпечувати необхідними навчальними ресурсами підрозділи комплектування (характерно для Єгипту). Дослідник звертає увагу на те, що навчальні матеріали можуть направлятися до шкільних бібліотек не тільки з міністерства, а й з інших центрів, зокрема Державного управління бібліотеками та Центру розвитку технологій. Загалом, його погляди щодо визначення поняття “тазвід” є досить класичними. Х. Абду Шшафа визначає комплектування фондів як забезпечення шкільних бібліотек необхідними бібліотечними ресурсами декількома шляхами: шляхом закупівель, дарів та обміну. Однією з особливостей його наукових розробок є дослідження “додаткових” джерел комплектування, таких як освітні управління та директорати, які можуть як надавати літературу шляхом дарів, так і рекомендувати для закупівель певні масиви навчальних матеріалів, найкращі навчальні посібники та підручники, керуючись суспільними та педагогічними принципами.

З точки зору загального бібліотекознавства та розвитку фондів розглядав “тазвід” Х. Касім [Касім 1990, 163–164]. На його думку, відділ (або сектор) розвитку фондів повинен реалізовувати три групи основних процесів. Причому перша група – спеціалізовані інтелектуальні процеси, друга група – процеси організації та управління, тре-

тя – циклічні письмові процеси. До першої групи він відносив процедури формування політики (інструкції, профілю) розвитку фондів, де наводились основні принципи роботи бібліотеки, профіль, вимоги до аудиторії читачів, визначалися відповідальні за відбір структури (підрозділи) та прописувалися стандарти (до відбору, обробки та ін.). До другої групи Х. Касім відносив фінансові завдання, бухгалтерський облік, адміністративні рішення, в тому числі щодо роботи на ринку друкованої продукції, організацію листування з партнерами. До третьої групи належать питання, пов'язані зі щоденною виконавчою роботою, що має регулярну повторюваність, зокрема маються на увазі листування, реєстрація надходжень, діловодство (зберігання та організація папок). Саме процеси цієї групи Х. Касім вважав найбільш прийнятними для автоматизації, особливо на ранніх етапах. Системний підхід вченого до вивчення комплектування та розвитку фондів відіграв помітну роль у подальшому розвитку арабської інформаційної науки. Х. Касім написав низку підручників зі вступу до книгознавства та бібліотекознавства, інформаційної науки [Касім 1995], розробив посібники з формування фондів [Касім 1988] та забезпечення бібліотек [Касім 1979]. Також він розглядав бібліотеки у світлі інформаційних систем, вважав, що кожен інформаційний об'єкт повинен мати у своїй структурі елемент, який має реалізовувати постачання документів (у контексті бібліотек цим елементом він вважав підрозділи комплектування).

Комплектування та розвиток фондів арабських бібліотек аналізувались не тільки окремими авторами, а й відображені в колективних працях. Зокрема, відділ бібліотек та технології навчання Університету Аль-Азхар зробив значний внесок у розробку цієї тематики, відділом опубліковані праці, присвячені основам відбору матеріалів та розвитку фондів [Лекції з основ відбору матеріалів та розвитку фондів... 2000, 69–70]. Колектив викладачів університету висвітлив не тільки термінологічні, а й основні теоретичні аспекти, пов'язані з комплектуванням. З термінологічної точки зору були висвітлені ідеї щодо походження слова “тазвід” від слова “зйа:дат” (الزيادة), що буквально означає “збільшення, підвищення”. Ними був визначений і сам термін “тазвід”, зокрема він розглядається як включення нових матеріалів, що можуть бути використані бібліотекою, до поточного бюджету з метою їхнього придбання. Основною метою цього процесу, вважають викладачі Аль-Азхару, є задоволення інформаційних потреб аудиторії читачів (міста або певного району). Крім того, одним з важливих завдань комплектування фондів, на їхню думку, є усунення недоліків поточного фонду. Окрім цих загальних засад, була висловлена ідея щодо побудови системи розвитку бібліотечного фонду, до якої були внесені такі процеси: тазвід (комплектування, придбання літератури), танзім (التنظيم), або організація фонду⁵, такїм (التقييم) – оцінка матеріалів, танкїйят або істіб'ад (التنقية, استبعاد) – “очищення фонду”, рекомлектування (вилучення застарілих або неактуальних видань) – та сїянат (الصيانة) – технічне обслуговування фонду.

Арабські дослідники вивчали не тільки цілісну систему комплектування фондів, а й окремі елементи цієї системи, зокрема відбір матеріалів. Аспектами відбору в бібліотеках займався М. Касім [Касім 1980]. Також відбір матеріалів до дитячих та шкільних бібліотек досліджував Х. Аль-Джавгара [Аль-Джавгара, 117–118]. Наголошуючи на потребі глибокої обізнаності у сфері розвитку та комплектування фондів, він радив звертати увагу на якість бюджету та його використання в бібліотеках. Х. Аль-Джавгара вважав, що відбір матеріалів однією людиною (бібліотекарем) буде обмеженим, і висловлював ідею формування спеціальної групи для відбору (експертизи) тої чи іншої літератури. Звертаючи увагу на сутність підходів до комплектування бібліотечних фондів, він прийшов до висновку щодо формування груп з постійних працівників бібліотеки, які мають брати участь у процесах відбору регулярно. Серед його думок кристалізувались ідеї щодо нагальної потреби набуття необхідного досвіду фахівцями, а також формування в них вміння у своїй роботі звертатися до різних думок та точок зору щодо відповідності книг, періодики та довідників потребам бібліотеки.

Окрім авторів, що вивчали “тазвід”, слід згадати науковців, які видавали наукові монографії, дотичні до тематики комплектування фондів. Наприклад, А. Кіндільджі [Кіндільджі 1999] вивчав використання інформаційних джерел у наукових дослідженнях. Зокрема він акцентував увагу на таких актуальних аспектах, як: використання можливостей бібліотеки в наукових дослідженнях [Кіндільджі 1999, 299–300], успішний пошук інформації, залежність джерел від типів досліджень (відповідно, мались на увазі фундаментальні, прикладні, документальні, експериментальні, академічні, неакадемічні та інші дослідження), відбір інформації та її аналіз, аналіз інформації та формування висновків, експертиза та критика джерел, інструментарій збору інформації, ефективність інструментарію збору інформації з точки зору зусиль, вартості засобів пошуку та ін. А. Кіндільджі звертає особливу увагу на той факт, що точність та об’єктивність при відборі джерел інформації підвищує цінність дослідження або дисертації, особливо якщо джерела обробляються кваліфікованим дослідником. Він представив чотири критерії, якими має керуватись науковець при роботі з джерелами [Кіндільджі 1999, 219–221], зокрема: 1) врахування відношень та об’єктивної тематичної схожості (сходження) між використаними джерелами та темою дослідження; 2) часова актуальність (сучасність) джерела та можливість оновлення (поновлення) інформації; 3) відповідальність автора за інформацію, що міститься в джерелі, врахування кваліфікації, популярності автора в тій чи іншій науковій сфері; 4) точність та вірогідність інформації в джерелі. Як бачимо, ці критерії також можуть бути використані і при відборі матеріалів до наукових бібліотек.

Окрім дотичних публікацій з розвитку та комплектування фондів, особливу увагу слід звернути на монографії, присвячені ісламській бібліотечній філософії, яка так чи інакше впливає на розуміння цілісної структури арабської бібліотеки та окремих її процесів. Одним з дослідників цього напрямку є Т. Шараф Ад-Дін [Шараф Ад-Дін 2001, 13–14]. На його думку, досліджуючи ісламські бібліотеки і вивчаючи наукові тексти про них, ми повертаємося до вивчення Корану та Сунни пророка Мухаммада. Як докази причетності Корану до формування бібліотек він наводить приклади з різних сур. Зокрема, наводиться уривок з 96 сури Корану “Аль-Аляк”⁶: “...Читай в ім’я Господа твого, який все створив, створив людину зі згустку крові. Читай, твій Господь найбагатший, який вчив за допомогою каляма⁷, вчив людей, які не мали знання”. Таким чином, розкривається нагальна потреба мусульман у читанні (а за логікою – і в організації бібліотек). Т. Шараф Ад-Дін також розглядає роль вчених (людей, що вивчали книги) в ісламі. Зокрема, він наводить уривок з 58 сури Корану “Аль-Муджаділа”⁸: “...Аллах звеличує тих (із двох), хто є вірним, і тих, хто має рівень вченого (вчений ступінь)”. Відповідно, цей уривок є доказом того, що кожен мусульманин, окрім віри, має тяжіти до вищих знань (а отже, вивчати книги). З 12 сури “Юсуф” Т. Шараф Ад-Дін наводить такий уривок: “...Насамперед є всезнання...”, що ще раз підтверджує цінність освіти та вивчення різнопланової літератури в ісламі. Аспект важливості релігійних та філософських книг також відображається в хадісах, переданих від Абу Хурайра⁹. Зокрема, Т. Шараф Ад-Дін наводить такий уривок з хадіса: “Якщо Аллах захоче зробити добро для когось, він подарує йому знання з релігії (віри)”. Розкривається також аспект пошуку інформації в ісламі, зокрема автор наводить вислови Ібн Маджа¹⁰ на підтримку Анаса ібн Маліка¹¹: “Пошук знань є обов’язковим для кожного мусульманина та кожної мусульманки”. Таким чином, Т. Шараф Ад-Дін є одним з дослідників ісламської бібліотечної філософії, окрім цього, він вивчав види бібліотек, їхню організацію, представив пояснювальні моделі процесів, що пов’язані з організацією бібліотек, описав роль бібліотек у соціальних комунікаціях.

¹ Комплектування, поставки (літератури).

² عملية التزويد – комплектування, поставки (літератури), син. до “ат-тазві:д”.

³ Наприклад, разом з навчальним закладом, до якого прикріплена бібліотека.

⁴ Остання посада – почесний професор Каїрського університету (до 1992 р.).

⁵ Організація фонду, на думку викладачів відділу бібліотек та технології навчання Університету Аль-Азгар, у свою чергу, поділяється на два процеси: тасніф (التصنيف; систематизація) та фаграсат (الفهرسة; каталогізація).

⁶ “Згусток крові”.

⁷ Тростинний стрижень із загостреним кінцем, який занурюється в чорнило.

⁸ “Сперечання”.

⁹ Абу Хурайра (603–681) – прибічник пророка Мухаммада (сахаб).

¹⁰ Ібн Маджа (824–887) – ісламський богослов, знавець хадісів.

¹¹ Анас ібн Малік (помер приблизно у 672 р.) – прибічник пророка Мухаммада.

ЛІТЕРАТУРА

Абабадат. Х. Джерела інформації: формування та розвиток бібліотечних фондів. Свей-лех, 1996.

Абду ль-Мааті Ю. Розвиток фондів в бібліотеках та інформаційних центрах. Александрія, 1995.

Абду ль-Мааті Ю. Формування та розвиток фондів в бібліотеках та інформаційних центрах на початку двадцять першого століття. Дару ль-Кутубі ль-Хадіс, 2010.

Абду Шшафа Х. Фонди джерел інформації в шкільній бібліотеці: формування, оцінка, розвиток. Каїр, 1997.

Аль-Джавгара Х. Бібліотеки для дітей та підлітків: бібліотечне обслуговування – технічні процеси – обладнання. Аль-Арабі ліль-Нашр ва т-Тавзії.

Аль-Джанда М. Формування розвитку фондів бібліотеки Університету Мануфія: факультет теоретичних та прикладних наук. Університет Мануфія: факультет літератури, 1997.

Аль-Джанда М. Мережа Інтернет та забезпечення арабських бібліотек інформаційними ресурсами [Електронний ресурс] / Університет Мануфія: факультет літератури: кафедра бібліотек. – Режим доступу: art.menofia.edu.eg/libsite/lib_dep/librarypublish/publishstaff/dr.elgandy/شبكة الانترنت والتزويد.pdf. – Загол. з титул. екрана. – Перевірено 27.02.13.

Аляян М. Джерела інформації: від епохи рукописів до епохи Інтернету. Дару ль-Фікрі ліль-Табааті ва н-Нашрі ва т-Тавзії: Йорданія: Амман, 2000.

Аляян М. Розвиток фондів бібліотеки (комплектування). Дару Сафаї ліль-Нашрі ва Тавзії – Амман, 2000.

Амін І. А. К. Бібліотечні процеси. Мосул, 1980.

Ан-Навайасат Г. А. Розвиток бібліотечних фондів в бібліотеках та інформаційних центрах. Амман, 2000.

Ан-Нджадаві А. Комплектування у “Вступі до бібліотекознавства та інформаційної науки” / Підготовлено групою авторів / Редактори Анвар Акуш та Садакі Дахбур. Амман, 1982.

Атім М. А. Запровадження наукового профілю та спеціальні технічні процеси для формування фондів. 1986. (Неопубліковані матеріали).

Бактут М. Формування фондів в бібліотеках кафедр гуманітарних та суспільних наук Університету Танта. Танта, 2002.

Дем’янюк Л. М. Історія та сучасні тенденції розвитку бібліотечної справи в Ірані: дис... канд. іст. наук: 27.00.03 / НАН України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011.

Джабар Г. Комплектування в університетській бібліотеці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.najah.edu/sites/default/files/ProvisioningNewsletter6.pdf>. – Загол. з титул. екрана. – Перевірено 3.03.13.

Касім М. та ін. Відбір бібліотечних матеріалів. Багдад, 1980.

Касім Х. Джерела інформації: дослідження проблем забезпечення в бібліотеках та центрах документації. Каїр, 1979.

Касім Х. Джерела інформації та розвиток фондів бібліотеки. 2 видання. Каїр, 1988.

Касім Х. Вступ до бібліотекознавства та інформаційної науки. Каїр, 1990.

Касім Х. Дослідження в інформаційній науці. 2 видання. Каїр, 1995.

Кіндільджі А. Наукові дослідження та використання інформаційних джерел. Амман, 1999.

Лекції з основ відбору матеріалів та розвитку фондів. Александрія, 2000.

Мутаваля Н. І. та ін. Останні тенденції в управлінні та розвитку фондів і інформаційних центрів. Каїр, 2002.

Муханна А. М. История, современное состояние и основные проблемы развития национальных библиотек арабских стран в свете концепций НАГИС: Дис. канд. пед. наук: 05.25.03 / Ленинградский государственный институт культуры им. Н. К. Крупской. Ленинград, 1984.

Насар М. А. Ф. Основи формування та розвитку фондів в центрах навчальних ресурсів. Каїр, 2003.

Омар А. Технічні процеси для наукових бібліотек: комплектування, облік, обслуговування. Дару н-Нагдаті ль-Арабіййат, 2001.

Професор доктор Ахмад Анвар Омар (1920–1992) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lis.edu.eg.new2/index.php?option=comcontent&view=article&id=374:2012-05-19-17-13-22&catid=54:2012-05-19-18-55-50&Itemid=254>. – Загол. з титул. екрана. – Перевірено 8.04.2013.

Саліх абду Ллаг Х. Технічні процеси в бібліотеках та інформаційних центрах: комплектування, каталогізація, класифікація. Муассасату ль-Варак – Амман – Йорданія, 1999.

Салямат А. Х. М. Інформаційні послуги та розвиток бібліотечних фондів. Дару ль-Фікрі ліль-Табааті ва Н-нашрі ва Т-тавзіі, 1997.

Тафаззоли А. Наука управління государством в Сасанидском Иране // **Иран-Наме**, 2008, № 2.

Халіфа Ш. Формування та розвиток фондів в бібліотеках та інформаційних центрах: вивчення теоретичних та практичних аспектів. Александрія.

Шараф Ад-Дін Т. Вступ до бібліотекознавства та інформаційної науки. Єгипет: Ад-Дару д-Давліййату, 2001.

Ford Stephen. The Acquisition of Library materials. Chicago, 1973.

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ XVI СТОЛІТТЯ ПРО ПОХОВАЛЬНІ ЗВИЧАЇ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН (ДО ПИТАННЯ ІРАНСЬКОГО СУБСТРАТУ)

Одним із найважливіших завдань сучасної етнології є з'ясування ролі й місця іранського етнічного елементу у формуванні південнослов'янських народів. Воно допомогло б не лише прояснити багато спірних моментів, підтвердити чи спростувати різні точки зору та взаємовиключні гіпотези. Це питання особливо цікаве тому, що етногенез болгар, сербів і хорватів великою мірою пов'язаний із територією сучасної України. І особливо важливими для його вирішення є дані історичної етнографії, досі несправедливо ігноровані.

Досліджуючи пісенну творчість слов'ян, Ватрослав Ягич звернув увагу на етнографічну цінність деяких повідомлень іноземних мандрівників, що стосувалися Балкан. Зокрема, відомий австрійський учений і дипломат Ож'є Гіслен де Бюсбек, описуючи свою подорож 1564 року до Стамбула, подає деякі замальовки з життя сербів і болгар. Дійшовши до Ягодина на Мораві, він став свідком сербського народного звичаю поховання і чув плачі. Ось як він описує побачене: *«Перейшовши річку, звану у мешканців Моравою, ми прийшли в сербське село Ягодна, де бачили поховальні звичаї сербського народу, вельми відмінні від наших. Тіло лежало в церкві з відкритим обличчям; поряд лежали хліб, м'ясо й вино; поруч стояли дружина й донька, вбрані в найкращий одяг; головний убір доньки з павиноного пір'я; останній подарунок, яким дружина обдарувала чоловіка, вже померлого; капелюх її був пурпуровий, які там носять знатні дівчата. Після цього ми чули нарікання й печальні пісні й промови, з якими зверталися до мертвого: “Чим ми тобі не догодили? Чого тобі бракувало? Нащо ти самих нас лишаєш у біді?” тощо. Священик був грецького віросповідання. На кладовищі височіло на кілках і жердинах багато зображень оленів, мулів і подібних тварин, зроблених із дерева, – і коли ми запитали про значення цього, то отримали відповідь, що батьки хотіли цими зображеннями висловити спритність і старанність дружин і доньок при виконанні їхніх домашніх занять. На деяких могилах почеплене було волосся, яке розмістили тут жінки та дівчата на знак горя при похоронах своїх рідних (Transgressi fluvium ab incolis Moravam dictum devenimus in pagum Servianorum Jagodnam, ubi ejus gentis ritus funebres vidimus, multum a nostris abhorrentes. Erat cadaver in templo positum detecta facie, juxta erant apposita edulia panis et caro et vini cantharos, adstabant coniunx et filia melioribus ornata vestibus, filiae galerus erat ex plumis pavonis, supremum munus quo maritum iam conclamatum uxor donavit, pileolum fuit purpureum, cuius modi virgines nobiles illic gestare solent. Inde Iessum audivimus et naenias lamentabilesque voces, quibus mortuum precuntabantur: quid de eo tantum meruissent, quae res quod obsequium quod solatium ei defuisset? Cur se solas et miseris relinqueret? Ethnius generis alia. Sacerdotes muneri praeceperant religionis graecae. Erant in coemeteriis erectae in palos aut longurios pleraeque cervorum, hinnulorum et similibus ferarum de ligno dedolatae effigies, earumque causam quaeremus, aiebant maritos vel patres eo monumento voluisse testari coniugum aut filiarum in abeundis domesticis officiis celeritatem et diligentiam. Erant item ad plura sepulcra appensae comae, quas mulieres aut puellae in funere necessariorum luctus indicium posuerant»* [Ягич 1878, 241–242].

Із короткого опису, що його зробив Бюсбек, видно, що старовинні плачі сербів були однакові з тими, що побутували в ХІХ – на початку ХХ століття, і мали вигляд низки запитань [Ягич 1878, 242]. Очевидно, саме оплакування було заборонене на Шибеницькому соборі 1602 року, де було постановлено: “*Коли тіло віднесуть до церкви, хай не наближаються до нього жінки під страхом відлучення (dum cadavera ad ecclesiam deferuntur, a mulieribus non associantur sub excommunicationis poena)*”. Про голосіння є також згадки в подорожніх нотатках Стефана Герлаха, котрий відвідав Балкани за часів правління імператорів Максиміліана і Рудольфа II в 1573 і 1578 роках. Буря й блискавка побили за день перед його приходом у Паланку (на шляху в Смедерево) восьмеро людей. Він бачив їх на другий день: “*Лежали там на зеленій траві одна жінка з двома дітьми, інша з двома доньками і сином, всі у своїх звичайних костюмах, у вишитих сорочках, з покривалами і напіврозпущеним волоссям. І були в них голови прибрані квітами й духмяною зеленню. Довкола них сиділо багато сербських жінок, тужили й плакали над ними й співали свої жалісливі пісні, по черзі: дві чи три один рядок, дві чи три інші – другий. Потім прийшло кілька жінок, били себе в груди, рвали на собі волосся, дряпали собі щоки, так що кров їхня падала на покійників, яких вони при цьому цілували; і це робилося при кожному окремо. Коли вони три години всюди посиділи, поспівали, потужили і поплакали, там зробили всім разом дві могильні ями, настільки широкі, щоб могли лежати в одній трое, в іншій четверо на голій землі, в одязі і накриті білим покривалом. У головах і ногах, а також з обох боків були поставлені дошки, і зверху теж накриті дошками, так що небіжчики, таким чином, лежали в ящиках. У кожного під головою лежав шмат зеленого дерну. Коли покійники були покладені, але ще не прикриті, священик лив кожному на груди червоне вино й кидав на них пригорщею землі на всі чотири сторони світу. Я запитував про причину цього, але отримав у відповідь лише те, що такий у них звичай (Lagen dorten auf einen grünen Platz ein Weib mit 2 Kindern, eine mit 2 Töchtern und einen Sohn alle in ihrer Kleidung wie sie zu gehen pflegen mit ihren ausgenäheten Hembdern, Schleyern und halb fliegenden Haaren. Und waren ihnen die Köpfe mit Blumen und wohlriechenden Kräutern besteckt. Umb sie herumb sassen viel servische Weiber, beklagten und beweinten sie und sungen ihre Klaglieder Rayhenweise ihrer 2 oder 3 ein Gesetzlein und wieder 2 oder 3 andere auch eines. Darauff kamen ettliche Weiber, schlugen an die Brust, raufften ihre Haar, zurissen ihnen die Wangen, dass das Blut von ihnen auf die Todten fiel; die sie auch küsstten. Also thaten sie bey einem jeden insonderheit. Und wie sie nun eine Stunde 3 umb sie herumb gesessen, gesungen und geweynet, hat man ihnen alten 2 Gräber gemacht, so weit dass in dem einen 3 in dem andern 4 nebeneinander auf der blossen Erden, jedoch in ihren Kleidern und mit weissen Tüchern gelegen. Oben zu den Häuptern und unten bei den Füßen auch zu beiden Seiten waren Bretter aufgerichtet, und obenauff wieder mit Brettern zugedeckt, dass sie also in einer Druchen oder Kasten lagen. Ein jedes hatte unter dem Haupt einen grünen Rasen. Nachdeme sie nun eingelegt aber noch nicht bedeckt waren, goss der Priester einem jeden rotten Wein auff die Brust und warff nach den vier Theilen der Welt Erden auf sie. Ich fragte nach der Ursache dessen aber bekam kein andere Antwort als: Es ey bey ihnen der Brauch also)*” [Ягич 1878, 242–244]. Звичай роздряпувати обличчя під час оплакування померлого довго зберігався в населення Далмації й Чорногорії [Фрэзер 1985, 415].

Те, що про вішання волосся говорить Бюсбек, підтверджує й Герлах, який в одному болгарському селі бачив таке: “*Могила з огорожею, в головах була жердина і на ній жіноче волосся і вінок із квітів, з чого видно, що то була дівчина (ein Grab mit einem Zaun umgeben, zu den Haupte steckte ein Pfall und an demselben Weiberhaar und ein Crantz von Blumen, dass es muss ein Jungfer gewesen sein)*” [Ягич 1878, 242].

Описані мандрівниками звичаї мають чіткі іранські паралелі. У таджиків Паміру, щойно людина вмирала, здіймалися крики, лунав плач жінок і дітей. Чоловіки виявляли почуття стриманіше. У перший момент жінки в пориві відчаю зривали з себе прикраси й кидали їх на землю, дряпали свої обличчя, били себе по голові, кидалися на

землю й сипали на голову пил. Далі обряджали покійника, збиралися односельці, плакальниці й починалася публічна демонстрація горя [Моногарова 1983, 154–155; Бабаєва 1995, 36–37]. Обов'язок оплакування перш за все лягав на рідних померлого. У гірських таджиків, за свідченням багатьох авторів, жінки, оплакуючи близького, розривали свої сукні від коміра до низу, відрізали пасмо волосся й косу і кидали їх на тіло покійного [Кисляков 1948, 370; Рахимов 1953, 112–114; Писарчик 1976, 123].

Самокатування у вигляді завдання ран, порізів, биття головою, виривання й відрізання волосся, відзначене і в рівнинних таджиків [Троицкая 1971, 236], здавна було поширене в дуже багатьох іраномовних народів. Воно засвідчене ще античними істориками у скіфів. Плач, голосіння, роздирання лица нігтями до крові згадуються в середньовічному перському епосі, а на фресці з Пенджикента видно фігури чоловіків і жінок, які поруч із покійним молодим чоловіком завдають собі удари по голові, роблять порізи на обличчях, виривають волосся. Цей звичай відображено й на согдійських теракотових статуетках [Бабаєва 1995, 39, 53]. Гучне голосіння й плач жіноцтва були важливою частиною поховального ритуалу белуджів. Найближчі до покійника при цьому вдарили себе в груди й по щоках, роздряпуючи їх [Windt 1891, 282; Гафферберг 1975, 235, 237]. У курдів дружина, донька, сестра померлого юнака, оплакуючи його, відрізали собі коси [Баязиди 1963, 17], а під час виносу тіла починали плакати й несамовито кричати, розриваючи на собі одяг, посипаючи на знак горя землею й попелом голови [Никитин 1964, 188]. Перси мазали обличчя брудом, рвали одяг і в такому вигляді бігали по місту [Masse 1954, 81–82]. Відрізали косу під час оплакування й на Північному Кавказі. В осетинів, які є прямими нащадками скіфів, сарматів і аланів, оплакування покійника відзначалося винятковою надмірністю у висловленні скорботи. Воно посідало особливе місце в поховальному ритуалі, оскільки сльози нібито полегшували долю померлого в загробному світі. У минулому обряд оплакування був обов'язковим для всіх дорослих мешканців селища. В іншому разі це могло викликати образу з боку рідних і близьких покійника та призвести до ворожнечі. Відсутні у день похорону особи по прибуттю в селище, хоча б і через кілька років, мали перш за все відвідати всі будинки, де за їхньої відсутності трапилися випадки смерті, і висловити співчуття. У кімнаті, де перебував небіжчик, лунали страшні крики й лемент. Чоловіки плакали не менше за слабку стать. Голосили ж в основному жінки, починаючи від матері, сестри або ж вдови померлого, котрі майже постійно сиділи біля нього. У плачі у зворушливих тонах особливо підкреслювалася гіркота втрати. Він мусив розчулити всіх присутніх і викликати співчуття до померлого. Одна половина жіноцтва починала співати рядок печальної пісні, інша половина виводила продовження, злегка б'ючи себе кулаками в груди. Протягом доби за голосіння бралися кілька разів. Іншою відмітною рисою поховального обряду в осетинів було самокатування. Родичі чоловічої статі били себе по голові кулаками, палицею й спеціальним батоном, жінки роздряпували собі щоки нігтями до крові, кусали руки, рвали волосся, били по обличчю й колінах долонями. Удова, за словами Якоба Райнегтса, котрий побував в Осетії близько 1779 року, *“під час збуджених криків переляку й здригання тих, хто плаче... вириває собі волосся, дряпає собі обличчя, руки, груди в повній нестямі, особливо коли вона вже літня й не може сподіватися належати якомусь іншому чоловікові. Її несамовите горе схоже радше на шалений відчай, аніж на ніжну печаль. Вона ввесь час намагається поранити себе каменем або ножем...”* У день смерті в домі широко прочиняли ворота, що не зачинялися до закінчення похорону, й з усіх навколишніх сіл сходилися голосити люди. Для оплакування приїздили навіть із віддалених місцевостей. Оголювали свої голови й стегна і доти шмагали по них батоном, доки кров не потече цівкою. У цей час усі жінки, що зібралися в кімнаті, посилювали лемент. Виходячи з приміщення, де лежав покійник, передавали батони іншій парі. Іноді цей ритуал здійснювали на кладовищі неподалік могили. В основі цього звичаю горян лежало переконання, що померлий, відчуваючи й усвідомлюючи все, що діється довкола нього, бачить і цінує дії кривних і далеких родичів, які

свідчать про прихильність до нього. Чим більший плач і чим гучніші голосіння, тим більше благ небіжчик отримає на тому світі [Гатиев 1876, 2–3, 10; Миллер 1882a, 294–295; Миллер 1882b, 203–204; Ковалевский 1886, 85–86; Борисевич 1899, 244; Такоева 1957, 150; Осетини... 1967, 92; Периодическая печать Кавказа... 1981, 69, 74, 130, 134–135, 269, 277; Фрэзер 1985, 416; Периодическая печать Кавказа... 1987, 29, 38, 43, 151, 157; Периодическая печать Кавказа... 1989, 172; Памятники... 1992, 367, 370; Дзуцев, Смирнова 1993, 122–123; Калоев 1995, 175–177; Шёгрэн 1998, 57–58, 63; Калоев 1999, 183–185, 194–195; Фидарова 2007, 154; Таказов 2007, 61–62, 65; Чибиров 2008, 293–294, 296–298, 308; Магомедов 2011, 267, 269; Калоев 2012, 32, 76, 117]. Під час обряду жінки-осетинки відрізали свої коси і приносили їх на могилу померлого чоловіка як знак возз'єднання з ним у загробному світі: вважалося, що на тому світі покійний легко зуміє відшукати свою дружину за відрізаною косою. Ці коси клали на груди небіжчику, ними шмагали, як батоном, присвяченого йому коня, іноді вішали на жердинах. Протопоп Іоанн Болгарський 1780 року згадував осетинську кам'яну “гробницю, кь которой жена умершаго, отрезавши, свои косы привъшиваетъ” [Чибиров 1981, 37; Русско-осетинские отношения... 1984, 387]. Академік Йоганн Антон Гільденштедт у 1771 році бачив у Північній Осетії “на одній із нових могил... палиці з косами з волосся, яке виривали собі жінки в нападі скорботи” [Осетини... 1967, 79–80; Гільденштедт 2002, 112].

Ховати намагалися того ж дня, але лише до заходу сонця; в разі ж якщо смерть наставала надвечір і неможливо було встигнути викопати могилу, підготувати одяг і все необхідне для похорону, то його переносили на наступний день [Дзуцев, Смирнова 1993, 124; Шёгрэн 1998, 57; Таказов 2007, 62; Магомедов 2011, 268]. Судячи з усього, так само було зроблено у випадку, зафіксованому Герлахом. Ті групи осетинів, які не практикували застосування труни, готували перед похованням дошки, котрими покриватиметься тіло покійника в могилі [Периодическая печать Кавказа... 1987, 28; Шёгрэн 1998, 57; Чибиров 2008, 300]. До вистилання могили дошками вдавалися також їхні кавказькі сусіди [Клапрот 2008, 218].

Слід думати, що православний священник заступив у Сербії посвячувача коня – старого діда, відомого красномовством, який добре знав слова надмогильної проповіді. Такі діди були відомі в осетинів далеко за межами свого села й запрошувалися на похорони в інші селища. Після того як виводили й ставили у головах покійного коня, старець брав ріг чи чашу з хмільним напоєм і проказував довгу й красиву напутню промову. На її завершення він проливав напій спершу на голову коня, потім на покійника [Калоев 1999, 188; Туаллагов 2011, 213]. Перехід деяких функцій посвячувача до священника відзначено також в угорських аланів-ясів [Калоев 1996, 221–222]. У таджиків, язгулемців і персів існував і звичай кидати на могилу чи просто на померлого жменю землі. Вважалося, що це полегшує потойбічні страждання небіжчика [Бабаева 1995, 94–97; Хисматуллин, Крюкова 1997, 87]. Очевидно, що Герлах застав у сербів трансформовані та християнізовані залишки цих іранських за походженням обрядів. Це змушує згадати про гіпотезу, за якою серби первісно, до доби Великого переселення народів, були одним зі східноаланських племен [Сулимирский 2008, 172–173].

Насамкінець, звістка Бюсбека про сербські дерев'яні різьблені зображення тварин на жердинах перегукується з різьбленими дерев'яними посохами осетинів, які містили космологічні сюжети [Калоев 1973, 31, 131; Цагараев 2000, 238–241]. Були в осетинів і дерев'яні різьблені надгробки [Такоева 1957, 146]. Жердини з різноманітними наверхами, включаючи різьблені фігурки птахів і розкритої долоні, правили надмогильними пам'ятниками в гірських таджиків Південного Таджикистану [Бабаева 1995, 97]. Наявність схожих обрядів у болгар, очевидно, є додатковим аргументом для доволі обґрунтованої версії, за якою ослів'янені згодом булгари були не тюрками, а іранцями, відгалуженням сармато-аланів.

Таким чином, повідомлення іноземних мандрівників XVI століття не просто доводять існування в болгар і сербів обрядової поезії, а й засвідчують участь у їхньому

етногенезі іраномовних народів давнини. Поховальний обряд як одна з найбільш консервативних сторін життя традиційного суспільства зберіг виразні сліди іранських впливів на формування культури південних слов'ян. З часом вони втратилися, зазнавши уніфікації під тиском православної церкви, що підвищує наукову вартість пізньосередньовічних етнографічних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабаева Н. С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX вв.).* Душанбе, 1995.
- Баязиди Мала Махмуд. Нравы и обычаи курдов.* Москва, 1963.
- Борисевич Кл. Черты нравов православных осетин и ингушей Северного Кавказа // Этнографическое обозрение, 1899, № 1–2.*
- Гатиев Б. Суеверия и предрасудки у осетин // Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. IX. Тифлис, 1876.*
- Гафферберг Э. Г. Пережитки религиозных представлений у белуджей // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. Москва, 1975.*
- Гильденштедт Иоганн Антон. Путешествие по Кавказу в 1770–1773 гг. Санкт-Петербург, 2002.*
- Дзуцев Х. В., Смирнова Я. С. Жизнь осетинской семьи: Этносоциологический аспект. Владикавказ, 1993.*
- Калоев Б. А. Материальная культура и прикладное искусство осетин. Москва, 1973.*
- Калоев Б. А. Моздокские осетины: Историко-этнографическое исследование. Москва, 1995.*
- Калоев Б. А. Венгерские аланы (ясы): Историко-этнографический очерк. Москва, 1996.*
- Калоев Б. А. Осетинские историко-этнографические этюды. Москва, 1999.*
- Калоев Б. А. Осетины Восточной Осетии. Владикавказ, 2012.*
- Кисляков Н. А. Язгулемцы // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 80, вып. 4. Москва, 1948.*
- Клапрот Юлиус. Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах по приказанию русского правительства Юлиусом фон Клапротом, придворным советником Его Величества императора России, членом Академии Санкт-Петербурга и т. д. Нальчик, 2008.*
- Ковалевский Максим. Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении. Том первый. Москва, 1886.*
- Магомедов А. Х. Культура и быт осетинского народа. Владикавказ, 2011.*
- Миллер Всев. Осетинские этюды. Часть вторая. Исследования // Ученые записки императорского Московского университета. Отдел историко-филологический. Выпуск второй. Москва, 1882а.*
- Миллер Всев. Черты старины в сказаниях и быте осетин // Журнал Министерства народного просвещения, 1882b. Том 222, № 8, август.*
- Моногарова Л. Ф. Архаичный элемент похоронного обряда памирских таджиков (ритуальный танец) // Полевые исследования Института этнографии 1979 года. Москва, 1983.*
- Никитин В. П. Курды. Москва, 1964.*
- Осетины глазами русских и иностранных путешественников (XIII–XIX вв.) / Составление, вводная статья и примечания Б. А. Калоева. Орджоникидзе, 1967.**
- Памятники народного творчества осетин / Сост. Т. А. Хамицаева. Т. 1. Трудовая и обрядовая поэзия. Владикавказ, 1992.**
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах: Научно-популярный сборник / Составил, снабдил предисловием, примечаниями, комментариями и указателями Л. А. Чибирова. Т. 1. Цхинвали, 1981.**
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах: Научно-популярный сборник / Составление, предисловие, примечания и комментарии Л. А. Чибирова. Кн. 3. Цхинвали, 1987.**
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах: Научно-популярный сборник / Составление, предисловие, примечания и комментарии Л. А. Чибирова. Кн. 4. Цхинвали, 1989.**
- Писарчик А. К. Смерть. Похороны // Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3. Душанбе, 1976.*
- Рахимов М. Обычаи и обряды, связанные с похоронами у таджиков Кулябской области // Известия АН Таджикской ССР, 1953, № 3.*

- Русско-осетинские отношения в XVIII веке: Сборник документов:** В 2-х т. Т. 2: 1764–1784. Орджоникидзе, 1984.
- Сулимирский Тадеуш. Сарматы. Древний народ юга России.* Москва, 2008.
- Таказов Ф. М. Ислам в системе традиционной культуры осетин (XVIII – начало XX вв.).* Владикавказ, 2007.
- Такоева Н. Ф.* Погребальные и поминальные обряды у осетин в XIX в. // **Советская этнография**, 1957, № 2.
- Троицкая А. Л.* Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины верхнего Зеравшана // **Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР.** Т. ХСVII. Занятия и быт народов Средней Азии: Среднеазиатский этнографический сборник. III. Ленинград, 1971.
- Туаллагов А. А. Меч и фандыр: Артуриана и нартовский эпос осетин.* Владикавказ, 2011.
- Фидарова Р. Я. Художественная культура осетинского народа.* Москва, 2007.
- Фрэзер Джеймс Джордж. Фольклор в Ветхом Завете.* Москва, 1985.
- Хисматулин А. А., Крюкова В. Ю.* Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. Санкт-Петербург, 1997.
- Цагараев Валерий. Золотая яблоня нартов: история, мифология, искусство, семантика.* Владикавказ, 2000.
- Цибиров Г. И. Осетия в русской науке (XVIII в. – первая половина XIX в.).* Орджоникидзе, 1981.
- Цибиров Л. А. Традиционная духовная культура осетин.* Москва, 2008.
- Шёгрэн А. М. Осетинские исследования.* Владикавказ, 1998.
- Ягич В.* О славянской народной поэзии // **Славянский ежегодник.** Киев, 1878.
- Masse Henry. Persian Beliefs and Customs.* New Haven, 1954.
- Windt Harry de. A Ride to India across Persia and Baluchistán.* London, 1891.

MOBИ TA ЛИТЕРАТУРИ

Nguyen Van Hieu

RESEARCHES ON ADMINISTRATIVE GEOGRAPHICAL NAMES STEMMING FROM SOUTHWEST MANDARIN DIALECT (SMD) IN THE NORTHWEST MOUNTAINOUS PROVINCES OF VIETNAM

1. Introduction

The issue of geographical names in Vietnam has been interested in by many linguists for so long. We can explore it through a series of typical researches by Hoang Thi Chau [Hoàng Thị Châu 1964], Le Trung Hoa [Lê Trung Hoa 1991, 2001], Nguyen Kien Truong [Nguyễn Kiên Trường 1996], Tran Tri Doi [Trần Trí Dồi 2001], Tu Thu Mai [Tù Thu Mai 2004] etc. Among these researches, the authors have viewed the geographical names in different aspects like constituent characteristics, origins, meanings, the changes of geographical names through history and the relations among geographical names. By these researches, the researchers show us that in Vietnam, besides the classes of pure Vietnamese geographical names, there are a universal number of Sino-Vietnamese ones or the ones originating from the ethnic minorities' languages in our country. As a matter of fact, in the ethnic areas (especially, Hmong-Yao group areas) in the Northern mountainous provinces which are located along the Vietnam-China frontier such as Lai Chau, Lao Cai, Ha Giang appear fairly commonly the geographical names with Southwest Mandarin Dialect (SMD) origin (which is called Quan Hoa by the local).

E.g.	<i>Vietnamese</i>	<i>SMD</i>	<i>Sino-Vietnamese</i>	<i>Meaning</i>
	Lao Chải /law cəj/	-老寨 /lau tsai/	lão trại	the old village
	Má Cha/ma ca/	-马家 /ma tɕa/	mã gia	the Mass family
	Tả Phìn /ta fin/	-大坪/ta p'in/	đại bình	the big delta

By these examples we can see that initially those were geographical names whose pronunciation was based on SMD and to have such geographical ones in Vietnamese script as today's, they did undergo a Romanization process (using Vietnamese script to record those names in accordance with the SMD spoken sounds). In this paper, we will carry out exploring the class of geographical names with SMD origin in Vietnam which mainly are administrative geographical units in Hmong-Yao areas of Northwest mountainous provinces, Vietnam. With those geographical names, we hope to take a systematized look at the SMD-origin geographical names of Vietnam in 3 dimensions: 1/ View them in terms of phonetics (starting to suggest some rules for transferring SMD reading sound geographical names to Vietnamese script on the base of synchronic comparison), 2/ View them in terms of constitution of geographical name units, 3/ View them in terms of semantics. From this dimension, we will bring out some cultural features of geographical names here.

2. Contents

2.1. Considering in terms of phonetics

When the SMD-origin geographical names appeared and were Romanized into those as today, the process of Romanization had occurred for a fairly long time. Therefore, to view the SMD-root geographical names written in the form of Vietnamese script based firstly on the synchronic aspect is essential, through which, we will see the differences between the SMD sound system and the Vietnamese correspondence and can partially get the first imagination of the Romanization process of the geographical names in Vietnam.

First, it is easy for us to find SMD phonetic system dissimilar to Vietnamese one. Thus, the process of using Vietnamese script to record geographical names with SMD reading sounds would have a lot of difficulties. In respect of the consonants and rhymes similar to the Vietnamese ones, most of the records to illustrate the pronunciation reveal no change compared with the SMD reading sounds.

With respect to the system of first consonant, when transferred to Vietnamese the ranges of obstrusive, fricative or nasal consonants still can be retained by the corresponding consonants present in Vietnamese /t/, /k/, /p/, /tʰ/, /s/, /ɲ/, /tʰ/, /h/...

Some examples of the first consonant correspondences

Phonetic		Examples	
Vietnamese	SMD	Vietnamese	SMD
/t/	/t/	Ngài Phong Chồ/ɲai tɔŋ co/	崖 风 脚 /ɲai tɔŋ tɕo/
/k/	/k/	Ki Quan San /ki kwan ʂan/	鸡冠 山 /tɕi kwan san/
/p/	/p/	Pồ Phú Chải /pɤ fu caj/	白虎寨 /pɤ fu tɕai/
/t/	/t/	Tả Đông Hồ /ta doŋ ho/	大东河 /ta tuŋ ho/

The divergences between SMD and Vietnamese in terms of first consonants are SMD's affricate ranges. When transferred to Vietnamese, due to its lack of that kind of sound, they are transferred to the nearly similar consonants to a certain rule such as /ts/, /tɕ/ (Mandarin) – /c/ (Vietnamese), /tsʰ/, /cʰ/ – /s/ ... For this reason, it should be accepted that there are many cases in which one Vietnamese sound can express multiple SMD sounds, e.g. /t/, /p/ (Mandarin) – /t/ (Vietnamese)... and vice versa, e.g. /tɕ/ (Mandarin) – /c/, /t/, /k/ (Vietnamese), /ts/ -/c/, /t/...

Examples of some consonant differences

Phonetic		Examples	
Vietnamese	SMD	Vietnamese	SMD
/c/	/ts/ /tɕ/	Phìn Chur /fin cuu/ Mã Cha /ma ca/	坪 子 /p'in tsʰ/ 马 家 /ma tɕa/
/t/	/tɕ/ /ts/	Ngài Trồ /ɲai tɔ/ Giàng Trù /zaŋ tu/	崖 脚 /ɲai tɕo/ 杨 竹 /yaŋ tsu/
/t/	/t/ /p/	Kha Phòng /xa faŋ/ Phìn Páo /fin paw/	卡 防 /k'a faŋ/ 坪 宝 /p'in pau/

Besides, the same Mandarin sound can be transferred to many Vietnamese different variants such as: /t/ (Mandarin) – /t/, /d/ (Vietnamese), /p/ (Mandarin) – /p/, /b/ (Vietnamese), e.g.

Phonetic		Examples	
Vietnamese	SMD	Vietnamese	SMD
/d/ /t/	/t/	Tả Đông Hồ /ta doŋ ho/	大东河 /ta tuŋ ho/
/p/ /b/	/p/	Pồ Phú Chải /pɤ fu caj/ Bản Phố /ban fo/	白虎寨 /pɤ fu tsai/ 半坡 /pan p'o/

With regard to rhymes, Mandarin rhymes are divided into 3 main kinds: 1/ Single rhymes, 2/ Compound rhymes, 3/ Nasal rhymes. In terms of the first kind, mostly when transferred to Vietnamese they still can retain the corresponding sounds such as: /a/, /o/, /u/, /ɤ/... The other 2 kinds also have rhymes correspondence with Vietnamese and therefore the transference remains unchanged, such as: /uŋ/, /aŋ/, /in/...

Examples on the corresponding rhymes

Phonetic		Examples	
Vietnamese	SMD	Vietnamese	SMD
/uŋ/	/uŋ/	Lùng Pao/luŋ paw/	龙宝 /luŋ pau/
/aŋ/	/aŋ/	Nhiều Sáng/ɲiew ʂaŋ/	牛场 /niu ts'aŋ/
/a/	/a/	Ta Pa Cheo/ta pa cɛw/	大芭蕉/ta pa ɕiau/
/ai/	/ai/	Xa Khái Tùng/sa xaj tuŋ/	下开洞/ɕia k'ai tuŋ/
/o/	/o/	Tả Cán Hồ /ta kan ho/	大干河/ta kan ho/

Besides, there are some syllables non-existing in phonic system of Vietnamese. Therefore, when translating, Vietnamese uses syllables in the system to record syllables which is different in kind but slightly similar to SMD. Primarily here are diphthongs which are vowels or syllables which have sounds, nasal tones such as /iaŋ/, /iau/, /iu/...

Examples about some differences of syllables

Phonetic		Examples	
Vietnamese	SMD	Vietnamese	SMD
/iew/	/iu/	Nhiều Lan /ɲiew lan/	牛兰 /niu lan/
/ɛw/	/iau/	Seo Tùng /ʂɛw tuŋ/	小洞 /ɕiau tuŋ/
/ɛŋ/	/iaŋ/	Sả Sếng/ʂa ʂɛŋ/	下郷 /pia ɕiaŋ/

In geographic names of SMD origin, there is a phenomenon that a syllable having vowels /y/ in SMD sound will be translated into /z/ consonant in Vietnamese and displayed by “gi” or “d” letters. For example: 杨家/ yaŋ tɕia/ – Giàng Cha /zaŋ ca/; 鱼塘 /yi t'aŋ/ – Dì Thành /zi t'aŋ/; 银井 /yin tɕiŋ/-Dìn Chin /zin cin/...

Through phonic correspondence, we can see that geographic names of SMD origin are made national language according to certain translational rules. When comparing in synchronic aspect, we can still recognize the geographic names with the correlative way of reading.

2.2. Considering the structure of geographic names of SMD origin

When considering the problem of structuring geographical names of SMD origin, predecessor authors all thought that it was necessary to distinguish a complex geographic name including 2 components: the front component “having the function of showing the type of the named subject in the behind second component” [Tư Thu Mai 2004, 57]. According to each author, there are different names for these 2 components in each complex geographic name in which the first component is general name, general component, general noun... and the second component is geographic name. In this article, we survey materials which are administrative geographic names from hamlet level to district level so we only consider the part of geographic name, except for the part of general component in a complex geographic name.

First of all, we realize that all geographic names of SMD origin in this area have compound structure with 2 constituent elements or more. And in which almost all are geographic names having 2 or 3 constituent elements. Geographic names having 4 elements only appear one sole case. According to obtained documentation block, we determine that here geographic names of SMD origin have 2 main relative types: principal and accessory relation, and coordinated relation, and subject and predicative relation doesn't appear as in types of geographic names in other areas.

2.2.1. In general, here geographic names are ones of SMD origin. Therefore, the most easily realizable characteristic is that they are created in SMD structure. In the principal and accessory reaction in each geographic name, the main element usually stands behind the auxiliary element. As in cases of geographic names: Nàn Hồ (南 河 – Nam Hà “South River”), Sĩ Ma Cai (新 马街 – Tân Mã Nhai “New Horse Street”), Lùng Phình (龙 坪 – Long

Bình “Dragon field”), Cu Tỳ Chải (谷地寨 – Cốc Địa Trại “Hill Rice village”)..., the main elements “Hô” (河), “Cải” (街), “Phình” (坪), “Chải” (寨) stand forward, the auxiliary elements “Nàn” (南), “Si Ma” (新马), “Lùng” (龙), “Cu Tỳ” (谷地) stand behind to set a limit to the main elements.

To geographic names including 3 constituent elements, the second element will limit the first element and the third element will limit the second and third elements. For example, in Sin Lùng Chải (新龙寨 – Tân Long Trại “New dragon village”), Cu Seo Tùng (古小洞 – Cổ Tiểu Động – “Small old cave”), Tả Di Thàng (大鱼塘 – Đại Ngư Đường “Big fish puddle”)..., the first elements “Sin” (新), “Cu” (古), “Tả” (大) will limit the behind elements.

In some other geographic names, the limit elements can constitute a principal and accessory structure in which the element 1 and element 2 combine to limit the back element. For example, Pù Chu Ván (白竹湾 – Bạch Trúc Loan “White small-bamboo bend”), Mã Sa Phìn (马草坪 – Mã Thảo Bình “Horse grass field”). Here we see that the element “Pù” 白 combines with the element “Chu” (竹) to limit the main element “Loan” (湾), the element “Mã” (马) combines with the element “Sa” (草) to limit the main element “Phìn” (坪).

There are also some geographic names having limit elements which can constitute a coordinated structure in which the elements 1 combine the elements 2 to limit the behind elements. For example, Cồ Di Chải (果叶寨 – Quả diệp trại “Leaf fruit village”), Hồ Mộc Chải (火木寨 – Hỏa mộc trại “Fire tree village”), Thái Giàng Phố (太阳坡 – Thái dương pha “Sun mountain”). The elements “Cồ” (果), “Hồ” (火), “Thái” (太) combine with the elements “Di” (叶), “Mộc” (木), “Giàng” (阳) according to the coordinated relation to limit the main elements “Chải” (寨), “Phố” (坡).

Besides, we can find the subject and predicative structure in the structures of the auxiliary elements to limit the main elements such as Sẩu Giảo Ngải (兽咬崖 – Thú Giảo Nhai “Animals gasping wattle”), Hồ Sao Chải (火烧寨 – Hoả Thiêu Trại “On-fire village”)...

Particularly the main elements have specific combinations of SMD structures. The main elements can combine and stand forward the element “Chủ” or “Chư” (子-Tử), for example in the geographic names such as Cản Sư Chử (干树子 – Can thụ tử “Dry plant”), Phìn Chư (坪子 – Bình tử “Plain field”), Tả Ván Chư (大弯子 – Đại loan tử “Big bend”). In these cases, the element “Chủ” or “Chư” (子-Tử) has the function of following nouns to show human beings or objects. Nowadays, this structure is still used popularly in the modern common SMD. For example, 桌子 (a table), 帽子 (a hat)... Therefore, we can easily realize that geographic names of SMD origin in this area still bring clear specific trait of SMD structures.

There are also some exceptions. Geographic names have the structure in which the auxiliary elements stand behind the main elements such as Phìn Páo (坪宝 – Bình Bảo “Gem field”), Tì Hù (地黑 – Địa hắc “Black ground”)... This can be explained that the geographic names were transformed according to Hmong-Yao structure. However, these cases rarely appear,

only make up approximately 1% of the total number of documentations and SMD structure is still basic.

In the principal and accessory structure of the geographic names of SMD origin, the auxiliary elements combine with the main elements to make series of geographic names. If a geographic name begins with an auxiliary element “Tả” (大 – Đại “Big”), there will be series of geographic names according to **Tả + Xn** structure (in which Xn is different main element) existing, for example, Tả Văn Chư (大弯子), Tả Chồ (大脚), Tả Cán Hồ (大干河)... If a geographic name has the main element “Chải” (寨-Trại “Village”), there will be series of **Yn + Chải** structures (in which Yn is the auxiliary element to limit the main elements), for example, Cấn Chải (干寨), Sín Chải (新寨), Chủng Chải (中寨)...

2.2.2. The number of geographic names of SMD origin constructed according to the coordinated structure is not a lot (10/320 cases), in which bi-syllable geographic names including 2 elements are main, for example, Lù khẩu (路口 – Lộ khẩu “T-junction”), Phìn Ngan (平安 – Bình an “Peace”)... In these cases, the elements “Lù” (路), Phìn (平) combine with the elements “Khẩu” (口), “Ngan” (安) to make geographic names in whose structures roles of elements are equal.

Lù Khẩu
□

Phìn Ngan
□

2.3. The semantic aspect of SMD geographical names

2.3.1. Survey and classification

Generally, the meaning of a SMD geographical name is the meaning of each of the elements forming that geographical name. Therefore, the meanings of SMD geographical names are often defined by this formula: The meaning of the main element + the meaning of the subordinate element = the meaning of geographical names. In the formula, the main element is considered to be the basic meaning and the subordinate element is considered to be limited in the meaning. The main elements of SMD geographical names are classified into following groups of meaning:

– Group 1: Main elements are named according to the flat of the terrain such as Phìn (坪-Bình “field”), Sảng (场-Trường “yard, field”), Pén (片-Phiến “board”)...

– Group 2: Main elements are named according to the unevenness of the terrain such as Thàng (塘 “creek”), “Tùng” (洞 “cave”), “Ván” (弯 “curve”)...

– Group 3: Main elements are related to river, water such as Hồ (河 “river”), Chéng (江 “river”), Sui (水 “water”)...

– Group 4: Main elements refer to residential area such as Chải (寨 “village”); Cài, Cai (街 “market, street”); Chấn (镇 “quarter”); Sẻng (乡 “hamlet”)...

– Group 5: Main elements are related to mountain such as Ngải (崖 “mountain side”), Sán (山 “mountain”), Phó (坡 “mountain”)...

– Group 6: Main elements refer to specific things such as Sủ (树 “tree”), Môn (门 “door”), Lù (路 “road”)...

We easily recognize that there are many geographical names which are initially formed from general components referring to different kinds of geographical objects such as physiography and hydrography such as Chéng (江 – Giang “river”), Ngải (崖 – Nhai “cliff”), Sán, San (山 – Sơn “mountain”), Phó (坡-Pha “mountain”), etc. Then, these elements are transformed into main elements referring to administrative geographical names for instance Pờ Hồ (白河), Tu San (都山), Tung Chung Phó (宋东坡), etc. In some cases, general elements themselves refer to residential geographical names and they are transformed into main elements of the geographical names: Chải (寨 – Trại “village”), Cài, Cai (街 – Nhai “market, street”), Chấn (镇 – Trấn “hamlet”)... à Chủng Chải (中寨), Sang Chiu Cài (上旧街), Sả Sẻng (下乡), etc.

Subordinate elements which have limited meanings for the main elements are classified into the following popular groups:

- Group 1: *Quality limitation for the main elements*: Lao (老 – Lão “old”), Sín (新 – ân “new”), Hoà (滑 – Hoạt “brandnew”)...
- Group 2: *Size limitation*: Tả (大 – Đại “big”), Séo (小 – Tiểu “small”)...
- Group 3: *Position limitation*: Sảng (上 – Thượng “over”), Chúng (中 – Trung “middle”), Xà (下 – Hạ “under”)...
- Group 4: *Geographical shape limitation*: Chín Chư (金字 – Kim Tự “letter kim”), Mã Pỳ (马鼻 – Mã Ty “horse nose”), Kỳ Quan (鸡冠 – Kê Quan “cockscorn”)...
- Group 5: *Specific thing limitation*: Khu Chu (苦竹 – Khổ Trúc “reed”), Chín Chu (金竹 – Kim Trúc “Yellow reed”)...
- Group 6: *Proper names limitation*: Giàng (杨 – Dương “Duong family”), Lô (罗 – La “La family”), Má (马 – Mã “Ma family”)...
- Group 7: *Direction limitation*: Nàn (南 – Nam “southern”), Túng (东 – Đông “eastern”)...
- Group 8: *Quantity limitation*: Sừ Pà (十八 – Thập Bát “eighteen”), Sán Khỏ (三个 – Tam Cá “three things”), Bả Tả (八代 – Bát Đại “eight generations”)...

2.3.2 Through semantic analyses of the geographical names, there are some remarks following:

2.3.2.1. We easily recognize that there are many geographical names which are initially formed from general components referring to different kinds of geographical objects such as physiographic and hydrographic ones such as Hồ (河 – Hà “river”), Chéng (江 – Giang “river”), Ngải (崖 – Nhại “cliff”), Sán, San (山 – Sơn “mountain”), Phỏ (坡 – Pha “mountain”), etc. Then, these elements are transformed into main elements referring to administrative geographical names for instance Pờ Hồ (白河), Tu San (都山), Tung Chung Phỏ (宋东坡), etc. In some cases, general elements themselves refer to residential geographical names and they are transformed into main elements of the geographical names: Chải (寨 – Trại “village”), Cài, Cai (街 – Nhại “market, street”), Chấn (镇 – Trấn “hamlet”)... → Chúng Chải (中寨), Sang Chiu Cài (上旧街), Sả Sẻng (下乡), etc.

2.3.2.2. In general, when naming a unit place, many residents here often watch carefully the natural world around their places. Through the characteristic cultural eyes, they had chosen for the new places different names, however, they have the same common ones to express truthfully the world around them.

One of the most different characters of these places is the existence of unplanned area such as San (山 – mountain), Nhại (崖 – mountainside), Pha (坡 – mountain), Túng (洞 – cave)... which is the character of mountainous areas. Those were the first image they saw when they immigrated from the North. They used the image of these places to name new places according to the appearance of living areas such as: Seo Túng (小洞), Pờ Xi Ngải (白石崖), Liền Sán (两山)... Beside the characters of high mountainous areas, frequently, when choosing a new place to set up new village, these residents often choose similarly planned area to build up new houses. Therefore “Phìn (坪 – planned)” element was chosen to name for many areas for example: Tả Phìn (大坪), Phìn Chư (坪子), Sú Dí Phìn (树叶坪)...

Through the main elements, we can see a general picture about the cultural character of this mountainous area including: 29 related to mountain (Sán – 山, street – 坡), 13 mountainous (ngải – 崖), 24 planned (Phình, phìn – 坪), 29 rivers, water, (Hồ – 河, stream, sui – 水), 25 caves, 58 factors related to residential area (Chải – 寨, Cai – 街)... these numbers expressed both structure of places and cultural colors in naming way of resident here.

In addition, the resident here had chosen a plant-animal system characterizing for mountain and cave. They had chosen the image of some plants like bamboo (竹), alang grass (茅), cherry (桃)... or animals such as: tiger (虎), chicken (鸡), forest pig (野猪), horse (马) to identify the geographical names here. Look at these naming factors; we can see that the resident here used the mountainous area culture to choose the elements to name areas.

2.3.2.3. We can find many places in this region named by element which was related to river (-河), street (-路). These naming ways also expressed the immigrating culture of people

here; they are very close to Han and Viet culture. Because nowadays, Vietnamese always want their houses to be near river, traffic system and it become a standard “first is near the road, second is near the river”...

2.3.2.4. When considering these places to know if there is existence the standing factor, we noticed the factors “Nàn” (南 – South) was chosen to be the popular element here such as: Nàn Sơn (南山-Nam Sơn), Nàn Hà (南河 – Nam Hà), Sáng Nàn Càng (上南岗 – Thượng Nam Cương)... This thing proved that when people immigrated down from the North (South China) to this area, they have known that their new place was in the more South than their start. Also for this reason, there are no North factors in the place here (which was considered to be their start). This also proved that residents came here from South China (North of Vietnam).

2.3.2.5. There is popular existence of pairs of factors that have contrast character: old/new (老/新) such as: Sín Chải (新寨 – New farm), Lao Chải (老寨 – Old farm)... we offer theories about this problem in the easiest way. When civilians moved to this region to name the places in their own way besides basing on characteristics or geographic qualities that they selected to name the places, they were also capable to use the old names to mark where they had moved from to name them again for new areas. It was then that the factors of old/new (Lao/Sin) will exist (existed) to characterize the origin places like Lao, Sin+S (S is origin place). There are two ways to understand. Firstly, upon coming here, they thought that new places must be newer than old places so they used Sin (new)+S= Place such as: Sín Chải (新寨 – New farm), Sín Pao Chải (新宝寨 – New gem farm), Sìn Hồ Sán (新火山 – New fire mountain)... Secondly, when coming here, these residents still wanted to keep their old places so they added element Lao(old)+S=Place such as Lao Chải San (老寨山 – Old farm mountain), Lao Pao Chải (老宝寨 – Old gem farm)... From which we also noticed that where the origin elements were and these elements were kept in the naming way of the people here. Researching this character deeply and comparing with other areas on an immigrating way of some ethnic groups, we certainly have a historical picture of minor ethnic groups through these geographic names.

2.3.2.6. In fact, it may be still early to conclude that the SMD originated names in the area appeared when the Hmong-Yao people migrated from the South of China to inhabit. But among these places, we can conclude that there are many SMD origin places and they were surely named by Hmong people. This is expressed quite clearly in some places for which they used Hmong's family name to name such as: Mã family (马家), Dương family (杨家), Lầu (La) family (罗老寨), Lý family (李老寨)... These family names were considered quite big in Vietnam and also in Hmong majority in these areas. This expressed high majority character in immigrating process of Hmong people when they first came here. And therefore, we can say that the appearance of these areas here attached with the immigration from the North, especially Hmong-Yao group.

3. General conclusion

Through the analyses above, we can conclude that in some areas of Hmong-Yao near Viet-China border which are mainly in Lao Cai, Lai Chau, Ha Giang SMD origin geographical names (according to the pronunciation of Southwest China) exist.

In pronunciation aspect, these geographic names have been nationalized in the maximum way. When compared with SMD pronunciation in West-South style in contemporary aspect, we still noticed pronunciation traits similar to Vietnamese. They will be kept and some distinction in pronunciation will be expressed in Vietnamese by sounds like SMD the most. In general national language of those geographical names is rather on the agreement so this makes reading converted sound system of SMD language similar.

About formation and semantics, those geographical names have still kept basically the same structure of SMD with two main types: *main-subordinate* and *coordinate* relationships in which subordinate relations always have absolute dominations. The citizens there often use

natural geographical factors and practical observations of the environment to decide names for the administrative units.

Thus, SMD originated geographical names are translated and converted into national language, however the phonetic nature, formation, and semantics of those geographical names still strongly bear SMD characteristics. This type of geographical name should be considered one type in the Vietnamese geographical names system.

In terms of semantics, the civilians there often use the natural geographic factors and practical observations about living environment to name the administration units here. Through characterized typical cultural prism of their groups, they chose to call new lands with many different names, however they still have a common thing that expresses loyally the objective world which they have already witnessed such as: topographic factors, typical floral and faunal system of highland area. Those elements create a quite vivid geographic-cultural picture of this region.

Through the identifying way and the factors being used to identify, we can find many proofs that the ethnic minorities migrating from the North came and named their new land. Among them, people of Hmong-Yao group are of the important subjects contributing to make up SMD originated geographical names here. The continuation in researching SMD originated geographical names in the direction of culture will surely be open and promising to greatly contribute to the interdisciplinary studies in linguistics, culture and ethnology.

¹ Quan Hoa is regarded as Southwest Mandarin Dialect, being widely used in Yunnan, Sichuan, Guizhou, China [*Yuan Jia Hua* 1982, 24]. In this paper, we will utilize simplified SMD to write the examples for the sake of track keeping.

² These are two variables of (子-Tử) /tsó/ when transferring into Vietnamese.

REFERENCES

- Đào Duy Anh. Từ điển Hán – Việt.* Sài Gòn, 1957.
- Hoàng Thị Châu. Mối liên hệ về ngôn ngữ cổ đại ở Đông Nam Á qua một vài tên sông // **Thông báo khoa học Văn học – Ngôn ngữ 1964–1965**, Hà Nội, 1964, tập 2.
- Lê Trung Hoa. Địa danh ở thành phố Hồ Chí Minh.* Hà Nội, 1991.
- Lê Trung Hoa. Các phương pháp cơ bản trong việc nghiên cứu địa danh // **Tạp chí Ngôn ngữ**, 2002, số 7/02.
- Nguyễn Kiên Trường. Những đặc điểm chính của địa danh Hải Phòng (trong vài nét đối sánh với địa danh Việt Nam /* Luận án phó tiến sĩ Khoa học Ngữ văn, Đại học KHXH&NV Hà Nội, 1996.
- Trần Trí Dõi. **Ngôn ngữ và sự phát triển văn hoá xã hội.** Hà Nội, 2001.
- Từ Thu Mai. Nghiên cứu địa danh Quảng Trị /* Luận án tiến sĩ Ngữ văn, Đại học KHXH&NV Hà Nội, 2004.
- Yuan Jia Hua. Hanyu Fangyan Gaiyao, Wenzhi Gaige Chubanshe.* Beijing, 1982.

О. О. Хамрай

ПРОСОДИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ АРАБСЬКОЇ МОРФОЛОГІЇ

Нездатність фонематичного протиставлення постійно забезпечувати розрізнення Нусіх значущих елементів мови давно привернула увагу дослідників, а відтак дала підстави шукати фонетичні одиниці, більші за фонему. Наприклад, М. Халле такою одиницею вважає морфему, С. І. Бернштейн запропонував термін “фонема другого ступеня”, а Р. І. Аванесов таку одиницю називає фонемним рядом [Зиндер 1979, 63]. Ці міркування, а також неоднозначність у тлумаченні певної кількості фонологічних опозицій зумовили виникнення такого розділу лінгвістичної науки, як морфонологія, що досліджує фонологічну структуру морфем різного типу й місце фонологічних відмінностей у морфологічних процесах.

Витоки вчення про глибокий зв'язок граматики з фонологією та конкретні форми проявів цього зв'язку можна виявити вже в індійській граматичній традиції [Амирова... 2005, 73]. Утім, необхідність виокремлення морфонології в окрему дисципліну стала очевидною лише з появою класичних праць М. Трубецького та І. Бодуена де Куртене [Кубрякова... 1983, 9–10].

Доцільність морфонологічного підходу обумовлена тим, що існують певні кореляції між фонологічним складом морфеми й здійснюваними нею функціями – в морфонології є особливо очевидними зв'язки між здатністю морфеми зберігати тотожність самій собі навіть при зміні її фонологічного складу та її здатністю сигналізувати за допомогою цієї зміни про зміну її функцій [Кубрякова... 1983, 4].

Прикладом групи явищ, що їх досліджує морфонологія, є чергування. Фонетичні (фонетично позиційні) чергування обумовлені дією позиційних законів і не мають винятків, а граматичні (фонетично непозиційні) – є результатом історичних процесів, що відбувалися в мові в процесі її розвитку. Відтак при аналізі конкретного чергування необхідно водночас враховувати як фонетичні, так і морфологічні чинники, що й обумовлює “гібридний” характер морфонологічного підходу.

Утім, морфонологічні правила, задіяні у чергуванні, припускають класифікацію з різних точок зору [Маслов 1979, 195–196]. Можливо, найпростіша класифікація може базуватися на типі зміни, що викликається дією морфонологічного правила. З цієї точки зору доцільно розрізнявати альтернації, елізії, аугментації і метатези. Елізії, у свою чергу, можна підрозділити на два типи: усічення і дієреза. Аналогічно цьому аугментації також мають два різновиди: нарощування – додавання маргінальних фонем – і епентеза – поява “додаткових” фонем “всередині” експонента морфеми у порівнянні з її вихідним варіантом [Касевич 1986, 54]. Відмінність такого підходу від “звичайного” фонологічного опису супрасегментних фонетичних явищ полягає в тому, що тут вони розглядаються функціонально, у зв'язку з іншими ярусами мови, насамперед із морфологією.

У кожній мові існують особливі правила фонотактики, які розділяються на фонемні та алофонні. Перші є комбінаторними й визначають, які фонемні сполучатися, а які ні. Другі є позиційними й визначають обмеження, що існують на вживання фонем у тих чи інших фонологічних контекстах. В обох цих випадках морфонологічний підхід, як правило, дає можливість уникнути неоднозначності при описі фонетичних явищ.

Ще одна особливість, яка зумовлює доцільність морфонологічного підходу, пов'язана з тим, що фонема сама по собі не асоціюється із жодним значенням, відтак потенційно може бути асоційованою з будь-яким. Морфема, зокрема службова, має вже досить визначене значення й функції. Утім, морфонологічні явища також не мають знакового характеру з двох причин: по-перше, вони не є незалежними, та чи інша морфонологічна характеристика завжди обумовлена фонетико-морфологічним контекстом; по-друге, ті ж самі морфологічні ознаки часто супроводжують принципово різні граматичні процеси, яким не притаманна жодна функціональна та/або семантична єдність. Відтак морфонологія дозволяє досліджувати як фонологічні, так і морфологічні явища у відриві від того значення, яке вони мають у конкретному контексті, що робить її значно універсальнішою, аніж фонологія й морфологія, взяті окремо одна від одної.

Останніми роками стало зрозуміло, що певні морфонологічні явища в мовах з неконкатенативною морфологією, до числа яких належить і АЛМ, значно ефективніше досліджувати за допомогою просодичного підходу, що ґрунтується на принципах, розроблених у межах просодичної фонології і висвітлених у працях таких дослідників, як Е. Селкірк, Дж. Маккарті й А. Принс, які показали, що “шаблонна” морфологія, або морфологія моделей (*templatic morphology*), оперує категоріями, релевантними для просодичної теорії, такими, як мора, склад, стопа, фонетичне слово тощо [Hayes 1995, 47]. А це означає, що поняття, які використовуються у дослідженнях із просодики, – наголос, складоподіл, епентеза, компенсаторне подовження, рима, поетичний розмір тощо – можна використовувати для характеристики морфологічних моделей. Враховуючи ту роль, яку відіграють морфологічні моделі в арабському словотворі та словозміні, методи, які використовує просодична морфологія, логічно набувають широкого використання у вивченні АМ. Доцільність використання просодичних характеристик у дослідженні АМ можна проілюструвати також результатами, отриманими в арабській діалектології. Наприклад, класифікація арабських діалектів за типами складів, поширених у різних діалектах, дає принципово нові можливості вивчення їхньої типології (див., напр., [Kiparsky 2003, 147–150]).

Просодична морфологія базується на трьох фундаментальних принципах:

– *просодична морфологічна гіпотеза* полягає в тому, що морфологічні моделі можна визначити в просодичних термінах, таких, як мора (μ), склад (σ), стопа (F), фонологічне слово (ω).

– *умова шаблонного задовільнення*: дотримання шаблонних обмежень є обов'язковим й визначається просодичними принципами, як універсальними, так і специфічними для кожної мови.

– *принцип просодичного обмеження областей* полягає в тому, що область застосування морфологічних операцій обумовлена просодичними чинниками не менше, ніж морфологічними. Зокрема, як місце морфологічної трансформації повинне обиратися мінімальне слово в межах певної області, а не уся область у цілому [McCarthy... 1990, 209–210].

Як можна зрозуміти з вищесказаного, основна ідея просодичної теорії полягає в тому, що морфологічні моделі можуть бути визначені в термінах просодичних одиниць, таких, як мора, склад, стопа й фонетичне слово. Іншими словами, згідно з просодичною морфологічною гіпотезою, набір морфологічних шаблонів є подібним до набору просодичних одиниць, таких, як наголос, складоподіл, епентеза, компенсаторне подовження, рима, “правила підрахунку”, поетичний розмір. Просодичні елементи утворюють ієрархію, що має такий вигляд ([Selkirk 1980; McCarthy 2006, 182; Watson 2007, 129]):

- ω (Фонетичне слово)
- F (Стопа)
- σ (Склад)
- μ (Мора)

Щоправда, наведене представлення не є єдино можливим. Утім, незалежно від кількості елементів наслідком наявності цієї ієрархії є те, що мінімальне фонетичне слово включає як мінімум одну стопу, мінімальна стопа включає як мінімум один склад, а мінімальний склад – як мінімум одну мору. При цьому фонетичне слово, як правило (не обов'язково), збігається із синтаксичним словом [Watson 2007, 128–129].

Якщо долучити до цих відомостей просодичну інтерпретацію наголосу, яка полягає в тому, що в межах просодичної гіпотези його розподіл пов'язується з відповідними розмірами віршування, то в АЛМ мінімальне фонетичне слово, визначене в межах просодичної ієрархії, дорівнюватиме мінімальній стопі: у квантитативних хорейчних системах наголосу це буде мінімальна хорейчна (мораїчна) стопа, а в ямбічних системах – мінімальна ямбічна стопа [Watson 2007, 129, McCarthy... 1995, 323]. Зрозуміло, що інтерпретація віршованих розмірів в АЛМ відрізняється від тієї, що склалася в межах класичної європейської теорії віршування. Утім, арабські розміри віршування можна поставити в певну відповідність до європейських (див., напр.: [Долинина 1983, 21]).

Як можна побачити, просодичний підхід дозволяє пов'язати структуру складу й характер наголосу зі структурою рими, притаманної тій чи іншій мові, в термінах, що використовуються в межах теорій віршування. Для АЛМ, а особливо для КАМ, такий зв'язок не є випадковим, враховуючи роль доісламської, зокрема бедуїнської, поезії у формуванні літературного арабського мовлення, а згодом і самої мови, як класичної, так і сучасної літературної.

Дослідження розподілу наголошених і ненаголошених складів у межах різних теорій віршування дозволяють констатувати наявність двох типів складів: важкого й легкого. Як правило, важкі склади мають структуру CVV і SVC, а легкі – CV. За визначенням, важкі склади містять не менш ніж дві мори, легкі – одну.

У дослідженнях із просодичної морфології можна зустріти два типи стоп: збалансовані й незбалансовані (асиметричні) [McCarthy... 1986/96, 7]. В АЛМ основною характеристикою, що дає підставу для віднесення складу до певного типу, є, зрозуміло, не наголос, а довгота голосного. У тих системах наголосу і складоподілу, які розрізняють легкі та важкі склади й припускають наявність обох типів стопи, асиметричній стопі відповідає ямбічний наголос, а збалансованій – хорейчний. Такі системи засвідчено, наприклад, у каїрській говірці єгипетського діалекту АМ [McCarthy... 1979, 445–458].

Одна з головних особливостей шаблонного підходу в морфонології полягає в тому, що такі морфологічні явища АЛМ, як гемінація другого кореневого приголосного у дієслівних формах (наприклад, форми другої породи дієслова), розглядаються в контексті відповідності певній моделі, або шаблону, у цьому випадку CVCCVC, а не просто як гемінований дериват від першої породи. При цьому з кожним елементом цього шаблону можна асоціювати специфічний складоподіл, наголос, довготу, а відтак і трактувати морфологічну модель у просодичних термінах.

Якщо зважити на те, що в КАМ та АЛМ розміри віршування визначаються не чергуванням наголошених та ненаголошених складів, а їхньою “вагою”, то у межах просодичного підходу базову модель (сегментний каркас) утворення численних форм арабського дієслова (C) C V (C) C V C або (X)X X (X) X X X можна представити не просто як послідовність із семи сегментів (що робиться у межах так званих CV- та X-теорій) [McCarthy... 1986/96, 2–3], а як результат проекції сегментного каркаса на асиметричну ямбічну стопу (модель CVCVVC) або, у випадку додавання однієї мори до першого складу (шляхом гемінації другого приголосного чи подовження першого голосного), – на хорейчну стопу (моделі CVCCVC та CVVCVC). В обох випадках перший сегмент (C) (або X) – залежно від застосовуваної теорії виявляється надлишковим, адже його наявність порушувала б метрику стоп, – цим у межах просодичної гіпотези і можна пояснити неможливість двоприголосного початку слова в АЛМ. Сегментні теорії не можуть пояснити цього явища [McCarthy... 1986/96, 5], тому обмежуються простим перерахуванням “припустимих” і “неприпустимих” елементів структури. Теорія (про-

содичних) шаблонів включає в себе просодію саме для того, аби дозволити виокремлювати елементи морфологічної структури словоформ, різні комбінації яких дозволяють пояснити різні варіанти реалізації цієї структури.

Наприклад, Дж. Маккарті показав, що форму *kuttib*^a можна розглядати як таку, що складається з трьох морфем: консонантного кореня *k-t-b*, “перфективно-пасивної” вокалічної мелодії **u-i**^a та шаблонної морфемі (консонантно-вокалічного (CV) каркаса) другої породи, або “каузативно-фактивної” основи CVCCVC [McCarthy... 1981, 380, 385–390].

Згідно з Теорією консонантно-вокалічних каркасів (одна з CV-теорій), основа другої породи (CVCCVC) являє собою послідовність одиниць сегментного рівня типу C і V. У відповідних термінах форму *kuttib* можна представити як проекцію триконсонантного кореня *k-t-b* на консонантно-вокалічний каркас CVCCVC з вокалічною мелодією *u- -i*. Згідно з просодичною морфологічною гіпотезою, це послідовність двох важких складів, отже, структуру цієї форми можна представити так:

1) У паузальній формі

u- -i
↓
CVCCVC (2μ- -2μ) → /kut-tib/
↑
k-t-b

2) У повній формі

u- -i- -a
↓
CVCCVCV (2μ-μ-μ) → /kut-ti-ba/
↑
k-t-b

Таке представлення морфологічної структури вказаної дієслівної форми дозволяє:

по-перше, виокремити й дослідити елементи просодичної підсистеми незалежно від інших;

по-друге, просодичні шаблони дозволяють побачити зв'язок між різними елементами просодичної підсистеми АМ, що неможливо зробити в межах теорії каркасів;

по-третє, просодична морфологічна гіпотеза дозволяє передбачати наслідки морфологічних процесів значно ефективніше, ніж це можна зробити на основі теорії каркасів, наприклад, при дослідженні арабської ламаної множини. Нарешті, результати, отримані в контексті просодичної морфологічної гіпотези, як правило, точніші від результатів застосування теорії каркасів. Наприклад, як можна побачити з вищевказаної схеми, просодична інтерпретація дозволяє легко поєднати в межах одного схематичного відображення різні форми арабського слова – повну й паузальну.

Як уже зазначалося вище, фонологія оперує такими категоріями, як “просодичне слово” і “склад”, теорія наголосу містить такі категорії, як “стопа” та “легкий та важкий склади”, дослідження із складоподілу дали поняття “ядерного складу” (core syllable), який переважно має структуру CV. Просодична морфологія тією чи іншою мірою використовує усі названі поняття. Про властивості деяких об'єктів, що описуються за допомогою цих понять, йшлося вище, властивості деяких потребують детальнішої характеристики.

Так, стопа (принаймні в АЛМ) є бінарною, тобто містить або дві мори, або два склади. З властивості бінарності випливає поняття мінімального фонетичного (просодичного) слова. Цей мінімалізм накладає низку обмежень на морфологічні структури. Зокрема, ідею про принципову різницю у протіканні процесів словозміни й словотвору між різними частинами слова можна проілюструвати на прикладі морфологічного

аналізу з використанням просодичного підходу, застосованого до процесу утворення форм ламаної множини й димінутива в АЛМ [McCarthy... 1990, 211–223].

Сказане стосується також і такого поширеного в АЛМ явища, як афіксація. Наприклад, інфікс можна розглядати як суфікс, що приєднується до початкової частини основи, просодично обмеженої хорейчним шаблоном, для якого, як зазначено вище, мінімальним фонетичним словом є мораїчна стопа, а саме до мінімальної початкової хорейчної стопи, що містить одну складову мору. Таким “суфіксом” є, наприклад, інфікс “t” VIII породи арабського дієслова. Тут ми бачимо випадок додатного просодичного обмеження (до обмеженої частини після здійснення морфологічної операції додається решта морфологічної структури).

При утворенні T-порід арабського дієслова вказаний формант приєднується до складів різних типів. У V та VI породах цей формант приєднується до важких складів (CVC й CVV), що містять по дві мори й дорівнюють, якщо дотримуватися логіки, викладеної вище, мінімальному фонетичному слову. При утворенні VIII породи формант приєднується до легкого складу типу CV, що містить одну мору і є меншим за мінімальне фонетичне слово. Можливо, завдяки цьому тут відбувається метатеза, що супроводжується появою протетичного голосного “i” на початку нового складу, й замість префікса виникає інфікс:

V та VI породи – $t + fa'ala \rightarrow tafa'ala$, ($t + f\bar{a}'ala \rightarrow taf\bar{a}'ala$),

VIII порода – $t + fa'ala \rightarrow ifta'ala$.

Щоправда, цей принцип задіяно далеко не завжди. Вочевидь, він спрацьовує, якщо необхідно розрізняти явища, які протиставляються одне одному в межах граматичної системи однієї мови, наприклад префіксацію та інфіксацію за участю одного й того ж форманта. Якщо такого протиставлення немає, наприклад при утворенні сьомої породи, структура складу не змінюється й інфікс не виникає.

У межах традиційної морфології, зокрема теорії каркасів, вищенаведені перетворення зводяться до констатації наявності різних морфологічних моделей для різних порід дієслова, тоді як залучення морфонологічного підходу, зокрема просодичної гіпотези, дає можливість пояснити особливості афіксації у вищевказаних випадках фонетичними причинами.

Подвійна природа явищ, описуваних морфологічно орієнтованими розділами фонології, проявляється насамперед у тому, що мовлення може виконувати свою комунікативну функцію лише тоді, коли воно правильно організоване [Лебедев 2004, 61]. Ця організація досягається засобами автосегментного (фонематичного) й супрасегментного рівнів. Якщо автосегментний рівень організації мовлення, у тому числі й в АЛМ, досліджено досить глибоко, про що свідчать, наприклад, універсальні класифікації фонем і алофонів, то на супрасегментному рівні такої універсальності не спостерігається. Тому ми пропонуємо розглянути цей рівень із використанням просодичного підходу. Доцільність такого підходу обумовлена кількома чинниками. По-перше, АЛМ, як і решта семітських мов, належить до числа мов з неконкатенативною морфологією, тобто отримати ціле шляхом простого додавання (конкатенації) частин у більшості випадків неможливо. Тому навіть на морфологічному рівні необхідно виокремлювати характеристики, що описують внутрішню структуру елементів та зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії цих елементів у процесі мовлення. По-друге, АЛМ багато у чому походить від мови поетичних текстів доісламської та ранньокласичної епохи. Навіть прозаїчні тексти тієї доби (наприклад, у Корані) мають специфічну ритмічну організацію. Отже, просодичні характеристики найкращим чином відбивають цю організацію саме на супрасегментному рівні, від окремих складів до фонетичної фрази.

Тому одним із найрезультативніших є застосування просодичного підходу на рівні фонетичного слова, а саме у морфонології АЛМ, де він дозволяє побачити закономірності, які інакше помітити важко, якщо не неможливо.

Так, у згадуваному дослідженні Дж. Маккарті та А. Принса за основу було прийняте припущення, що головною стратегією утворення певних форм ламаної множини є відображення мінімального фонетичного слова на ямбічну стопу [McCarthy... 1990, 217–224]. Об'єктом аналізу стали 3500 плюрално-сингулярних пар зі словника Г. Вера 1971 р. в. [Wehr 1971], при цьому аналізувалися форми, наведені у порівняльних граматиках, таких, як граматика У. Райта [Wright 1986]. З 31 моделі ламаної множини, засвідчених у Райта, 12 належать до ямбічного типу, 11 – до хореїчного, 6 – до моносилабічного й дві побудовані за моделями CuCCaC і CuCCāC, при цьому перші дванадцять є найпродуктивнішими. Усі вони починаються з ямбічної стопи CVCVV. Згідно з поглядами дослідників, така ситуація викликана тим, що безпосередньо просодичний шаблон ламаної множини застосовується не до всієї моделі, а лише до двох її перших мор, тобто до мінімального в АЛМ фонетичного слова. Так, слово /nafɪ/ – “душа”, побудоване за моносилабічною моделлю **fa¹l**, у множині дає ямбічну форму /nufūs/. Вокалічна мелодія **u- -u** тут обумовлена, імовірно, семантичними міркуваннями. У результаті ми отримуємо один легкий склад /nu/ і один важкий – /fū/. Довгота тут забезпечує асиметричність просодичної структури.

У двоскладовій моделі **fa¹al**, за якою побудовано слово /'asad/ – “лев”, перші дві мори /'a-sa/. При утворенні множини отримуємо /'u-sū/ задля задоволення вимоги відповідності ямбічному просодичному шаблону CVCVV. Після додавання морфологічного “залишку” отримуємо повну форму /'usūd/.

При утворенні множини від слова /ḡundub/ – “сарана” використано вокалічну мелодію **a- -i**, причому перша частина цієї мелодії – **a** – поширюється на перші дві мори, а саме /ḡun/, у результаті чого отримуємо /ḡanā/ в повній відповідності до ямбічного шаблону CVCVV. До трансформованої таким чином частини слова додається залишок, не охоплений операцією узгодження із шаблоном, при цьому просодична структура цього залишку – CVC, а також друга частина вокалічної мелодії – **i** – зберігаються у вихідному вигляді – /ḡanā/ + /dib/ = /ḡanādib/.

На підставі проаналізованого явища дослідники роблять висновок, що обмеження трансформації двома першими морями приводить до збереження незмінною решти просодичної структури, притаманної однині, при утворенні множини за вказаними моделями. Зрозуміло, що в термінах лінійної автосегментної фонології, як і в суто морфологічних термінах, пояснити це явище навряд чи можливо.

Як приклад ще одного свідчення продуктивності ямбічного шаблону в АЛМ дослідники наводять редуплікацію певної частини (найчастіше це останній склад або дві останні мори для моносилабічних моделей) при утворенні форм димінутива, що є досить поширеною в мовах світу. В інших семітських мовах, наприклад у гебрайській, відповідний склад (або принаймні частина консонантного каркаса) просто редуплікується: /ḥatul/ → /ḥatultul/, “кішка” → “кошеня”, /keleb/ → /k_εlablab/, “собака” → “цуценя”. В АЛМ цей процес узгоджується з тим самим ямбічним просодичним шаблоном, за яким відбувається морфологічна трансформація при утворенні відповідних форм множини: останній кореневий приголосний та перший приголосний редуплікованої частини слова замінюється на апроксимант /w/, що викликано тим, що вони обидва потрапляють на межу мінімального фонетичного слова, тобто у слабку позицію, в якій може відбуватися нейтралізація диференційних ознак будь-якого приголосного з подальшою його акомодациєю до голосного, що, вочевидь, і приводить до появи апроксиманта. Результатом цього процесу є поява специфічної вокалічної мелодії димінутива **u- -a** і виникнення варіанта ямбічного просодичного шаблону CVCVV – CuCaυ.

Якщо вихідна форма менша або дорівнює мінімальному фонетичному слову, трансформація застосовується до морфологічного каркаса в цілому, тому димінутиви (як, до речі, й форми ламаної множини) від форм однини, побудованих за різними морфологічними моделями, можуть мати однакову структуру: /nafɪ/ → /nufays/ – “душа” → “душонка” й, відповідно, /'asad/ → /'usayd/ – “лев” → “левеня” (у множині /nufūs/ і /'usūd/);

якщо вихідна форма більша за мінімальне фонетичне слово, у формах множини й димінутива має місце епентеза: /ǧazīra/, /ǧazā'ir/, /ǧuzayyir/ – “острів”, “острови”, “острівець”;

/fākiha/, /fawākih/, /fuwaykih/ – “фрукт”, “фрукти”, “маленький фрукт”;

/ǧāmūs/, /ǧawāmīs/, /ǧuwaymīs/ – “буйвол”, “буйволи”, “буйволена”.

Аналогічно утворюються форми множини й димінутива для слова /sulṭān/, де перші дві мори – /sul/ узгоджуються із просодичним шаблоном CVCVV і першою частиною вокалічної мелодії, у результаті чого отримуємо /salā/, а решта основи, яка огласована другою частиною вокалічної мелодії, приєднується до її трансформованої частини. Морфологічна трансформація застосовується до мінімального фонетичного слова, а “залишок” вихідної форми приєднується до трансформованої за просодичним шаблоном частини слова з дотриманням відповідної вокалічної мелодії та просодичної структури вихідної форми. При цьому зберігається просодична структура другої частини вихідного слова, не охопленого морфологічною трансформацією, й другої частини вокалічної мелодії і із збереженням просодичної структури другої частини вихідного слова, чим і прояснюється довгота (/ṭān/ → /ṭīn/).

Таким чином, форми димінутива й ламаної множини, утворені за ямбічним просодичним шаблоном CVCVV, відрізняються тільки вокалічною мелодією – відповідно, **u- -a** і **a- -i** або **u- -u**, що свідчить про те, що ці форми не можна пояснити простим накладанням кореня на морфологічну модель [McCarthy... 1990, 222]. Як можна побачити, просодична структура двоморового початку сингулярних основ, розглянутих вище, при утворенні основ множини й димінутива зазнає стандартної трансформації, а саме **μ-μ** → **μ-2μ**. Просодична структура морфологічного “залишку” слова при цьому залишається незмінною. Решта, а саме якісні характеристики похідної моделі – довгий голосний або дифтонг і голосний вокалічної мелодії, – вочевидь, не беруть участі у морфологічній трансформації.

Отже, можна зробити висновок, що в АЛМ при утворенні форм димінутива й ламаної множини для моделей, що містять ямбічну стопу, саме просодичний шаблон визначає форму основи похідної форми. Це випадок від'ємного просодичного обмеження – з його допомогою визначається просодичний об'єкт, що “віднімається” від морфологічного об'єкта, складовою частиною якого він є. Потім до того, що залишилося, застосовується відповідна морфологічна трансформація.

Варто зазначити, що ямбічні шаблони, хоч і є найпродуктивнішими в АЛМ, не охоплюють усього простору просодичної структури слова. Так, аналіз системи наголосу в АМ свідчить про продуктивність також і хорейчних шаблонів, де мінімальне двоморове фонетичне слово має структуру метричної хорейчної стопи, як це й впливає з аналізу просодичної ієрархії та системи наголосу [McCarthy... 1990, 260]. Наприклад, Б. Хейс [Hayes 1986] знаходить обидва ці типи у бедуїнських говірках Киренаїки. Отже, хоч і в різних мовних підсистемах, в АМ функціонують обидва типи просодичних шаблонів: наголос має хорейчний характер, система віршування базується на ямбічній стопі, а моделі ламаної множини й димінутива побудовані на обох типах. Таким чином, утворення форм ламаної множини й димінутива в АМ підтверджує положення просодичної морфологічної гіпотези про те, що різноманітність фонологічних, морфологічних і поетичних явищ може бути описана за допомогою усього лише двох метричних стоп, передбачених фонологічними теоріями [McCarthy... 1990, 262].

Як бачимо, дослідження просодичної організації морфологічних моделей дозволяє краще зрозуміти її внутрішню структуру і, що важливо, певною мірою прогнозувати результат морфологічних перетворень. Якщо розглянути такі елементи морфологічної структури слова, як корінь, вокалічна мелодія, просодичний шаблон, у контексті їхньої взаємодії у процесі мовлення, можна отримати комплексне бачення процесів словотвору й словозміни в АМ.

ЛІТЕРАТУРА

- Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. **История языкознания: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений** / Под ред. С. Ф. Гончаренко. 2-е изд., стер. Москва, 2005.
- Долинина А. А. Предисловие // **Из древней арабской поэзии и прозы** / Пер. с араб. А. А. Долининой и Вл. В. Полосина. Москва, 1983.
- Зиндер Л. П. **Общая фонетика**. Москва, 1979.
- Касевич В. Б. **Морфонология**. Ленинград, 1986.
- Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. **Морфонология в описании языков**. Москва, 1983.
- Лебедев В. Г. Теоретическая фонетика // **Теоретический курс арабского языка: учебник** / Под ред. Э. Н. Мишкурова. Москва, 2004.
- Маслов Ю. С. **О типологии чередований. Звуковой строй языка**. Москва, 1979.
- Hayes B. **Stress Shift and Syncope in Cyrenaican Bedouin Arabic**. Paper given at the Winter Meeting of the Linguistic Society of America. New York, 1986.
- Hayes B. **Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies**. Chicago, 1995.
- Kiparsky P. Syllables and Moras in Arabic // **The Syllable in Optimality Theory** / C. Féry, R. van de Vijver (ed.). Cambridge, 2003.
- McCarthy, John J. On stress and syllabification // **Linguistic Inquiry**. Vol. 10, № 3 (Summer, 1979).
- McCarthy, John J. A prosodic theory of nonconcatenative morphology // **Linguistic Inquiry**. Vol. 12, № 3 (Summer, 1981).
- McCarthy John J., Prince Alan (1986/1996). **Prosodic morphology**. Technical Report #32. New Brunswick: Rutgers University Center for Cognitive Science. (Ms. privately circulated in 1986, issued in 1996 with new annotations and bibliography). – <http://rucss.rutgers.edu/pub/papers/pm86all.pdf>
- McCarthy John J., Prince Alan. Foot and word in prosodic morphology: The Arabic broken plural // **Natural Language & Linguistic Theory**. Vol. 8, № 2 (May, 1990).
- McCarthy John J., Prince Alan. Prosodic morphology // **The Handbook of Phonological Theory** / John Goldsmith (ed.). Oxford, 1995.
- McCarthy, John J. Prosodic morphology // **Encyclopedia of Language and Linguistics** / Keith Brown, ed. 2nd edition. Oxford, 2006. Vol. 10.
- Selkirk E. **On prosodic structure and its relation to syntactic structure**. Bloomington, Indiana: Reproduced by the Indiana University Linguistics Club, 1980. Published in: **Nordic Prosody II** / T. Fretheim (ed.). Trondheim, 1981.
- Watson Janet C. E. **The Phonology and Morphology of Arabic**. Oxford University Press, 2007.
- Wehr H. **Dictionary of Modern Written Arabic. Arabic dictionary for the contemporary written language**. Wiesbaden, 1971.
- Wright W. **A grammar of the Arabic language**. Cambridge, 1986.

О. Г. Хоміцька

АЛЖИРСЬКИЙ АРАБОМОВНИЙ РОМАН: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ

Жанр роману в сучасній арабській літературі є панівним порівняно з іншими формами літературної творчості. Про це свідчать статистичні дані, зокрема поява значної кількості науково-критичних праць за останні роки, а також започаткування у 2007 р. Міжнародної премії за кращий роман арабською мовою, яка є близькосхідним аналогом британської Букерівської премії¹. Шляхи розвитку роману в кожній з арабських країн подекуди суттєво відрізнялися, залежно від конкретних соціально-політичних та історичних умов. На особливу увагу заслуговує алжирський арабомовний роман, адже через історичні обставини – країна була колонією Франції протягом 132 років – цей жанр почав розвиватися значно пізніше, ніж в інших арабських країнах. Першим алжирським романом, що мав усі необхідні формальні ознаки цього жанру, літературознавці вважають появу твору Абд аль-Хаміда бен Хаддуги “Вітер півдня” в 1971 р. [Бен Тубаль 2011]. Разом з тим деякі спроби написати роман арабською мовою робилися в Алжирі значно раніше. Так, ще в 1947 р. Ахмад Ріда-Хуху опублікував твір “Дівчина з Мекки” (“Гада Умм аль-Кура”), провідним мотивом якого було відстоювання прав арабської жінки.

Специфіка розвитку красного письменства в Алжирі полягає в тісному співіснуванні франко- та арабомовної літератури. І якщо першій присвячено чимало досліджень у критиці (передусім французькій), то арабомовна література все ще потребує ретельного вивчення. У нашій статті ми ставимо за мету простежити основні віхи становлення та розвитку алжирського арабомовного роману, його взаємодію з франкомовним романом та подати характеристику найбільш значущих творів від самого зародження жанру до наших днів.

Алжирський роман часто вивчається в контексті літератур Арабського Магрибу (Алжир, Марокко, Туніс, Лівія), проте заслуговує на окреме дослідження. Значний внесок у вивчення франкомовної прози Алжиру зробила російська дослідниця проф. С. В. Прожогіна, для якої література цього регіону є основною сферою наукових інтересів протягом багатьох років. Говорячи про зарубіжні літературознавчі студії, присвячені алжирському франкомовному роману, варто згадати імена Мохаммеда Ріди Бугерра і Сабіха Бугерра з їхньою працею “Histoire de la littérature du Maghreb. Littérature francophone” (“Історія літератури Магрибу. Франкомовна література”, 2010 рік).

Що ж до арабомовного роману Алжиру, то тут у першу чергу слід відзначити зусилля таких літературознавців, як М. Буа, М. Мсаїф, а також згадати низку критичних праць відомого публіциста, письменника і перекладача Васіні Аараджа. Спробу пролити світло на важливу частину доробку алжирських арабомовних романістів зробив у 2003 році дослідник арабомовного роману, викладач компаративістики Оранського університету (Алжир) Мухаммад Дауд. Вихід книги був приурочений до Року Алжиру у Франції. Проте на недостатність ґрунтового вивчення алжирської арабомовної романістики вказують як М. Буа і М. Мсаїф, так і інші дослідники, зокрема Бен Тубаль [Бен Тубаль 2011].

В Україні алжирському арабомовному роману до сьогодні фактично не було приділено уваги. Частково цю лакуну заповнила у своїй статті А. Андрусенко, розглянувши

доробок алжирської письменниці Ахлям Мустаганемі в контексті арабської жіночої літературної традиції², але це дослідження лише підкреслило необхідність подальшої роботи, спрямованої на визначення місця арабомовного роману в сучасній літературі Алжиру.

Як зазначає В. П. Балашов, каталізатором літературного процесу у країні стала підготовка та розгортання національно-визвольної боротьби алжирського народу проти французької окупації, що обумовило стрімкий розвиток роману як дзеркала національного життя, поряд з розвитком героїчної драми та патріотичної лірики [Балашов 1962]. Алжирська література цього періоду (1940–1950-ті рр.), що зросла на основі національних традицій, разом з тим засвоївши гуманістичний пафос французького та світового мистецтва, “відображає руйнування патріархальних устоїв, родових звичаїв, релігійних забобонів, кристалізацію національного почуття в душі простого фелаха” [Балашов 1962]. Серед визначних представників вказаного періоду слід згадати передусім таких прозаїків-арабофонів, як Ахмед Ріда-Хуху та Ахмед Ашур.

Протягом сорокових та п'ятдесятих років ХХ ст. стрімко розвивається алжирська література французькою мовою. Найяскравіші її представники – Мухаммед Діб, Мулуд Фераун, Мулуд Маммері, Ясін Катеб. Вершиною романістичної творчості 50-х рр. вважається трилогія “Алжир” М. Діба (романи “Великий будинок”, 1952; “Пожежа”, 1954; “Ремесло ткача”, 1957), у якій автор відобразив картину голоду і злиднів, відчаю і надії алжирського народу в час 2-ї світової війни [Балашов 1962]. На 50-ті роки припадає і творчий дебют письменниці Асії Джеббар (нар. 1936 р.), яка на сторінках своїх романів “Спрага” (1957 р.) та “Нетерплячі” (1958 р.) розповідає про долю сучасної алжирської жінки. Загалом, у зазначений період розвитку алжирської літератури (50–60-ті роки) панівне місце все ще залишається за франкомовними творами.

Щодо алжирського роману арабською мовою, то перший етап в історії його розвитку припадає лише на 1970–1980-ті рр. ХХ ст. І хоча деякі дослідники піонером у цій сфері називають згаданого вище Ахмада Ріда-Хуху, традиційно засновниками арабомовного роману в Алжирі вважаються Абд аль-Хамід бен Хаддуга (1925–1996) та ат-Тагір Ваттар (1936–2010). У творах, написаних напередодні здобуття Алжиром незалежності, переважають соціально-політичні мотиви, адже, почавши писати арабською в надзвичайно складний для країни час, автори не могли залишатися осторонь від переживань алжирського народу [Kadhim Jihad Hassan 2006, 302]. Як вже зазначалося вище, роман Абд аль-Хаміда бен Хаддуги “Вітер півдня” вважається першим алжирським арабомовним романом, який містить усі необхідні художні та технічні елементи жанру. Твір набув значної популярності як в Алжирі, так і за кордоном, текст було перекладено більш ніж десятима мовами, світ побачила також екранізація роману [Vois 2010, 149]. Бен Хаддуга є автором п'яти творів, перші три – “Вітер півдня” (1971), “Кінець вчорашнього дня” (1975) і “Настав світанок” (1980) – написані у традиційному стилі, тоді як у пізніших романах “аль-Джазія та дервіші” (1983) та “Завтра буде новий день” (1992) автор експериментує з технікою побудови тексту, вдається до змалювання одних і тих самих подій з різних кутів зору [Vois 2010, 149]. Проблематика творчості Бен Хаддуги охоплює такі питання: місце і права жінки в суспільстві; значення землі в житті народу; поняття традиційного та сучасного, автентичності та відкритості до нового; розрив між поколіннями, прірва між містом та селом; війна та її наслідки; проблеми мови та освіти [Vois 2010, 149].

Новеліст, романіст та журналіст ат-Тагір Ваттар є автором шести романів. Почавши свою літературну творчість із новелістики, а саме публікацією оповідань у 1955 р., перший свій роман “Туз” письменник випустив у світ 1974 року. На думку критиків, своїм успіхом твір завдячує перш за все “людському виміру, якого автор надає визвольній війні, уникаючи кліше, що ними послуговувалися інші письменники, звертаючись до цієї теми” [Vois 2010, 808]. У цьому, а також у двох наступних романах – “Землетрус” (1974 р.) та “Любов і смерть у непевний час” (1980 р.) – автор виступає прибічником

реалістичного методу. Темою обох творів є національно-визвольна боротьба алжирського народу та перші роки становлення Алжиру після здобуття незалежності. В інших романах ат-Тагір Ваттар відходить від реалістичного методу, експериментуючи з жанровою формою, і створює роман-памфлет “Весілля мула” (1978 р.), роман-притчу “Рибалка та палац” (1979 р.) і експериментальний роман “Випробування в коханні” (1989 р.). До реалістичного методу письменник знову повернеться в 1990-ті роки, що позначилися трагічними подіями в історії його країни.

Загалом, як зазначає М. Буа, за період з 1971-го по 1985 р. в Алжирі було опубліковано близько 35 романів арабською мовою [Vois 2010, 77]. Критик називає найяскравішими письменниками зазначеного періоду Бен Хаддугу, Рашида Буджедра та ат-Тагіра Ваттара.

Творчий доробок Рашида Буджедра (нар. 1941 р.) представлено творами як арабською, так і французькою мовами. Популярність автору принесли саме франкомовні романи, з яких він і розпочав свою письменницьку діяльність. До написання творів арабською мовою Буджедра звернувся лише на початку 80-х років, але навіть ці романи автор швидко переклав ще й французькою мовою. Літературознавці вказують на те, що роботи письменника є типовими зразками сучасного роману з однолінійним стилем, а сам автор найбільш відверто і сміливо виражає свою думку, якщо порівнювати його творчість з іншими алжирськими письменниками. За словами самого Буджедра, певний вплив на його стиль справили Фолкнер, Джойс, Клод Сімон, Пруст, Дос Пассос та інші західноєвропейські та американські письменники [Vois 2010, 160].

Другий етап розвитку сучасного алжирського роману охоплює період від 1990 року і до наших днів, коли прозові жанри набули особливої популярності. У цей час на літературній сцені Алжиру з’являється велика кількість письменників, що віддають перевагу саме роману арабською мовою. Зазначений період деякі літературознавці поділяють на два підперіоди: з 1991-го по 2000 рік і з 2000 року до наших днів. Покоління письменників цього часу були свідками цілої низки історичних подій, які лягли згодом в основу сюжету їхніх творів. Хвиля насильства, що прокотилася Алжиром у 90-х роках ХХ століття, визначила тематичне й змістове наповнення текстів. Письменники намагалися передати ті страшні злодіяння, свідками яких вони стали. Літературу, написану в період з 1991-го по 2000 рік, критики називають терміном *Littérature de l’urgence* (арабський еквівалент – “аль-адаб аль-істі’джалій”, “екстрена література, література поспіху”) або “адаб аль-міхна” (“література випробування, біди, горя”) [Шаттах 2009]. Твори, написані після 2000 року, дослідники назвали “ма баада аль-істі’джалій” (“пост-екстреною літературою, літературою після періоду поспіху”). До цього часу не існує однозначної думки щодо художньої цінності *Littérature de l’urgence*, про що свідчить жвава полеміка на сторінках преси та фахових видань, як-от стаття Хусейна Мухаммада під назвою “Вона з’явилась у роки крові та нещастя. Література поспіху: збагатила алжирську літературу чи послабила її?”, опублікована в еміратській газеті “аль-Іттіхад” у 2007 році³. Як зазначає критик, поява творів, які більше нагадували документальний щоденник тодішніх кризових подій у країні, аніж художню літературу, і які були написані переважно молодими письменниками та журналістами, викликала справжній гнів корифеїв пера. Останні атакували молодих авторів шквалом гострої критики, назвавши їхній доробок “літературою поспіху”, якій бракує естетики і техніки справжнього роману. Дискусія навколо феномену такої літератури призвела практично до розриву та відчуження між двома поколіннями письменників. У цьому контексті цікавою є думка романіста і літературного критика Мухаммада Сарі, який вважає “тексти кризи та нещастя” криком душі письменників, що відчували потребу висловити свої почуття. Самі твори, на думку Сарі, характеризуються фотографічним зображенням фактів та подій періоду ескалації насильства в Алжирі і не містять таких невід’ємних елементів роману, як-от гармонійна оповідь чи виражена сюжетна лінія. Більшість творів зазначеного періоду є лише свідченнями з життя, фрагментами автобіографій, які представники

інтелігенції намагалися втілити у формі роману, проте ці тексти не є зразками художніх творів у загальноприйнятому розумінні.

Однак не лише корифеї арабомовного роману, такі як ат-Тагір Ваттар, Амін аз-Заві, Васіні аль-Аарадж, Рашид Буджедра, схильні недооцінювати “твори періоду кризи”. Скептично ставляться до *Littérature de l'urgence* і молоді талановиті автори, наприклад Башир Муфті [Мухаммад 2007]. Він вважає, що ця література з'явилась у першу чергу через ідеологічні мотиви та є літературою комерційною. Більшість письменників, творчість яких відносять до “літератури поспіху”, – франкофони, які взяли за перо, оскільки в той час увага усього світу була прикута до трагічних подій в Алжирі. Як приклад Башир Муфті наводить еволюцію творчості Мухаммада Муль ас-Сугуля, що пише під псевдонімом Ясмін Хадра, який залежно від віянь спочатку зображував картини насилля в Алжирі, а потім почав писати про події в Палестині та Іраку, забезпечуючи тим самим популярність своїх творів [Мухаммад 2007].

Інший молодий письменник, Ізз ад-Дін Джаляуджі, говорить про недоречність вживання терміна “література поспіху” стосовно цілого покоління, адже в 90-ті роки ХХ ст. з'являлась і високохудожня література.

Слід відзначити, що крапку в полеміці досі не поставлено і ціла низка письменників та критиків, зокрема Іса Шурейїт і Таам Хафіза, виступають на підтримку “літератури поспіху”, яка яскраво заявила про себе, адже має відомих представників і твори, що заслуговують на визнання [Мухаммад 2007].

Крім того, саме в 90-ті роки ми стали свідками народження молодого покоління талановитих алжирських письменників. Точкою відліку для нового покоління романістів в Алжирі Аммар Бен Тубаль вважає 1998 рік, що ознаменувався появою двох знакових для алжирської літератури романів – “Ритуали та похорони” (المراسم والجنائز) Башира Муфті та “Сковзання” (انزلاق) Хаміда Абд аль-Кадіра. Обидва романісти є найяскравішими представниками молодого покоління, чия творчість припадає на період відродження роману як жанру, який упродовж 90-х років перебував у стані застою. На початку ХХІ століття з'являються літературні тексти, автори яких звертаються до подій і фактів історії, намагаючись їх переосмислити та адаптувати. Письменники експериментують з різноманітним жанровим формам, прийомів, форматів оповіді, тісно пов'язуючи їх із соціально-історичним контекстом, у якому ці факти й отримують конкретний зміст. Проблематика творів коріниться в самому алжирському суспільстві та в історії, так само, як зміст та форма спирається на місцевий контекст та світову літературну спадщину. Не оминула алжирський роман і теорія інтертекстуальності, яка зробила роман відкритим для інших літературних пластів. Рашид Мухтарі назвав цей феномен “новим подихом алжирського роману”.

Письменник і журналіст Башир Муфті народився в 1969 році в столиці Алжиру, є автором оповідань і романів, у тому числі “Архіпелаг мух” (2000), “Свідок тьми” (2002), “Ладан марева” (2005), “Дерева Воскресіння” (2007), “Карти нічної хтивості” (2009), “Вогняна лялька” (2010). Деякі його твори перекладені на французьку мову.

Інший відомий автор, вже згадуваний раніше Васіні Аарадж (нар. 1954 р.), у своїх романах описує соціальний дисбаланс в алжирському суспільстві впродовж кількох десятиліть після здобуття незалежності.

Однією з найцікавіших представниць жіночого арабського дискурсу є Ахлям Мустаганемі, перша алжирська письменниця, яка звернулася у своїй творчості до арабської мови.

Останнім часом серед алжирських літературознавців спостерігається значний інтерес до дослідження своєї романістичної спадщини. Так, у 2011 році в Алжирі відбувся національний семінар, присвячений алжирському роману 1990–2011 рр.⁴ Організатором цього заходу став Національний центр соціально-антропологічних та культурних студій при Міністерстві вищої освіти і наукових досліджень. Порядок денний передбачав такі питання: які саме історичні події найбільше привертають увагу сучасних

романістів? Що за методи та прийоми оповіді лежать в основі формування їхніх текстів? Наскільки автори об'єктивні у змалюванні реальних фактів? Крім того, багато уваги було приділено питанням інтертекстуальності. Зокрема, в якій мірі введення інтертексту у сучасний алжирський роман сприяло оновленню жанру?

Як стверджує Бен Тубаль, основними проблемами, які перешкоджають успішному розвитку і популяризації сучасного арабомовного роману в Алжирі, є міжмовна інтерференція і ментальна прірва між поколіннями авторів, а також відсутність академічної літературної критики [Бен Тубаль 2011]. Бен Тубаль зазначає, що літературознавчі дослідження значно відстають від стрімких темпів розвитку романного жанру в Алжирі, хоча повинні були б розвиватися одночасно з ним.

Підводячи підсумки, зазначимо, що проблема вивчення сучасного алжирського роману арабською мовою все ще гостро стоїть перед світовим та вітчизняним літературознавством. Темпи розвитку прозових жанрів стрімко зросли після здобуття Алжиром незалежності в 1962 році, з'явилося багато молодих авторів, які на хвилі патріотизму та зацікавленості власним культурним спадком продовжують збагачувати національну літературу новими перлинами словесного мистецтва. На жаль, ані алжирська, ані зарубіжна критика не встигають за темпами цього процесу, що, у свою чергу, не дозволяє письменникам у повній мірі розкрити свій потенціал. Враховуючи велике значення, яке має література для духовного та культурного життя народу, ми сподіваємося, що наша стаття певною мірою заповнить цю лакуну, окресливши подальші перспективи спрямування наукової думки в контексті майбутніх наукових досліджень.

¹ <http://www.arabicfiction.org/about-the-prize.html>

² Андрусенко А. Творчість Ахлям Мустаганемі в контексті арабської жіночої літературної традиції // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 45. – Львів, 2008. – С. 85–89.

³ <http://www.alittihad.ae/details.php?id=123926&y=2007>

⁴ http://www.crasc-dz.org/IMG/File/appel%20coloque_AR.pdf

ЛІТЕРАТУРА

Балашов В. П. Алжирская литература // *Краткая литературная энциклопедия* / Гл. ред. А. А. Сурков. Москва, 1962–1978. Т. 1: Аарне – Гаврилов, 1962.

Bois M. Algeria, modern; Boujedra, Rachid (1941–); Benhedouga, Abdelhamid (1925–1996) // *The Routledge Encyclopedia of Arabic Literature* / Edited by Julie Scott Meisami and Paul Starkey. London and New York, 2010.

Kadhim Jihad Hassan. *Le roman arabe*. Paris, 2006.

Шаттах 2009 *رواية تحت المجهر.. الرواية الجزائرية التسعينية.. كتابة المحنة أم محنة الكتابة* 2009. Режим доступу: <http://www.djazairess.com/elhiwar/22482>

Бен Тубаль 2011 *محاولة تحديد منهجي الرواية الجزائرية المعاصرة، عمار بن طوبال*. Режим доступу: <http://www.djazairess.com/eldjoumhouria/7687>

Мухаммад 2007 *هل أثرى الأدب الجزائري أم أضعفه؟ 2007*. Режим доступу: <http://www.alittihad.ae/details.php?id=123926&y=2007>

САКРАЛЬНІ ТЕКСТИ СХОДУ

D. Shestopalets

INTERPRETATION OF THE TERMS *MUHĀMAT* AND *MUTASHABIHAT* IN MEDIEVAL QUR'ANIC EXEGESIS

The Qur'an has always been considered by the followers of the Prophet Muhammad as a universal source of beliefs and rules that are necessary to lead life according to the will of Allah. Yet, the complexity of social circumstances in different societies has also made Muslims realize that, being perfect in terms of rhetoric, the Holy Scripture can at the same time prescribe evidently conflicting or not totally consistent norms. For this reason, Muslim scholars were fully concerned about the legitimate ways of preserving the authority of the sacred text and eliminating controversial meanings, contradictions and some linguistic details that might be perceived as “deficiencies” of its language. Of course, the most appropriate way for them to accomplish this and to support their legal decisions or doctrinal issues was finding a solution inside the Qur'an itself.

In this context, this paper is devoted to the ayahs that have acquired a special methodological significance as giving prescriptions for reading and interpreting the Qur'anic text in general. The verses establishing such “rules” vary in the content and level of specificity, yet the two most important ones, widely used by Muslim exegetes, deserve the particular attention.

The first verse, *al-Baqara*, 106, has provided ground for introduction of the concept of *naskh* (abrogation)¹ which relies on the chronological principle of differentiation between Qur'anic passages:

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

And for whatever verse We abrogate or cast into oblivion, We bring a better or the like of it; knowest thou not that God is powerful over everything? [Arberry 1996].

This verse has allowed Muslim jurists to maneuver between inconsistent statements of the Qur'an, revealed at different stages of the Prophet's mission, and arrive at more or less uniform and logically sound conclusions. Yet, despite the fact that the theory of abrogation constitutes one of the cornerstones of Islamic Law (*fiqh*), some contemporary Muslim scholars and even researchers of Islam have pointed out that the very idea of *naskh* has no basis in the Qur'an and appeared largely due to ignoring the literary context of the verse *al-Baqara*, 106. For instance, M. Cuypers argues that this ayah was a part of Muhammad's polemics with the Jews concerning the possibility of abrogation of the Torah by the Qur'an and not one Qur'anic ayah by another [Cuypers 2011, 6]. Thus, according to Cuypers, the whole theory of *naskh* is simply misplaced and derived from an incorrect interpretation of the Qur'an [Cuypers 2011, 6].

Whatever the truth might be, this situation clearly demonstrates how this and others similar ayahs have been used as the basis for inventing important methodological tools in Islamic law. This is the case when literary context is disregarded or even sacrificed to the necessity of producing generally accepted norms of the *sharia*. To put it differently, this verse *al-Baqara*, 106 has served to establish a mechanism for a legitimate replacement of religious and social norms without jeopardizing the authority of the Qur'an as a sacred text. In this respect, this verse was also evidently employed to reconcile between the idea about the Qur'an as the

eternal speech of God and the shifting character of many of its prescriptions: even having been abrogated or replaced, verses were not excluded from the Codex and still considered part of the revelation.

Another verse of this kind which is of major concern in this paper is *Al Imran*, 7. It introduces a different principle which was meant to resolve difficulties of comprehending the Qur'anic text as the consistent whole. Provisionally, the terms *muhkamat* and *mutashabihat* are left without translation:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ
أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ
فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا
يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ إِنَّمَا بِهِ
كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

It is He who sent down upon thee the Book, wherein are verses *muhkamat* that are the Essence of the Book (*ummu-l-kitab*), and others *mutashabihat*. As for those in whose hearts is swerving, they follow the *mutashabihat* ('ma tashabaha') part, desiring dissension, and desiring its interpretation (*ta'wil*); and none knows its interpretation, save only God. And those firmly rooted in knowledge say, 'We believe in it; all is from our Lord'; yet none remembers, but men possessed of minds (based on the translation of Arberry [Arberry 1996], emphasis added. – *D. Sh.*).

Although it clearly refers to a specific idea for approaching the internal structure of the Qur'an, this verse has attracted much less attention of Muslim scholars. A brief survey of the tafsir literature shows that Muslim exegetes of the medieval time had no substantial differences or disputes about identifying the general meaning of the ayah. However, there seems to be no full clarity and consensus as to how the two key terms – *muhkamat* and *mutashabihat* – should be defined and, consequently, how the overall meaning of the ayah should be understood.

Already Al-Tabari (d. 310/923) came up with a range of opinions on the subject which was further reproduced by the new generations of *tafsir* writers. Those opinions are often interwoven and not easy to set forth clearly. As it follows from "Jami' al-bayan", the approach that received the widest support from the scholars of the first centuries of Islam (*al-salaf*) was to treat the pair from *Al Imran*, 7 as directly corresponding to "*nasikh-mansukh*" division where *muhkam* is identified with *nasikh* (an abrogating verse) and *mutashabih* – with *mansukh* (an abrogated verse) [Al-Tabari, *V*, 192]. Al-Tabari quotes at least ten narratives from a number of earlier authorities in favor of this opinion.

Another view is to see *muhkamat* as a group of ayahs that prescribe concrete rules and norms of what is permissible and forbidden (*al-halal wa al-haram*), punishments for crimes (*hudud*) and obligations while *mutashabihat* are the verses that cover all the other material in the Qur'an, including stories of the Prophets, preaching, etc. [Al-Tabari, *V*, 196]. The latter is called *mutashabihat* because those verses are somehow similar to each other in their message, even though their form varies.

The third approach, singled out by al-Tabari, takes the discussion to a different direction – to an attempt at analyzing the logic of the ayah itself. According to this approach, *muhkamat* are defined as verses that can have only one interpretation (*ta'wil*) and, thus, could not be misinterpreted, whereas *mutashabihat* allow for several interpretations [Al-Tabari, *V*, 197].

And finally al-Tabari offers an opinion which, though not supported by references to the earlier authorities, has become predominant in the contemporary understanding of the verse: the term *al-muhkam* refers to an ayah which is clear to *Muslim scholars* in terms of the meaning and interpretation; on the contrary to that, *al-mutashabih* designates an ayah the precise knowledge of which is reserved to Allah only [Al-Tabari, *V*, 199]. As it is evident from the argument, this explanation of *mutashabihat* follows the line of the ayah itself. Yet, as it will be shown further, this did not prevent theologians from reinterpreting the verse in a way that allowed achieving the knowledge of the *mutashabihat* verses anyway.

The demonstrated difference of opinions, insignificant though it may seem, nonetheless brings the discussion back to determining the literal meaning of the two terms and all possible interpretations. It is evident that *muhkam* semantically has little to do with clarity *per se* and refers to “something made strong, stable, solid”; hence, “ayat muhkamat” – “a passage of the Qur’an of which the meaning is secured from change and alteration, and peculiarization, and interpretation not according to the obvious import, and abrogation” [Lane 1863, II, 618]. Yet, the major problem here is with the term “*mutashabihat*” which, following the context, has to be interpreted as “having multiple meanings, ambiguous” or “a passage of which the meaning is not secured” [Lane 1863, IV, 1500–1501].

It is interesting to note though that Muslim exegetes did not ignore or immediately rule out all other interpretations that could be derived from different meanings of the terms. A case in point here is the second opinion cited above from the tafsir of al-Tabari where *mutashabihat* were understood as “similar to each other”; this meaning was no doubt supported by some scholars because it was perceived to be more in accordance with the *literal* meaning of the term. Another interesting conclusion about the duality of the terms at hand, which can be derived from the interpretations, provided by al-Tabari, is that the Qur’an is divided into two parts: the verses that require both belief and action, and the verses that demand to be believed in only. However, from a Derridean perspective, the binary opposition of “clear-ambiguous” brings up a much more important issue, the substantial and specific characteristics of the Qur’an as a sacred text: it introduces *indeterminacy* as a legitimate quality of at least some part of the revelation which was otherwise claimed to be “clarifying” (“*mu-bin*”) by the Qur’an itself.

Hierarchy. Another important issue that needs to be addressed in this context is that this ayah does not just divide verses into two basic categories – it also provides grounds to establishing a certain hierarchy of them through positioning the group of *muhkam* as the core of the Qur’an (*umm al-kitab*) and the most important part of it. At the same time, the group of *mutashabihat* (‘*ma tashabaha*’) is reduced to the level of being the source of schisms and troubles for the community. Perhaps, it is this indication of a superior status of *muhkam* that gave medieval Muslim scholar the idea of eliminating ambiguity or obscurity of *mutashabihat* by interpreting them exclusively in the framework of the verses whose meaning is regarded to be a) clear and fully comprehensible and b) stating the ideas that are central in Islamic doctrine. In other words, even though in the case of *mutashabihat* the ayah Al Imran, 7 gives the agency of understanding to Allah only, some Muslim scholars have found it legitimate to arrive at an acceptable interpretation of *mutashabihat* by strictly subjugating them to *muhkam*. Thus, this has become a very substantial supplement to the methodological principle of *tafsir* which gives most credit and authority to the interpretation of the Qur’an by the Qur’an. To put it differently, some verses do not just clarify or explain others – they also dominate by forming a specific frame of reference for interpreters.

Such an approach has been very common in the Ash‘ari school of theology, especially in what concerns the verses that, if understood literally, lead to a certain degree of anthropomorphism. A well known example of employing “*muhkam-mutashabih*” dichotomy to resolve such a complicated issue in the Qur’an can be illustrated by interpretation of the verse Taha, 5 which is of relevance not just for the analysis of medieval debates, but also for the contemporary period².

Which ayahs are *mutashabihat*? It is interesting to note that mufassirs typically refrain from giving any lists of *muhkam* or *mutashabihat* in their commentaries, limiting themselves to a few generally accepted examples. This might be considered as a certain testimony to the inherent controversy of the issue: no exegete was willing to take a risk of being accused of picking up a wrong ayah in his treatise.

The first very common example is based on the supposed historical context, namely the view that the ayah Al Imran, 7 (as the rest of the beginning eighty ayahs of this surah) was revealed on occasion of the delegation of Christians from Najran³. Even though they were not

mentioned by name – only as those “in whose hearts is swerving” – the Christians are referred here because they supposedly had chosen to accept only the ayah al-Nisa', 171 (which mentions the prophet 'Isa as “the word of Allah”) and ignore all the others that clarify its meaning in the way totally contradicting the traditional Christian views [al-Qurtubi, *V*, 22].

Another common approach to this issue among mufasssirs is resorting to the authority of tradition, or to earlier scholars whose status is indisputable. For instance, widely used is the reference to Ibn Abbas who is said to name among *muhkamat* the verses al-An'am, 151–154 and al-Isra', 23 [Qurtubi, *V*, 18].

Al-Nuhhas presents a more elaborated picture using the verses that speak of Allah's forgiveness – al-Zumar, 53, Taha, 82 and al-Nisa', 48 [Qurtubi, *V*, 18]:

al-Zumar (39), 53	Taha (20), 82	al-Nisa' (4), 48
<p>قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ</p>	<p>وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَىٰ</p>	<p>إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَن يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا</p>

Say: ‘O my people who have been prodigal against yourselves, do not despair of God>s mercy; surely God forgives sins altogether; surely He is the All-forgiving, the All-compassionate’ [Arberry 1996].

Yet I am All-forgiving to him who repents and believes, and does righteousness, and at last is guided [Arberry 1996].

God forgives not that ought should be with Him associated; less than that He forgives to whomsoever He will. Whoso associates with God anything has indeed forged a mighty sin [Arberry 1996].

Notably, the verses speak on the issue in a different manner, presenting varying levels of generalization: if al-Zumar, 53 promises Allah's forgiveness for all sins, al-Nisa', 48 substantially limits the scope of the absolution by excluding the sin of polytheism (“ascribing companions to Allah”). In this case, to resolve the “inconsistency”, Muslim scholars define al-Zumar, 53 as *mutashabih* while al-Nisa', 48 is declared to be *muhkam*. The next logical step is to state that all *mutashabih* should be interpreted and understood only in the light of and in conjunction with the *muhkamat* verses. In other words, the interplay of between *muhkamat* and *mutashabihat* is used here as a specific technique to help the tradition in resolving the apparent points of tension between different verses.

Legitimization for mutashabihat. It must be noted that acknowledgment of *mutashabihat*, or ambiguous, unclear verses in the structure of the Qur'an constitutes an important aspect of its self-reflexive image. However, the principle of *inherent indeterminacy* of some ayahs without any doubt must have been perplexing for the later generations of Muslims for whom the initial meaning of the ayah Al Imran, 7 and the context of its appearance were most likely unknown. To state it more boldly, why should Allah need to confuse the followers of Muhammad by sending the ayahs the meaning of which was known only to him? Only a handful of medieval mufasssirs found it necessary to grapple with this issue by presenting a number of explanations for the presence of unclear verses in the text of the Qur'an.

For instance, Ibn Qutaybah (d. 276/885) in his “Mushkil al-Qur'an” argues that, by virtue of being sent in Arabic, the Qur'an necessarily reflects its specific features of expression, especially in what concerns *al-i'jaz* (metaphors), *al-ikhtisar* (brevity), etc. [Ibn Qutaybah, *I*, 86–87]. He also includes to this list the different ways of underlying meanings or, on the opposite, their deliberate obscuring and camouflaging, so they can be understood by the “smart” (*laqin*) only [Ibn Qutaybah, *I*, 86–87]. In other words, the appearance of *mutashabihat* in this respect may be considered simply as a side effect of the stylistics of Arabic at the time when the Qur'an was sent.

Elaborating on this argument, a Hanbali scholar al-Jawzi (d. 597/1201) goes further to note that the Arabs used to strongly differentiate between the two styles of expression – the one which is clear and fully comprehensive to the listener and the other, metaphorical, metonymical, symbolical [al-Jawzi, *I*, 178]. It is the latter style – closely linked to the poetry and

rhetoric – that, according to al-Jawzi, was solely accepted and respected by the Arabs as something worth attention [al-Jawzi, *I*, 178]. Thus, as it follows, Allah had no other choice than to make use of this style to win attention of the Arabs and make them appreciate the Qur'an in the only categories they could comprehend⁴. What is more interesting though is that, in al-Jawzi's account, it is the *combination* of the two styles in the Qur'an – clear and obscure – that constitutes the central feature of its inimitability (al-i'jaz), something that the Arabs were not able to imitate or reproduce themselves [al-Jawzi, *I*, 178].

Another way to approach this issue, taken by Ibn Qutaybah, is viewing *mutashabihat* as a certain positive challenge that, while creating a complex problematic situation, also necessarily stimulates human thought and activity. On the contrary to that, Ibn Qutaybah argues, a situation of total completeness (*al-kifayah*) leads to stagnation which produces stupidity and powerlessness (*al-'ajz*) [Ibn Qutaybah, *I*, 86]. Similarly, as al-Razi points out, the presence of *mutashabihat* makes achieving the truth more difficult and thus facilitates the accretion of wisdom [al-Razi, *VII*, 185].

Also, Ibn Qutaybah insists that the existence of verses that are obscure and difficult for understanding helps to maintain such an important structure as the hierarchy of statuses (*al-tafadul*) among people which corresponds to the level of their knowledge; this hierarchy is the basis for the authority of 'ulama' that serves to prevent schisms and divisions in the community (*al-mihna*) [Ibn Qutaybah, *I*, 86]. Besides that, Ibn Qutaybah regards the "al-muhkam/al-mutashabih" distinction as the one of the utmost importance for preserving the frame of reference for comparison ("everything is learned in comparison") which works best through "binary oppositions": good – evil, useful – harmful, internal – external, hidden – evident etc. [Ibn Qutaybah, *I*, 87]. Thus, ambiguous ayahs in the structure of the Qur'an underscore or accentuate the message of those verses that are defined as *muhkamat*; this for Ibn Qutaybah is the wisdom of *mutashabihat* and the main argument against the necessity of the absolute clarity and unambiguousness for the whole text of the Qur'an as Allah's word [Ibn Qutaybah, *I*, 87].

Variations and modifications of these ideas can also be found in the treatises of al-Jawzi and al-Razi. For instance, al-Jawzi approaches *mutashabihat* as an important test for believers which functions to unveil those who are inclined to deviate, in contrast to those who in case of doubt or confusion, resort to the help of knowledgeable individuals [al-Jawzi, *I*, 179].

In his turn, Al-Razi tries to supplement these ideas with his own interpretations. On the one hand, he sees *mutashabihat* as the characteristic of the Qur'an that facilitates pluralism and diversity of points of view which would be impossible if the Holy Scripture was sent as one single body of *muhkamat* [al-Razi, *VII*, 185]. According to al-Razi, in the latter case the Qur'an could become a basis only for one *mazhab*, thus automatically rejecting what is outside of it, be it a diverging opinion or a school of thought; this situation, al-Razi argues, is rather unpleasant for many. In other words, the presence of *mutashabihat* precludes the formation of the strict, dogmatic orthodoxy, of the inflexible regime of truth and the tyranny of one group of individuals which establishes it [al-Razi, *VII*, 185]. Thus, the *mutashabihat* verses help to accommodate more points of view and facilitate tolerance and open-minded attitude that resist a final closure of the arguments on all topics. Instead, it brings in a healthy competition among different schools of thought for creating the strongest and most persuasive argument. On the other hand, the legitimate existence of several *mazhabs* allows forming a collective effort through which all *mutashabihat* can be successfully reduced to *muhkamat* [al-Razi, *VII*, 185].

In connection with the idea mentioned above, al-Razi makes another point, namely that *mutashabihat* in the Qur'an serve as an internal defensive mechanism against the stagnation of *taqlid* (a blind obedience in following a tradition) because they require extensive resorting to reason (*al-'aql*) and rational argumentation as a tool in interpretation [al-Razi, *VII*, 185].

However, perhaps the most interesting argument to the necessity of *mutashabihat* (which al-Razi himself finds the most important) concerns the matter of social statuses, or the fundamental division of people into the elite (*al-khawass*) and the masses (*al-'awam*) [al-Razi, *VII*, 186]. As al-Razi points out, the latter have certain specifics in the way they learn and compre-

hend the basic precepts of religion; the qualities that need to be taken into account in teaching and preaching. For instance, in al-Razi's view, the postulate that Allah has no body, no limits in space or cannot be pointed at, may simply lead the masses to the thought of God being "nothing" (*'adam*) or total negation of His attributes (*al-ta'til*) [al-Razi, VII, 186]. For this reason al-Razi argues that at the beginning it is much more effective to address the masses with what they are able to imagine or what directly relates to their experience. Here is where *mutashabihat* come in handy as they appear to contain some elements of popular beliefs [al-Razi, VII, 186]. Thus they come as the first stage of gradual presenting of the topic to the masses which prepares them to learn and fully accept *muhkamat* verses.

This last argument constitutes the representation of a certain strategy of approaching theological knowledge by the Ash'ari scholars. For instance, a similar case is found in al-Ghazali's treatment of the verse Taha, 5, the explanation of which he divides into two categories: one for religious specialists, Muslim scholars, and the other, in the simple and most consistent form, for the masses⁵ [al-Gazali 1994, 65]. However, unlike al-Razi, al-Ghazali's view is that the most complicated and confusing aspects of the problem should not be revealed to a common believer at all [al-Gazali 1994, 66].

Conclusions. Despite the seeming straightforwardness of the principle of differentiating between clear and ambiguous verses, the major question here seems to be about the exact criteria for classifying each separate ayah. It is rather obvious that the judgment of clarity in this process may turn out to be observer-relative and involve a great deal of subjectivity, pertaining to the level of training, intellectual qualities as well as theological preferences of an individual. In other words, Al Imran, 7 merely states the fact of "*muhkamat-mutashabihat*" distinction without providing guidance as to how not to confuse the two kinds of verses. Taking this issue to its limits, one can assume that this ayah may be in and of itself considered as belonging to *mutashabihat*.

It is hardly surprising then that this situation has opened a large space for exploiting the "*muhkam-mutashabih*" division as a means of legitimizing one's arguments or a discursive strategy in theological discussions which often go as far as ideological conflict between the views of the majority and a dissenting group. This problem was articulated already by al-Razi who asserted that everyone "calls the ayahs confirming his mazhab *muhkamat* and the ayahs contradicting his mazhab *mutashabihat*" [al-Razi, I, 185]. For the Ash'ari school of the Islamic thought, to which al-Razi belonged, the presence of ambiguous ayahs has become a license for the legitimate use of reason and rational argumentation in both exegesis of the Qur'an and theological speculations. Moreover, building a strong hierarchy of the ayahs and eliminating unclarity through their – sometimes forced – interpretation according to *muhkamat*, has provided a basis for advancing a strict "regime of orthodoxy", which requires a higher level of obedience to already formulated dogmas.

In conclusion of these preliminary remarks on Al Imran, 7, one can only note that medieval exegetical tradition demonstrated a conservative approach to this verse and over the centuries was reproducing the same set of ideas. At the same time, the attempts of mufassirs to make sense of this ayah can be considered as an illustration for the fact that interpretation of the Qur'an in the tafsir tradition has not been limited to clarifying its meanings – it has also involved *constructing* them with intricate procedures intended to legitimate God's will through "establishing" his hidden reasons and motivations.

¹ For a detailed scholarly analysis of this verse and the principle of abrogation, see: Hasan A. Theory of naskh // Islamic Studies. – Vol. 4 (2). – 1965. – P. 181–200; Cuypers M. L'analyse rhétorique, un enouvelle method pour l'exégèse du Coran // Al-Mawāqif, Actes du premier colloque international sur: 'Le Phénomène religieux, nouvel les Lectures des Sciences sociales et humaines'. – Algérie: Publications du Centre Universitaire de Mascara, 2008. – P. 5–27.

² According to Ash'ari theologians, the most common, literal meaning of the verb *istawa'* ("establish") used in this ayah Taha, 5 cannot be accepted because it presupposes that Allah has certain dimensional (spatial) characteristics that make it possible for him to either establish himself on the throne or rise over it. Thus, the very possibility of such a reading of this verse renders it to be one of *mutashabihat*, or ambiguous. In this case, its meaning may not contradict any of the verses that are considered to be *muhkamāt*. Thus, Taha, 5 must be conceived as *mutashabih* and interpreted in the framework of an unambiguous clear-cut statements, in particular the one provided in al-Shura, 11 ("Laysa ka mithlihi shay"). See on the whole debate about Taha, 5 and the conflict of traditionalists and *asha'ira*: [Шестопалец 2012].

³ See on that: Massignon L. La mubahala de Médine et l'hyperdulie de Fatima // *Opera Minora*. – Vol. 1. – Beirut: Dar el-Maaret Liban, 1963. – P. 550–572; Strothmann R. Die Mubāhala in Tradition und Liturgie // *Der Islam*. – Vol. 33. – Issue 1–2. – 1957 (Jan.). – P. 5–29; Schmucker W. Die christliche Minderheit von Nagran und die Problematik ihrer Beziehungen zum fruhen Islam // *Banner Orientalish Studien*, N.S. – Vol. 27/1. – 1973. – P. 183–281.

⁴ In this respect, very little is written on why Muhhammad, despite the profound poetic beauty of the oldest verses of the Qur'an, had experienced so much difficulty during the early stages of his career as a prophet. Moreover, the inimitability of the Qur'an did not seem to win him any additional loyalty among the Arab tribes of Arabian peninsula which were constantly inclined to *rida* (breaking of agreement). Thus, this appeal to "the Arabs" and their linguistic tastes appears to be a later form of legitimation, a discursive strategy intended to explain the difficulties by reference to the past contexts, whether true or constructed.

⁵ See more detailed analysis of this issue in: [Шестопалец 2012].

LITERATURE

- Коран** / Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі В. С. Рибалкіна. Київ, 2002.
Шестопалец Д. В. К вопросу о толковании аята Таха, 5 в средневековой мусульманской традиции // *Східний світ*, 2012, № 3.
Al-Gazali, Abu Hamid. Al-Iqtisad fi al-i'tiqad. Dimashq, 1994.
Al-Razi, Fahr al-Din. Mafatih al-Gayb (Al-Tafsir al-kabir). Bayrut, 1981.
Al-Tabari, Muhammad b. Jarir. Jami' al-bayan 'an ta'wil 'ay al-Qur'an (fi 30 al-ajza'). Bayrut, 1405.
Al-Qurtubi, Muhammad b. Ahmad. Al-Jami' li al-ahkam al-Qur'an (fi 20 al-ajza'). Al-Qahira, 1372.
Arberry A. J. The Koran Interpreted: a Translation. New York, 1996.
Berg H. The Development of Exegesis In Early Islam: the Authenticity of Muslim Literature From the Formative Period. Richmond, 2000.
Cuypers M. L'analyse rhétorique, un enouvelle method pour l'exégèse du Coran // Al-Mawāqif, Actes du premier colloque international sur: 'Le Phénomène religieux, nouvel les Lectures des Sciences sociales et humaines'. Algérie, 2008.
Cuypers M. Semitic Rhetoric as a Key to the Question of the nazm of the Qur'anic Text // Journal of Qur'anic Studies. Vol. 13 (1). 2011.
Hasan A. Theory of naskh // Islamic Studies. Vol. 4 (2). 1965.
Ibn al-Jawzi, Abu al-Faraj. Zad al-Masir fi ilm al-tafsir (9 Vol.). Bayrut, 1404.
Ibn Atiyya, Abu Muhammad. Al-Muharrar al-wajiz. Dimashq, 2007.
Ibn Kathir al-Dimashqi, Ismail b. Amr. Tafsir al-Qur'an al-Azim. Bayrut, 1401.
Ibn Qutaybah. Ta'wil Mushkil al-Qur'an. Al-Qahira, 1973.
Lane E.W. An Arabic-English lexicon: derived from the best and the most copious eastern sources. London, 1863.
Massignon L. La mubahala de Médine et l'hyperdulie de Fatima // Opera Minora. Vol. 1. Beirut, 1963.
Schmucker W. Die christliche Minderheit von Nagran und die Problematik ihrer Beziehungen zum fruhen Islam // Banner Orientalish Studien, N.S. Vol. 27/1. 1973.
Strothmann R. Die Mubāhala in Tradition und Liturgie // Der Islam. Vol. 33, Issue 1–2. 1957.

МЕДЖЛІС КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ

Кримськотатарська тематика ніколи не залишалася поза увагою в українській публічній дискусії не тільки на регіональному, а й на загальнонаціональному рівні. Поважне місце у цьому дискурсі завжди відводилося Меджлісу. Але дискусія навколо цієї інституції була від самого початку настільки ідеологічно поляризована, що, в кожному разі, не можна було не відчувати виразного полемічного або, навпаки, апологетичного нахилу¹. Останнім часом відбулися деякі якісні зміни, які заслуговують на серйозну увагу. У політичному просторі Криму помітно активізувалася “опозиція”, яка оскаржує право Меджлісу представляти інтереси кримських татар². У ширшій публічній дискусії частіше лунають критичні закиди. Саме тоді, коли вони походять від “своїх”, ці закиди видаються провокативнішими, але подеколи є й, насправді, змістовними, оскільки походять від інформованих і по-справжньому зацікавлених людей. На особливу увагу заслуговують спроби дати оцінку Меджлісу як демократичній інституції. Кримськотатарські критики звертають увагу на його окремі політичні практики, зокрема ставлення до опонентів, кадрову політику, ресурсну базу, відносини із владою тощо. На те, як громадська думка оцінює представницькі органи, не міг не вплинути й процес соціального розшарування у кримськотатарській спільноті. Представники громадянського суспільства дедалі прискіпливіше дивляться на особливу роль підприємницького прошарку у кримськотатарській політиці. Частіше навіть від зацікавлених осіб, а надто від опонентів в оцінках поточного стану справ доводиться чути слово “криза”. Меджліс не залишається несвідомим цих процесів і намагається реагувати на них: у відповідь на критику була розгорнута глибока реформа виборчої системи Курултаю та Меджлісу, яка, за попередніми даними, дає позитивні результати. Реформа сприяє покращенню внутрішньої комунікації, збільшенню рівня довіри в кримськотатарському середовищі, але далеко не всі питання, що їх ставлять перед Меджлісом кримськотатарські співвітчизники, можна вирішити за рахунок більшої згуртованості спільноти.

Мета цієї роботи полягає в тому, щоб глибше проаналізувати зміст публічної дискусії щодо ролі(ей), яку відіграє Меджліс та інші представницькі органи в житті кримськотатарської спільноти та в ширшому українському суспільно-політичному контексті. Ми сподіваємося, що ця робота сприятиме кращому розумінню глибинної природи тих непростих інституційних трансформацій, які стоять за часто вживаним словосполученням “демократичні перетворення”. Ці перетворення розуміються як перехід суспільства, що сформувалося в умовах тоталітаризму, до стану розвиненої демократії, тобто такого соціального порядку і політичного устрою, який інституційно забезпечує рівні права меншин, а також право бути почутим і право самостійно вирішувати свою долю для кожного індивіда. Цей перехід у випадку України триває ніби вже понад двадцять років, цитовані ціннісні твердження є загальним місцем для численних міжнародних проєктів, здійснених у країні за цей час, але немає підстав вважати, що вони стали предметом переконання, ба навіть усвідомлення для критичної маси українських урядовців, політиків і лідерів громадської думки. Саме в такому суспільно-політичному контексті був створений і функціонує той суспільно-політичний інститут, який становить предмет нашого аналізу.

Дослідження базується на текстах глибинних інтерв'ю з громадськими активістами, політиками, членами кримськотатарських організацій різних типів та урядовцями, матеріалах трьох фокус-груп, проведених у місцях компактного проживання кримських татар³, а також аналізі матеріалів політичного дискурсу, представлених у засобах масової інформації.

1. Організаційні засади та політичні практики

Згідно з власним положенням, Міллі Меджліс є “вищим повноважним представницько-виконавчим органом кримськотатарського народу”, який формує “єдину виборну систему органів національного самоврядування кримськотатарського народу всіх рівнів і здійснює керівництво їхньою діяльністю”⁴. Положення обмежує цей статус вищого кримськотатарського органу періодом “між сесіями Курултаю”. Хоча в такий спосіб, подібно до керівних органів радянської доби, Меджліс схиляється перед вищим авторитетом більшого представницького органу, насправді саме Меджліс є центром прийняття рішень і управління усією системою представницьких органів, натомість основна функція Курултаю полягає у легітимзації політики Меджлісу⁵. Окрім теренів України, юрисдикція Меджлісу поширюється також на кримськотатарську діаспору в країнах колишнього СРСР, де він представлений “комітетами сприяння поверненню кримських татар до Криму” та повноважними представниками Меджлісу⁶.

На початковому етапі після створення (1991 рік) Меджліс виступає як організатор масових акцій протесту, переважно у вигляді самозахоплень першої хвили, які згодом були легалізовані і сформували основу системи розселення кримських татар. Насправді цей період активної боротьби щойно прибулих до Криму репатріантів почався раніше – з 1989 року. Тоді ще не існувало Меджлісу, але вже йшов процес пошуку оптимальних форм організації спільноти, першим етапом якого було створення Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР). Хоча остання формально не припинила існування й дотепер, її можна вважати організацією-попередником Меджлісу. На етапі початку масової репатріації група активістів національного руху на чолі з Мустафою Джемільовим завдяки своїм організаційним навичкам, рішучості й, нарешті, вдало обраній тактиці здобула лідерські позиції не лише на рівні національного руху як більш-менш структурованої спільноти політичних активістів, що виступали за збереження та розвиток кримськотатарської ідентичності й остаточне повернення на батьківщину, а й усієї етнічної спільноти або принаймні тієї її частини, що була охоплена процесом масового повернення. Організаційний формат, винайдений цією групою, який передбачав проведення загальнонаціональних зборів – Курултаю, – виявився вдалим засобом забезпечення інституціалізації лідерської групи в новій якості – загальнонаціональних лідерів шляхом їхнього всенародного обрання до складу новоствореного представницького органу – Міллі Меджлісу (національної ради). Це був засадничий період у діяльності Меджлісу, коли формувалися суспільні уявлення про місце та роль цього інституту, що діють і дотепер.

Для розуміння того, що собою являє Меджліс, важливо, що цей орган формується в рамках демократичної процедури виборів, до участі в яких мають рівний доступ усі представники кримськотатарської спільноти, що проживають в Україні. Також важливим є те, що він функціонує згідно з певним регламентом, який регулює всі ключові питання, що постають у діяльності будь-якої складної ієрархічної структури подібного типу, – внутрішню структуру, порядок проведення зборів і їхні повноваження, функції членів, цілі, ресурси тощо⁷.

Цікава група питань, що постають при аналізі тексту положення, пов'язана з ресурсами на підтримку діяльності організації. У розділі про фінанси Меджлісу, зокрема, сказано⁸:

Меджліс имеет обособленное имущество и денежные средства. Эти средства образуются из:

– пожертвованный от организаций, предприятий, учреждений, фондов и частных лиц;

– субсидий от международных и зарубежных (общественных, неправительственных и коммерческих) организаций и органов.

Отже, з одного боку, через систему виборів Меджліс пов'язаний із кожним дорослим членом кримськотатарської спільноти. У цьому відношенні він стає легітимним у такий саме спосіб, як будь-які органи представницької демократії, як-от, наприклад, уряд України. Той факт, що серед джерел фінансування Меджлісу фігурують субсидії від невизначених закордонних організацій, становить мішень для критики та підозр із боку опозиційних до Меджлісу груп, політичних опонентів, а також і пересічних громадян різного етнічного походження. Брак даних із приводу джерел, обсягів та призначення коштів призводить до поширення конспірологічних теорій та детективних історій. Тоді як опозиція здебільшого схиляється до конспірології, пересічні кримські татари готові більше вірити в байку про нібито отримані Меджлісом великі кошти для адресної допомоги кожній кримськотатарській родині, які розподілялися “серед своїх”.

Але важливішим є те, що зазначена схема фінансування Меджлісу робить його залежним від обмеженого числа спонсорів, закладає такий тип відносин між громадою та інститутом, покликаним представляти її інтереси, який виключає фінансовий вплив з боку виборця. Коли – як це імпліцитно впливає з наведеного тексту – лише заможні громадяни надають кошти на діяльність ключової для етнічної спільноти організації, це не може не призводити до закріплення серед менш забезпечених членів спільноти патерналістських настанов щодо Меджлісу. Іншими словами, положення про фінансування Меджлісу ділить кримськотатарський народ на дві нерівні категорії – платоспроможних спонсорів і бідних отримувачів публічних благ. Такий розподіл є типовим для пострадянської політичної культури. На уявленні про такий устрій суспільства, власне, й ґрунтується український політичний популізм, притаманний у різній мірі практично усім політичним проектам. Але, з іншої точки зору, незалежно від того, чи свідомо діяли засновники кримськотатарських представницьких органів, закладаючи саме таку схему мобілізації ресурсів, вони, безперечно, діяли під впливом обставин, які можна вважати об'єктивними, адже мобілізація ресурсів у будь-яких великих групах становить принципову проблему. Як стверджує – й доводить на великому емпіричному матеріалі – Мансур Олсон⁹, рядові члени великих груп не схильні робити внески у спільну справу за відсутності або примусу, або стимулів (особистої зацікавленості), навіть тоді, коли вони справді потребують певних публічних благ. У випадку з кримськими татарами як членами великої групи ситуація все ж таки не є зовсім чорно-білою, бо треба зважати на те, що рядові члени спільноти роблять чималі нефінансові внески у спільну справу у вигляді участі в різних видах громадської діяльності¹⁰.

Якщо охарактеризувати стисло, яким чином Меджліс бачить свої завдання, то вони вкладаються у такі теми¹¹: реалізація політичної програми, яка пропонує певне бачення майбутнього кримськотатарського народу; підтримка кримськотатарської ідентичності; репрезентація “на усіх рівнях як в Україні, так і за кордоном інтересів кримськотатарського народу” та соціальний захист.

Ключові пункти політичної програми, викладені в положенні, можна підсумувати таким чином:

- реалізація “права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території”;
- “визначення статусу Криму в складі України за національно-територіальним принципом” (що, по суті, є наслідком попередньої тези),
- “компенсація морального й матеріального збитку, завданого кримськотатарському народу в ході злочинної депортації 1944 року”¹².

Ця політична програма становить ідейне кредо Меджлісу, окреслює його політичну ідентичність як правонаступника кримськотатарського національного руху. У практичній площині діяльність Меджлісу, спрямована на реалізацію цієї політичної програми, складається з лобювання законів про статус кримськотатарського народу¹³.

Друга група питань включає “заходи з відродження мови, культури, релігії, системи національної освіти, звичаїв та традицій кримських татар”. Сам Меджліс організовує найбільш масштабні та визначальні заходи в цій сфері, наприклад відзначення ключових дат в історії кримськотатарського народу та національних свят. Поточною діяльністю у таких сферах, як, наприклад, національна освіта та релігія, займається не Меджліс, а інші інститути¹⁴.

До рубрики “репрезентація... інтересів кримськотатарського народу” можна віднести більшу частину поточної діяльності Меджлісу. Репрезентація колективних інтересів такої великої спільноти є політичною функцією у чистому вигляді. Отже, аби зрозуміти, що собою являє Меджліс і яке місце він посідає наразі у суспільному житті, варто в першу чергу подивитися, які політичні практики застосовує Меджліс з метою реалізації інтересів, котрі він репрезентує.

Помітність є важливим ресурсом будь-якої масової організації. Ключовим засобом забезпечення помітності для Меджлісу поруч із медіа є присутність у публічному просторі шляхом проведення масових акцій різного типу та масштабу. У період, коли цього не відбувається, за словами досвідченого кримського чиновника, починає складатися враження, що “есть меджліс, а чем он занимается, никто толком не знает, его не видно и не слышно”¹⁵. Після першої, переважно переможної, і другої, меншого масштабу, хвиль “самоповернень” у 2006 році Меджліс долучився до підготовки третьої хвилі, але дещо втратив ініціативу, й наперед висунулася автономна від Меджлісу група Даніяла Аметова, що згодом оформилася як ГО “Авдет”, а пізніше “Себат”. У 1999 році було винайдено новий формат масової акції – вперше на центральному майдані Сімферополя було проведено політичний мітинг, присвячений 55-й річниці депортації 18 травня 1944 року. За свідченням кримських та київських чиновників, які працювали в той час у системі СМ АРК та органах, підпорядкованих Президенту України, подія справила на владу шоковий ефект. Відтоді мітинг перетворився на регулярну подію, до якої згодом додалися відновлені кримськотатарські традиційні свята – Хидирлез, Дервіза, релігійні свята Ураза-Байрам та Курбан-Байрам. З цього списку найбільш масовим святом другий рік поспіль залишається Хидирлез. Отже, присутність Меджлісу в публічному просторі згодом інституціоналізувалася й перетворилася на певний регулярний просторово-часовий цикл. Такі цикли є необхідним елементом у діяльності будь-яких масових рухів, вони сприяють посиленню згуртованості навколо програми руху, поновленню механізмів мобілізації, але найважливішою їхньою функцією є демонстрація потужності організації. Отже, від кількості присутніх та часової динаміки таких подій залежить сприйняття організації з боку її візаві – у випадку Меджлісу це місцева, регіональна й загальнонаціональна влада. Поруч із циклічними масовими подіями Меджліс подеколи поновлює свій звичний імідж, проводячи вуличні протестні акції. Серед останніх таких акцій можна назвати публічну обструкцію голови КПУ Петра Симоненка під час його виступу на центральній площі Сімферополя в контексті передвиборчої кампанії 2012 року. Також 26 листопада 2012 року Меджлісом та ГО “Авдет” було проведено акцію на підтримку земельних вимог під офіційною назвою “Збори учасників галявин протесту Алуштинського регіону”.

До нових політичних практик, які Меджліс засвоїв згодом, можна віднести дипломатичну діяльність. Хоча міжнародні контакти ОКНР мала й раніше, цілеспрямована діяльність із метою “репрезентації інтересів кримськотатарського народу” розгорнулася не раніше другої половини 1990-х років. За влучним спостереженням деяких опонентів, розгортаючи свою міжнародну діяльність, Меджліс, мабуть, надихався дисидентським досвідом Мустафи Джемільова¹⁶. До інших чинників можна віднести наявність активної кримськотатарської діаспори в Туреччині на фоні політики офіційної Анкари, яка опікується долею тюркомовних народів, увагу міжнародних організацій, насамперед таких, що переймаються проблемами меншин (Верховний комісар ОБСЄ у справах

національних меншин), а також правозахисні організації та політичні рухи антикомуністичної спрямованості в країнах Центральної та Східної Європи.

З метою мобілізації підтримки діаспор у травні 2009 року було проведено Всесвітній конгрес кримських татар, де було формально засновано міжнародну організацію з такою самою назвою, яку очолив Рефат Чубаров. Прикладом вдалої міжнародної кампанії Меджлісу можна вважати долучення до міжнародних зусиль з подолання тоталітарного минулого в Центральній та Східній Європі, в яких беруть участь європейські політичні сили та інститути (Рада Європи, Європейський парламент, уряди й парламенти Польщі, Чехії та Литви, а також окремі політичні лідери)¹⁷. Чинник міжнародної уваги до кримськотатарської справи, яким користується Меджліс, є важливим допоміжним інструментом тиску на регіональну, але в першу чергу на київську владу. За свідченням кримського посадовця, “международные контакты татар раздражают”¹⁸. Така реакція є особливо гострою на фоні постійних дипломатичних провалів самої кримської та київської влади.

Попри те що проблема соціального розшарування, яке відбувається в кримськотатарській спільноті, так само як і в цілому населенні України, не належить до кола публічно обговорюваних питань, оскільки надто дисонує з формально егалітарною риторикою лідерів національного руху, у своїй діяльності Меджліс має враховувати наявність усередині кримськотатарської спільноти принаймні двох активних підгруп – бізнес-спільноти та громадських організацій різного типу. І ті, й інші у різній мірі становлять ресурсну базу Меджлісу, а також є окремими середовищами, де формуються ті колективні потреби, які становлять суттєву частину того, що в положенні про Меджліс позначено як “інтереси кримськотатарського народу” і що Меджліс взяв на себе обов’язок репрезентувати “на всіх рівнях”.

Кримськотатарські громадські організації, окрім відверто опозиційних, функціонують як додатковий ресурс Меджлісу. За свідченням Айдера Ісмаїлова (правозахисна організація Аркадаш):

Кто-то рекомендует к нам обратиться, с меджлиса... там какой-то вопрос они не в состоянии решить – спихивают сюда. Если правовые вопросы, с судами там, идите сюда¹⁹.

Діяльність деяких громадських організацій, очолюваних членами Меджлісу, як-от Мааріфчі, напевно, важко навіть відокремити від відповідних служб Меджлісу.

Представники громадських організацій зазвичай не відмовляють у допомозі Меджлісу. Але таке делегування функцій (outsourcing) має певні обмеження, бо ґрунтується на суто моральних стимулах, а ресурси громадських організацій, у тому числі часові, є обмеженими. Крім того, співпраця є можливою лише за наявності спільного ідеологічного поля, і коли у цьому полі є розлами (як у випадку з Хізб-ут-Тахрір) або тріщини, то співпраця стає неможливою або неефективною. Але має місце й зворотна взаємодія, коли громадські організації користуються владними ресурсами Меджлісу. За твердженням провідного кримськотатарського експерта з питань розвитку “третього сектору”:

Большинство разумных общественных организаций, которые не имеют каких-то таких политических целей явных, то для этих общественных организаций сотрудничество с Меджлисом абсолютно нормальное дело. Потому что Меджлис, очевидно, реагирует на социальные проблемы. Не всегда эффективно, но тем не менее в большинстве случаев такое сотрудничество выгодно с Меджлисом в решении какой-то местной социальной проблемы. Оно усиливает политический нажим на местные власти²⁰.

Реалізація “інтересів кримськотатарського народу” потребує набагато більших ресурсів, аніж ті, що є в розпорядженні Меджлісу. Найважливіші ресурси, що їх потребує Меджліс, перебувають у розпорядженні інститутів держави. До цих ресурсів належать, наприклад, земля, якої й досі потребує значна частина кримськотатарської спільноти, адже внаслідок умовно успішного завершення першої хвилі “самоповернень” значна частина кримських татар опинилися в економічно депресивних районах АРК. Саме вони та ті, що не встигли повернутися до Криму в першій хвилі, намагаються й зараз

вирішити питання житла і добробуту своїх родин у той самий спосіб, що й їхні попередники початку 1990-х, – шляхом отримання земельної ділянки під забудову²¹.

Але в розпорядженні органів влади перебувають не лише матеріальні ресурси. Ще важливішим ресурсом, якого бракує Меджлісу в його прагненні реалізувати “інтереси кримськотатарського народу”, є сама влада, тобто здатність приймати і втілювати в життя дієві рішення. Парадоксальна ситуація, в якій опинився Меджліс, полягає в тому, що соціальна роль, яку він здобув, забезпечує його тим аспектом влади, який в англійській літературі називається *authority*, але навіть для збереження цього обмеженого владного потенціалу потрібний той важливий аспект влади, що називається *power*. Прагнення Меджлісу здобути цей ресурс недоречно пояснювати якимись особливими властивостями членів цієї структури, як подеколи роблять опоненти. Меджліс відчуває дефіцит владного ресурсу, так само як відчуває його кожна організація, що бере на себе будь-які суспільно значущі зобов'язання. Проблема України, як кожної посттоталітарної держави, полягає в надмірній концентрації влади ближче до гори ієрархії, замість децентралізації її й наближення центру прийняття рішень до місця, де це рішення має бути втілено. Саме внаслідок цього дефіциту влади й виникає одна з ключових проблем, що широко обговорюється в публічній дискусії, – неможливість розділити бізнес і політику. Спосіб, у який Меджліс намагається отримати цей важливий ресурс, полягає у спробі Меджлісу забезпечити певні посади в органах влади – створити своєрідну національну квоту у виконавчій гілці органів влади АРК. Інша тактика полягає в політичних союзах, які Меджліс укладає з парламентськими партіями на загальнонаціональному рівні. Вперше такий альянс Меджліс уклав з Народним рухом України. У 1998 році за списком НРУ Мустафа Джемільов став депутатом ВР України. Практику політичних союзів з національними партіями згодом почали наслідувати й опоненти Меджлісу. У 2010 році Міллі Фірка вступила в альянс з Українською селянською демократичною партією, а Себат – із Соціалістичною партією. Відносна вага та місце політичних партнерів кримськотатарських організацій на національному рівні корелює з їхньою вагою та місцем у кримському контексті. Отже, партнером Меджлісу зазвичай є найбільша опозиційна сила національного рівня, партнерами Міллі Фірка або інших споріднених брендів стають партії-карлики. На цьому тлі Себат із союзниками соціалістами, партією, що з 2006 року багато втратила, але має певну історію й потенціал повернення на політичну авансцену, демонструє більшу адекватність як учасник політичної гри порівняно з кримськотатарською “опозицією”.

Предметом домовленості між Меджлісом та політичними партіями є голоси кримськотатарських виборців, з одного боку, а з другого – місця в списку на виборах до регіонального та національного парламентів та посади у виконавчих органах АРК (наприклад, голів районних адміністрацій) у разі перемоги союзної політичної сили. З боку виконавчої влади просування кримськотатарських кандидатів на певні посади розглядається як можливість кооптувати частину національної еліти. Внаслідок такого збігу інтересів на місцевому рівні сформувалася група представників кримськотатарської еліти, які поєднують посади в меджлісах різного рівня з посадами в органах місцевого самоврядування та виконавчих органах²². Одним з наслідків такого сумісництва є досягнення певної комплементарності між місцевими меджлісами та місцевими органами влади. За свідченням Недіра Бекірова, з одного боку, чиновники дають Меджлісу певний “державний ресурс”, а з другого – вони додають і певні обмеження, адже “чиновник, який йде до Меджлісу, взагалі-то, залежить від волі держави”. Чинна влада намагається використовувати кримськотатарські місця в органах виконавчої влади як засіб впливу на Меджліс, аби переконати його не співпрацювати з політичною опозицією. Коли ПРУ не вдалося примусити Меджліс до політичної співпраці, кримські татари втратили декілька важливих керівних посад в АРК.

Уявлення про те, що етнічні групи мають бути пропорційно репрезентовані в керівних органах, не є винятковим надбанням кримськотатарського етнічного націоналізму²³.

Ця ідея є досить поширеною в українському та інших пострадянських суспільствах, хоча й реалізується по-різному в рамках конкурентних політичних програм та практик²⁴.

Як найактивніша соціальна група, кримськотатарський бізнес, так само як і Меджліс, відчуває дефіцит владного ресурсу, але, на відміну від громадських організацій, має більший власний потенціал. Отже, партнерство Меджлісу й кримськотатарського бізнесу є необхідністю, навіть є неминучим. Але на фоні того потужного образу спільної боротьби за повернення 1990-х років, що в ній усі кримські татари були рівними, взаємодія Меджлісу й бізнесу, присутність бізнесменів чи то на керівних посадах у структурах меджлісів різного рівня, чи на виборних посадах у місцевих радах та органах виконавчої влади як висуванців кримськотатарської громади, підтриманих Меджлісом, помітною частиною громадських активістів сприймається негативно. Для кримськотатарської опозиції, яка, з одного боку, претендує на пуританську вірність принципам національного руху, а з другого – залишається неймовірно залежною від радянських уявлень про суспільний устрій, така “соціально-зрадницька” співпраця стає одним із ключових пунктів критики Меджлісу.

Як вже зазначалося вище, економічна діяльність у сучасній Україні не може бути успішною без наявності певного політичного “даху”. Якщо для економічно активних представників більшості населення та деяких сталих діаспор на місцевому рівні характерна міграція від однієї переможної національної політичної сили до іншої, то у випадку кримськотатарського бізнесу ситуація є відмінною. Наявність Меджлісу, який може виступати лобістом інтересів “національного виробника”, в певній мірі пом’якшує ризики, пов’язані з необхідністю щоразу вбудовуватися в нову клієнт-патронську вертикаль. Етнічна солідарність, яку уособлює Меджліс, до певної міри спроможна захистити кримськотатарський бізнес і від хижацької конкуренції, поширеної на українському ринку. Як політичний спонсор і водночас бенефіціарій допомоги кримськотатарського бізнесу Меджліс має суттєву моральну перевагу порівняно з іншими політичними надбудовами, здатними надавати протекцію бізнесу, бо Меджліс – це спадкоємець національного руху, авторитет якого пов’язаний з найбільшими колективними цінностями спільноти. Отже, підтримувати ініціативи Меджлісу – це благородна патріотична справа. Але захист, який окремий бізнес може отримати від Меджлісу, не універсальний. Чи може, наприклад, Меджліс захистити від конкретних недружніх дій окремого державного органу, як-от санепідемстанції? Навряд. Радше йдеться про те, що Меджліс здатний задавати й підтримувати якісь більш загальні рамки відносин між бізнесом і офіційною владою та пов’язаними з нею конкурентами, захищаючи увесь кримськотатарський бізнес від відвертого “беспредела”. Бізнес, у свою чергу, не обмежується відносинами з Меджлісом і намагається використовувати інші ресурси. Наприклад, підвищені вимоги до безпеки бізнесу в Судацькому регіоні примушують його інвестувати більше у “спортивні” клуби. Останніми роками кримськотатарський бізнес почав більш серйозно ставитися до громадських організацій, розглядаючи їх як додатковий ресурс посилення свого суспільно-політичного впливу.

Таким чином, більшість політичних практик, які Меджліс застосовував з моменту свого заснування, можна схарактеризувати як засоби тиску та лобіювання колективних інтересів. Відповідно можна зробити висновок, що Меджліс у політичному просторі України функціонує переважно в режимі групи тиску (pressure group)²⁵. De facto визнання Меджлісу у вигляді Ради представників кримськотатарського народу в 1999 році свідчить про те, що саме в цій функції влада й сприймає Меджліс. При цьому варто зауважити, що до Ради представників членів Меджлісу було включено не в інституційній, а в персональній якості – за поіменним списком, у спосіб, подібний до ситуації початку перемовин робітничого активу з роботодавцем, коли роботодавець ще намагається не визнавати профспілку як інститут, як потенційно рівноправну сторону в угоді. Попри це, той факт, що станом на 2012 – поч. 2013 року Рада представників припинила функціонування після спроби влади увести в її склад осіб, не підтриманих Меджлісом,

доводить певну інституційну спроможність Меджлісу як групи тиску, яку влада виявилася нездатною підважити, але ж і офіційно визнати також.

Як свідчить матеріал фокус-груп, проведених у рамках цього дослідження, Меджліс як інститут, що представляє інтереси кримськотатарської спільноти, набув фактично безальтернативного статусу. Думка про те, що кримськотатарський народ потребує особливого представницького органу, стала предметом широкого суспільного консенсусу. Її поділяють, зрештою, навіть ті діячі, які вважають себе опозиційними до Меджлісу. Останні мають претензії до складу Меджлісу, способу, в який він формується та діє, але навряд чи вони наважилися б публічно підтримати популярну серед представників влади ідею про те, що кримські татари не повинні мати своїх демократично обраних представницьких органів. Меджліс став частиною групової ідентичності, його критикують *свої*, але закиди *інших* проти Меджлісу або його окремих лідерів сприймаються кримськотатарським загалом як випадки проти цілої спільноти.

Вістря власної кримськотатарської моралізаторської критики Меджлісу наразі спрямоване на окремих персон і відбиває невдоволення розбіжністю між ідеальним уявленням про роль представницького органу та реальною долею як Меджлісу, так і спільноти в цілому. Частково така критика відбиває невдоволення тим, що діяльність такого суспільно важливого інституту видається надто залежною від особистісного чинника. Насправді, суспільний інститут тим, власне, й відрізняється від групи однодумців, бодай навіть громадських лідерів, що продовжує ефективно функціонувати за будь-яких змін персонального складу. Зрозуміло, що Меджліс ще не став таким інститутом, хоч би які високі вимоги не висували до нього кримськотатарські співвітчизники. Причина має структурний характер. Хоча Меджліс проголошує себе представницьким органом і саме завдяки цьому, внаслідок демократичної виборчої процедури набуває легітимності й того суспільного авторитету, яким він володіє, він, з одного боку, ще залишається нащадком національного руху, його лідерською групою, а з другого – назовні функціонує як група тиску, або лобістська структура. Як демократичний орган самоврядування Меджліс мав би демонструвати певний рівень відкритості та змінності у керівництві, але висока ротація кадрів не є можливою в умовах суспільного руху і надто обмежує ефективність груп тиску. Успішність останніх, як правило, демонструє залежність від наявності потужного сталого ядра, ба більше – впізнаного харизматичного лідера. Тут можна навести багато загальновідомих історичних прикладів: від Джона Луелліна Льюїса, який очолював Об'єднаних гірників Америки (ОСГ) з 1920-го по 1960 рік, до провідних борців за національні права та демократію Нельсона Манделі, Ясера Арафата та Аун Сан Су Чжи, які провели на лідерських позиціях у відповідних рухах значну частину свого зрілого життя.

Оцінка суспільної ролі Меджлісу не може вважатися повною без оцінки людських ресурсів, які забезпечують його діяльність. Декілька тисяч осіб беруть участь у роботі меджлісів різного рівня²⁶. Публічні посади, за Мансуром Олсоном, являють собою неколективні блага або своєрідні призи (*noncollective benefits*), змагання за які є важливим стимулом, який забезпечує життєздатність організацій²⁷. Що означає бути частиною Меджлісу? Виконувати певні суспільно важливі функції, залежно від рівня посади отримати певний визнаний у суспільстві соціальний статус. Помітність, яка набувається разом зі статусом, пов'язана також із певними реальними або уявними соціальними санкціями та обмеженнями. По-перше, особа, яка займає публічну посаду, стає предметом пильної уваги співвітчизників, по-друге, суспільство за межами власної етнічної громади подеколи застосовує негативні санкції до тих, хто обіймає посаду в Меджлісі²⁸. Але досить великий відсоток членів кримськотатарської спільноти готові змагатися за посади в Меджлісі, за місце делегатів Курултаю. Ще більший відсоток вважають своїм громадським обов'язком взяти участь у процедурі обрання цих посадовців. Критики Меджлісу в уряді і поза урядом, як правило, не зважають на ці прямі свідчення потужності цієї організації, на те, що фактично вона структурує національну еліту, а відтак і цілу спільноту кримських татар.

2. Меджліс у дзеркалі громадської думки

Часи, коли майже усі члени кримськотатарської спільноти брали участь у протестних акціях, були періодом найбільших суспільних інвестицій у програму національного руху, а отже, в новостворений Меджліс. То був етап, коли особиста участь у протесті важила більше, аніж матеріальні внески. Саме тому тоді краще працював зворотний зв'язок між громадою та її лідерами. Відчуття групової солідарності досягло високого рівня: усі намагалися допомагати одне одному в будівництві житла й вирішенні багатьох проблем, пов'язаних з облаштуванням на новому місці. У колективній пам'яті цей період позначився як точка відліку у відносинах між спільнотою та її лідерами, своєрідна *золота доба* Меджлісу. Оцінюючи Меджліс у його поточному стані, люди, як правило, повертаються саме до цього періоду. Пор.:

Раньше Меджлис был более активен, народ с его помощью возвращал землю...²⁹

Асоціативний зв'язок між Меджлісом та процесом засвоєння землі³⁰ (першою хвилею самозахоплень), за даними проведених фокус-груп, є помітним. Але з Меджлісом у колективній пам'яті пов'язуються й інші колективні здобутки. Пор.:

Благодаря Меджлису у нас есть университет [ідеться про Кримський інженерно-педагогічний університет. – О. Б.], есть газеты, есть телевидение. Вообще то, что нас стали признавать как народ и прописывать в Крыму, это сделал Меджлис³¹.

Благодаря Меджлису мы смогли вернуться из депортации. Сейчас он нужен для сохранения идентичности³².

Проте підсумки цього періоду в колективній пам'яті не завжди видаються однозначними. Твердження про досягнення в матеріалах фокус-груп часто виступають як фон для висловлення невдоволення. Пор.:

Меджлис возглавил национальное движение еще тогда, и нас здесь никто с объятиями не встречал. Люди получили землю, участки. Пусть с большим трудом, но люди утвердились у себя на родине. Мы этим счастливы. Но мы не смогли добиться политической реабилитации, не смогли добиться восстановления нашей топонимики. И, наверное, Меджлис не достаточно остро ставил эти вопросы перед государственной машиной. Остается проблема языка, мы теряем свой язык³³.

Подібні оцінки можуть мати виразне емоційне забарвлення:

Уже 20 лет мы не можем добиться восстановления своих прав. У нас многие старики так и ушли не дождавшись реабилитации, с клеймом преступника. Нам это очень обидно.

Асоціативний ряд “Меджліс – влада – закон про реабілітацію – державність – матеріальна компенсація”, такий самий, що ми знаходимо й у положенні про Меджліс, існує і в громадській свідомості. Пор.:

Раньше Меджлис шел в блоке с “Нашей Украиной”, все питали надежды на Ющенко, что будет принят закон о реабилитации народа и государственности в том виде, в каком она существовала, как следствие – реабилитация и возврат имущества. Все это не сделано.

Тема влади неодмінно фігурує як фон в оцінках Меджлісу, але, як у наведеному фрагменті, позитивні очікування пов'язані хіба що з конкретними особистостями політиків. У цілому влада та її роль оцінюються вкрай негативно. З одного боку, влада розглядається як необхідний елемент у здійсненні політичної програми Меджлісу, що очікується у вигляді прийняття певних законів. Водночас характерним є сприйняття влади як перешкоди, деперсоніфікованого механічного пристрою, який стоїть на заваді людським зусиллям. Пор.:

Сейчас правильно упрекают Меджлис, что эта бескомпромисность ушла, они стали более податливыми. Но трудно сломать эту машину.

Особиста комунікація з владою оцінюється учасниками фокус-груп як переважно нерезультативна: “власть обращена не для человека, а против человека”, “к чиновникам обращаться бесполезно; не знаю, кому они помогают, может, друг другу”. Наслідком комунікації з посадовцями часто є враження, що влада навмисно дискримінує кримських татар. Одна з учасниць фокус-групи детально повідомляє про корупцію і дискри-

мінацію кримських татар у правоохоронних органах, де працював її син. За її словами, сина звільнено за сфальшованим звинуваченням у хабарництві. За словами іншого учасника, “дискримінація по національному признаку ощутима на всех уровнях... У нас коммунальные тарифы намного превышают общегородской уровень”. Дещо відмінною є оцінка влади з боку більш активних прошарків, які за природою своєї діяльності частіше спілкуються з чиновниками. Так, приватний підприємець зазначає, що регулярно звертається до владних органів і без перешкод отримує потрібні дозволи³⁴.

Громадська думка стикається з певними труднощами, намагаючись оцінити діяльність Меджлісу в рамках реалізації його політичної програми:

В течение последних 20 лет перед Меджлисом была поставлена задача, чтобы власти обратили внимание на наши права. Меджлис этим, конечно, занимался, но в какой форме – мне не всегда было понятно. И до сих пор вопрос этот открыт.

Деякі члени спільноти у відповідях про свої відносини з Меджлісом позірно відстороняються від політичної програми національного руху. Пор.:

Я абсолютно политически индифферентна. Могу сказать только за родителей. Они участвовали в земельном вопросе³⁵.

Але таких, що заперечують здійсненність візії національного руху, можна зустріти небагато. Характерно, що у нашому матеріалі такі думки ми змогли почути тільки від представника Хізб ут-Тахрір:

...Сегодня говорят об автономии, мы в этот процесс не верим. Потому что это не реально. Говорит о том, что на сегодняшний день в Крыму создадут крымскотатарскую автономию, этого не будет!³⁶

Альтернативу політичній програмі національного руху Хізб ут-Тахрір бачить в ісламі³⁷. Ось характерна аргументація, що її наводить Амзасв на підтвердження цієї тези:

Автономия сегодня ограничена теми вехами, которые устанавливаются центром – Киевом. Поэтому татарская автономия будет таким же образом происходит, а ислам нельзя частично претворить.

За Гірцом³⁸, релігійний ритуал становить для його учасників не лише модель, яка зображує реальність (the model of reality), а й модель для створення реальності (the model for reality). Настрої та мотивації, індуковані релігією, видаються для вірних настільки потужними, що лише вони можуть вважатися осмисленою версією того, яким є стан речей “насправді”. Тому, коли люди переходять зі світу релігійного ритуалу у світ повсякденного життя, для них міняється саме останній, а не навпаки. Отже, в хаотичному й ненадійному пострадянському соціальному світі, де був зруйнований попередній соціальний порядок і триває напружена боротьба за створення нового, релігія не лише надає людині модель пояснення середовища її життя з погляду вічних і незмінних цінностей, а й почасти ілюзорну, а почасти й реальну, у викладеному вище Гірцовому сенсі (в рамках the model for), можливість осмисленої, моральної і корисної дії в цьому світі. Причому в політичній сфері це відкриває можливість діяти автономно від або навіть попри ті владні відносини, що домінують у суспільстві і можуть видаватися несправедливими. Отже, в політичному сенсі попит на релігію в пострадянському суспільстві може бути зумовлений, зокрема, й тим, що він дає індивіду і громаді ілюзорну можливість участі у вирішенні власної долі в суспільстві, яке обмежує можливість політичної участі. У певному сенсі можна сказати, що релігія в пострадянських суспільствах є заміником або альтернативним способом забезпечення демократичного розвитку. Свідченням центральності саме політики для розуміння ролі релігії в пострадянських суспільствах можна вважати найбільше поширення двох протилежних форм релігійності, які обидві дають в індивідуальному вимірі відповідь на питання політичного вибору – ескапістської та надмірно політизованої (політичний іслам, політичне православ'я).

Між націоналістичним міфом і релігійним можна скласти певну пропорцію. Якщо вважати обидва міфи формою репрезентації базових потреб індивіда або громади³⁹, то

обидва відбивають їх вельми опосередковано. Обидва пропонують утопічну картину остаточного щастя, але оскільки перший претендує на більший реалізм, то й розмір омріяного щастя є позірно меншим, не таким всеосяжним і час, відведений на очікувану реалізацію утопії, є обмеженим. Натомість релігія, навіть якщо йдеться про її політизовану версію, яку, власне, й репрезентують Хізб ут-Тахрір та переможні нині в арабському світі Брати-Мусульмани, пропонує усю повноту щастя, але й час реалізації її в рамках релігійної картини світу є, по суті, безмежним. Час релігії – вічність, представники політичного ісламу можуть скільки завгодно списувати власні невдачі на нібито недостатню релігійність суспільства, тоді як політики-націоналісти не можуть розраховувати на довготерпіння громадськості, яка завжди може спитати: а що, власне, ти зробив для нас?

В оцінках Меджлісу як надавача соціального захисту, нерезультативні звернення до органів влади контрастують з досвідом комунікації з Меджлісом і Рескомнацом. Пор.:

Сколько я знаю людей, никогда они оттуда [від органів влади. – О. Б.] не получили поддержки, даже моральной. Куда мы еще обращались, это в Меджлис и Рескомнац. Кому-то они на стройку помогают, кому-то на обучение. Когда в Евпатории наших людей из подвала на улицу выбросили, Меджлис помог.

При цьому оцінки Меджлісу як надавача соціального захисту демонструють залежність від особистого досвіду. Пор.:

Однажды моя мама обращалась в Меджлис за материальной помощью, ей отказали. После этого не обращалась.

Оцінка Меджлісу людьми старшого віку є позитивнішою. Старшими частіше згадуються конкретні випадки отримання та надання допомоги, а також власної участі в протестних акціях, організованих Меджлісом. Серед молодих людей частіше зустрічається нейтральна оцінка, однак позитивне ставлення переважає в усіх вікових категоріях.

Важливо відзначити, що питання про Меджліс на фокус-групах викликає явну захисну реакцію⁴⁰. Учасники усіх трьох фокус-груп, вочевидь, добре свідомі того, що Меджліс є постійним предметом закидів з боку опонентів і представників влади. Захисні реакції є свідченням того, що подібні закиди прочитуються ними як агресія проти цілої етнічної спільноти.

Уявлення про те, що політичне представництво є необхідною умовою збереження національної ідентичності, на підставі матеріалу фокус-груп можна вважати предметом широкого суспільного консенсусу. Ось характерне формулювання: “Любому народу нужен представительный орган”.

Громадська думка добре розуміє відмінність інституту від групи людей⁴¹. Пор.:

Представительный орган нужен, потому что нас 300 тысяч. Но соглашусь, что нужно поменять людей. Я много обращался, там часто слышал, что пусть твое мнение останется при тебе, а мы сделаем, как сами захотим.

Важливою є оцінка Меджлісу у вимірі людської безпеки (human security). На фоні позірної неадекватності представництва кримських татар в органах влади, в першу чергу в силових відомствах, Меджліс розглядається як чинник безпеки спільноти. Пор.:

Он [Меджлис] народу необходим, потому что у нас нет представительства во власти. Если выборы, мы как меньшинство без Меджлиса ничего не наберем. До сих пор ни в МВД, ни в Службу безопасности крымских татар не берут.

Спільним для практично усіх опитуваних є відчуття того, що політична програма, реалізацію якої поклав на себе Меджліс, залишається важливою, але принципово нереалізованою. Проте треба відзначити, що оцінка Меджлісу або політичної програми національного руху в процитованих твердженнях невідокремлювана від оцінки стану кримськотатарської спільноти в цілому. Інакше кажучи, такі оцінки є індикатором стану самої етнічної спільноти. Отже, перш ніж радіти, коли подібні оцінки є негативними, як це часто надто відверто роблять представники влади, варто було б замислитися.

3. Організована спільнота і влада: від протистояння до діалогу, від діалогу до змагання

За свідченням деяких провідних кримськотатарських активістів, а також кримських чиновників, до 1993 року кримські татари взагалі не прагнули встановити пряму комунікацію з владою. Кримська влада також не була налаштована на діалог. Ідеологічним вираженням цього взаємного несприйняття стала прийнята на першій сесії другого Курултаю в червні 1991 року, за два місяці до ГКЧП, Декларація про національний суверенітет кримських татар.

З перебігу тогочасних подій цілком очевидно, що в тій ситуації напередодні й щойно після розпаду СРСР незвичайно до масових протестів чиновники робили ставку на те, що їхня безкомпромісна відмова від будь-яких прямих поступок буде успішною. Окрім цієї жорсткої тактики, у відповідь на протести влада намагалася створити собі простір для маневру шляхом мобілізації альтернативної до ОКНР і Меджлісу керованої еліти, рекрутованої з лав старої кримськотатарської номенклатури радянського штабу та активістів національного руху, які вже раніше пішли на кооперацію з радянською владою⁴². Протести лише зростали, число щойно прибулих репатріантів збільшувалося і поповнювало лави протестувальників. Три роки пішло на те, щоб чиновники зрозуміли, що діяти за старою схемою в нових умовах більше не можна і треба шукати нові інструменти, які б відповідали вимогам часу, для налагодження комунікації з організованою кримськотатарською спільнотою. В обставинах, які більше нагадували воєнні дії, почався діалог між лідерами Меджлісу і владою АРК. Частина чиновників дивилися на прихильників діалогу в уряді Криму як на зрадників, – за твердженням одного з активних учасників перемовин, йому казали “как ты мог татарам продаться”⁴³. Мотивація влади полягала в тому, щоб “прибрати протестувальників з вулиці”. Шляхом переговорів було знайдено необхідне рішення у вигляді введення нового для регіонального парламенту інституту національної квоти. Як і в інших подібних випадках, коли влада йшла на поступки кримським татарам, формально квота подавалася не як кримськотатарська, а як квота для представників “депортованих народів”⁴⁴. Попри ці символічні обмеження, надання квоти на той час дорівнювало фактичному визнанню Меджлісу і стало початком діалогу між організованою кримськотатарською спільнотою і кримською владою⁴⁵. Під час місцевих виборів у березні 1994 року було створено багатомандатний національний округ, і 14 місць у ВР АРК отримали кримські татари, 4 місця – представники інших національностей, що також постраждали від депортації 1944 року. У виборах перемогу здобули представники Меджлісу, представники основного опонента Меджлісу на той час – НРКТ – програли вибори.

Один із провідних кримськотатарських діячів описав події того часу таким чином:

До 1993 года у нас, действительно, даже попыток не было [встановити комунікацію з владою. – О. Б.], и потом это был период активного возвращения. Нам было не до коммуникаций, а потом, видимо, появилась потребность в этих коммуникациях с властью. Но не просто кто-то придумал, позвал нас и сказал: вот вам квоты. Ничего подобного. Там чего только не происходило, дороги перекрывали, железные дороги перекрывали. Вокзал захватывали, раздолбали Верховную Раду, ни одного стекла не оставили. Много событий происходило, прежде чем они собрались и приняли решение. Были попытки, они несколько раз собирали внеочередную сессию... то есть консультации потребовались. Очень активный период был тогда, серьезный всплеск. Мы получили 14 мест, и, получив эти 14 мест, появилась возможность для заключения тех или иных договоренностей, у нас была своя фракция. Причем из 100 мест 14, это на тот период было очень много, столько у нас никогда больше не было.

Національна квота у кримському парламенті діяла до 1998 року і була скасована внаслідок зміни законодавства.

У 1995 році влада вперше поставила питання про офіційне визнання Меджлісу. До Постанови КМУ № 636 від 11 серпня 1995 року було включено положення про створення робочої групи з метою “законодавчого визначення статусу Меджлісу кримськотатарського народу та його входження в політико-правове поле України”. Постанова

№ 636 приймалася у відповідь на чергове загострення ситуації в Криму внаслідок зіткнень у Щебетівці, Судаку та Феодосії⁴⁶. Робоча група насправді була сформована. Важливо, що в складі робочої групи вперше офіційно зібралися разом чиновники та представники Меджлісу⁴⁷, але “введення в правове поле” Меджлісу так і не сталося. Напрацювання робочої групи стали основою для створення інституту Ради представників при Президенті України у 1999 році, яке відбулося знову ж таки в контексті чергового напруження. На 18 травня 1999 року припала сорок п’ята річниця депортації, і тоді вперше цю дату було відзначено у вигляді загальнокримського пішого маршу і великого мітингу на центральній площі Сімферополя. Видовище масової мобілізації такого масштабу, на той час безпрецедентне в історії незалежної України, справило шокове враження на владу⁴⁸. Рада представників збиралася у середньому два рази на рік у період другого терміну президента Л. Кучми. За наступного президента, В. Ющенка, вона зібралася один раз у Бахчисараї і фактично припинила діяльність. У 2010 році, одразу після обрання нового президента, В. Януковича, Адміністрація Президента спробувала перепризначити склад Ради представників, яка до цього часу складалася винятково з представників Меджлісу. Цей крок призвів до *de facto* припинення функціонування Ради, оскільки в такому вигляді вона не могла більше виконувати свою ключову функцію – засобу офіційної комунікації, інструменту досягнення домовленостей і вироблення взаємоприйнятних рішень між формально невизнаним Меджлісом і владою.

Картина інституційного компонента взаємодії між організованою кримськотатарською спільнотою і владою буде неповною, якщо не враховувати спеціальні відомства, створені самою владою. До цих інститутів треба віднести підрозділи Державного комітету у справах національностей та міграції і Республіканський комітет у справах національностей (Рескомнац) та їхніх інституційних попередників⁴⁹. Ці органи відігравали подвійну роль у комунікації між Меджлісом і владою. З одного боку, вони від початку використовувалися для працевлаштування кооптованої частини кримськотатарської еліти або для створення альтернативи лідерам Меджлісу. Тут достатньо згадати призначення Юрія Османова на посаду голови комітету у справах депортованих при Кримському виконкомі та висування колишнього голови Рескомнацу Едіпа Гафарова на чолі Кримськотатарського блоку до Верховної Ради Криму у 2006 році. Але вплив Меджлісу на політику обох органів завжди відчувався, в період президентства Л. Кучми та В. Ющенка посади керівників або заступників керівників цих установ узгоджувалися з Меджлісом. У 2012 році кримська влада повернулася до політики просування кооптованих владою кандидатів на ключові посади й чистки представників або висуванців Меджлісу⁵⁰.

При всіх проблемах у відносинах між владою та Меджлісом кримськотатарська громадськість і сам Меджліс відчують потребу в цих державних структурах. Так, Сафуре Коджаметова вважає, що зміна статусу Держкомнацу, який у 2010 році став підрозділом Міністерства культури, насправді означає його закриття. На її думку, “Держкомнац нужен не только крымским татарам, он нужен для решения национальных вопросов самой Украине... вот сейчас после закрытия Держкомнаца многие вопросы никто не будет решать”. Прикладом успішної кооперації з Держкомнацом було вирішення питання ремонту трьох кримськотатарських шкіл. Держкомнац і Рескомнац фактично стали своєрідним “єдиним вікном” для вирішення багатьох поточних проблем кримськотатарської спільноти. Попит на “єдині вікна” відчують різні групи інтересів, об’єднані не тільки на основі спільної етнокультурної ідентичності. Так само відчують його представники малого та середнього бізнесу. Отже, цей попит на уніфікований державний інститут можна вважати не тільки оцінкою певного стану кримськотатарського питання, ставлення до нього держави, а й оцінкою стану самої держави.

За свідченням Недіра Бекірова⁵¹, у 1998–99 роках чиновники інколи навіть могли не знати, як правильно вимовити слово “Меджліс”, від них, наприклад, можна було почути “я никакого мЕджлиса не знаю”⁵². З 2000-х років починається *de facto* визнання

Меджлісу. За словами Бекірова, “мы действительно этого добились – к нам стали прислушиваться”. Статус депутатів Курултаю, членів Меджлісу визнається чиновниками, насамперед кримськотатарськими. Останні виконують роль сполучної ланки між владою та Меджлісом. На місцевому рівні Меджліс функціонує як механізм посилення громадської участі, але цей потенціал має певні обмеження. На думку досвідчених громадських активістів, такий вплив є ефективним у вирішенні питань, які не мають “політичного” забарвлення, як-от недобудовані об’єкти інфраструктури, відсутність транспорту для перевезення дітей до школи тощо⁵³.

Натомість державні органи уникають змістовної комунікації щодо ініціатив, які мають хоч би якийсь політичний сенс. Айдер Аджимамбетов (Яшлар шурази) так описав реакцію влади на ініціативу присвоєння імені Ахметхана Султана Сімферопольському аеропорту:

Чего бы мы ни делали, что касается нашего обращения к власти, [с их стороны] всегда какие-то неаргументированные отписки.

Один із провідних кримськотатарських діячів охарактеризував спосіб, у який відбувається комунікація між Меджлісом та владою, таким чином:

– Эти коммуникации осуществляются только на основании договоренностей, не на основании понимания. Сумели достичь договоренности – получили, не сумели – не получили.

В. А от чего зависит умение?

– От наших возможностей: если можешь создать проблему, считай, можешь на что-то претендовать, не сможешь – не будут и разговаривать.

Цей фрагмент доволі точно зображує комунікативну ситуацію, яка має місце між організованою кримськотатарською спільнотою та владою, яку навряд чи можна назвати повноцінним діалогом. Радше йдеться про застарілий латентний конфлікт, коли кожна зі сторін намагається втриматися на своїй позиції, вважає її за остаточну істину, вимірює ретельно кожну тактичну поступку, бо розглядає її не як крок до остаточного примирення й компромісу, а як ризик втрати переваги або потенційну моральну шкоду. Кримські татари вірять у те, що їхня позиція є зрозумілою, вони розраховують на те, що представники влади мають їх саме розуміти. Той факт, що принципової зміни у позиції влади щодо кримських татар протягом тривалого часу не відбувалося, інтерпретується не як проблема розуміння, а як проблема волі⁵⁴, в тому числі злої волі, яка діє внаслідок того, що не ті люди стоять біля керма держави. Звідси розрахунок на те, що до влади у державі мають прийти союзники, тобто люди, налаштовані позитивно до кримських татар⁵⁵.

Цікаво у світли таких настанов оцінити враження кримськотатарських активістів від комунікації з постаттю, яка, здавалося б, повністю відповідала уявленням про подібного *союзника*:

Да, мы все очень ожидали этой встречи. И ожидали от нового Президента Украины решения наших проблем – определения статуса языка, статуса депортированных, развития национального образования, наделения репатриантов землей, решения проблемы топонимики, реформ крымской автономии. К сожалению, Виктор Ющенко явился в Бахчисарай с фотоаппаратом на груди, как турист. Он осмотрел дворец, фотографировал разных бабочек на цветках, пока члены меджлиса в костюмах и галстуках изнывали от жары. И только после того, как Президент удовлетворил свое любопытство, насладился фотографическим искусством, он обратил внимание и на членов Совета представителей. Это, кажется, вызвало у него легкую досаду. Президент предложил меджлису отменить декларацию о национальном суверенитете крымскотатарского народа, принятую в 1991 году. Мы поняли, что новый Президент просто неглубоко знает наши проблемы. И больше с Советом представителей он не встречался...⁵⁶

Проблема, яка поки що не стала предметом серйозного обговорення у кримськотатарському середовищі (як навколо Меджлісу, так і в опозиційних до нього групах), полягає в тому, що позиції сторін у комунікації між організованою кримськотатарською спільнотою та владою, можливо, взагалі формулюються в несумісних термінах неза-

лежно від того, хто саме або яка саме політична сила наразі опинилася біля керма держави. У рамках уявлень, коли ефективність комунікації оцінюється залежно від статусу протилежної сторони, комунікативний провал можна списати на те, що країною керує *не та* політична сила або, зрештою, після провалу комунікації з Ющенком, що сама країна *не та*. Остання лінія аргументації наразі переважно представлена в дискурсі кримськотатарської опозиції.

Предметом реальної комунікації між Меджлісом та владою є розподіл матеріальних та символічних ресурсів різного роду, таких як земля, бюджетні кошти, публічні блага, нарешті, самі владні ресурси. Претензії на останні можуть формулюватися доволі абстрактно – в термінах національної державності, суверенітету або більш зрозумілих для чинної влади термінах конкретних посад та повноважень. Усі ці матеріальні та нематеріальні ресурси також цікавлять і саму владу та й національну і регіональну еліту, інтереси якої вона репрезентує. З погляду влади змагання за ресурси розглядаються як гра з нульовою сумою. Ставлення влади до кримськотатарської спільноти в її основних рисах визначається тим, що остання становить поки що унікальний приклад громади з чіткими уявленнями про свої колективні права, та ще й організованої і репрезентованої на пряму і в доволі ефективний спосіб. За цих обставин отримати що-небудь від влади може лише потужний гравець. Головним джерелом потуги Меджлісу є й залишається його мобілізаційний протестний потенціал – а отже, вміння “створити проблему”. У цьому відношенні Меджліс також функціонує як типова група тиску⁵⁷.

Існують також і інші чинники, які змушують владу рахуватися з Меджлісом. Найбільшої політичної ваги Меджліс здатний набути під час виборів, у тій мірі, в якій він впливає на кримськотатарського виборця. У деяких районах АРК, таких як Бахчисарай, авторитет Меджлісу є визнаним і політичні партії фактично не ведуть боротьби за голоси кримськотатарських виборців. У тих випадках, коли місцевий меджліс втрачає вплив на вибори, він також ризикує втратити авторитет в очах місцевої влади. У багатьох районах місцева влада намагається створювати свій, відмінний від місцевого меджлісу, кримськотатарський актив, який дістав жартівливу назву серед співвітчизників – “хороші татари”. За твердженням одного досвідченого державного службовця, позірна “перемога” над Меджлісом розглядається як особлива чеснота серед місцевого чиновництва. Ось характерна позиція:

...У меня меджлис никакой роли не играет, я с ним давно справился, у меня есть свои люди [йдеться про тих-таки “хороших татар”. – О. Б.], с которыми я строю отношения⁵⁸.

“Хороших татар” влада намагається рекрутувати з найбільш економічно та соціально активних членів місцевої громади. Ця схема відносин відкриває для кримських татар той спосіб “інтеграції”, яким користуються представники інших міноритарних груп, котрі вбудовуються у ширші клієнт-патронські мережі. Меджліс є механізмом, який дозволяє економічно та соціально активним членам кримськотатарської спільноти тією чи іншою мірою зберегти автономію від тиску подібних мереж і захищає їх або пом’якшує дію на них різноманітних санкцій, жертвами яких кожний бізнес в Україні може стати в разі раптової зміни політичного контексту. Спроможність Меджлісу мобілізувати або інтегрувати локальну кримськотатарську еліту, яка охоплює місцевих підприємців та професіоналів, – це мінливий, але дуже важливий аспект реальної потуги Меджлісу, який важко оцінити у кількісних термінах. Можна завважити, що місцева влада й досі налаштована на ерозію авторитету Меджлісу на місцях і намагається сприяти їй. Два конкурентні дискурси є відображенням цього змагання в публічній сфері – з одного боку, це потужна дискусія, представлена, зокрема, у кримських медіа, про нібито падіння “популярності” або “підтримки” Меджлісу, а з другого – дискурс про національну єдність. Обидва дискурси мають присмак того, що англійською прийнято називати *self-fulfilling prophecy* (самовиконуване пророцтво)⁵⁹.

Той спосіб, у який розвиваються відносини між Меджлісом та інститутами української держави, демонструє наявні можливості та обмеження для втілення принципів

демократії в рамках поточної суспільно-політичної ситуації в Україні. Варто зазначити, що громадська участь обмежується не лише тими настановами, якими визначається поведінка державних службовців, або залежністю від попередньої історії владних інститутів (path dependence). Важливо, що обмеження також впливають із розуміння природи владних відносин, які панують у суспільстві в цілому, в тому числі в його найбільш соціально та політично активних групах. Найкращим вирішенням проблеми дефіциту влади у рамках цих уявлень є зайняти крісло чиновника самому. Впливове й автономне від формальних інститутів держави громадянське суспільство залишається нездійсненою мрією. В умовах унікальної суспільної ситуації, що склалася в процесі масового повернення кримських татар, а також внаслідок тактичної спритності активістів національного руху, і в першу чергу їхнього сміливого та своєчасного рішення створити демократичні представницькі органи, кримські татари залишаються чи не єдиною в Україні спільнотою, що має власні механізми впливу на інститути держави та лобювання спільних інтересів. У той унікальний момент, коли щойно створений Меджліс став рупором та інструментом масової репатріації, громада відчувала, що важливі рішення приймаються тут і зараз, і рівень участі, мабуть, був найвищий у пострадянській історії України. Держава й надалі продовжувала демонструвати неготовність сприймати автономне від себе громадянське суспільство як партнера і вважати соціально апатію нормою суспільної поведінки, а кооптацію або залякування лідерів – найкращими методами зняття соціального напруження⁶⁰. Унаслідок взаємодії з державою та власних спроб вирішити проблему дефіциту влади Меджліс “пішов з вулиці” й почав повільно бюрократизуватися. Можна сказати, що держава потягнула його за собою і поділилася з ним частиною своїх істотних вад.

¹ Для опонентів кожна згадка про Меджліс – це черговий привід для повторення мантри про “незаконний меджліс” або твердження про те, що він нібито втрачає підтримку. Докладніше про тему Меджлісу в російському націоналістичному дискурсі в Криму див.: Олександр Богомолов, Ігор Семиволос. Alter ego імперії: уявлена цивілізація слов’янського Криму. – Критика, № 3, 2008. – С. 8–11.

² Якщо світські політичні групи, такі як Міллі Фірка, претендують на те, що вони говорять від всього кримськотатарського народу, то деякі організації, яких ми відносимо до кримськотатарської “релігійної опозиції” (див. докладніше: Богомолов О. В. et al. Ісламська ідентичність в Україні. – К.: AMES, 2005), передусім ГО “Себат”, діють виваженіше і, хоча й опонують Меджлісу з багатьох питань, наголошують на тому, що представляють лише тих кримських татар, які беруть участь у протестних акціях із захисту своїх земельних прав.

³ Фокус-групи були проведені к. пс. н. Віктором Пушкарем у період з 10-го по 14 квітня 2012 року в Сімферополі (Фонтани), Євпаторії (Ісмаїл-бей) та селищі Доброму Сімферопольського району за сценарієм, узгодженим з автором.

⁴ Йдеться про регіональні та місцеві меджліси. Термін “меджліс” арабського походження й означає “рада”, Къырымтатар Миллий Меджлис буквально означає “кримськотатарська національна рада”, але як офіційний український варіант вживається *Меджліс кримськотатарського народу*, неофіційно також кажуть *центральный меджліс*. Тут і надалі ми використовуємо Меджліс з великої літери у значенні *центральный меджліс* або для посилання на усю ієрархію меджлісів разом.

⁵ Така система організації самоврядування не є кримськотатарським винаходом; вона повністю відтворює радянську модель – у той само спосіб ЦК КРПС de jure був органом З’їзду КРПС, Президія Верховної Ради СРСР – Верховної Ради СРСР у період між сесіями, але органами, що приймали рішення, були Політбюро ЦК, Президія ВР СРСР тощо.

⁶ Див. Положення о Меджлисе кримськотатарського народа (Къырымтатар Милли Меджлиси) на офіційному сайті Меджлісу <http://qtm.org>

⁷ Ibid.

⁸ Положення о Меджлисе кримськотатарського народа (Къырымтатар Милли Меджлиси). 5. Імущество, финансы, штаты – <http://www.qtm.org>

⁹ Див.: Mancur Olson. The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. Harvard University Press. 2002.

¹⁰ Головною формою індивідуального внеску є участь у виборах Курултаю, меджлісів усіх рівнів, а також у загальнонаціональних та місцевих виборах у тій мірі, в якій голосування збігається з політичними перевагами Меджлісу; участь у протестних акціях також залишається важливою формою індивідуального внеску, але її рівень і форми застосування суттєво змінилися порівняно з 1990-ми роками.

¹¹ Відповідні тези рознесені переважно по двох розділах Положення про Меджліс: 2. Цілі та завдання; 4. Формування, структура та управління; але в опосередкованому вигляді згадуються і в інших розділах – *ibid*.

¹² *Ibid*.

¹³ Див., наприклад, законопроект Мустафи Джемільова “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” від 13 січня 2010 року (останній варіант – 30 травня 2012 р.). – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=36832. Термін “особи, депортовані за національною ознакою” є улюбленим евфемізмом, який український політикун послідовно нав’язує кримськотатарським лобістам; уникнення прямого використання етноніма “кримські татари” або політичного терміна “кримськотатарський народ” дозволяє позірно знизити тональність напруженої і надмірно ідеологізованої публічної дискусії з питань реабілітації, воно, вочевидь, також покликано зменшити обсяг відповідальності й, відповідно, очікуваної компенсації за злочини радянської влади, які має взяти на себе Україна, як у символічному, так і в фізичному вимірах, бо дозволяє зробити коло потенційних бенефіціарів компенсації і її розміри предметом подальшого торгу, аж до можливості обмежити це коло групою безпосередніх жертв депортації. Очікуваням більшості кримських татар, у тому числі, безперечно, й членів Меджлісу, більше б відповідало формулювання за версією опозиційної групи Міллі Фірка: “О восстановлении прав и реабилитации репрессированного крымскотатарского народа”. У внутрішній кримськотатарській дискусії цей очікуваний закон, як правило, називають або “Законом про статус”, або “про реабілітацію”.

¹⁴ У сфері освіти це Маарифчи та Рада вчителів, у сфері релігії – Муфтіят (або ДУМК) тощо.

¹⁵ Інтерв’ю AMES, квітень – червень 2012 року, АРК.

¹⁶ Інтерв’ю з Р. Шаймардановим, Сімферополь, 12.04.2012. При цьому офіційна опозиція не досить вдало намагається використовувати міжнародні контакти Меджлісу для його дискредитації, намагаючись при цьому подати лідерів Меджлісу як маріонеток Заходу.

¹⁷ У 2011 році Мустафа Джемільов був особистим гостем Вацлава Гавела і виступав на Форумі-2000, Прага; також брав участь у відповідних заходах у Європарламенті, Раді Європи, Бундестазі.

¹⁸ Інтерв’ю AMES, квітень – червень 2012 року, АРК.

¹⁹ Інтерв’ю з Айдером Ісмаїловим (Аркадаш), Сімферополь, 11.04.2012.

²⁰ Інтерв’ю з Айдером Сейтосмановим, Сімферополь, 29.05.2012.

²¹ Докладніше про поточну ситуацію з третьою хвилею “самоповернень” див.: Богомолов et al. Земельные споры как фактор социальных конфликтов в Крыму. – Східний світ, № 4, 2012. – С. 164–189.

²² Наприклад, Зевджет Куртумеров є головою Сакського регіонального меджлісу, головою земельної комісії Меджлісу та депутатом Сакської райради.

²³ Термін “етнічний націоналізм” далеко не вичерпно характеризує ідеологічні рамки, в яких діє Меджліс як спадкоємець кримськотатарського національного руху. В умовах, у яких жили і діяли активісти цього руху, вони не могли не зазнати впливу щодо уявлень про роль, місце й способи реалізації етнічної ідентичності, поширені в радянському суспільстві, які, у свою чергу, формувалися в контексті ідей та практик сталінської національної політики. Щодо уявлень про кримськотатарську державність та інші політичні концепти див. докладніше: Олександр Богомолов, Ігор Семиволос. Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про себе. – Критика. Рік XIV. Число 1–2 (147–148) (2010).

²⁴ У найбільш прямій формі подібні тези формуються в програмах ВО “Свобода” та партії “Собор”, але у непрямий спосіб відображенням тієї ж самої ідеї можна вважати запеклу політичну боротьбу за присутність російської мови в політичному просторі, що розгорнулася у 2012 році у Верховній Раді та цілому українському суспільстві. Та сама ідея в інституційній формі була втілена у вигляді Ради національностей Верховної Ради СРСР.

²⁵ Як варіант ще в літературі 1940-х – 1950-х років вживається термін *лобістська група* (lobby group). Мансур Олсон у своєму аналізі цих груп найчастіше посилається на профспілкові орга-

нізації США (Mancur Olson. *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups.* – Harvard University Press, 2002). Останнім часом також на позначення того ж самого соціального феномену вживається термін “групи адвокації” (advocacy group); починаючи від Артура Бентлі, ба, може, й раніше, західні дослідники вважали наявність таких груп неодмінною ознакою демократичного суспільства.

²⁶ За нашими підрахунками, загальне число членів меджлісів різного рівня становить до 4000 осіб, що дорівнює майже 2% від загальної чисельності кримських татар в Україні.

²⁷ Див.: Mancur Olson. *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups.* – Harvard University Press, 2002. – Р. 164.

²⁸ У нашому матеріалі, наприклад, є свідчення про те, як на Бію Аширивну Ільясову було здійснено певний тиск, аби вона пішла з посади викладача у філії Київського економічного університету, де вона викладала, після обрання її керівником відділу освіти Меджлісу. – Інтерв’ю з Сафуре Каджетметовою та іншими членами ГО “Мааріфчі”, 3.03.2012, Сімферополь. Деякі помітні у кримському суспільстві організації, такі як, наприклад, “Русская община Крыма”, багато часу присвячують дискредитації Меджлісу, що не може не спричиняти негативних суспільних санкцій щодо його окремих активістів.

²⁹ Фокус-група в Сімферополі, 10.04.2012.

³⁰ Важливо відзначити, що протестний рух, внаслідок якого більшість кримськотатарських репатріантів зрештою набули адреси постійного місця проживання, а згодом і громадянства на історичній батьківщині, з погляду кримськотатарської спільноти завжди мав цей вимір національно-визвольного змагання, що відбулося в терміні “самоповернення”, полемічному відповіднику до поширеного в українських медіа терміна “самозахоплення”.

³¹ Ibid.

³² Ibid. Висловлювання належить учаснику, атрибутованому у звіті фокус-групи як “молодий журналіст”.

³³ Фокус-група в Сімферополі, 10.04.2012.

³⁴ Фокус-група в Євпаторії, 12.04.2012.

³⁵ Фокус-група в Сімферополі, 10.04.2012.

³⁶ Інтерв’ю з Фазилом Амзаєвим, 30 травня 2012 р.

³⁷ Під ісламом, звісно, ХТ має на увазі не усе віровчення як таке, а в першу чергу політичну теорію Такі уд-Діна Ан-Набагані.

³⁸ Clifford Geertz. *Religion as a Cultural System /Anthropological Approaches to the Study of Religion / Ed. Michael Banton.* – Р. 1–46. ASA Monographs, 3. London: Tavistock Publications, 1966.

³⁹ Ідея про те, що складні політичні та ідеологічні програми можуть бути редуковані до якихось базових потреб, у генералізованому вигляді притаманних будь-якій людській спільноті, належить Манфреду Макс-Неефу (Manfred A. Max-Neef et al. *Human scale development. Conception, application and further reflections.* – The Apex Press. NY & London, 1991. – Р. 16–19); Макс-Нееф пропонує доволі детальну класифікацію базових людських потреб. Він вирізняє аксіологічні (такі, що базуються на цінностях) та екзистенційні потреби, до перших він, зокрема, відносить життя, захист, розуміння, участь, ідентичність, свободу.

⁴⁰ Деякі учасники починають уточнювати особистість ведучого, намагаються дізнатися, яку організацію він представляє і яку мету має дослідження. У випадку Сімферопольської фокус-групи знадобилося 3–4 хвилини, щоби спільними зусиллями першого і другого ведучого – кримського татарина – зняти напруженість в аудиторії.

⁴¹ Яку, зазначимо принагідно, зазвичай не помічають чи не хочуть помічати представники влади.

⁴² Докладніше про те, як Кримський обком КПУ намагався робити ставку на НРКТ і боротися з ОКНР, див.: До 10-річчя проведення II Курултаю кримськотатарського народу, – стаття містить посилання на директивні документи Кримського обкому від 1990 року. – <http://cidct.info/uk/studii/4/3.html>

⁴³ Ця фраза стала згодом дуже поширеним оціночним фреймом, який часто зустрічається й досі в нашому польовому матеріалі, як вираження позиції кримських акторів, агресивно налаштованих щодо кримських татар, щодо тих з некримськотатарського середовища, хто стоїть на позиціях діалогу або хоча б у якійсь мірі готовий враховувати кримськотатарські інтереси.

⁴⁴ По одному місцю у Верховній Раді АРК отримали німці, болгары, вірмени і греки. Кримськотатарська частина квоти складала 14 місць, вибори в багатомандатному кримськотатарському національному окрузі виграли представники Меджлісу, представники єдиної на той час опозиційної до Меджлісу групи НРКТ програли вибори.

⁴⁵ Ця модель визнання без згадки власної назви, поосібної кооптації або визнання групи окремих лідерів, замість інституційного визнання організації, буде згодом повторена у вигляді Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України.

⁴⁶ Див.: Николай Семена. Крымские татары восстали против коммерческой мафии. Но в “войне без правил” страдают и безвинные. – Известия 27.06.1995. – http://www.ualberta.ca/~khineiko/izvestia_93_99/1126358.htm

⁴⁷ Неформальні та формальні контакти між Меджлісом та центральною владою мали місце під час мешковщини в 1994–1995 роках. Тоді В. В. Дурдинець (на той час перший заступник голови ВР України, пізніше віце-прем’єр з надзвичайних ситуацій) приїжджав до Криму, зустрічався з Рефатом Чубаровим і консультувався щодо безпекової ситуації в Криму – особиста бесіда з Рефатом Чубаровим.

⁴⁸ Цей захід надалі став регулярною подією, але щоразу чиновники пильно стежать за кількістю присутніх, а Меджліс, відповідно, докладає зусиль, аби продемонструвати свій мобілізаційний потенціал.

⁴⁹ Починаючи від комітету у справах депортованих при Кримському обласному виконавчому комітеті, створеному в 1990 році, який очолив лідер НРКТ Юрій Османов.

⁵⁰ У 2012 році з посади заступника голови Рескомнацу було звільнено члена Меджлісу Еміне Авамилеву, яка, за даними кримськотатарської газети “Авдет”, стала двадцятотою кримською татаркою, звільненою з посади на державній службі в період з 2010 року. Див.: Меджліс отреагує на етнічеські чистки в структурі кримської влади. – <http://crimea24.info/2012/11/22/medzhlis-otreauiet-na-ehnicheskie-chistki-v-strukture-krymskojj-vlasti/>

⁵¹ Інтерв’ю з Н. Бекіровим, 9 квітня 2012 р., Сімферополь.

⁵² Така позиція тотального заперечення Меджлісу з боку представників влади, попри тимчасові перемоги політичного реалізму, має тенденцію постійно відновлюватися. Див. останній приклад, датований 12 березня 2013 року: «Могилева смущает слово “Меджлис”». – <http://teraze.com.ua/page.php?id=6&article=3982>

⁵³ Ініціатором звернення можуть бути місцеві громади, громадські організації, але “дзвоник” з місцевого меджлісу відіграє вирішальну роль. – Інтерв’ю з Айдером Сейтосмановим, Сімферополь, 29.05.2012.

⁵⁴ Подібним чином і в загальноукраїнській дискусії з проблем суспільно-політичного розвитку, що є широко представленою в медіа, відсутність позитивних змін найчастіше інтерпретується як свідчення відсутності “політичної волі” – усі наче принципово розуміють, що треба робити, але перебувають у якомусь ніби безвольному нерішучому стані; насправді в подібних ситуаціях (наприклад, коли йдеться про залучення інвестицій, судову реформу, лібералізацію економіки тощо) проблема полягає зовсім не в недостатній волі чинити добро, а в наявності протилежних інтересів, які стоять на заваді усім нібито позитивним змінам.

⁵⁵ Про бачення українців (йдеться радше про “справжніх” українців, які розуміються в етнонаціоналістичних термінах) як союзників див. докладніше: Олександр Богомолів, Ігор Семиволос. Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про інших. – Критика. Рік XIV. Число 7–8 (2010 рік). – С. 153–154.

⁵⁶ “Там, на Колыме, мы верили, что наш народ вернется в Крым...” Сафинар Джемилева о ссылке, возвращении на Родину и предстоящем выборе. Николай Семена, газета “День”, 4 февраля 1996 г. – <http://www.day.kiev.ua/291676>

⁵⁷ Так само в історії робітничого руху класичні групи тиску – профспілки – стають переможною силою тоді, коли навчаються ефективно припиняти виробництво шляхом загального страйку.

⁵⁸ Інтерв’ю AMES, AP Крим, червень 2012 р.

⁵⁹ Феномен самовиконуваного пророцтва – тобто ситуації, коли суб’єктивна дефініція ситуації спричинює цілком об’єктивні наслідки, що змінюють характер подальших подій, – був вперше описаний американським соціологом Робертом Мертоном – див.: Robert K. Merton The Self-Fulfilling Prophecy. – The Antioch Review. Vol. 8, No. 2 (Summer, 1948), pp. 193–210.

⁶⁰ Можна сказати, що кримські татари зазнали подвійних незручностей внаслідок панівних уявлень у владних колах: по-перше, організована спільнота сприймається як аномалія; по-друге, культурне розмаїття розглядається як джерело небезпеки, а відповідно, й будь-яка культурно відмінна меншина, що прагне зберегти свою відмінність; і те, й інше неприйнятне насправді з однієї причини – вони збільшують непередбачуваність, а отже, ними важко керувати.

АВТОБІОГРАФІЧНІ ЗАПИСКИ ІГУМЕНА ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ АНТОНІЯ¹

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається рукопис автобіографічних записок ігумена Почаївської лаври Антонія обсягом 148 аркушів, на сторінках якого автор розповідає про своє життя протягом двох десятиліть – від середини 50-х до середини 70-х рр. XIX ст.² Це саморобний зшиток розміром 23x36,5 см (зовнішні обміри), який складається з двох різних за розмірами зошитів (перший – арк. 1–48 – 21x30 см; другий – арк. 49–138 – 22,5x36 см). Зшиток починається і завершується чистим аркушем. Текст написаний на білому папері без водяних знаків, який від часу став жовтуватим; поля шириною 6–7 см; чорнило чорне; нумерація сторінок пізнішого часу олівцем. Обкладинки виготовлені з картону і зовні обклеєні “мармуровим” папером сірого кольору, а зсередини – білим; корінець зроблено з доморобного полотна, каптал відсутній. На верхній кришці оправи прямокутна наклейка з білого паперу з написом “Автобіографіческія записки ігумена Почаевскія лавры Антонія 1859–1874–1876 гг.”. У рукописі чимало авторських закреслень і поправок; окремі фрази (в основному цитати зі Святого Письма) виділені підкреслюванням.

Записки складаються з двох частин, одна з яких має заголовок “Описание моего путешествия и служения, начиная с 1859 года по 1-е августа 1874 г.”, а друга – “Кампания на учебной эскадре в 1876 году”. Перша частина охоплює вісім зошитів авторського рахунку з різною кількістю аркушів: 1–2-й – по 24, 3–5-й – по 12, 6-й – 10, 7-й – 14, 8-й – 12, причому аркуші 115–120 чисті; друга частина (арк. 121–138) викладена в трьох зошитах авторського рахунку по 6 аркушів у кожному.

У рукописі є шість провенієнцій, із допомогою яких простежується його шлях до фондів Волинського краєзнавчого музею: 1) “Библиотека Братства имени князей Острожских. Отдел 1. По каталогу № 57” – прямокутний штамп на чистому аркуші, що передує тексту; на арк. 2, 49, 105, 131 той самий штамп без посилання на номер (1908–1909); 2) “Biblioteka Wolyńskiego T-wa Przyjaciół Nauk. Rkp. 167” – прямокутна наліпка в лівому верхньому кутку верхньої кришки оправи (1935); 3) “Автобіогр[афическія] зап[иски] ігумена Почаев[скія] Лавры Антонія” – напис олівцем від руки на чистому полі арк. 61 (до 1939); 4) “Бібліотека Вол. Обл. Музея. № 50” – овальний штамп на паперовій наклейці із заголовком на верхній кришці оправи та на арк. 64 (1939–1940); 5) “Инв. № (Истор.) 2086. В Кн. Арх. матер. № 31” – напис від руки фіолетовим чорнилом унизу внутрішньої частини верхньої кришки оправи (1949); 6) “Волинський краєзнавчий музей. КДФ. Инв. № 34. КВ № 15462” – прямокутний штамп унизу внутрішньої частини верхньої кришки оправи, на арк. 17 і на чистому арк. після тексту (1976).

Отже, перше фіксоване місце зберігання рукопису – бібліотека Братства імені князів Острозьких, культурно-просвітницької організації, яка виникла в Острозі на початку XX ст. 13 лютого 1908 р. відзначалося 300-річчя від дня смерті князя Василя-Костянтина Острозького, під час якого й оголосили про її створення, а офіційно вона була затверджена імператором 29 квітня 1909 р.³ Очевидно, на цей час і припадає початок формування архіву та бібліотеки братства. Вагому роль у формуванні книгозбірні

відіграв Михайло Костянтинович Струмінський. Будучи ще студентом Московської духовної академії, він надавав кваліфіковану допомогу в підборі книг, у листах до священника Михайла Тучемського, ініціатора створення братства, робив огляд нової історичної літератури, радив купувати видання археографічних комісій, а також рекомендував “собирають побольше всяких рукописей, хотя бы и последней четверти 19 века”⁴. Рукопис ігумена Антонія могли передати правлячий архієрей Волинської єпархії Волинський і Житомирський архієпископ і священноархімандрит Почаївської лаври Антоній (Храповицький) або архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко), які брали участь у вказаних вище урочистостях. На користь цього припущення свідчить інвентарний номер, з якого можна зрозуміти, що зшиток потрапив у бібліотеку в числі перших надходжень. 1935 р. частина архіву та колекції Братства імені князів Острозьких перейшла до новоствореного Товариства прихильників наук у Луцьку. Далі частина бібліотечних фондів цієї установи, яка з приходом восени 1939 р. радянської влади припинила існування, опинилася в бібліотеці Волинського обласного музею. 1949 р. рукопис передали з бібліотеки музею у фонди.

Із записок ігумена Антонія довідуємося, що автор народився близько 1829 р. у Вологодській губернії, навчався в духовному училищі й духовній семінарії у Вологді, після завершення освіти постригся в ченці й 1855 р. поселився у Спасо-Суморинському монастирі під містом Тотьмою, де затримався на кілька літ, а далі, начитавшись праць монаха Сергія (в миру Семен Веснін), відомого свого часу церковного письменника-публіциста, що писав під псевдонімом Святогорець, вирушив у мандрівку на Афон, на яку пішло майже два роки життя (1859–1861). Повернувшись на батьківщину, він деякий час прожив у відомій Оптиній пустині (1860–1861), далі три роки провчителював у духовному училищі в Тифлісі (1861–1864), звідти виїхав у столицю Персії місто Тегеран, де понад сім літ був священником при російській дипломатичній місії (1864–1872). Після виходу у відставку Антоній здійснив ще одну паломницьку мандрівку (1872–1873), під час якої знову побував на Афоні, деякий час жив в Афінах, відвідав Палестину, ще раз повернувся на кілька місяців на Афон і восени 1873 р. виїхав нарешті в Росію. Про наступні три з половиною роки, проведені вже на батьківщині, нам невідомо нічого, а наприкінці весни 1876 р. автор знову постає перед читачем, на цей раз уже ченцем Олександро-Невської лаври в Петербурзі, який за дорученням церковних властей невдовзі стає флотським священником і бере участь у короткотривалому навчальному плаванні курсантів столичного морського училища на Балтійському морі.

Указом синоду № 10 113, виданим 1 квітня 1877 р., “дано знать волынскому епархиальному начальству”, що новим главою Загорівського третьокласного Різдово-Богородичного монастиря призначено ієромонаха Олександро-Невської лаври Антонія “с возведением его в сан игумена”⁵. У грудні наступного року під нагляд настоятеля Загорівського монастиря ігумена Антонія направили дяка села Овлочин Володимирського повіту Шеметила, покараного за ухиляння від богослужінь та виконання треб⁶; на початку 1882 р. ігумен Антоній фігурує як один із братчиків Свято-Миколаївського братства Кременецького Богоявленського монастиря, на потреби якого жертвує п’ять рублів⁷; 22 червня 1884 р. настоятель Загорівського монастиря ігумен Антоній підписує разом із настоятелями деяких інших чернечих осередків акт про пожертвування всіма монастирями Волинської єпархії по 25 карбованців на користь Товариства поліпшення народної праці. За указом синоду № 3 296, виданим 20 листопада 1887 р., Загорівський монастир очолив ієромонах Аверкій⁸, а його попередника, якому збігав уже шостий десяток літ, імовірно, перевели в Почаївську лавру, де він, мабуть, і дожив до кінця своїх днів. 11 червня 1896 р. в черговому числі “Волинских епархиальных ведомостей” опубліковано звіт Волинського відділу Палестинського товариства за час від 1 березня 1895-го до 1 березня 1896 р., і тут серед дійсних членів цієї інституції під № 18 значиться “игумен Антоний” із приміткою “ныне умерший”⁹. Імовірно, за цим іменем стоїть автор записок.

Доля зводила Антонія з багатьма відомими людьми. Він зустрічався зі знаменитими оптинськими старцями Макарієм та Амвросієм, російським духовним письменником і богословом єпископом Ігнатієм Брянчаніновим, оригінальними російськими мислителями консервативного спрямування Миколою Данилевським та Костянтином Леонтьєвим.

Перша частина записок, яка має авторський заголовок “Описание моего путешествия и служения, начиная с 1859 года по 1-е августа 1874 г.”, насправді охоплює дещо інший відрізок життя Антонія – з його приходу 1855 р. в монастир і до посадки 9 листопада 1873 р. на турецький корабель на шляху з Афону на батьківщину. Цей текст поділений на 11 різних за розмірами глав, кожна з яких має окремий заголовок: 1) Чего мне стоило выйти из своего монастыря?; 2) Хлопоты по увольнению за границу; 3) Путешествие от Вологды до Москвы; 4) От Москвы до границы; 5) От Одессы до Афона; 6) Семь месяцев в Афоне; 7) Возвращение с Афона; пребывание в Оптиной пустыни; 8) Путешествие на Кавказ; пребывание в Тифлисе; 9) Назначение в Тегеран и отправка; 10) Семилетнее пребывание при Миссии в Тегеране; 11) Двухлетнее путешествие по Востоку. Остання глава обривається словами “Здесь я”, далі йдуть десять чистих сторінок, які передують другій частині. Очевидно, автор мав намір заповнити їх оповіддю про події зі свого життя від осені 1873 р. до часу, вказаного в заголовку, тобто до 1 серпня 1874 р.

Заключна частина, значно менша за розмірами, охоплює життя автора протягом усього лиш якихось півтора місяця в хронологічних межах від 10 квітня до 7 липня 1876 р., але найбільше тут ідеться про плавання на Балтійському морі з 30 травня до 7 липня того самого року. У разі завершення Антонієм записок цей текст став би, мабуть, однією з глав його спогадів.

Описані нами частини рукопису автобіографічних записок ігумена Антонія, скоріше за все, становлять два фрагменти цілісного тексту, з якихось причин не доведеного автором до кінця. Із цих міркувань ми поширюємо назву “Описание моего путешествия и служения” на обидві частини і вводимо під нею текст у науковий обіг.

Автобіографічні записки ігумена Антонія становлять інтерес не тільки для дослідників релігійного життя Росії другої половини XIX ст. в різних його проявах, а й для історії Почаївської лаври, оскільки проливають неабияке світло на світобачення її братії. Поки що це перше джерело такого характеру з історії цього чернечого осередку.

¹ Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 258–260.

² Волинський краєзнавчий музей, фонди, інв. № КДФ-34 (КДФ – група зберігання “Книги, документи, фото”).

³ Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність: Наук. збірник. – Луцьк, 1999. – С. 32–35.

⁴ Там само.

⁵ Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – Ч. офиц. – С. 291.

⁶ Там же. – 1879. – Ч. офиц. – С. 68.

⁷ Там же. – 1882. – Ч. офиц. – С. 85.

⁸ Там же. – 1887. – Ч. офиц. – С. 1042.

⁹ Отчет о деятельности Волинского отдела императорского православного Палестинского общества за время с 1 марта 1895 года по 1 марта 1896 года // Там же. – 1896. – С. 320.

Антоний, игумен Почаевской лавры

ОПИСАНИЕ МОЕГО ПУТЕШЕСТВИЯ И СЛУЖЕНИЯ, НАЧИНАЯ С 1859 ГОДА ПО 1-Е АВГУСТА 1874 Г.¹

Глава 9-я. Назначение в Тегеран и отправка

В 1864 году в Персию назначен был посланником Николай Карлович Гирс², бывший генеральным консулом в Букареште. Сам он лютеранин, но жена его, урождённая княгиня Кантакузен, и все дети православные. По приезде в Тегеран у них родился сын и оставался некрещёным. До тех пор у нас не было постоянного священника при миссии в Тегеране, а приезжали по временам иеромонахи из Тифлиса для исправления треб, и это стоило правительству больших денег. Николай Карлович, очень нуждаясь в священнике как для преподавания Закона Божия детям и для крещения своего сына, стал ходатайствовать через обер-прокурора об учреждении постоянного причта при миссии, мотивируя свою просьбу тем, что постоянный причт нисколько не дороже обойдётся повременных командировок из Тифлиса в Тегеран. Просьба была уважена, тем более что за Николаем Карловичем была родная племянница Государственному Карловичу³. Святейший Синод предписал экзарху Грузии: не найдётся ли в его епархии способного и достойного иеромонаха. Экзарх Грузии по рекомендации о. ректора указал на меня, и дело было решено. Карьера открывалась завидная: заграничная служба не то, что внутри империи – ценится гораздо выше, триста червонцев содержания, стол у посланника, квартира, отопление и освещение готовые, и сидеть не сложа руки, а заниматься серьёзным делом. Чего желать лучше такому маленькому человеку, как я? И действительно, многие не без зависти смотрели на моё назначение; а я совершенно хладнокровно относился к этому делу. Зная свою слабость, предвидел, что тут могут [быть] и увлечения, и искушения, и среда, окружающая меня, будет мне не по духу, не сойду с нею, останусь в изолированном положении. С большею охотою и любовью я ушёл бы на Афон, чтобы удалиться от суеты мирской и беспрепятственно предаться богомыслию, а то меня тянут в самый омут мирской, вляяться всяким ветрам страстей. Да видно, я ещё не был способен к жизни созерцательной, от меня требовалась жизнь деятельная, чтобы пройти всю житейскую школу, все жизненные опыты, подвергнуться многим искусам, потерпеть тысячу поражений, узнать себя вдоль и поперёк, смирить свою гордыню и тогда только браться за подвиги умозрения. Не пререкаю воле Божией, буду ждать с упованием того часа, когда Господь возведёт меня от рова страстей и от брения спины, и поставит на камени нози мои, и вложит во уста мои песнь нову, пение Богу нашему. А до тех пор что делать? поскитаемся и по морю житейскому, поучимся милосердию, навькнем милостыне, приучим руку к подаванию. Целых пять месяцев длилось моё дело, но я ждал его решения без всякого нетерпения, мне решительно было всё равно: в мою или не в мою пользу оно кончится. В первых числах октября всё уже было готово к отъезду. Выдали мне двести пятьдесят червонцев на путевые издержки и первоначальное обзаведение, приискали мне двух псаломщиков, купили мы свой тарантас, и я навсегда распрощался с Тифлисом, сели втроём и поехали. Это было 3-го октября 64 года. Дорогой я заметил, что один из моих подчинённых, старший псаломщик Кузьменко наделает мне впоследствии немало огорчений, в чём и не ошибся. Они вызваны были из разных мест, один из Нахичевани, другой из Шемахи на скорую

руку; поведение их скрывалось во мраке неизвестности, один даже с дурною отметкою. Брать их или не брать с собою вполне от меня зависело. Но я мало обращал внимания на отметки, имел веру в человеческую добродетель, полагал, что благим примером и словом можно и дурного человека исправить. Да и выбирать было не из чего, других русских псаломщиков не имелось в виду во всём Закавказском крае, а грузин брать не хотелось: дурно поют и читают по-русски. По приезде в Тифлис мои псалмы с месяца времени вели себя отлично, хмельного в рот не брали, и пели и читали постоянно в крестовой церкви на глазах у экзарха и его ввели в заблуждение. Мне оставалось только радоваться, что Бог благословил меня такими людьми. Но радость моя была непродолжительна. При самом отъезде Кузьменко показал себя, кто он такой. Целый час заставил ждать себя на дороге, явился в повозку пьянейший и наговорил мне дерзостей. Человек он был сильный, здоровый, видный собою, мастер великий петь, голос басистый, гармонистый, октаву берёт хорошо. А таковые обыкновенно не отличаются смиренством и уж непременно придерживаются чарочки, не жди от них ни почтения, ни субординации. Таков, к сожалению, и был мой Кузьменко. Если он сравнит меня с собой по внешности, так что же я пред ним? Червяк, не более, букашка. И рост, и до родство, и сила, и голос, и красота – все преимущества на его стороне.

Доехали мы до Эривани⁴; в пьяном виде надебоширил там что-то Кузьменко, его сочли за беглого и посадили в полицию. Я протестовал против этого и написал запрос в полицию, – на каком основании так поступили? Сейчас же освободили Кузьменко. Экзарх в то время находился в Эривани; он возвращался из Ордубата⁵, куда ездил освящать новоустроенную церковь, и первый из экзархов посетил этот край, до него никто из них не бывал здесь. Все граждане рады были до бесконечности такому гостю; надобно было видеть энтузиазм, с которым его встречали и провожали. Его Высокопреосвященство нарочно пробыл здесь несколько дней, чтобы в воскресенье отслужить литургию и сказать назидательное слово народу. Офицеры крепостного гарнизона превзошли всех своим усердием, сделали между собой подписку, задали великолепный обед экзарху, вся эриванская аристократия была приглашена, в том числе и я удостоился служить и обедать с Его Высокопреосвященством.

Накануне этого дня я должен был несколько отравить благостное расположение архипастыря, рассказав ему о поступке Кузьменко и о том, как поступила с ним полиция. Дело поведено было так, что виновною оказалась более полиция, чем Кузьменко, – зачем его арестовала. Кончилось тем, что здешний полицмейстер уже поздно вечером приехал к экзарху с извинением, что это было недоразумение со стороны полицейских агентов, и тут же он задал им выговор, а Кузьменко я защитил на свою голову, как окажется впоследствии.

Едем далее; местность не представляет ничего замечательного, голая, пустынная, безлесная, редко-редко где встретится перелесок. Но вот вправо от дороги между Эриванью и Нахичеванью высится гора, которая имеет всемирное значение, – это библейский Арарат, на котором остановился ковчег Ноев. А вот и Гокча или Севастийское озеро, в котором прияли мученический венец 40 севастьянских мучеников во времена Диоклетиана⁶. Оно почти круглое, в диаметре вёрст семь, не более; берега с трёх сторон отлогие, а с южной стороны высокие, крутые, лесистые. Недалеко от берега маленький островок, а на островке Армянский монастырь, вероятно, в память 40 мучеников⁷. В озере в большом количестве ловится форель, и нигде она не достигает такой величины, как здесь, – до трёх четвертей и более, даже в аршин. Дорога идёт по самому берегу; на наше счастье рыбаки только что заметали тоню; весь улов мы у них живьём купили и взяли с собой. На ночлег сварили себе уху и досыта наелись этой белой, нежной и вкусной форели, а остальную высушили в печи и питались ей до самого Тегерана. Так без особых приключений добрались мы до границы на Араксе⁸, вёрст пятьсот от Тифлиса. Здесь декорация изменяется, экипажная езда прекращается, начинается верховая вплоть до самого Тегерана. Вся кавалькада из восьми лошадей: три под нами, две вьючных и

три под конвоем. Один чапар нам дан был из Тифлиса до самого Тегерана, и по два конвойных давались на каждой станции. Не привыкать стать мне ездить верхом, этому искусству как нельзя лучше я научился в Кахетии. Отпустим вьючных вперёд и скачем во весь галоп, в три дня сгоряча проскакали вёрст триста от Аракса до Тавриза. Зато здесь у консула Ступина отдыхали суток трое; версты за три от города встретил нас секретарь консульства Банщикова; помещение отвели в самом консульстве; Ступин был со мною очень любезен, особен[но] жена его, умная, образованная дама, большая говорунья. Оба они, равно как и дети их, мне очень понравились. Но с персианами Ступин не любил церемониться; он задавал им такого страха, что они его трепетали. При мне он давал официальный обед здешним дипломатам и видно было, с каким подобоострастием они относятся к консулу. Перед самым нашим отъездом консульские кавасы⁹ из персиян провинились в чём-то пред Ступиным, он выбежал на них с кием и порол такую горячку, что они ошалели и не знали, что делать. Тут только я узнал, что это за огнедышущий вулкан наш консул в Тавризе и за что его так боятся персиане. Поневоле забоишься, когда мне со стороны даже боязно было смотреть, как он их распекал. От Тавриза одну станцию нас провожал драгоман¹⁰ консульства Ивановский. Мне дали горячую-прегорячую лошадь, которая страшным образом заносит. Едва мы успели выехать из города, как она закусил удила и понесла меня со всех ног, как вихрь летучий. Я жду, что вот-вот пройдёт мания, уgomонится мой конь ретивый, перестанет пороть горячку; ничего не бывало, целый фарсах¹¹ несёт и только более разгорячается. В стороне недалеко от дороги была высокая земляная ограда, которыми обыкновенно обносятся все здешние сады; я хватил в сторону и держу на ограду прямо в надежде, что побережёт себя мой буцефал и не бросится со всех ног на стену. А у него только искры из глаз мечутся, что ему и ограда; ударился мордой об стену и тут только пришёл в себя, стал как вкопанный. Догоняет меня Ивановский и рад до бесконечности, что я цел и невредим, а буцефал стоит, понуря голову, как будто раскаивается в своём поступке. Но тут драгоман пришёл в азарт, начал распекать каваса, зачем мне дали такую лошадь, и ну его чистить по морде; а Ступин, узнавши об этом, просто-напросто выпорол на конюшне каваса. После этого урока по кавалерии мне уже не страшны были никакие персидские буцефалы, какую бы горячку они не пороли. На любого садишься смело и храбро, дашь ему погорячиться с полфарсаха, много фарсах, вот уж и уgomонился и тебя уж начинает бояться. Так домчались мы до Казвина. О Казвине стоит сказать несколько слов. Нигде нет таких обширнейших садов и ниоткуда не вывозится столько винограду и всякого рода фруктов, как из Казвина. По крайней мере, половина города под садами, и за город во все стороны версты на три тянутся всё те же сады виноградные. Климат здесь самый благоприятный, народ здоровый, сильный, цветущий; постройка, разумеется, невзрачная: мазанки из глины или нежжёного кирпича с плоскими крышами, с окнами внутрь, как во всех азиатских городах. Но в этих саклях, как видно, не дурно живётся здешнему люду; вряд ли из персиян вы встретите красивее казвинцев. Город расположен на обширной равнине, с трёх сторон окружён горами, а с четвертой на юг открывается долина шириною вёрст десять, а длиною сто восемьдесят вёрст, почти до самого Тегерана. По долине там и сям протекают ручьи и потоки или искусственные каналы и орошают обильно поля и дают богатую жатву. Селения встречаются редко, зато они обширны, многолюдны. В Тегеране давно уже ждут нас, из Казвина мы послали телеграмму, за один фарсах от Тегерана выехали к нам навстречу из миссии двое чиновников – младший драгоман и женделян¹². Наконец мы в Тегеране, 3-го ноября 64 года, ровно через месяц после выезда из Тифлиса, тысячу вёрст проскакавши верхом и пятьсот в экипаже. Город расположен также в долине, составляющей продолжение или зигзаг той бесконечной равнины, которую уже мы проскакали. С трёх сторон в отдалении виднеются горы, голые, мрачные, опалённые; на юг расстилается опять та же долина и ещё тянется вёрст на пятьдесят до самого Хамадана¹³. Местность кругом Тегерана степная, бесплодная, ни травы, ни кустика, всё пожжено палящим солнцем Ирана. Растут

только волчцы и терния; в переходах по безлюдным степям караванов верблюды могут питаться волчцами, а терния собирают в снопы и употребляют вместо топлива. Тегеран имеет форму квадрата, собой не обширен, не больше какого-нибудь нашего губернского города и на вид некрасив, не видно ни одного огромного здания, кроме дворцовой башни, летней прохлады персидского шаха, которая возвышается над всем городом. Общий колорит Тегерана неприятный для глаз, пепельно-серый от постройки, слепленной из глины или нежжёного кирпича. Кругом обнесён стеной столь же прочной кладки, как и дома; стена претендует на название крепости, а её в иных местах пробьёт ружейная пуля. Со всех четырёх сторон имеется по одним воротам; на пепельно-сером фоне ворота ярко бросаются в глаза своим изяществом. Построены в виде арки с высоким коническим куполом из изразцового кирпича, по сторонам минареты, изукрашены барельефами, узорами и разными изображениями в персидском вкусе. Тегеран не богат садами, не то, что Казвин, и климат не такой благорастворённый, как там. Летом жара непомерная от низменности места. Помещение для миссии близ шахского дворца, в том самом доме, где убит был наш известный Грибоедов¹⁴, бывший посланником при персидском дворе в 1829 году.

Глава 10-я. Семилетнее пребывание при миссии в Тегеране

Приняли меня в миссии как давно желанного гостя. У посланника был сын по одному году ещё не крещённый. Первым моим делом было окрестить маленького язычника; на память об этом событии мне подарен был прекрасный ковёр, шитый цветными шерстями, из букетов и роз, грациозными ручками двух дочерей посланника, который хранится у меня и доселе. Через месяц после приезда, когда я совсем обзавёлся, по привычке и кругом осмотрелся, мне дали серьёзное дело: читать закон Божий двум старшим девочкам и двум мальчикам попеременно.

И сам посланник, и всё его семейство мне чрезвычайно нравились, – такие простые, незаносливые, в обращении ласковые, приветливые; в церковь придут, стоят так благоговейно; дома у себя и утром и вечером молятся неопустительно, а посланник так по два часа простаивает на молитве у себя в кабинете, как мне говорили его приближённые. Зато Бог и благословил это семейство: семеро у них детей и все один другого лучше, и все вскормлены грудью самой матери, а не какой-нибудь кормилицы. Французскому языку и элементарным наукам обучал их швейцарец Гильём, а музыке – немец Гейзе. Артист был этот Гейзе в полном смысле этого слова. На званом обеде с таким пафосом начнёт, бывало, наигрывать, что все заслушаются; голос у него серебристый, гибкий, симпатичный, и играет и вместе аккомпанирует, прелесть что такое. Особенно мне нравилась одна его пьеса, которая уж больно мне приходилась по сердцу; и теперь ещё помню её мотивы. Как бы я ни был уныл и скучен, но если Гейзе заиграет эту пьесу, как что отвалит от сердца, я вдруг делаюсь весел. Знал он страсть мою к этим мотивам и уж непременно сыграет их для меня нарочно. Другой учитель, Гильём, ни слова не знал по-русски, и я не могу сказать об нём ни слова, только, кажется, он был атеист, как я мог догадываться из его разговоров с детьми, которые они мне передавали, и на меня он смотрел не совсем дружелюбно, да Бог с ним, я не имел с ним никакого дела. С другими чиновниками я также близко не сходил. Все они люди равнодушные к вере; для них хоть будь хоть не будь священник – всё равно; очень легко обойдутся и без попа и без церкви, а, пожалуй, и без религии, так уж они воспитаны. Впрочем, для прилики в церковь иногда ходили из уважения к семейству посланника. Все они люди с большим гонором, много о себе думают, на нашего брата смотрят свысока; за счастье должны почитать, если скажут с тобой два-три слова, да и то скажут с презрением, насмешливо, мимоходом. Насколько они были любезны, и предупредительны, и услужливы в отношении к семейству посланника, настолько же горды в отношении ко мне. Не ищи между ними друга и приятеля, с кем бы душу отвести. И я волей-неволей жил особняком, не заводил с ними никакого знакомства. Во избежание скуки и бездействия я начал зани-

маться по-французски. К изучению французского языка я вынужден был самыми обстоятельствами. За столом у посланника всё более говорили по-французски, а на званых обедах так и ни одного слова не услышишь по-русски. Может быть, говорят что-нибудь интересное, или на мой счёт прохаживаются, а я только ем да хлопаю ушами. Пренеловкое положение. Дети посланника так же и с учителями и с чиновниками и между собой всё более по-французски; чужой язык сделался для них как бы родным, а свой чужестранным. Мало того, что французский язык взял решительный перевес над нашим в салонных разговорах, он вломился в нашу дипломатию. Все дипломатические депеши из наших посольств и миссий пишутся непременно по-французски. Чтобы выйти из неловкого положения, я сам налёг на него со всей энергией, занимался по пяти и по шести часов в день. В короткое время я мог уже читать и писать; в книгах понимал много, а в разговоре только отчасти, самую малость. Это оттого, что я начал изучать его теоретически, а не практически, не с живого разговора, а с грамматики. За эту методику взялся я поневоле, потому что не мог найти в Тегеране мало-мальски порядочного учителя. Кто из порядочных людей поедет в такую глушь? Итак, целый год я провозился с этим милым языком, теоретически сделал успехи огромные, а говорить всё-таки не мог и из разговора понимал только немного. Будь у меня порядочный учитель, я теперь знал бы его в совершенстве. Но хоть кой-что стал понимать, так и это много значит: при мне уже нельзя стало прохаживаться на мой счёт. Чиновники миссии настолько были невежливы и нелюбезны ко мне, что вместо того, чтобы хоть словом или сочувствием помочь мне в этом нелёгком деле, они только мешали: если я ошибусь в произношении, они, вместо того, чтобы поправить, сейчас же поднимут на смех. Я смотрел на них с презрением, как на школяров, и опасался говорить при них. К этому присоединилась другая, более важная неприятность. Псаломщики мои подружились с конвойными казаками, начали кутить вместе с ними и заодно выказывать свою удаль. Раз поехали кавалькадой кататься и отваляли нагайкой среди площади какого-то хана, который им не дал дороги; скандал вышел большой. Я стал употреблять строгие меры, зашевелился гонор Кузьменки. Раз напился он пьяный, и кричит, и шумит, и ругается на чём свет стоит, и ломится ко мне в двери. Терпеть долее такого молодца было невозможно, и через три дня его не стало. Миссия дала ему на дорогу и отправила с конвоем обратно в Тифлис. Я остался с одним псаломщиком Яковлевским. Этот был совершенный контраст с Кузьменко: маленького роста, собой невзрачный, смиренный, послушный, почтительный, по службе расторопный, проворный. Одним словом, человек как нельзя более для меня подходящий, если бы только по временам не выпивал лишнюю и не являлся к службе в таком виде. И это всё бы сходило с рук ему, так заболел мой бедняга какою-то странною золотушною болезнью, которая распространялась у него и в руках, и в ногах, и по всему телу, и не давала ему ни ходить, ни сидеть, ни лежать, ни стоять, так что жалостно было смотреть на него. Эти припадки повторялись каждую весну, должно быть, от неосторожного употребления спиртных напитков в таком жарком климате. Наконец он сам стал просить об увольнении, и я не без сожаления должен был расстаться с Яковлевским.

Проскакавши тысячу вёрст верхом, я приехал в Тегеран совершенно здоровым и даже пополнел немного; сделался искусным наездником и получил страсть к верховой езде. В Тегеране был самый удобный случай удовлетворить этой страсти. Все чиновники миссии имеют своих лошадей и разъезжают так важно то по делам службы, то на прогулку. Завёл и я себе двух лихих коней: одного арабской породы за 30 червонцев, масть золотистая с отливом, шея дугой, ступь не простая, с припляской, посмотреть – загляденье, картина, – галопом несётся как вихорь. Другая простой породы сивая лошадь, двадцать червонцев, но чрезвычайно конь крепкий, сильный, выносливый; как зарядит мелкой рысцой, так и бежит целый фарсах и делать ничего не нужно, и так плавно бежит, хоть бы тряхнул. Добрый был конь, весьма я любил его; а с арабским шутить было нельзя: разгорячится, зафыркает, глаза так и искрятся, и пошёл писать.

Если галоп не берёт, прыжки начнёт делать в сторону, или станет как вкопанный, или запляшет, как под жандармом, чтобы сшибить всадника. Вызнал я его ретивый характер, стал ему делать разы за проказы, и сделался мой конь как шёлковый.

Итак, я нескучно проводил время при миссии: было и общество хорошее, было и дело, были и удовольствия. Но я ещё не видел самого шаха. Всё ждал, что посланник представит меня Его Величеству, убежищу мира, но он почему-то счёл это не нужным, а я и рад был, что избавился от этой чести. Предстать пред лице коронованной особы, хотя бы то и персидского шаха, вовсе не безделица: требуется присутствие духа и особенный такт, умение держать себя и сказать слово кстати, обдуманно, рассчитанно весом и мерою, и не проронить ни одного лишнего слова. Положение весьма щекотливое, стоишь как на иголках, того и боишься, как бы не проговориться. А теперь я избавлен от всей этой натянутости, требуемой придворным этикетом, и Богу нашему слава! Шах персидский страстный охотник и отличный стрелок, охота одно из любимейших его занятий. Возьмёт с собой до тысячи человек свиты и несколько штук из любимейших жён и отправляется в горы делать облаву на кабанов, диких коз и оленей, случается попасть и на тигра. Первый выстрел всегда принадлежит шаху и наверняка попадает в цель, редко когда Его Величество промахнётся. Если зверей много, то из окрестных деревень собирают всех поселян поголовно, и они оцепляют известную местность вёрст на пять и более. Если охота удастся, то шах бывает особенно весел и возвращается с охоты с триумфом, как победитель. При особенно счастливой охоте в знак своего благоволения пришлёт и нашему посланнику часть своей добычи – дикую козу или оленя, подстреленного его собственной рукою. В одну из таких экспедиций шаха мы воспользовались его отсутствием и пошли осматривать дворец. И самый Тегеран и дворец построены нынешней Каджорской династией¹⁵, вступившей на престол не более восьмидесяти лет тому назад. Прежней столицей была Испагань; с воцарением Каджоров по династическим причинам они сделали своей резиденцией Тегеран, как ближайший к месту их родового племени и, значит, более опирающийся на сочувствие народа. Шахский дворец обнесён стеною, имеет вид крепости, находится в самом центре города, не менее трёх вёрст имеет в окружности. Прежде всего вы входите в сад, великолепные чинары необыкновенной вышины, стройности и красоты шелестят своими серебристыми листьями, по каменным ломам струятся быстрые потоки, в бассейнах плещутся золотистые и всяких цветов китайские рыбки; цветники из пахучих роз разливают благоухание, на вершинах чинаров заливаются трелями соловьи. Самые дворцовые здания ничем особенно не отличаются, не поражают ни своим величием, ни красотой; дворец построен не в виде одного огромного здания, как повсеместно в Европе, а в виде нескольких отдельных корпусов, сгруппированных без всякой симметрии и сведённых под одну крышу. Прежде всего государственный казначей показал нам богатства персидского двора, остаток прежней беспримерной роскоши Дариев Истаспов и Ксерксов: множество драгоценных камней всякого рода, – из них мне памятен один большой алмаз, который составляет всесветную редкость и стоит будто бы миллионы, – шашки персидских царей, унизанные бриллиантами и самыми дорогими камнями, огромный меч Али¹⁶, зятя Магометова, почитаемого персиянами за святого и за прямого преемника их пророка, разные золотые и серебряные вещи и множество антиков, которых я теперь и не упомяну. Затем осмотрели мы тронную залу; она необширна, мебели никакой, только пол устлан дорогими коврами да по стенам низенькие турецкие диваны; вместо дверей во всех царских покоях тяжёлые занавесы. Зато царский трон отличается особенным изяществом; весь из слоновой кости с золотою отделкою, украшен самою замысловатою резьбою и витиеватыми узорами. Рядом с тронною залою – оружейная палата. Там луки, колчаны со стрелами, дротики, копья, щиты, шишаки, латы, кольчуги, секиры, палаши, тесаки, пищали, фузеи, ружья разных эпох, начиная с самых длинных первобытного устройства. Из других, показанных нам апартаментов мне памятна одна зеркальная комната; и стены и потолок в ней сплошь унизаны зеркалами в

виде мозаики; куда бы вы ни посмотрели, ваша личность со всех сторон представляется вам в тысячах экземпляров.

Любимым местом нашей прогулки в Тегеране был шахский сад Низамие. По временам сам шах приезжает туда на короткое время, пробудет день или два и отправляется куда-нибудь в загородную дачу, а этих дач у него очень много; на одной наскучит – переедет на другую, и так далее, пока не перебивает на всех. В этих поездках шаха сопровождают не менее тысячи человек войска и все любимейшие жёны его гарема, сарбазы¹⁷ разбивают себе палатки и располагаются лагерем около дачи. В Низамие есть прекрасный домик для приезда шаха; стены кругом расписаны портретами в рост искусною кистию персидских художников. На первом плане портрет шаха в самой грозной позе; по сторонам портреты первых министров, начиная с воцарения Каджорской династии, в их высоких тюрбанах и длиннополых парчовых халатах, затем портреты посланников французских, английских, российских. Сад защищён от палящих лучей Ирана густою тенью высоковерхих кужлявых красивых чинаров, каштанов, платанов, весь усажен фруктовыми деревьями, на каждом шагу по аллеям красуются клумбы роз и всяких цветов, посредине огромный бассейн; каждую пятницу сюда собираются персиане, скрестивши под себя ноги, усядутся кругом бассейна и наслаждаются своим любимым кейфом¹⁸, потягивают кальян из своих трёхсаженных чубуков и так приятельски ведут беседу между собой. А мы целой миссией заберёмся в павильон, чтобы отзавтракать здесь на просторе, и повар, и провизия, и напитки давно уже прибыли и готовы к нашим услугам, в ожидании сытного завтрака нагуляемся в саду вдоволь, усядемся за стол по-азиатски в полулежачем положении и угощаемся сколько душе угодно; в каких бы то ни было персидских покоях, кроме полов, устланных коврами, не полагается никакой мебели – ни стола, ни стула, в иных домах встречаются только низенькие диванчики около стен, и то редко. После завтрака кто благодушествует, тот поёт, кто взял с собой инструмент, тот играет, а кто просто отпускает шуточки, прохаживается на счёт других. На другой раз для разнообразия отправимся целой кавалькадой в какой-нибудь загородный сад, не менее прекрасный, Рустем-абад или Каджоры, в ближайшую от Тегерана шахскую дачу. Эти прогулки по садам бывали или весной, или осенью; а летом в Тегеране жара непомерная, и мы ежегодно в последних числах апреля переезжали на дачу в Зергенде и оставались там до октября. Дача наша в десяти верстах от Тегерана, стоит гораздо выше его, при подошве гор, и воздух значительно прохладнее. Там выстроен большой дом для семейства посланника, для приёма дипломатического корпуса и общего собрания миссии, кругом разведён сад, умеряющий невыносимый зной лета; в саду там и сям виднеются белые домики для чинов миссии, смотря по их рангу; перед каждым домиком устроен бассейн, где желающие могут купаться и стряхивать с себя апатию, неизбежную при невыносимой жаре. К вечеру редко кто остаётся дома, все, кто пешком, кто верхом рассыпаются в разные стороны сделать моцион пред обедом. Посланник обыкновенно ездит гулять в коляске с семейством по шоссе к стороне Тегерана, с казачьим конвоем, а чиновники или сопровождают его колесницу, или направляются в соседнее с дачей большое селение Гуляген, поглощённое садами и растянувшееся версты на три при подошве Шимранских гор, или обогнут кругом соседний кряж гор в окружности вёрст пять, или просто ударятся в галоп по степям и равнинам, куда уж ни попало. Любил и я это удовольствие, редкий день что не выезжал на своём аргамеке, а потом мне наскучила эта забава, да и дорого было содержать конюха и двух лошадей. За чиновниками мне трудно было тянуться: не говоря уже о том, что мой оклад триста червонцев далеко не равнялся с их окладами, они сверх того в летние месяцы целых полгода получали добавочное содержание, так называемые лагерные деньги, по 1 червонцу в день, а мне лагерных не давали, да и похлопотать об этом в министерстве не соглашались. Волей-неволей я должен был продать своих любимых лошадок, а на прогулку стал ходить пешечком: оно и полезнее, и дешевле. Первое лето по приезде в Тегеран от непривычной жары я целый месяц страдал бессонницей; целую ночь

проворочаешься с боку на бок и ни на волос не можешь уснуть. Исхудал и изнемог я чрезвычайно; посланник видит, что я чем-то страдаю, и по своей доброте предложил мне прогуляться в горы, чтобы рассеяться немного и изменить образ жизни для прекращения бессонницы. Это средство подействовало как нельзя лучше. Дали мне одного гуляма¹⁹, взял я с собой псаломщика и конюха, и вчетвером мы отправились в одно селение, высоко стоящее в лощине горного хребта Шимранского. Местность довольно красивая; вся лощина поросла мелким леском, чрез неё со скалы на скалу скачет быстрый ручей. По склону широкого дефиле у самого перевала через горный хребет живописно раскинута персидская деревня Овча; температура заметно свежее, чем там, внизу, в знойных степях. Для приезжающих есть довольно приличный конак. Пробывли мы там суток двое и бессонницы у меня как не бывало. Сделали перевал на ту сторону Шимранских гор; там те же голые горы и горы без конца, идущие до самой прикаспийской провинции Мазендерана, изредка пересекаемые столь же бесплодными долинами и ущельями. В одной из таких долин повстречалась нам опять деревня персидская; у самого селения протекает быстрая довольно глубокая речка, вероятно, есть в ней и рыба. Понравилась нам местность, разбили мы походные палатки на берегу речки и расположились лагерем. Я занялся купанием и прогулкой, а мои искусные рыболовы псаломщик и конюх наловили много форели; и ухи и рыбы у нас было вволю. Пошёл я побродить по селению и посмотреть, как живут персиане. Лачужки у них бедные, неопрятные, жалкие; не людям бы жить в них, а животным, примерно, свиньям, да и те бы, пожалуй, обиделись; наши малороссийские мазанки роскошь в сравнении с этими саклями. Каковы жилища, таковы и жители. Поселяне вообще народ грязный, все какие-то оборванцы, в лохмотьях, на вид изнурённые, испытые, малосильные, должно быть, от дурной пищи и непомерных трудов. Они владеют землёй исполу, земля принадлежит не им, а помещикам, разным ханам, мирзам и султанам. Работает поселянин сломя голову, а зарабатывает мало: половину надобно отдать помещику. Есть много селений, принадлежащих собственно шаху, по дороге встречали мы и такие; они сравнительно лучше и народ в них как будто зажиточнее. Цель нашей поездки было селение Шагристан, лежащее как раз против нашей дачи по ту сторону хребта Шимранского; по прямой линии не более пяти вёрст расстояния. Через горный перевал мы в два часа могли бы попасть туда, но нам хотелось повояжировать, и мы сделали лишних восемьдесят вёрст, огибая горный хребет. Шагристан стоит в котловине, с трёх сторон окружён высокими горами, с западной стороны расширенное дефиле²⁰, поросшее кустарником, тянется версты на две. С левой стороны между скалами страшно шумит бурливая река Сифидрут²¹, с бешенством прорывается на долину, расширяет своё русло и уносит в своём течении всё что ни попало; целые деревья с корнями вырывает, по местам образует широкие заливы и, несмотря на её быстрину, в ней множество рыбы, нежной и вкусной форели, особенно в этих заливах. Форель эта далеко не так крупна, как в Гокченском озере, но на вкус мне показалось приятнее той. Расположились мы бивуаком в прибережном кустарнике, мои рыболовы сейчас же на промысел и живо на уху натакали, а я от нечего делать стал плескаться в заливах. Это было 6-го августа, но жара ещё такая была, что пот с нас лил градом и рубашки были мокры. Пробывши день целый на Сифидруте, с богатым запасом форели опять в Шагристан мы вернулись и наняли себе квартиру с маленьким садиком в доме одного поселянина; целую половину своей сакли уступил нам на целую неделю. Это ничто иное, как исключение из общего правила, редкость, которой мы не ожидали. Мусульманский фанатизм хотя, видимо, слабеет с каждым годом как в Турции, так и в Персии, потому что самая вера в пророка заметно слабеет, но всё ещё он довольно силен, чтобы уступить половину дома гяуру, как они нас называют, и жить с ним под одною крышей. В Турции европейцы уже могут свободно входить в мечети и рассматривать сколько угодно, а в Персии это пока ещё немыслимо, ни один европеец не может безнаказанно проникнуть в мечеть. Целую неделю прогостили мы в Шагристане и каждый день рыбы было у нас вволю; то мои

подчинённые удочкой наловят, то принесут нам за деньги персиане. В одном только был недостаток – с ухой не было ничего спиртуозного. У персиан этим не разживёшься, не выдělывают и не имеют они ни вина, ни водки, им строго запрещено законом; а у нас вышло то и другое. К счастью, мой нукер²² был человек догадливый, сберёг одну бутылку водки, и я довольствовался ею всю неделю. Каждый день я делал прогулки, лазил по крутизнам, рассматривал виды и ничего не нашёл живописного, после Кахетии мало меня интересовали здешние виды с их голою опалённою местностью. Раз прохожу я по селению и слышу шумный говор детских голосов, смотрю, на крытой галерее сидит на корточках толпа персидских мальчиков человек тридцать или сорок. Все уткнули нос в книгу и громко нараспев иные читком читают, иные складывают, – кто во что гаразд. А учитель с длинной-предлинной хворостинной, чтобы можно было достать всех и каждого, сидит в углу и командует над мальчуганами; остро ухо держит; кто ошибётся, того прихлопнет хворостиною и поправит, мальчуган вострепётся и опять уткнёт нос в книгу. Это персидская школа, медресе; а этот учитель есть вместе и мулла, а эта крытая галерея служит и сельскою школою и мечетью, где по пятницам совершается их богослужение. Обратнo в Зергенде мы вернулись кратчайшим путём, перевалив через Шимранские горы. На самой вершине мы видели глетчеры, или вечные ледники, которые никогда не тают. Можете себе представить, как это высоко должно быть над уровнем моря. Тогда как внизу жара непомерная, пот градом льёт, здесь, на высоте хребта Шимранского температура холодная, ветер пронзительный, продрогли мы в летних одеждах. Благодаря этим глетчерам в Тегеране целое лето не выводится лёд и продаётся ни по чём. Весной навьючивают его на мулов и вывозят целыми караванами, складывают в огромные подземелья и торгуют им как товаром. Все тяжести в Персии перевозятся на мулах или на верблюдах, а не гужом; экипажной езды не существует, ибо не существует колёсных дорог, а только караванные, большею частию узкие, гористые, каменистые. В каретах можно ездить только в самом Тегеране от шахского дворца до заставы, – улица довольно красивая и широкая, обстроенная домами европейской архитектуры, – да кругом города около рва крепостного. От заставы к Шимранским горам до нашей дачи вёрст десять проложено шоссе, да такое же шоссе проведено в Шабдулвазин, большое селение в 7 верстах от Тегерана. Это селение славится гробницею Фатимы, дочери Магомета²³, находящеюся в здешней мечети. Множество богомольцев из Тегерана, особенно женщин, ездит на поклонение этой гробнице. В мое время ходили дилижансы, а теперь, говорят, устроена железная дорога. Вот и вся недолга – экипажная езда в Персии. Кареты имеются только при дворе для шахского гарема, а сам шах никогда-никогда не ездит в карете, а только верхом. Захочется шахским жёнам проветриться, соскучится им вечно сидеть взаперти, с разрешения шаха подадут им карет десять, а то и более, усядутся они по несколько штук в своих синих саванах и кисейных покрывалах и целым поездом разгуливают по городу и его окрестностям. И сзади, и спереди, и по сторонам их сопровождают эвнухи, самые что ни есть сорвиголовы, на своих столь же борзых аргамаках. В этот раз не попадайся им никто, кто бы ты ни был, а вороти скорее в сторону и улепётывай что есть духу, а то наскочат на тебя эти чёрные как уголь эфиопы и начнут огревать нагайками. Кто бы ни попался, все сторонятся и дают им дорогу, на что уж посланники европейские, и те в этом случае должны умалить свой гонор и посторониться или своротить на другую дорогу. Имел я несчастье при переезде с дачи в Тегеран попасть на этот поезд, и теперь мне памятен этот случай. Лошадей своих я только что продал, казённой мне не дали на конюшне. Пешком идти было стыдно, нанял я себе ослика и смиренным образом воссел на отца невежества. Это бы не беда, ездить на ослах здесь не почитается за стыд; все персианки иначе и не ездят, как на этих глупеньких животных или на мулах, а многие и из мужчин не брезгают отцами невежества и преотлично на них улепётывают не хуже всякой лошади, выходит только немного смешно: седок большой, а конь маленький, ноги почти что касаются земли. Так вот что скверно: осёл попался мне с норовом, упрямый-преупрямый,

хоть что хочешь – ни за что не прибавит ступи и не побежит, а я был первоучка, не знал сноровки, как подействовать на отца невежества. Дал я ослу полную волю, как он хочет, ни шатко ни валко подъезжаю к самому Тегерану, как на беду, мчится навстречу поезд с шахским гаремом, я скорее в сторону, осёл не повинуется, я его зонтиком – и ухом не ведёт. Кое-как удалось мне двинуть его через канаву, дальше не идёт, да и только. Поезд уже поравнялся со мною, стрикулисты²⁴ эвнухи в один голос кричат, чтобы взял я подальше, ошалел мой осёл и ни с места; налетел один сорванец и топчется надо мной, и воюет, и кричит, и грозит нагайкой. Потеряй я присутствие духа, вероятно, мне досталось бы от этого негодяя; но я собрал всё своё мужество, зонтик у меня был с железною палкой. Стал я в оборонительную позицию и погрозил ему зонтиком и тем осадил своего противника мурина²⁵. Сробеть не сробел я, но стыдно мне было жён шахских, поезд приостановился, и все они открыли свои вуали и смотрят, как мы воюем. Сколько мог я заметить из беглого взгляда, из них есть много красавиц, с нежными милovidными глазками, а есть и пожилые, совсем уж отцветшие, ничем не интересные. Стрикулист пришпорил коня и умчался, тем и кончилась сцена, осёл выстоял на своём, поле битвы осталось за мной. Но ещё не конец приключениям; подъезжаю к посольству, в узкой улице встречается другой такой же гаремный поезд. Разъехаться было негде; так меня прижали к стене, что зонтик мой застрял в колесе и сломался. Тут я струхнул немного; но видят, что русский священник, и никто ничего мне не сделал. В этом же году в январе месяце удалось мне видеть придворное празднество. Шах выдавал свою дочь за сына одного министра. В самый день свадьбы весь дипломатический корпус был приглашён во дворец. На дворцовой площади стоял целый полк сарбазов, тамаша²⁶ происходила ночью, у всех сарбазов вместо штыков в дула воткнуты были зажженные свечи; горело множество факелов; на заднем плане торчала целая батарея орудий, оркестры военной музыки с европейскими инструкторами наигрывали разные марши. Для пущей важности под невесту подведён был огромной величины слон; изукрашен он был яркою попоною, унизанною золотом и дорогими камнями; а поверх его для брачного кортежа устроена была большая круглая ложа, обитая малиновым бархатом. Слон, видимо, озадачен был небывалою сценою, не мог понять, что бы такое значило, и переминался с ноги на ногу. Я того и ждал, что вот-вот он заколыхается, ударится по двору и начнёт топтать мелюзгу, которая наполняла площадь. Но, слава Богу, ничего подобного не случилось. При всей своей громадности и силе слон смирен и умён как никакое животное. Долго музыка наигрывала свои марши, часа два прошло в ожидании невесты, она не показывалась. Наконец в самую полночь подан был сигнал; невеста показалась, убранная в шелка и жемчуга, с лицом закрытым; её сопровождали несколько ханым²⁷, вероятно, первейшие жёны шаха. Сейчас же грянули орудия и палили без умолка; оркестры заглушали гром орудий; жених уже сидел в ложе; отец жениха подхватил невесту и живо посадил её на слона; когда все уселись, эта громадная ходячая масса двинулась, неся на раменах своих, кроме жениха и невесты, целый свадебный кортеж. Дом жениха от дворца был неблизко, нужно было проехать несколько улиц, мерно и чинно выступал слон по улицам Тегерана, и народ, и войско с зажжёнными свечами и факелами сопровождали процессию, музыка не умолкала, взамен дворцовой батареи на городской площади загремели орудия, когда поезд поравнялся с нею. И перед домом жениха долго ещё толпился народ, разливалось яркое освещение и играла музыка, но я туда уже не ездил, довольно было и того, что было видно и слышано. Слона, игравшего такую важную роль в этой тамаше, не один раз приводили к нам в миссию, и мы имели случай всмотреться в него поближе. Его показывали как редкость и заставляли выделять разные штуки. Хоботом своим он может действовать со страшною силою, и он же служит ему вместо рук. Какую угодно вещь он может поднять с земли своим хоботом. Принесут ему целый батман²⁸ печёного хлеба, обовьёт его концом хобота, поднесёт ко рту и в один миг проглотит; бросят яблок или апельсин – не торопясь подхватит, и в рот. Хобот у слона до такой степени эластичен, что он может

взять им самомалейшую вещь, хотя бы даже иголку. Внутри он цилиндрический; чтобы напиться слону, прежде он вбирает воду в свой хобот, который имеет большую растяжимость и может вместить целую массу воды; потом сгибает его кольцом, подносит ко рту и льёт туда, как в сороковую бочку, лишь булькотня стоит в горле. Хобот свой он может закидывать на спину; им снимает и поднимает своего возницу как пёрышко. У нас на дворе стояло несколько дюжих чинаров; согласились мы пожертвовать одним из них, чтобы испытать силу слона. По знаку возницы подошёл он к дереву, попробовал его своим хоботом, может ли рассчитывать на успех, чтобы не посрамиться пред публикой. Вероятно, пришёл к благоприятному заключению, отступил назад шагов двадцать, потом скорым маршем пошёл к дереву и торнул его своей махиной, дерево так и покачнулось, ещё толчок – совсем наклонилось и с корнями и с огромной глыбой земли; наконец, совсем рухнуло на землю. Слон был в ударе, видимо, доволен был своим атлетическим подвигом. Все эти события происходили в бытность в Тегеране семейства посланника между 65 и 66-ым годами. Весной 65 года скончалась у них малолетняя дочь Елена. Тяжела была для них эта потеря, не залюбили они Тегерана и стали думать об отъезде в Петербург. Кончилось тем, что в первых числах апреля 66-го года они выехали из Тегерана, семейство совсем, а посланник взял себе полугодичный отпуск. Миссия наша опустела, лишившись этой милой, любезной семьи, которая всем доставляла столько радости одним своим лицезрением. Нет уж той жизни, той энергии, которая прежде всех воодушевляла. У меня дела стало меньше, а скуки больше; отпала у меня охота и к французскому языку, теперь он утратил для меня свою цену, не было цели для его изучения; гости у нас бывали редко, говорить было не с кем. У членов миссии дела было довольно. У нас в то время производилась постройка огромного здания для миссии. Прежнее помещение близ шахского дворца нанималось от персидского правительства за большие деньги, во многих отношениях было неудобно, а ежегодный ремонт стоил очень дорого. По всем этим причинам Николай Карлович стал хлопотать о постройке нового дома для миссии. Министерство ассигновало на этот предмет до шестидесяти тысяч, а шах пожаловал самое лучшее место в городе. Работа продолжалась целых два года; воздвигнуто громадное здание, небывалое не только в Тегеране, но и во всей Персии, затмившее собою и самый шахский дворец, так что англичанам стало завидно, и они купили себе место и начали строиться.

С удалением семейства посланника от нечего делать я стал заниматься с казаками. Вместо донских казаков для конвоя нам присланы были линейные. Двое из них оказались раскольниками и один магометанин из осетин. Я начал вести с ними беседы о вере, и месяца через два один из раскольников, более толковый и начитанный, почти что готов был к принятию православия, но в это самое время его перевели из миссии в консульство приморского города Решта и дело не состоялось. Но полемические беседы не остались совершенно бесплодными. Когда мы состязались о вере, и я на каждом шагу разбивал своих противников, магометанин, не чувствуя себя способным, не принимал никакого участия в прениях и как будто холодно относился к делу. А между тем он держал ухо востро и всё, что было говорено, мотал себе на ус. Во глубине души его незаметно росло убеждение, что религия, в которой он родился, фальшивая, не имеет за собой божественного авторитета, принадлежит к разряду человеческих произведений, а основатель её не что иное, как самозванец, непризванный провозвестник воли небес, увлекшийся славой пророка шарлатан, обманщик, что истинно и непреложно одно только православие, его-то и надобно принять не обинуясь, чтобы быть по всему русским и душой и телом. Такие мысли долго бороли его, но он мне не объявлял о том, и я потерял его из виду. В один прекрасный день сам приходит ко мне и изъявляет желание принять христианство. Я окончательно утвердил его в вере и стал готовить ко крещению. Между тем посланник возвратился из отпуска, и прозелит²⁹ мой стал просить его быть восприёмным отцем от купели. Итак, я имел счастье обратить одного магометанина и просветить его святым крещением. Впрочем, этому обращению много

помогло одно обстоятельство. Казак долго молился, чтобы Бог вразумил его, которая вера правая. В их станице ему нравилась одна девица, которая соглашалась выйти за него замуж, если он сделается христианином. Но отец его, большой фанатик, и слышать не хотел, чтобы сын его женился на христианке и сам сделался христианином. А тут ни с того ни с сего присылает ему письмо, что он волен поступить насчёт веры, как ему заблагорассудится, и вступить в брак со своей возлюбленной и что он помолвил уже их заочно. По случаю крещения восприёмным отцем задан был великолепный обед и чинам миссии и казачьей команде. Это был у нас семейный праздник, на котором все радовались и веселились, и пели, и пили, и танцевали. Но этому радостному событию предшествовала ужасная катастрофа, какой не запомнят в Тегеране. Это было 23 апреля 1867 года. Мы только что переезжали из города на дачу. И посланник и чиновники были уже в Зергенде; в городе оставался я один, и багаж мой, и церковь походная, и псаломщики были уже отправлены. В этот раз почему-то мне никак не хотелось переезжать вместе с другими, было какое-то предчувствие. Вдруг получаю известие, что в эту самую ночь в Зергенде от сильного дождя обрушился потолок в моём домике. Удивляться надобно, как промысл Божий премудро печётся об нас! Переедь я днём раньше, я непременно сделался бы жертвой этого приключения, потолок обрушился бы на меня, когда я спал, и раздавил бы как червяка. Прах мой покоился бы теперь в Ванеке или на Армянском кладбище. Но вся катастрофа ещё впереди. Переезжать мне было не на чем, все лошади были забраны. Нанял я себе ослика и отправился в сопровождении одного гуляма. Осёл по обыкновению попался упрямый-преупрямый, ступить не ступит. Лучше, думаю, не иметь никакого дела с отцом невежества, слез с осла и отдал его гуляму, а сам пошёл пешком. При выезде из Тегерана погода была прекрасная, не успели мы сделать и трёх вёрст, как со стороны Шимранских гор заходили облака, небо покрылось тучею, омрачился весь горизонт, заблестали молнии, загремели громы – страшные раскаты так и раздражались над головой. Полился сильный дождь и лил как из ведра целых пять часов непрерывно. Всё это обрушилось на мою голову в половине дороги; промок я до ниточки и продрог до костей. Канавы вдруг сделались речками и выступили из берегов, подземные водопроводы, проведённые с гор, шумели со страшною силою, целые брёвна несло нам навстречу потоками. С великим трудом кое-как добрались мы до Давуды. Так называется одна прекрасная дача, принадлежащая некоему персидскому вельможе по имени Давуд, в двух верстах от Зергенде, между нашей дачей и городом. Сейчас же развели нам огонь и обсушили и обогрели, а дождь всё лил и лил без конца. Попасть в Зергенде не было никакой возможности, перед нами разыгрывался настоящий потоп. Наша дача расположена на берегу речки, которая в летнее время совсем пересыхает, а во время периодических дождей весной и осенью шумит и бурлит не хуже Терека. Теперь, когда этим потопным ливнем размыло льды и снега на соседних горах, и всё это вместе обрушилось на долину, нашей безымянной речки узнать было нельзя, она сделалась всесокрушающей рекой, выступила из берегов и с бешенством ниспровергала всё, что ей ни попадалось. Со страшною силой ворочала громадные камни, с корнем вырывала деревья, ломала и ворочала брёвна, подмывала ограды, опустошала сады, разрушала хижины, уносила людей. Шум и рёв от яростных порывов воды, грохот от ворочанья огромных камней производили неописанный гвалт, приводили в трепет. Через речку у нас был построен крепкий каменный мост из цельного камня. Долго противостоял он яростным натискам нахлынувшей массы воды, наконец, пред всесокрушающей силой не мог устоять, рухнул, и разрушение его было велико – навело неописанный страх на миссию. И посланник, и чиновники потеряли головы, не знали, что делать. Повыше этой речки другой горный поток устремлялся прямо на миссию, мой домик стоял выше всех и пострадал первый, затем дом секретаря, а потом и вся миссия кругом очутилась в воде, квартира младшего секретаря, стоявшая ниже всех, уже до половины была затоплена, дом посланника был также в опасности, вода добиралась уже до церкви, поднялась на целый аршин, того и ждали, что вот-вот рухнет. И

канцелярия и касса были вынесены. Конюшни, стоявшие ниже миссии по ту сторону реки, застигнуты были врасплох, вдруг очутились кругом в озере, из конюхов кто успел – убежал, а иные взлезли на деревья и там отсиживались; лошадей бросили на произвол судьбы, не до них было, а до себя. Над нашею дачею высится крутая гора, посланник и чиновники забрались на самый верх горы и ждут там конца катастрофы со страхом и трепетом. Я всё время катастрофы отсиживался в Давуде и сильно беспокоился – все ли у нас живы в миссии, не потонул ли кто из людей, не разрушены ли наши дома. К 6 часам вечера рёв от бушующих потоков стал не так силен, вода начала сбывать, и дождик стал меньше. Приезжаю в Зергенде, кое-как добираюсь до конюшен весь до ниточки мокрый; обсушили, обогрели и переодели меня там. К величайшему моему удовольствию узнаю, что потонуть никто не потонул и дома все устояли, кроме одного моего, – которому туда и дорога, больно плох и был, – а только вещей много унесло и подмыло, и попортило. Гинь, говорю, живот, а не гинь голова: вещи наживное дело. Теперь вопрос, как попасть за реку: мост разрушило, а безымянная речка вступила уже в свои берега, но ещё страшно шумела и бушевала, подступиться к ней было нельзя. В свою очередь увидели меня посланник и чиновники миссии и весьма обрадовались, что я жив, а они думали, что я уже погиб в волнах потопных. Стоят на берегу и кричат и машут руками, спрашивают меня, здоров ли я, что со мной случилось. За яростным шумом речки ничего не было слышно; я написал им письмо, привязал к камню и перебросил на ту сторону. Они мне отвечают таким же манером и спрашивают: не найду ли я возможным попасть к ним как-нибудь. Не много думая, один из линейных казаков, великан и силач и смельчак необыкновенный, подхватил меня как ребёнка и понёс через бушующий поток, все только руками всплеснули и прокричали ему “браво”. Фамилия его Данильченко. На конюшне казаки сняли с меня всё моё платье, дали мне своё бельё и одели меня шубой. В таком виде я и явился в миссию. Там давно меня ждали к обеду; мне совестно было показаться таким чудачком. Ничего, говорят, хотя бы вы были в адамовом костюме, только бы живы и здоровы, теперь не до приличий.

Постройка нового дома приходила к концу, помещение для церкви и моей квартиры вчерне уже было готово, надобно было подумать о церкви. Для иконостаса и церковной утвари необходимо было съездить в Москву, и мне дали отпуск на четыре месяца.

Это было в 1867 году. Из отпуска возвращался я при самых неблагоприятных обстоятельствах. Из Тегерана совсем уезжал Николай Карлович в Петербург лечиться, и мы повстречались с ним на Каспийском море, а в Персии с наступлением осени открывалась холера, и с тех пор четыре года кряду появлялась в урочное время и вырывала множество жертв из среды живых, в ужасных страданиях. Тяжело и грустно мне было возвращаться к своему посту. Ездил я по церковной надобности, а ничего мне не дали на дорогу, издержал своих двести червонцев. На всякий случай отпустили мне из экстраординарных сумм восемьдесят червонцев на церковные надобности, но и те я экономничал, возвратил назад, и хоть бы мне спасибо сказали за это. Такой поступок со стороны миссии, конечно, нельзя назвать деликатным. Зато, как только возвратился я в Тегеран, мне сейчас же преподнесли наперсный крест из Святейшего Синода, пожалованный мне по ходатайству посланника. Миссийский дом в Тегеране вчерне уже был готов, и мы с дачи прямо переехали на новоселье. От нечего делать я занялся языком персидским без всякой практической цели, а просто из любви к искусству, и увлёкся им так же, как и французским. Много учителей перепробовал, но все оказались из рук вон плохи. Много было потрачено и труда, и денег, и времени, а польза самая маленькая, говорить ни с кем не приходилось, да и не мог говорить свободно, дело имел больше с книгами, а не с живыми людьми. Обращать персиан в христианство ещё не пришла пора, ни наше, ни персидское правительство не позволит, можно поплатиться жизнью. Правда, не без успеха действуют здесь католические и протестантские миссионеры, но они действуют только на окраинах, в Испагани и в Урмии, и притом крайне осторожно, уловляют в католичество или протестантство только армян или несториан-халдеев, не

касаюсь магометан. Провозился я целый год с языком фарсийским³⁰, но и с ним попрощался: на какую мне утварь, только изнуряет моё здоровье. А тут смотришь, приехали к нам в миссию две хорошеньких дамы, в 68 году в августе месяце. Тут уж было не до учёных занятий, жизнь пошла совсем иначе, все мы зажили не умом, а сердцем, все перелюблились, а началось с меня, раба Божия. Приехал к нам на службу доктор Базилевский с молодой женой и со свояченицей, девушкой лет осьмнадцати. На первых же порах мне понравилась эта барышня. Собою невеличка, но такая умная, да скромная, да красивая, характер у ней – так это воплощённая кротость, взглянет – так это просто прелесть, во всех приёмах и поступках удивительно как много женственности! Что это за милое создание, можно ли не любить таких созданий! На любовь она стала отвечать любовью, и скоро мы сделались друг к другу равнодушны. И вот вам новый роман. Как можно чаще мы стали видаться: и ей бывало скучно без меня, и мне без неё, а сойдёмся, так не можем насмотреться друг на друга; приду к ним – вдруг повеселеет. Хожу я взад и вперёд по аллее, а она смотрит в окошечко. Под вечер пойду я в сад прогуляться, а она уж давно заметила, сейчас же подхватит свою малютку племянницу и тоже в сад ко мне навстречу. И наговоримся мы и насмотримся без свидетелей, и ещё более крепнут наши сердечные узы. И так-то нам хорошо наедине, так весело, такая приятная теплота на сердце теплится, по всему существу разливается. Со дня на день наша любовь приходит от силы в силу, не открыли мы друг в друге никаких недостатков, а одни совершенства. Наши домики были рядом на отставе. Вот уж она и ко мне стала захаживать со своей Сашенькой и посидит таково долгонько. От поэтической обстановки вдруг у меня зашевелилась поэзия, стал я пописывать стишки и читать ей, моей возлюбленной. Читал, правда, при всех, но предмет моих сердечных дум была она, и делалось и говорилось всё для ней одной. Самый дар слова у меня заметно улучшился. Прежде я был вял и неразвязан на словах; начну какую-нибудь рацею, да и не могу привести её к желаемому концу. А тут откуда что взялось: и живость, и энергия, и умение держать себя с достоинством, человек видимо стал развиваться. Чиновники смотрят и удивляются, что за метаморфоз произошёл с нашим батюшкой, да и сам я дивлюсь своей элоквенции³¹. Прежде двух-трёх слов не умел связать, как следует, а тут целые тирады сыплются без запинки, ораторствует как Демосфен. Впрочем, наша любовь ни для кого не была тайной, и меня только поздравляли с огромными успехами на поприще романистики.

Бог весть, чем бы кончилась наша любовь, по всей вероятности, добром бы не кончилась, а дошла бы до Геркулесовских столбов³², до *plus ultra*³³. Так надобно же было случиться одному горестному событию, которое и любовь нашу привело к печальной развязке. Доктор Базилевский через неделю по приезде в Тегеран заболел лихорадкой, которая вскоре приняла у него опасный характер и перешла в горячку. Человек он был тучный, полный, сырой; со дня на день делалось ему хуже. Но доктор, который лечил его, скрывал от всех истину, всё обнадеживал до последней минуты, никто не ожидал конца плачевного, а смерть была уже за плечами. А наша беззаботная любовь шла всё *crescendo*³⁴. Накануне самой кончины, когда предполагалось дать решительное средство и должен был произойти решительный кризис на живот или смерть, мы питали друг к другу такую горячность и нежность, за которой любовь уже переходит в практику, начинаются любовные свидания, поцелуи, объятия. Больной переведён был в другой дом, попросторнее, а дамы оставались рядом со мной, в ближайшем соседстве, жена доктора часто уходила к больному, оставалась почти неотлучно при нём, а предмет моей любви был подле меня за двумя только стенами. Ей скучно было одной, она дала уже слово придти ко мне ночью и ждать, чем кончится дело. Надела свой прелестный бурнусик³⁵ и так хороша была в этот вечер, что и сказать не умею. Но тут-то и конец роману. Только бы ей пойти ко мне, как в этот самый момент присылают за мной напутствовать больного. Но уже было поздно, с ним началась агония, и минут через десять он Богу душу отдал. Начались плач и рыдания и вопль мног. Горько плакала бедная Анна Богдановна по мужу своему и не хотела утешиться, потому

что его уже нет; сердце разрывалось от горести при виде этих терзаний, этих жалостных воплей. В ту же минуту весть дошла и до сестры её. Удар был тем сильнее, что никто не ожидал его. Прихожу к ним на квартиру, а моя героиня держит на руках маленькую Сашу, и обе горько плачут. Малютка протягивает ко мне ручонки и зовёт к себе, чтобы им не так было страшно. Расплакался и я, глядя на эту сцену. Расцеловал бедную девочку, а подруги сердца моего, как ни порывался, поцеловать не посмел, не решился; удобный был к тому случай, но не такие были минуты. Она только проговорила мне таким милым неподражаемым акцентом: “Батюшка, молитесь за нас”. С этим словом вдруг у ней иссяк источник слёз, и самая любовь как будто несколько охладела между нами, не до любви теперь было. Жаль мне было чрезвычайно Анны Богдановны, приехавшей за такую даль как будто бы для того только, чтобы схоронить своего мужа, да потом и назад. Стал я принимать горячее участие в их судьбе. Был уже сентябрь месяц; мне хотелось, по крайней мере, чтобы они пожили у нас, перезимовали, а между тем и судьба их, быть может, устроится к лучшему, в чём и не ошибся, как увидим впоследствии. Предложил я об этом шаржедаферу³⁶, не согласился. Как двум молодым красивым дамам оставаться в сообществе холостых людей без того, чтобы не произошло никаких сердечных увлечений? В течение каких-нибудь трёх недель уже успели установиться очень прочные сердечные связи, а в продолжение года какой бы роман не мог разыгратись во всех своих циркумстанциях?

Шаржедафер, значит, имел резон не согласиться с моим предложением, тем более, что он хорошо понимал, что к моему состраданию примешивается страсть. Конечно, и вдова с её малолетнею дочкою возбуждала во мне живейшее сочувствие, но более всех мне больно было расстаться с её сестрою, которая всё ещё не переставала быть моим кумиром, хотя в этом несчастном событии я ясно видел перст Божий, разбивший нашу любовь, а им указывавший обратный путь в своё отечество. Но им самим, как я заметил, хотелось побыть у нас. Когда они изъявили своё желание, шаржедафер согласился беспрекословно. Но тут уже у них нашлось много ухаживателей. Все чиновники принимали участие в их горе, наперерыв старались оказывать им свои услуги, предупреждали их желания, а маленькую Сашу так все на руках носили. При такой обстановке скоро они забыли своё горе, увидели, что со стороны миссии они не только ничего не потеряли, а много выиграли. Все их жалеют и любят, все почитают, все за ними ухаживают. Почести вскружили им головы, стали они мечтать о себе и скоро зазнались, особенно когда и англичане стали позывать их на балы да на костюмированные маскарады. С переменной характера и героиня моего сердца утратила в глазах моих свою прелесть и мои симпатии. Не успели ещё мы переехать из Зергенде в Тегеран, а между нами всё уже было кончено. Весь наш роман продолжался не более месяца. К этому времени они уже начинали и песенки попевать и потанцовывать. За ними было кому ухаживать и кроме меня. Я оказывался лишним и нимало не жалел о том. Чем дольше гостили, тем больше мне не нравились наши гости. Вот уж и весна пришла, а они и не думают об отъезде, остаются на всё лето. В это время все уже успели перевлюбляться и в свою очередь разочароваться. Дело остановилось на том, что за старшей ухаживал шаржедафер, а за младшей – доктор. Вдовушка очень искусно повела дело и настолько привязала к себе сердечными узами шаржедафера, что он был у ней под башмаком, а она сделалась полновластною распорядительницей, делала, что ей угодно. Доктор также не без успеха вёл свою сердечную стратегию, но он предварительно сам был подстрелен и также находился в полном подчинении у своей героини. Никто из нас этому не удивлялся и никто не завидовал, потому что все уже сами прошли эти фазисы любви идеальной, ни к чему не ведущей, кроме мук и томлений сердечных. Вдовушке отказу не было ни в чём. Шаржедафер выхлопотал ей даже пенсию в тысячу рублей. Итак, пребывание в нашей миссии им очень пригодились; скоро забыли они всё своё горе и даже сделались счастливее, чем были. Настоящая судьба их была устроена, да и будущее не лишено было радужных надежд, которые и оправдались впоследствии. Вот уже и год к концу

близится, а им всё ещё не хочется уезжать от нас. Но приезжал новый посланник, и оставаться долее было уже невозможно. Перед самым приездом волей-неволей собрали свои пожитки и отправились. До самой границы их провожали трое наших чиновников, в том числе, кажется, и сам шаржедафер, хорошенько теперь не помню. Самих их не стало, но в Тегеране остались сердца, из которых никакое время не могло изгладить их прелестных образов. По приезде в Тегеран нового посланника шаржедаферу не к лицу уже была секретарская должность, он отозван был в Петербург и там занимался целый год в министерстве в ожидании соответственного его таланту и заслугам заграничного поста. Роман, начатый в Персии, мог, значит, идти своим чередом в Северной Пальмире и придти к желаемому концу. Развязка кончилась благословенным супружеством. Зиновьев послан был в Букарешт генеральным консулом, вызвал туда свою невесту и там обвенчались. Теперь живут да поживают отлично, не налюбят друг друга. В Тегеране как-то не дворит посланникам, редко кто из них заживется долго; при мне их сменилось до трёх. Последний, при мне приехавший, Бегер, пробыл лет пять и стал по болезни проситься в отставку. На его место назначили Зиновьева как весьма искусного дипломата и сведущего ориенталиста, который много лет пробыл в Персии, и нравы персидские и язык знал в совершенстве³⁷. Итак, Анна Богдановна опять в Тегеране, но уже не простой вдовушкой, а настоящей великосветской дамой, женой посланника. Кажется, что и сестре её посчастливилось: я слышал, что доктор Касторский женился; верно не знаю, но догадываюсь, что подруга его сердца и сделалась подругою жизни. Этому я могу только радоваться и усматривать во всём промысл Божий, пекущийся о сиротах и вдовицах.

С приездом нового посланника в 1869 году у меня с новой силою возобновилась страсть к лингвистике. Такая уж страстная натура. Если нет прекрасного пола, нечем увлекаться, так мы с жаром возьмёмся за такой предмет, как языкознание, и увлечёмся им до пристрастия, до одурения, до изнеможения сил физических, до того, что им только и будем заниматься, ни в уме, ни в сердце нашем не останется уже места никаким другим привязанностям. Ему, этому излюбленному предмету, хотя бы он заключался в одних только книгах и не имел для нас никакого практического значения, ему наше время, ему наши силы, ему наши труды, ему наши деньги, всё ему. Не кумир ли это своего рода? А с таким именно увлечением, за неимением ничего лучшего, я занялся языком греческим и провозился с ним целых два года. Тут уж я решительно не имел никакого учителя, а до всего доходил сам. Можете себе представить, что это за египетская была работа³⁸. Чего стоило мне выписывать все книги за такую даль? В свежей памяти были ещё прежние опыты по языкознанию; с таким же жаром я попробовал уже учиться по-французски и по-персидски, от них у меня сильно шумело в голове, а в результате что? Неуменье говорить ни на котором, потеря времени, перевод денег. И надобно бы вразумиться этим примером, вовремя остановиться, заняться чем-нибудь более полезным. Так нет же. По целым дням сижу над греческими грамматиками и хрестоматиями, над этими неправильными глаголами и их аористами, поминутно заглядываю в лексиконы, всю Библию от доски до доски прочёл таким манером. Предыдущим блаженной памяти языкам я посвятил по одному году, а этому украшению эллинов ради его классицизма целых два года – всё последнее время моего пребывания в Персии, семидесятый и семьдесят первый год. Впрочем, не одна страсть руководила моим филэллинством³⁹, были и практические резоны, разумные. Так как в Тегеране всем было хорошо, а только не мне, всем сестрам по серьгам, а мне ничего, все чиновники получили уже по несколько наград, а я за шестилетнюю службу за границей имел только ещё наперсный крест, исхodataйствованный мне Гирсом за обучение его детей, то я и пришёл к тому заключению, что, видно, мне служба не мать, а мачеха, а с мачехой не грех и расстаться. Наступил семьдесят первый год, и я подал в отставку. Намерение моё было не в отечество возвратиться – возвращаться было не с чем, заслужил-то очень мало, а попутешествовать по Востоку, побывать в Иерусалиме, а между тем не выпадет ли настоятельное место в

Константинополе или в Афинах, или в этом святом граде. А если это не удастся, то удалиться от моря житейского, обуреваемого волнами напастей и искушений, в тихое пристанище горы Афона и там провести остаток дней своих праведно и целомудренно для приуготовления себя к блаженной вечности. Этим благим мыслям много способствовали аскетические творения преосвященного Игнатия, которые не преминул выписать сейчас же по выходе в свет и прочёл с большим интересом все пять томов. Эти творения и сочинения Феофана Тамбовского, помещаемые в “Домашней беседе”, произвели на меня глубокое впечатление, снова возбудили во мне любовь к пустынной жизни, к подвигам аскетическим, которая и без того никогда не угасала в моём сердце. Одним словом, при посольстве или на Афоне, где бы то ни было, только я решился вековать на Востоке, а для этого нужен был греческий язык: вот я и корпел над ним, да ведь как корпел! Ажно голова в круги пойдёт и в глазах зарябит. В Персии в эту эпоху были времена тяжёлые, бедственные. Начиная с 67-го года, холера посещала по осеням ежегодно и с году на год усиливалась. А последний год моего пребывания, 71-ый, был ужасен. Тут все бедствия обрушились на бедную нацию: прежде засуха сильная, потом неурожай, потом холера свирепее прежней, потом голод, потом мор от голоду и от болезней. И эти ужасы совершались повсеместно по всем городам и селениям. Говорили, что в этот год целая четверть народонаселения вымерла в Персии. В Тегеране мёртвые валялись по улицам и некому было прибрать их. Поедешь, бывало, кататься, и то и дело встречаешься с этими жертвами голода. Одни ещё борются с голодом, протягивают руку за помощью, другие, разинувши рот, томятся в смертной агонии, третьи только что умерли, а четвёртые давно уже валяются мёртвыми, но недостаёт рук, чтобы взять их и свалить в одну общую могилу. Хорошо, если христианин проходит мимо этих несчастных, он поможет им, сколько может, а если мусульманин, то не жди никакой помощи, пройдёт и горя мало. Несчастные так уже привыкли к этому, что они и не обращаются с просьбой к мусульманам, а к одним христианам. Страх Божий живёт в сердце христианина и не даёт ему с умирающим ближним поступить бесчеловечно. В этом осязательное превосходство и торжество христианской религии пред всеми другими.

Просьбу об увольнении от службы и за границу на два года я подал на имя экзарха, обходя миссию. Эта ошибка была причиною, что дело моё затянулось на целый год. Прошение долго пролежало без всякого движения, потом запрос в миссию, нет ли препятствий к увольнению; далее долго не могли мне найти преемника в Закавказском крае. По приискании преемника представление об нас обоих в Святейший Синод; а в Синоде таких дел тьма-тьмушая, когда-то дойдёт до нашего очередь. Всё это вместе взяло без малого год. Указ об увольнении меня от службы получен в Тегеране 26 ноября 1871 года. Значит, долее мне нечего было и оставаться в миссии. Но мне сказали, что до приезда преемника и до сдачи мною должности я не могу оставить службы. Я преспокойно и стал ожидать отца Онуфрия в полной уверенности, что жалованье буду получать по-прежнему. Между тем и у него дело затянулось в дальний ящик. Определение его на службу последовало ещё в сентябре 71-го, а выехал он из Тифлиса только в марте месяце. Такая проволочка произошла от продолжительной переписки насчёт проездных денег. Жду я о. Онуфрия месяц, жду два, жду четыре месяца, а его всё нет как нет. За 71-й год рассчитали меня жалованьем, как следует, а за 72-й не дают, да и только на том основании, что эти деньги следуют якобы о. Онуфрию. И увольнять из миссии не увольняют, и жалованья не дают, что за напасть такая! О, когда бы поскорее удрать из этого нелюбезного общества, из этой несчастной Персии! Наконец, желанный о. Онуфрий приехал в половине мая, я рад был ему как посланнику неба; сдал ему должность и сейчас же стал готовиться к отъезду, а жалованья мне за три месяца с половиною всё-таки не дают. За месяц пред тем посланник наш выехал в Петербург в отпуск, а поверенным в делах остался старший секретарь. Наконец перед самым отъездом я напомнил шаржедаферу, что о. Онуфрий получил заграничный паспорт только 7 марта. В этом и состоял весь вопрос. Я уже готов был садиться на лошадь, как меня приглашают в

канцелярию за получкой. Рассчитали меня по 7-е марта, дали курьерскую дачу в 208 червонцев, да своих было до 250, всего до 500 червонцев скопилось. С этим небольшим капиталом, но с твердой надеждой на Бога, в веселом расположении духа, с перспективой впереди двухлетнего приятного странствования по святым местам Востока, я выехал из Тегерана в сопровождении одного гуляма при одной вьючной лошади 28-го мая 1872 года.

¹ Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 262–392. За згодою Н. Ю. Пушкар, яка готувала пам'ятку до друку, ми подаємо в цьому номері 2 глави автобіографічних записок ігумена Почаївської лаври Антонія, присвячені Ірану, щоб привернути увагу сходознавців до цього маловідомого джерела. – *Прим. ред.*

² Російський дипломат Микола Карлович Гірс (1820–1895).

³ Так у рукописі.

⁴ Офіційна назва Єревана з 1828 до 1936 р.

⁵ Місто в Азербайджані.

⁶ Озеро Севан у Вірменії на висоті 1903 м глибиною до 86 метрів, з яким церковний переказ пов'язує сорок мучеників, що постраждали за свою віру під час переслідування християн римським імператором Діоклетіаном (284–305), який у 298–299 рр. відвоював Вірменію у персів.

⁷ Севанський монастир, присвячений пам'яті 40-ка мучеників, архітектурний комплекс IV ст.

⁸ Ріка на Кавказі, на кордоні Вірменії з Туреччиною та Іраном.

⁹ Мусульманська почесна варта, наділена нижчою поліцейською владою.

¹⁰ Перекладач при європейських дипломатичних представництвах у країнах Сходу.

¹¹ Іранська шляхова міра (6,7 км).

¹² Чиновник (секретар) посольства.

¹³ Місто на заході Ірану.

¹⁴ Російський дипломат і письменник Олександр Грибоєдов (1795–1829), посол у Персії, убитий 1829 р. місцевими фанатами.

¹⁵ Перська династія, яка правила з 1796 до 1925 р.

¹⁶ Мова йде про четвертого халіфа Арабського халіфату (656–661), двоюрідного брата і зятя Мухаммеда.

¹⁷ Рядові регулярних військ у Персії.

¹⁸ Задоволення, насолода від чого-небудь, безтурботний, приємний відпочинок (*араб.*).

¹⁹ Вояк.

²⁰ Прохід між якимись перепонами (*франц.*).

²¹ Річка Кизилузен у нижній течії.

²² Воїн з особистої охорони, слуга.

²³ Дружина халіфа Алі, культ якої поширений серед шіїтів.

²⁴ Дрібний чиновник у країнах Сходу.

²⁵ Негр, чорношкірий.

²⁶ Народне видовище.

²⁷ Заміжня жінка.

²⁸ Вагова одиниця в країнах Середнього Сходу.

²⁹ Людина, яка приймає нову віру (*грецьк.*).

³⁰ Мова персів, яка має в Ірані статус офіційної.

³¹ Красномовство (*латин.*).

³² Дві скелі обабіч Гібралтарської протоки, які, за уявленнями стародавніх греків, розташовувалися на краю світу і увічнювали подвиги Геракла.

³³ До крайніх меж (*латин.*).

³⁴ Поступове збільшення сили звуку (*итал.*); тут: наростаючи.

³⁵ Зменш. від слова “бурнус”, що означає “просторе жіноче пальто з широкими рукавами”.

³⁶ Секретар посольства.

³⁷ Мова йде про російського дипломата Івана Олексійовича Зінов'єва, випускника московського Лазаревського інституту східних мов, який 1876 р. став надзвичайним посланником при персидському шахові.

³⁸ Важка рабська праця.

³⁹ Любов до Еллади (Греції).

РЕЦЕНЗІЇ

Рецензія на: Смирнова А. И. Индийский храмовый танец: традиция, философия, легенды. – К., 2009. – 134 с.: ил.

Індійські танці, як традиційні, так і сучасні, вже багато років користуються популярністю в Україні. Їх виконують аматорські колективи й професійні танцюристи, регулярно проводяться фестивалі. Українському глядачеві знайомі не тільки танці з “боллівудських” фільмів та народні, а й класичні індійські танці кількох стилів – *бгаратанатьям*, *одіссі*, *кучіпуді* тощо. Проте книжки на цю тему в Україні – рідкість. Вже з огляду на це книга Ганни Смирнової заслуговує на увагу. Однак ми маємо справу не з популярним виданням, розрахованим на масового читача, і не з посібником для охочих опанувати екзотичне мистецтво, а з науковою працею. Така книга видана в нашій країні вперше.

Унікальність книги полягає не лише в цьому. На відміну від багатьох дослідників, авторка цієї книги знає свій предмет не тільки ззовні, а і зсередини – вона є професійною виконавицею танців у стилі *бгаратанатьям*, який опанувала в Індії, в інституті класичного танцю “Абгіная Арадгана” в Делі, під керівництвом видатної танцівниці гуру Джаялакшмі Ішвар. Як відомо, в Індії традиційне знання (яким є й мистецтво, зокрема танець *бгаратанатьям*) передається й сьогодні споконвічним шляхом – від вчителя до учня. Відтак Ганна Смирнова є носієм традиції, вона включена в лінію передачі цього знання, *гуру-шішья-парампара*, і передає його далі – своїм учням. Для цього вона заснувала індійський театр “Накшатра” при Національному університеті ім. Т. Шевченка. Таким чином, у своєму дослідженні Г. Смирнова спирається як на отримані під час навчання знання та власний багатий досвід, так і на першоджерела (такі, як “Рігведа” або класичний трактат зі сценічного мистецтва “Натья Шастра”), праці відомих індійських, західних і російських вчених – Р. Ч. Маджумдара, Суніла Котхарі, К. Сіварамамурті, Капіли Ватсьяян, М. Мюллера, Г. М. Бонгард-Левіна, М. П. Котовської, Н. Р. Гусевої тощо, а також на інтерв’ю, взяті в носіїв традиції. Особливо значний вплив на дослідницьку позицію авторки справили праці видатного індійського вченого і філософа Ананди Кумарасвами.

Книга Г. Смирнової гарно оформлена, багато ілюстрована як зображеннями храмів та творів класичного індійського мистецтва (переважно скульптури), що зображує танець бога Шиви, танцівниць тощо, так і світлинами, що показують окремі рухи танцю *бгаратанатьям* у виконанні авторки. Є в книзі й світлини, що відображують творчу біографію авторки та життя індійської традиції в сучасній Україні – репетиції й виступи колективу “Накшатра”. Передмову до праці написав Посол Республіки Індії в Україні

Дебабрата Саха, який у ній відзначив заслуги авторки у пропаганді індійської культури й танцювального мистецтва зокрема. Наприкінці книги міститься глосарій індійських термінів, котрий допомагає читачеві зорієнтуватися у складному матеріалі.

Праця Г. Смирнової присвячена не індійським танцям загалом, а лише сакральному осерддю цього мистецтва – храмовому танцю. Це доцільно, адже сучасні класичні танці Індії – продовження храмової традиції. Її дослідниця розглядає комплексно: з філософського, історичного, естетичного погляду тощо.

Книга складається з шести розділів. У першому розкрито релігійно-філософські передумови виникнення індійського храмового танцю. Г. Смирнова слушно вказує, що коріння індійського танцю сягає далеко в глиб віків – у протоіндійську Хараппську цивілізацію та епоху Вед. Міфічними попередницями храмових танцівниць були небесні діви – *ансари*. Проте засновником мистецтва танцю індійська традиція вважає самого Шиву, що ототожнюється з “Абсолютом, який за допомогою ідеї космічного танцю творить і руйнує Всесвіт” (с. 6). Г. Смирнова розглядає храмовий танець як результат синтезу традицій дравідів, що включали шаманізм, із культурою ведійських аріїв. Книга містить ґрунтовний виклад релігійно-філософських засад індійського храмового танцю. Вони спираються на вчення упанішад, тантр, агам, філософію йоги та санх’ї. Значний внесок у становлення традиції храмового танцю зробили тамільські поети-містики – наяннари. На думку Г. Смирнової, головною філософсько-релігійною передумовою виникнення традиції храмового танцю є синтез двох чинників: “персоналізація сприйняття божества та формування образу Космічного Танцівника – Шиви-Натараджі” (с. 21). Дослідниця доводить, що храмовий танець був продуктом стародавньої науки – математики, сакральної геометрії, астрології й астрономії, він спирався на знання законів життєдіяльності людського тіла, відкриті йогою.

Другий розділ присвячено соціально-історичним умовам розвитку індійського храмового танцю. Г. Смирнова простежує розвиток храмових танців та появу інституту храмових танцівниць – *девадасі*, починаючи з сангамського¹ періоду в історії тамільської культури (бл. V ст. до н. е. – V ст. н. е.). Остаточне формування традиції припадає на IX–XIII ст., коли на Півдні Індії правили династії Пондья-Паллава та Чола. Дослідниця слушно звертає увагу на поширення мистецтва храмового танцю за межі Індії – у країнах Південно-Східної Азії.

Головним індійським трактатом зі сценічного мистецтва є “Натья-шаstra”, написаний, як вважають, мудрецем Бгаратою. Цей текст різні дослідники датують у межах від V ст. до н. е. до II ст. н. е. Культурно-історичні передумови формування естетичної концепції цього трактату проаналізовано у третьому розділі. Авторка доходить висновку, що основою цієї концепції є ідеї Вед і упанішад. Завдяки цьому “танець набув універсального характеру, встановлюючи взаємовідносини людини з вищими рівнями буття” і став “не засобом розваги, а методом духовної трансформації як виконавця, так і глядача” (с. 45).

Наступний, четвертий, розділ книги присвячено становленню естетичних канонів індійського храмового танцю. Воно відбувалося в IX–XIII ст. – “золотий вік” храмового танцю. Естетичний канон у цей час втілюється в образі Шиви-Натараджі (“Царя танцю”), який символізує вічний рух космічного творення і руйнування. Г. Смирнова докладно аналізує символіку цього образу; на думку дослідниці, “храмовий танець у контексті цього образу набуває цілковито нового значення, будучи повторенням у мікрокосмі космічного танцю творця Всесвіту” (с. 52).

У п’ятому розділі викладено хореографічні особливості індійського храмового танцю. Хоча Г. Смирнова показує проблематичність застосування європейського терміна “хореографія” до класичного індійського танцю, вона вважає за доцільне використовувати цей термін. Проте далі вона звертається до традиційної термінології, розкриває значення трьох основних категорій – *натья* (танцювально-драматична вистава), *нрітта* (технічний танець без сюжету) і *нрітья* (сюжетний танець). Велику увагу в розділі

приділено традиційній “граматиці” танцю, яка описується складною системою термінів – *карани* (базові одиниці танцю), *ангагари* (короткі танцювальні фрази, що складаються з кількох *каран*), *пінді* (групи *ангахар*, що представляють певні божества) тощо. Показане перетворення цієї системи в іншу, де основною одиницею є *адаву*, які об’єднуються у *джаті*. Важливу роль в індійському танці, особливо в сюжетному, відіграє символіка жестів, якій також приділено увагу в цьому розділі. Нарешті, тут розкрито засадниче для індійської естетики поняття *раса* (естетичне переживання, свого роду емоційна тональність твору).

В останньому розділі книги розглянуто літературні джерела сюжетів індійських храмових танців. Танцювальне мистецтво в Індії віддавна було тісно пов’язане з іншими мистецтвами – від музики до скульптури й архітектури. Проте на особливу увагу заслуговує зв’язок танцю з літературою, адже храмовий танець і сам правив сюжетом для літературних творів, і водночас, як було зазначено, мав здебільшого сюжетний характер. Як зазначає Г. Смирнова, “не лише танець виступає складовою частиною художнього тексту, а й сам художній текст є невід’ємною частиною танцю” (с. 73). Дослідниця показує, що джерелами сюжетів були насамперед пурани та епоси “Магабгарата” і “Рамааяна”, а також твори класичної санскритської літератури, як-от “Гіта Говінда” Джаядеви (XII ст.). Для аналізу сюжетів авторка використовує традиційну категорію *раса* і доходить висновку, що основною расою танцювальних драм, котрі базуються на “Магабгараті” й “Рамааяні”, є *віра-раса* (героїчна), а сольних презентацій – *шрінгара-раса* (еротична) або *бгакті-шрінгара* (почуття любові до божества). У розділі також розкрито поняття *абгіная* – засоби вираження почуттів та емоцій.

Усе викладене вище дозволяє стверджувати, що праця Г. Смирнової “Індійський храмовий танець” є вагомим внеском у розвиток вітчизняної індології. Вона буде корисна також для мистецтвознавців, релігієзнавців, студентів-сходознавців і всіх, хто цікавиться культурою Індії. Будемо сподіватися, що цей почин матиме гідне продовження, і побажаємо Г. Смирновій успіхів у подальших дослідженнях безмежного світу індійського танцю.

¹ Сангам (дослівно “спільнота”) – товариство поетів, свого роду літературна академія стародавнього Тамілнаду.

С. В. Капранов

ПЕРША ВАТИКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ІЗ САРКОФАГІВ (FIRST VATICAN COFFIN CONFERENCE)

19–22 червня 2013 р. в Єгипетському музеї Ватикану відбулась міжнародна наукова конференція “Перша Ватиканська конференція із саркофагів” (*First Vatican Coffin Conference*)¹, присвячена дослідженню такої групи давньоєгипетських старожитностей, як розписні дерев’яні саркофаги Третього перехідного періоду (XXI–XXVI династії, 1070–612 рр. до н. е.)².

Організатором конференції став “Ватиканський проект із саркофагів” (*Vatican Coffin Project*), що об’єднав науково-реставраційні центри Ватикану (Діагностична лабораторія консервації та реставрації Департаменту Стародавнього Єгипту та Близького Сходу музеїв Ватикану) та реставраційні центри Лувру (Париж, Франція) і Національного музею старожитностей у Лейдені (Нідерланди). Роботи конференції було приурочено до відкриття виставки “Саркофаги жерців Амона. Подорож саркофага” (“*Mummiekisten van de Amon-Priesters. De Reis van de Kisten*”) [Greco, Mann, Geldnof, van der Zon 2013], що пройшла 20 квітня – 15 вересня в Національному музеї старожитностей у Лейдені, на якій представлено експонати з трьох вищезазначених музеїв (мал. 1). Відзначимо й такий факт, що Пошта Ватикану випустила спеціальну поштову листівку з нагоди цього заходу (мал. 2).

Мал. 1. Обгортка каталогу виставки “Саркофаги жерців Амона. Подорож саркофага”

Мал. 2. Поштова листівка з нагоди Першої Ватиканської конференції із саркофагів

На урочистому відкритті конференції учасників привітали А. Паолуччі (A. Paolucci) (мал. 3)³, директор Ватиканського музею; А. Аменті (A. Amenta), куратор, голова департаменту єгипетських старожитностей Ватиканського музею; Ж. Андре-Лено (A. Andreu-Lanoë), директор департаменту єгипетських старожитностей музею Лувр, Париж (Musée du Louvre); В. Вейжланд (W. Weijland), директор Національного музею старожитностей, Лейден (Rijksmuseum van Oudheden Leiden).

У роботі конференції взяли участь науковці-єгиптологи з 19 країн світу з

трьох континентів (Італії, Великобританії, Франції, Нідерландів, США, Бразилії, Німеччини, Швейцарії, Бельгії, Норвегії, Португалії, Угорщини, Іспанії, Польщі, Чехії, Хорватії, України, Росії та Єгипту). Серед учасників конференції були як молоді вчені, так і всесвітньо відомі спеціалісти-єгиптологи, такі як проф. А. Нівінські (A. Niwiński) (Варшава) (мал. 4)⁴, автор фундаментальної праці із саркофагів XXI династії [Niwiński 1988]; проф. Дж. Тейлор (J. Taylor) (Лондон), куратор єгипетської колекції Британського музею; проф. К. Тронекє (C. Traunecker) (Париж/Страсбург), проф. А. Додсон (A. Dodson) (Брістоль), проф. С. Бікель (S. Bickel) (Базель), проф. Р. ван Вальсем (R. van Walsem) (Лейден), Я. Шоу (I. Shaw) (Ліверпуль), К. М. Куней (K. M. Cooney) (Лос-Анджелес) та інші. Безпосередню участь у роботі цієї конференції взяли співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України д. і. н. М. О. Тарасенко (як доповідач) та к. і. н. Г. В. Вертієнко (учасниця дискусій), які є авторами запропонованого звіту.

Для молодих вчених було передбачено конкурс на здобуття спеціальної стипендії за найкращу доповідь. Робочою мовою конференції була англійська.

Протягом чотирьох робочих днів заходу були проголошено 56 доповідей та продемонстровано 13 повідомлень-постерів. При цьому загальне число учасників заходу разом із запрошеними гостями, що брали участь у дискусіях, сягнуло приблизно ста чоловік. Тези доповідей конференції були опубліковані до початку її роботи [First... 2013], а розширені матеріали будуть видані у 2014 році.

У цілому робота конференції була зосереджена навколо трьох головних тем:

- Історичне підґрунтя, поховальні практики та технологія виготовлення саркофагів протягом Третього перехідного періоду;
- Реставрація саркофагів Третього перехідного періоду;
- Технології, пов'язані з вивченням матеріалів і реставрацією цих саркофагів.

Насправді ж виявилось, що тематика заявлених повідомлень вийшла навіть ширшою та цікавішою, ніж планувалося, що є дуже позитивним моментом. Кожен робочий день складався з двох базових секцій, ранкової і вечірньої, що були об'єднані певною тематикою. Після кожної секції відбувалась дискусія.

Перша ранкова секція **19 червня** мала назву **“Третій перехідний період: розвиток і значення поховальної практики”** (“The Third Intermediate Period: development and significance of burial practice”) і пройшла під головуванням Ж. Андре-Лєно (Париж) та Р. ван Вальсема (R. van Walsem). Було виголошено сім доповідей, з яких особливий інтерес викликали теми *Дж. Тейлора* щодо розвитку іконографії гендерних ознак

Мал. 3. Урочисте відкриття конференції.
19 червня 2013 р.

Мал. 4. Професор А. Нівінські (A. Niwiński) (Варшава) бере участь у дискусії. 19 червня 2013 р.

на саркофагах (“The expression of gender on anthropoid coffins. Clues to the evolving identity of the transfigured dead in the 1st millennium BC”), *Р. ван Вальсема* про витоки окремих іконографічних мотивів на саркофагах (“A decorative architectonic element with prehistoric roots on the lid of some ‘stola’ coffins”), *К. Куней* про вторинне використання саркофагів (“The reuse of 21st Dynasty coffins in Thebes: patterns, reasons, and implications”), *Є. Липтей* (É. Liptay) про саркофаги як “сакральний космос” в уявленнях єгиптян (“The Egyptian coffin as sacred space: semantic changes during the Third Intermediate Period at Thebes”) та *К. Тронке* щодо уявлень про смерть як сон і їхні іконографічні конотації (“The funerary bed. Death and sleep in the late funeral iconography”).

Друга секція пройшла під темою “**Поховальний інвентар Третього перехідного періоду в археологічному контексті**” (“Third Intermediate Period Burial assemblages in archaeological context”). Головою виступила видатна єгипетська дослідниця проф. *К. М. Шейхолесламі* (С. М. Sheikholeslami) (Каїр). Було проголошено шість доповідей, переважно присвячених найновішим археологічним відкриттям у Західних Фівах та некрополі Мемфіса (Саккарі). Особливо відзначимо доповіді проф. *С. Бікель* щодо новітніх археологічних робіт у двох гробницях Долини царів (“KV 64 and KV 40: new Third Intermediate Period evidence from the Kings’ Valley”) та *М. Дж. Равена* (M. J. Raven) (Лейден) про поховання Третього перехідного періоду в Саккарі (“Third Intermediate Period burials in Saqqara”).

На завершення першого робочого дня конференції було організовано коктейль-ланч у єгипетському стилі (“Oriental Egyptian cocktail”) в Академії Єгипту в Римі (*Accademia d’Egitto in Rome*) на люб’язне запрошення її директора д-ра Дж. Закі (G. Zaki).

Перша частина ранкової секції **20 червня** дістала тематичну назву “**Дві схованки Дейр ель-Бахрі: DB 320 і Баб ель-Газус**” (“The two Deir el-Bahari cachettes: DB 320 and Bab el-Gasus”), а її головуєчим був *Р. Соуса* (R. Sousa) (Порто). Було прочитано шість доповідей, з яких особливий інтерес викликали повідомлення *Р. Рівеса* (R. Reeves) (Нью-Йорк) про саркофаг Рамсеса II (CG 61020), який первісно міг належати Хоремхебу, останньому царю XVIII династії (“The coffin of Ramesses II”); *А. Кюффер* (A. Küffer) (Бургдорф) – щодо долі та сучасного стану саркофагів з Дара хедива Єгипту Аббаса Хельмі II у Швейцарії 1891 року (“The coffins from the cache-tomb Bab el-Gasus in Switzerland”) та *Л. Манн* (L. Mann) (Лейден), яка зосередила увагу на саркофагах з того ж Дара, але в зібранні Національного музею старожитностей у Лейдені (“The National Museum of Antiquities in Leiden, the Netherlands, and the coffins of Bab el-Gasus”).

Друга частина ранкової секції мала назву “**Ритуальні сцени, поховальні книги та саркофаги Третього перехідного періоду**” (“Ritual scenes, funerary books and Third Intermediate Period coffins”) і пройшла під головуванням проф. Дж. Тейлора. Було проголошено п’ять доповідей, зосереджених на проблемах тексту й іконографії у поховальній літературі XXI династії. Найбільше зацікавлення викликали доповіді: *І. Реген* (I. Régen) (Монпельє), в якій було проаналізовано та надано нову інтерпретацію групі особливих фінальних сцен (т. зв. *Schlusszene*) на папірусах і саркофагах Третього перехідного періоду (“Tradition and innovation on Third Intermediate Period coffins. The case of an uncommon *Schlusszene* with hacking up of the earth”), *К. де Арайо Дуарте* (Ріо-де-Жанейро) щодо відтворення сцен із книги Амдуат на саркофагах (“The Amduat on the 21st Dynasty coffins”) та *Н. Гілу* (N. Guillou) (Монпельє) про можливості з’ясувати на базі стилістичного аналізу сцен на сувоях та саркофагах риси певної художньої майстерні митців, які оформляли поховальний інвентар (“Painters of sarcophagi and papyrus at Thebes in the Third Intermediate Period”).

Вечірня секція розпочала роботу найбільш репрезентативної тематичної групи доповідей, об’єднаних назвою “**Саркофаги Третього перехідного періоду в музейних колекціях**” (“Third Intermediate Period coffins in museum collections”). Її першим головуєчим став *М. Дж. Равен*. Доповідачі, а їх було четверо, зосередились на саркофагах, що зберігаються в різних музейних зібраннях Європи. Зокрема, *А. Додсон* доповів про

саркофаги в Середземноморському музеї в Стокгольмі (“The coffin collection of the Mediterranean Museum Medelhavsmuseet, Stockholm”), *А. Андерсон* (A. Anderson) (Данді) – про саркофаги, що зберігаються в Музеї Мак-Мануса в Данді (Шотландія) (“The Third Intermediate Period coffins in the McManus Museum, Dundee”), а *І. Уранік* (I. Uranik) (Загреб) – про саркофаг і мумію в зібранні Археологічного музею в Загребі (“22nd Dynasty coffin and mummy of priestess from Thebes”).

Ввечері цього ж дня організатори конференції зробили чудовий подарунок усім учасникам – приватний візит до Сикстинської капелли та Кімнат Рафаеля, який завершився гала-вечерею в Садах Ватикану.

Ранкове засідання **21 червня** продовжило велику тему “Саркофаги Третього перехідного періоду в музейних колекціях” (“Third Intermediate Period coffins in museum collections”) і пройшло під головуванням А. Додсона та С. Бікель. Поміж інших одинадцяти були проголошені такі доповіді. Проф. *А. Нівінські* (Варшава) розповів про групу (“родину”) саркофагів XXI династії, виготовлених за межами Фів, у провінційних майстернях (“The 21st Dynasty coffins of non-Theban origin. A ‘family’ for the Vatican coffin of Anet”). *К. Штевесанд* (K. Stövesand) (Кельн) доповіла про особливості іконографії саркофага з Абусір аль-Мелека із зібрання

Університетського музею Ростока (“Picturing transition. The unusual iconography of a late Third Intermediate Period anthropoid coffin from Abusir al-Malaq in the University collection in Rostock, Germany”). *Ф. Джамен* (F. Jamen) (Ліон) зосередилась на тексто-образотворчій програмі та технологічних особливостях неопублікованого саркофага з Ліона (“A textual-iconographical and technological study of unpublished 21st Dynasty coffins from Lyon: the coffin of Padikhonsou (H2320-H 2321)”). *Н. Лаврентьєва* (Москва) розповіла про саркофаг Петехонса із зібрання Музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (“The coffin of Petehonsu from the Puskin State Museum of Fine Arts, Moscow”). *Х. Страдвік* (H. Strudwick) (Кембридж) продовжила тему, розпочату К. Куней, присвятивши доповідь цікавому випадку узурпації (вторинного використання) саркофага Неспаяесхекіт із зібрання Музею Фітзвіл’ям Кембриджського університету (“The enigmatic owner of the coffins of Nespaueshekut at the Fitzwillian Museum, Cambridge”). *М. Долинська* (M. Dolinska) (Варшава) ознайомила учасників із саркофагами в зібранні Варшавського національного музею (“Collection of Third Intermediate Period coffins in the National Museum in Warsaw”). *Р. Зігман* (R. Siegmann) (Ньюхател) доповіла про неопублікований саркофаг із зібрання Музею етнографії в Ньюхателі, який походить із вищезгаданого Дара хедіва (“The patchwork-coffin of the servant of a High Priest of Amun-Re in the Musée d’ethnographie Neuchâtel (late 21st – early 22nd Dyn. / Niwiński No. 300)”). Завершила роботу ранкової секції доповідь співробітника Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України *М. О. Тарасенка* (Київ), присвячена саркофагам Третього перехідного періоду в музейних зібраннях України, в якій, зокрема, було подано опис, історію походження та дослідження шести саркофагів та їхніх фрагментів із колекцій Одеського археологічного музею та Львівського музею історії релігії (“The Third Intermediate Period coffins in the museums of Ukraine”) (мал. 5)⁵.

Мал. 5. Доповідь співробітника Інституту сходознавства ім. О. Тарасенка. 21 червня 2013 р.

Перша частина вечірньої секції 21 червня пройшла під назвою **“Перехід від Третього перехідного періоду до Пізнього періоду”** (“Transition from the Third Intermediate Period to the Late Period”) і об’єднала п’ять виступів. Її головуючим став Я. Шоу. Відзначимо доповіді єгипетських дослідників: проф. *К. М. Шейххольсламі* щодо особливостей іконографії та датування кількох саркофагів із зібрання Ватиканського музею (“Iconography and dating of some Vatican coffins (Museo Gregoriano Egizio, Invv. D. 2067.5.1–6, 25007”) і *М. А. Хоссіна* та *М. І. Абуелати* (М. А. Hossin, М. І. Abouelata) (Фаюм) стосовно продовження іконографічних схем, притаманним саркофагам XXI династії, на саркофагах Пізнього періоду (“Continuity of themes depicted on the Third Intermediate Period coffins lids to the coffin of the Graeco-Roman Egypt”). Особливу увагу викликала доповідь С. Ейнауді (S. Einaudi) (Париж) про відтворення ієрогліфічного запису, супроводжуваного віньєтками на стінах гробниці XXV династії в Асасіфі, які зараз досліджує Французька археологічна місія. На погляд дослідниці, саме цей запис ліг в основу пізньої (т. зв. Саїської) редакції Книги мертвих, оскільки сама ця гробниця перетворилась на об’єкт паломництва, а записи з неї інтенсивно копіювались (“The tomb of Petamenophis (TT33) and its role in the ‘Saite Recension’ of the Book of the Dead”).

Друга частина вечірньої секції, що мала назву **“Реставрація та вивчення саркофагів у музейних колекціях”** (“Restoring and studying coffins in museum collections”), пройшла під головуванням проф. *У. Сантамарії* (U. Santamaria) (Ватикан). З неї розпочалася значна тематична група повідомлень, пов’язаних з проблемами реставрації, консервації та дослідження матеріалів саркофагів. У цій секції було проголошено три доповіді, пов’язані з реставрацією саркофагів у лабораторіях Флоренції (*М. С. Гюдотті*), Болоньї (*Д. Піччі*) та Трієста (*С. Мосер, Г. Нікола*).

Остання робоча секція конференції пройшла **22 червня** під назвою **“Діагностичний аналіз, студії з технології саркофагів і реставрація”** (“Diagnostic analysis, study of coffin technology and restoration”). Голоували проф. *А. Нівінські* та *М. Бетро* (М. Bettrò) (Піза). Всього було проголошено дев’ять доповідей, і всі вони були пов’язані з методами природознавчих наук, які відіграють дуже значну роль у сучасних єгиптологічних дослідженнях. Із числа цих вузькоспеціалізованих повідомлень відзначимо доповіді *У. Сантамарії* та *Ф. Морресі* (U. Santamaria, F. Morresi) (Ватикан) про досягнення *Ватиканського проекту із саркофагів* у реставраційній роботі (“The Vatican Coffin Project: diagnostic research for comparative study of the Egyptian coffins”); *Е. Гельдхоф* (E. Geldhof) (Лейден) – щодо можливостей реконструкції техніки малювання т. зв. “жовтих саркофагів” (“The Bab el-Gasus ‘yellow coffins’ in the collection of the Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Several approaches for researching the painting techniques”); *Я. Шоу* – про застосування природознавчих методів для уточнення хронології Третього перехідного періоду (“Science and Psusennes: radiometric approaches to Third Intermediate Period chronology”); *В. Асенсі Аморос* (V. Asensi Amorós) (Париж) – про види деревини, яку єгиптяни застосовували для виготовлення саркофагів (“The wood of the Third Intermediate Period coffins: the evidence of analysis for the Vatican Coffin Project”).

На завершальному засіданні 22 червня організатори підвели підсумки роботи конференції. Було відзначено цілковитий успіх у проведенні заходу і визначено ім’я переможця конкурсу серед молодих вчених за найкращу доповідь – ним став *А. Беттум* (A. Bettum) (Університет Осло, Норвегія).

Як підсумкові були сформульовані чотири головних резюме конференції:

- організація тісної міжнародної та міждисциплінарної співпраці між науковцями;
- необхідність проведення Другої Ватиканської конференції із саркофагів вже у 2016 році;
- максимальна увага дослідників повинна бути прикута до малих колекцій єгипетських старожитностей;

– бажаною є організація міжнародної наукової групи для видання повного каталогу й утворення бази даних саркофагів та інших знахідок з Баб ель-Газус, які на сьогодні розміщені в музеях 15 різних країн світу (в тому числі й в Україні).

Підводячи підсумок, можна констатувати, що Перша Ватиканська конференція із саркофагів, безперечно, стала найвизначнішою подією у світовій єгиптології у 2013 році⁶. Проведення наступної конференції, Другої Ватиканської конференції із саркофагів, заплановано на 2016 рік.

¹ Інформацію про конференцію див.: http://www.museivaticani.va/3_EN/pages/z-Info/Convegni/MV_Info_19-23giugno2013.html#. Фотозвіт про роботу див. також: <http://oriental-studies.org.ua/index.php?gallery=36>

² Фото авторів.

³ Фото авторів.

⁴ Фото авторів.

⁵ Фото М. А. Чегодаєва (Москва).

⁶ Слід врахувати перенесення Всесвітнього конгресу єгиптологів, який мав пройти в Александрії у вересні 2013 року, на 2014 рік.

ЛІТЕРАТУРА

- First Vatican Coffin conference**, 19–22 June, 2013. Abstracts. Vatican, 2013.
Greco Chr., Mann L., Geldnof E., van der Zon T. Mummiekisten van de Amon-Priesters. De Reis van de Kisten. Leiden, 2013.
Niwinski A. 21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies // Theben. Bd. V. Mainz am Rhein, 1988.

Г. В. Вертієнко, М. О. Тарасенко

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЯПОНІЯ – ЧАСИ, ДУХОВНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ” (Софія, 31 жовтня 2012 р.)

Японознавство в Болгарії – відносно молодий науковий напрям. Рік тому болгарські колеги відзначали 60-річний ювілей одного з перших японістів у країні – професора Бойки Цигової. На честь ювілею у столичному університеті “Св. Климент Охридський” було проведено наукову конференцію під назвою “Японія – часи, духовність і перспективи”, в якій брали участь не лише болгарські науковці, а й гості з інших країн – Туреччини, України, Швейцарії і, звісно, Японії. У конференції брали участь також представники інших галузей сходознавства – китаїсти, корейсти, індологи, іраністи, арабісти. Було прочитано 22 доповіді на різні теми – літературознавчі, історичні, лінгвістичні, філософські, культурологічні тощо. Робочими мовами конференції були болгарська, англійська та японська.

Після урочистих привітань конференцію відкрила доцент Гергана Петкова з доповіддю “Бойка Цигова і болгарська японістика”. Вона розповіла про життєвий і науковий шлях ювілярки. Б. Цигова закінчила 1975 р. Ленінградський державний університет

Виступає професор Бойка Цигова.

за спеціальністю “японська філологія”. 1991 р. вона захистила дисертацію, присвячену естетичній концепції Дзеамі Мотокійо (1363–1443) на основі його трактату “Фусікаден”. 2003 р. дістала наукове звання доктора філологічних наук за дисертаційну працю “Поетика дзен”. Темі її наукових праць охоплюють роль дзен-буддизму в історії японської культури, японське театральне мистецтво, історичний розвиток японської літератури та її рецепцію в Болгарії тощо.

Тема болгарсько-японських культурних зв'язків була розвинута в доповіді колишнього посла Болгарії в Японії Віри Вутової-Стефанової

“Болгарія – Японія. Діалог і обмін між двома культурами”. Вона простежила історію цього діалогу від перших культурних контактів на поч. ХХ ст., звертаючи увагу, зокрема, на переклади творів художньої літератури, обмін у царині мистецтва й науки, становлення болгарської японістики і, звісно, дипломатичні стосунки.

Загалом доповіді, що пролунали на конференції, можна поділити на чотири тематичні блоки: літературознавство, мовознавство, філософсько-культурологічна тематика та проблеми економіки й міжнародних відносин.

Питанням літератури було присвячено чотири доповіді. Проф. Едуард Клопфенштайн (Klopfenstein) із Цюрихського університету виступив із доповіддю “Християнська

думка і вірування в сучасній японській літературі”. Він показав, що християнство значно більше вплинуло на модерну літературу в Японії, починаючи від другої половини доби Мейдзі (1868–1912), аніж можна було б припустити, судячи з кількості християн. Акутагава Рюноске, Дадзай Осаму, Оока Сьохей, Кагава Тойохіко, Ендо Сюсаку – ось далеко не повний список письменників, у творчості яких християнство залишило помітний слід. Особливу увагу доповідача привернув Кага Отохіко та його історичний роман “Такаяма Укон”, присвячений долі японських християн у XVI–XVII ст.

Християнином був і видатний письменник Арісіма Такео (1878–1923), творчості якого присвячено доповідь Албени Тодорової. Вона аналізувала тему кохання в його романі “Жінка” та есе “Кохання – шляхетний розбійник”.

Дві доповіді були присвячені індійській літературі. Доц. Мілена Братоева проаналізувала функції блазня (*відушаки*) в класичній санскритській драмі з релігійно-філософської точки зору. Проф. Татьяна Євтимова в доповіді “Про одну неочікувану експлікацію давньоіндійської естетики” проаналізувала оповідання пакистанського письменника Тасаддука Сохела “Дерево” й продемонструвала, що воно базується на естетичних принципах класичного трактату Бгарати “Натьяшастра”.

Шість доповідей було присвячено проблемам філософії та культурології. Проф. Хамасіта Масахіро з Університету Кобе (Японія) аналізував у своїй доповіді “Новий погляд на японську унікальність” ідеї одного з предтеч японської модернізації – Сакуми Сьодзана (1811–1864). На думку доповідача, висунутий цим мислителем принцип “Східна мораль, західна наука” залишається актуальним і сьогодні. До того ж самого принципу (в дещо іншому формулюванні – “японська душа, західна техніка”) звернувся й д-р Євгеній Кандиларов. Він розглянув “перевтілення” цього принципу в технологічному розвитку Японії в кінці XIX – першій пол. XX ст.

Обидві традиційні релігії Японії були розглянуті на конференції. Буддологічну тематику представлено доповіддю проф. Александра Федотова “Духовні буддійські чесноти в деяких творах Нагарджуни”. Натомість доповідь українського дослідника С. В. Капранова була присвячена генезису сакрального простору в міфології сінто.

Проф. Светла Картева-Данчева проаналізувала теорії етногенезу корейців, запропоновані корейськими, японськими та європейськими вченими з погляду історії, антропології, археології, лінгвістики та міфології.

Доповідь доц. Людмили Яневої “Іранки зачарували Японію” була присвячена трьом жінкам: кінорежисерці Рахшан Бані Етемад, нобелівській лауреатці Ширін Ебаді та письменниці Ширін Незаммафі, яка здобула престижні літературні премії за твори, написані японською мовою.

Мовознавча тематика посідала значне місце на конференції. Куцкіата Сюїчі (Kuchikata Shuichi), викладач японської мови з Університету Ерджієс (Туреччина), присвятив свою доповідь японським особовим займенникам. Д-р Антон Андреев у своїй доповіді проаналізував принципи і перспективи курсу практичної японської мови на бакалаврській програмі з японістики в Софійському університеті “Св. Климент Охридський”. Проблема викладання японської мови були присвячені також доповіді Осанаї Фумі та Елеонори Колевої. Антонія Цанкова присвятила свою доповідь формам варіативності й факультативності в китайській та японській мовах у порівнянні з болгарською. Теодора Куцарова розглянула флуїдність частин мови у класичній китайській мові. Одна доповідь була присвячена арабістиці: проф. Пенка Самсарева дослідила утворення іменників, що позначають діяча, в сучасній літературній арабській мові.

Нарешті, проблеми економіки та міжнародних відносин були розглянуті в чотирьох доповідях: доц. Мілени Металкової-Маркової “Надзвичайно ринкова утопія: бізнесова логіка і продукування архітектурної та міської якості в Роппонгі Хілл, Токіо”, Лілії Чаушевої “ЕС і Японія: історія, динаміка й перспективи”, Біяни Станойлович “Японська економіка і японський дух у періоди кризи й лиха” та Боряни Митевої “Економічна дипломатія Японії стосовно СРСР у 60-ті та 70-ті рр. XX ст.”.

До початку конференції був підготовлений збірник в електронному форматі (на CD), який було вручено всім учасникам. Слід відзначити також гостинність і дбайливе ставлення організаторів конференції до зарубіжних гостей: їх зустрічали в аеропорту й супроводжували волонтери з числа студентів; вони також, у разі потреби, забезпечували переклад.

Конференція “Японія – часи, духовність і перспективи” стала помітною науковою подією в Східній Європі. Вона показала, що болгарська японістика розвивається динамічно й має значні здобутки. Хочеться сподіватися, що наукові зв’язки між українськими й болгарськими японістами будуть надалі зміцнюватися й розвиватися.

С. В. Капранов

ПО САКРАЛЬНІЙ ІНДІЇ: ВАРНАСІ, КУМБГА-МЕЛА ТА БУДДІЙСЬКІ СВЯТИНІ (з подорожніх нотаток)

У січні–лютому цього року мені випала нагода побувати в Індії. Головною метою поїздки була участь у міжнародному семінарі із сакральної географії та паломництва, котрий проводився в Аллахабаді. Водночас там відбувалося велике релігійне свято Кумбга-мела. Ми з дружиною вирішили, проте, що варто скористатися нагодою й оглянути деякі інші цікаві місця, розташовані по дорозі до Аллахабада, а також недалеко від нього. Готуючи ці нариси до друку, я, з огляду на обмеження обсягу, вирішив зосередитися на Кумбга-мелі та головних святих місцях, де нам пощастило побувати, – Варанасі, Сарнатху та Бодг-гаї.

Варанасі. Хто не мріяв побувати у Варанасі, або, як раніше його називали європейці, Бенаресі, – одному з найвідоміших святих місць Землі? Отже, зрозуміло, з якими почуттями ми їхали в це місто. На вокзалі несподівано зустріли групу студентів Київського університету, що вивчають мову гінді. Ми дуже зраділи такій зустрічі, бо разом веселіше і простіше. Поселившись у готелі й пообідавши, вирушили на берег Ганги.

Ганга – головна святиня Варанасі. Індійці називають цю ріку саме так – не “Ганг”, а “Ганга”, в жіночому роді. Ця ріка – богиня; її зображують у вигляді гарної молодої жінки, що сидить на крокодилі. Такі малюнки-графіті часто трапляються в місті. Вздовж берега тягнуться гати – набережні, що спускаються до ріки масивними кам’яними сходами. Влітку, в сезон дощів, рівень води значно піднімається і сходи опиняються під водою. На стінах будинків видно темні смуги – сліди повеней на висоті три-чотири метри.

На гатах було людно. Торговці пропонують чорнобривці в мисочках для підношення річці. Прохають милостиню аскети-бабаджі і звичайні жебраки, яких майже неможливо від них відрізнити. Хтось їсть, сидячи просто на сходах, хтось лежить і спить. Хлопці нав’язливо пропонують різні послуги – прокатитися на човні, уроки йоги, масаж, послуги гіда... Клацають фотоапаратами іноземні туристи. Інші іноземці, мабуть хіпі, сидять і “медитують”. У воді біля берега деякі люди купаються, інші перуть білизну. Серед усього цього строкатого юрмища флегматично ходять корови.

Стіни всюди розписані яскравими графіті – це зображення Шиви, що танцює, Ганги, інших богів, написи різними індійськими та іноземними мовами (в тому числі корейською).

Варанасі. Гати.

Кожен ггат має свою назву. Перший, на який ми вийшли, зветься Дасашвамедга-ггат; за легендою, тут колись сам Браhma здійснив десятикратне (*даса* – десять) жертвоприношення коня (*ашвамедга*). На деяких ггатах відбуваються кремації. Найбільший із таких ггатів у Варанасі – Манікарніка-ггат; крім того, кремації відбуваються на Харішчандра-ггаті. Кожен правовірний індуc прагне бути похованим у водах святої ріки: існує повір'я, що це одразу забезпечує мокшу – звільнення з кола перевтілень у світі страждань, – тому на березі Ганги день і ніч не згасають поховальні вогнища. Чимало старих людей приїздять доживати останні дні до Варанасі; для бідняків існує свого роду “госпіс” просто біля місця кремації. На поховальному обряді індійці не плачуть – мабуть, тому, що вірять у спасенну дію Ганги.

Манікарніка-ггат, як і слід очікувати, має доволі похмурий і закопчений вигляд. Всюди лежать стоси дров, заготовлені для вогнищ. Ціна залежить від виду деревини – найдорожчим є сандал. Важливе також місце кремації: найпочеснішим є брила з відбитками стоп Вішну. Туристів охоче пускають подивитися на жалобний обряд, проводять на спеціальний оглядовий майданчик, можуть навіть підвести ближче до ватри. Заборонено лише фотографувати. Проте потім вимагають гроші – ніби пожертву на дрова для бідних.

Біля Манікарніка-ггата ми взяли човна і поплили до Дасашвамедга-ггата, милуючись видом вечірнього міста. Човняр нам розповів, що згідно із законами санатана-дгарми деякі трупи не можна спалювати. Зокрема, це стосується померлих від укусу змії, самогубців, вагітних жінок, немовлят, святих аскетів-садгу і, як це не дивно, хворих на проказу. Їхні тіла просто опускають у воду. Cremaцією займаються члени однієї з найнижчих каст; човняр зауважив, що ці недоторканні дуже багаті – зокрема, тому, що забирають собі шматочки золота (залишки золотих коронок або прикрас), які знаходять у золі. “Вода Ганги священна, ми її навіть п’ємо, – пояснив човняр, – але якщо поп’єте її ви, опинитеся в лікарні”.

На Дасашвамедга-ггаті щовечора о сьомій починається відправа на честь священної ріки – Ганга-араті. У цей час було вже темно, але ггат був яскраво освітлений. Усюди юрмилися люди, що прийшли подивитися на відправу. За невелику суму можна було придбати сидяче місце на терасі одного з найближчих будинків. Багато глядачів розташувалися на човнах, що рясно вкрили Гангу напроти набережної. Нарешті різко просурмили великі мушлі і відправа почалася. Ритуал виконували кілька молодих пандитів в урочистому вбранні, розташувавшись уздовж берега, обличчям до ріки. Вони синхронно виконували колоподібні рухи з пахощами та великими палаючими світильниками.

Наступного ранку, о шостій годині, в темряві, ми разом з групою студентів вийшли з готелю й поїхали на Кедар-ггат, де на нас уже чекав човен. Він був дерев’яний, досить великий, щоби вмістити осіб десять-дванадцять. Човняр легко керував ним за допомогою пари весел. Ми рушили на північ, до Манікарніка-ггата, а потім назад, милуючись сходом сонця над Гангою і споглядаючи храми й резиденції магараджів на березі. Ці занедбані палаци навівають сум; проте сліди колишньої пишноти, які вони ще зберігають, дозволяють уявити, яке величне видовище являв собою Варанасі у минулому.

Біля ггатів численні віряни занурювалися у священні води, що змивають усі гріхи. Поруч напівроздягнуті чоловіки прали білизну і розстиляли її просто на кам’яних сходах. Човняр, як і його колега напередодні, розповідав про людські рештки, що знаходять вічний притулок у Ганзі. Раптом хтось помітив, що недалеко пропливає щось велике; над ним кружляли чайки, сідали й клювали. “Корова”, – спокійно кинув човняр.

Як і годиться священному місту, у Варанасі безліч храмів. Через брак часу ми оглянули лише п’ять із них. Першим був непальський храм Катхавала, що розташований на березі Ганги, біля Лаліта-ггата. Він був побудований у XIX ст. одним із королів Непалу. Це невеликий дерев’яний храм у формі пагоди, прикрашений чудовою різьбою. Він присвячений Шиві. Зовсім інше враження справляє храм Шрі Вішванатх, розташований

біля Бенареського індуського університету. Цей храм називають ще “Новий Вішванатх”, щоби відрізнити від старовинного храму з такою самою назвою. Сучасна будівля храму завершена у 1965 р. Храм вражає своїми розмірами й красою – він побудований із мармуру. Храм присвячений Шиві, проте написи на стінах пояснюють, що Бог єдиний, а Шива, Брахма і Вішну є його аспектами, проявами. До Нового Вішванатху подібний храм Тулсі Манас – такий самий мармуровий і сучасний (побудований у 1964 р.). Цей храм, присвячений Рамі, побудований на місці, де, за переказом, великий поет XVI ст. Тулсідас написав власну версію “Рамаяни” – поему “Рамачарітаманаса”. Індуси вважають його святим. Текст поеми викарбуваний на стінах усередині храму. Крім цього, Тулсідас є автором популярного гімну Хануману. Цьому богу, соратнику Рами, присвячено храм Санкат Мочан Хануман. На подвір’ї храму бігають зграї мавп, через що його називають “храмом мавп”. І зовсім особливим є Бгарат Мата мандір – храм Матері-Індії, урочисто відкритий 1936 р. самим Махатмою Ганді. Замість статуї божества в ньому – вирізьблена з мармуру рельєфна мапа Індії. Прочанин може одним поглядом окинути всю країну від Гімалаїв до мису Каньякумарі як єдине ціле. І глибоко символічно, що такий храм розташований саме в духовному центрі Індії – Варанасі.

Кумбга-мела в Аллахабаді. Свято Кумбга-мела – це також свого роду зменшена копія Індії. Його називають найбільшим релігійним святом світу: мільйони прочан з Індії та інших країн приїждять сюди зануритися у святую воду, прагнучи змити гріхи й досягти остаточного звільнення – мокші. Тут відбуваються релігійні асамблеї, де обговорюється доктрина індуїзму, розв’язуються суперечності, стверджується індуська єдність.

Кумбга на санскриті означає “глек”, *мела* – “збори, зібрання”. Міф про походження цього свята відомий у кількох версіях. За однією з них, колись деви (боги) та асури (демони) разом збивали з Молочного океану нектар безсмертя – амріту. Отримавши дорогий напій, вони почали битися за нього. Під час бійки чотири краплі амріти пролилися на землю. Відтоді в місцях, де вони впали, раз на дванадцять років вода священних річок перетворюється на амріту, і купання в ній дарує звільнення від нескінченної низки смертей і нових народжень. Ці чотири місця – Гарідвар, Праяга, Насік та Уджжайні. Найбільше свято відбувається в Аллахабаді (стародавня назва – Праяга), де зливаються води двох священних річок – Ганги і Ямуни. За вченням індуїзму, до них тут приєднується ще й третя – невидима річка Сарасваті. Дата свята визначається згідно з астрологічними розрахунками. Цьогорічна Кумбга-мела почалася 14 січня й тривала 55 днів – до 10 березня. Якщо вірити повідомленням мас-медіа, за цей час на святі побувало близько 100 млн. людей. Звісно, не всі лишалися тут надовго – багато хто приїздив, лише щоби омитися, й одразу їхали додому (ми трохи поспілкувалися із селянською родиною, що приїхала на одну ніч – здійснити омивання ввечері і на світанку).

Під табори паломників була відведена величезна територія по берегах річок біля місця злиття Ганги і Ямуни. На ній звели ціле місто з наметів із великими залами, палацами та храмами, зробленими з картону, фанери та пап’є-маше. Крізь нього проходили прямі, широкі вулиці з проїжджою частиною і тротуарами. Вулиці мали власні назви, позначені на щитах. Уздовж вулиць

Кумбга-мела. Омивання.

Картонні “палаці” Кумбга-мели.

вишикувалися стовпи з ліхтарями, що горіли цілу ніч. У цьому фантастичному місті були ресторанчики, книгарні, різноманітні крамнички, лікарні й поліцейські дільниці, туалети й каналізація. Місто це за площею та населенням багатократно перевершувало справжній, кам’яний Аллахабад. Озброєна поліція патрулювала вулиці пішки, на машинах і верхи на конях, вартує на перехрестях, біля місць омивання та в інших важливих пунктах. Можна лише дивуватися вправності організаторів цього наметового “мегаполіса”, яким вдалося зробити керованою стихійну масу людей, що розмовляють різни-

ми мовами, людей різних суспільних страт, каст, етнічних груп. Вже на зворотному шляху до Делі ми прочитали в газетах про лихо, що сталося 10 лютого на залізничній станції в Аллахабаді, де в тисняві загинуло 36 осіб. При всій трагічності цієї події слід зазначити, що вона відбулася за межами “наметового міста” і, якби не високий рівень організації, жертв могло би бути значно більше.

Наметове місто було поділене на “квартали” – табори окремих організацій, кожен з яких обнесено високою огорожею з широкою брамою. Кожна організація вигадливо оформила свою браму, ніби намагаючись перевершити сусідів у фантазії та пишності: брами прикрашені прапорцями, сакральними символами – знаками “Ом”, свастиками, шестикутними зірками, а також портретами гуру та фігурами богів. У строкатому різнобарв’ї домінував шафрановий колір аскетів. Деякі брами – багатоярусні споруди з вежами, башточками, увінчаними “цибулястими” банями або гостроверхими дахами. Уночі вони нагадували новорічні ялинки: на них сяяли, мерехтіли, блимали, ритмічно спалахували й крутилися вогняними вихорами гірлянди, написи, примхливі візерунки, символи й цілі картини із зображенням богів. Така ж ілюмінація прикрашала картонні храми та палаці. Усе це зливалось з яскравим світлом ліхтарів, створюючи незабутню атмосферу фантастичного свята.

Один із таборів міста належав Товариству паломницьких студій, яке проводило тут свій семінар. Табір невеликий – усього десяток брезентових наметів, критий тентом зал для засідань місць на сто, кухня, їдальня (кілька столиків, розставлених біля кухні просто неба), умивальня (халабуда з металевих листів з водопровідним краном), ще один кран просто серед табору, два туалети. На ніч браму замикали на замок. Тут жили й працювали учасники семінару, в тому числі й ми. По вечорах, після засідань, відбувалися екскурсії, під час яких дослідники могли безпосередньо спостерігати обряди Кумбга-мели, спілкуватися з духовними вчителями та простими паломниками.

По ночах вулиці наметового міста порожніли, але Кумбга-мела не спала – звідусіль долинала музика, релігійні співи (бгаджани), мантри. У сусідньому таборі цілу ніч з гучномовця лунало: “Ом Сітарам, Сітарам, джай, Сітарам!” А о третій годині ранку Кумбга-мела прокидалася, і юрби прочан вирушали на берег річки, до місць омивання. Ці місця були спеціально обладнані: на відстані двох-трьох метрів від берега з води стирчали жердини, що утворювали своєрідну огорожу, щоби тих, хто погано плаває, не віднесло течією. За безпекою стежили також рятувальники на човнах.

На Кумбга-мелі завжди збираються гуру різних традицій, садгу і йоги – від прославлених на весь світ, як-от Пайлот Баба, до нікому не відомих. Прості паломники вважають їх за святих або втілених богів і прагнуть побачити – саме лише споглядання

(даршан) такої людини, як вважають, дарує благодать. Не дивно, що деякі знамениті вчителі беруть за це чималу плату. Мене, проте, більше цікавили менш відомі гуру, не розрекламовані яскравими плакатами, які жили в простих наметах, у суворій обстановці, як і належить аскетам. Один із них, вайшнав, показав нам священні камінці – шалаграми. Вони чорні, круглої форми і, як пояснив нам гуру, живі – мають здатність рости.

Особливу цікавість на Кумбга-мелі завжди викликають наги – аскети, які завжди ходять оголеними. Втім, на святі вони здебільшого все-таки носили пов'язки на стегнах. Деякі з них демонстрували свої аскетичні подвиги – один вже дев'ять років стоїть на одній нозі, інший постійно тримає підняту вгору руку. Наги об'єднані у своєрідні чернечі ордени – акхари. У середні віки вони були войовничими, захищали індусів від нападів мусульман. Про ці часи нагадає холодна зброя, яку носять аскети, – тризуби, списи, мечі тощо. Деякі наги досі практикують особливі бойові мистецтва.

Засідання нашого семінару також відвідував один садгу, худорлявий, з голови до ніг загорнутий у помаранчевий одяг. Він уважно слухав виступи, у перервах спілкувався з учасниками доброю англійською. Гадаю, що він послідовник Кабіра, – він усім дарував малесенькі книжечки з віршами цього великого поета-містика.

Втім, серед учасників семінару також був садгу, точніше, жінка-садгві – Хамая-сан, японська дослідниця, що вирішила вивчати індуїзм ізсередини. Вона водила нас у гості до свого гуру, що прийшов до Аллахабада з далеких Гімалаїв. На Кумбга-мелі були й інші японці, яких духовні пошуки привели до Індії. Але значно більше було тут американців і європейців, а також вихідців із країн колишнього СРСР (особливо багато іноземців ми бачили в таборі Пайлота Баби, одна з учениць якого – японка, яка вже сама дає даршани). Проте головна аудиторія більшості гуру – своя, індійська: написів англійською майже немає, панує гінді та інші індійські мови. Іноземці, як би багато їх не було, розчинялися, наче крапля, в індійському “морі”.

Буддійські святині. Перша зустріч з буддійською Індією в нашій подорожі відбулася ще в Делі, в Національному музеї, де ми вперше на власні очі побачили шедеври скульптури Гандгари і Матхури, знайомі по книжках з історії мистецтва. В одному із залів музею був виставлений стародавній релікварій із шарірою (мощами) Будди. Біля нього розташувалася велика група паломників із Бірми – монахи в помаранчевому вбранні, миряни в білому. Вони сиділи на підлозі й молилися, читали сутри, а потім зробили прадакшину – обхід по колу – вітрини зі священною реліквією. Охоронці спокійно дивилися на це й не перешкоджали.

Там-таки, в Делі, ми відвідали тибетську колонію – Маджну-ка-тілла. Вона справила приємне враження. Будиночки в традиційному стилі, буддійський храм, вивіски тибетською мовою, тибетці в національному вбранні, лами. Усюди панує чистота, атмосфера спокою, доброзичливості. Там ми вперше скуштували страви тибетської кухні. Вони прості і порівняно з індійською зовсім не гострі.

Під час перебування у Варанасі ми з'їздили до Сарнатха (зараз це фактично передмістя). Це – знаменитий Оленячий парк, де Будда виголосив першу проповідь свого вчення (Дгарми); тут народилася буддійська Сангга (грумада вірних), а отже, виник буддизм як такий. Олені в парку є й сьогодні, а от від монастирів, що процвітали тут колись, лишилися самі руїни: місто було знищено тюркськими загарбниками наприкінці XII ст.

Сарнатх.

Над руїнами височить ступа Дгамек, побудована у V ст. н. е. замість давнішої, зведеної Ашокою на місці першої проповіді Будди. Про часи легендарного царя нагадує й колона з написом письмом брагмі. Колись її вінчала капітель з левами, що дивляться на чотири сторони світу; зараз вона зберігається в археологічному музеї Сарнатха. Символіка капітелі виразно буддійська; незважаючи на це, в 1950 р. ця скульптура стала державним гербом Республіки Індії.

У Сарнатху є ще одна велика стародавня ступа – Чаукханді. А від третьої великої ступи, Дграмараджикі, лишився тільки фундамент; збереглося ще кілька маленьких ступ у монастирських руїнах. Місцями на них, а також на рельєфах, що зображують Будду, блищить сусальне золото. Його наклеюють тут паломники з країн Південно-Східної Азії. Звичай цей не подобається працівникам археологічного заповідника, які розвісили таблички з написом: “Золото клеїти заборонено”. Ми також бачили групи паломників; одна з них, схоже, була та сама, з Бірми, що раніше зустрілася нам у Делі.

У XX ст. в Сарнатху замість зруйнованих постали нові монастирі та храми, зведені буддистами з різних країн, кожен у своєму традиційному стилі – тибетський, тайський, японський тощо. На подвір'ї тайського монастиря височить статуя стоячого Будди (24 метри заввишки), відкрита два роки тому. Але головним храмом у місті є Мулагандгакуті Вігара, побудований у 1930-ті рр. Товариством Магабодгі, створеним для відродження буддійських святинь Індії. В середині храм розписаний гарними фресками на сюжети з життя Будди. Їх виконав у 1932–1935 рр. японський художник Носу Косецу, який багато років жив в Індії й вивчав її мистецтво, зокрема розписи Аджанти. Біля храму росте священне дерево бодгі. Воно виросло з гілки, відрізаної від дерева бодгі, що росте в Анурадгапурі на Шрі-Ланці, і є прямим нащадком того, під яким досягнув просвітлення Будда. Гілку посадили в Сарнатху 1931 р. Під деревом встановлено інсталяцію, що зображує Будду і п'ятьох його перших учнів. Навколо – кам'яні плити з текстом першої проповіді, викарбуваним різними мовами.

Крім буддійських, у Сарнатху є й джайнський храм – тут народився один із легендарних вчителів-гіртханкарів. Храм стоїть біля ступи Дгамек.

Але головним святим місцем буддизму є, звісно, Бодг-гая. Це місто – буддійський світ у мініатюрі: кожна буддійська країна побудувала тут свій монастир або храм, а деякі – й не один. Можна здійснити своєрідну “подорож” Азією, не виходячи за межі міста. Є тут храми тайські, бірманські, лаоські, шрі-ланкійські, японські, є китайський храм і – окремо – тайванський. Але найбільше, мабуть, тибетських; за стилем на них

Перед входом до печери Будди в Дунгешварі.

дуже схожі бутанський і непальський монастирі. Ми хотіли зупинитися в бутанському монастирі, але там усі номери виявилися зайняті монахами, що приїхали з Бутану на свято. Проте вільні кімнати знайшлися в тибетському монастирі школи карма-каг'ю, і ми оселилися там. Тибетців у місті багато, трапляються навіть графіті на парканях тибетською мовою.

Неподалік від Бодг-гаї розташована печера Дунгешварі, де Шак'ямуні ще до просвітлення практикував сувору аскезу, чим довів себе до повного виснаження. Від Бодг-гаї туди напряму близько 12 кілометрів, проте прямої дороги немає – треба або йти навпростець

через поля, або їхати через сусіднє місто Гаю, роблячи великий гак – понад 20 кілометрів. Ми обрали другий варіант і поїхали туди авторикшею. Гая – індуське святе місце, і дорогою ми бачили здалеку храм Вішнупад і Сіта-кунду на протилежному березі ріки Фалгу (ріка ця, досить широка в сезон дощів, взимку зовсім пересихає). Їхати довелося путівцем через гаї та села, авторикшу весь час підкидало на вибоїнах. Щоби потрапити до печери, треба піднятися досить високо по схилу гори. Біля печери побудовано невеликий тибетський храм. Усюди тибетські написи, тріпотять ритуальні прапорці – “коні вітру”; є й ступа. Щоб увійти до печери, треба піднятися на дах храму. Вхід до печери прямокутний, напроти входу сиділа черниця-тхеравадинка й декламувала священні тексти (сутти) мовою палі. Печера маленька, але її розміру вистачить, щоби правити житлом для відлюдника. Напроти входу в ній стоїть статуя Шак’ямуні, виснаженого голодом. Перед нею на вівтарі горять олійні світильники та свічки; туди ж прочани ставлять кошики з квітами. Праворуч стоять ще дві маленькі фігурки, закутані у блискучі тканини. Це – Магакала, “Великий Час”, зі своєю супутницею Магакалі. У тибетському буддизмі він – один із дгармапал, захисників буддизму; в індуїзмі – іпостась Шіви, тому храм часто відвідують індуси. Коли ми зайшли до печери, ціла індійська родина з дітьми здійснювала пуджу перед образом Магакали.

Як відомо, коли Шак’ямуні зрозумів марність умертвіння плоті, він прийняв рисову кашу з молоком від дівчини на ім’я Суджата. Село, де це сталося, нині зветься Суджатакуті. Воно лежить у двох кілометрах від Бодг-гаї. Щоби дістатися туди, треба перейти по мосту річку Фалгу. Її пересохла річище виглядало наче пустеля; по ній повільно йшов слон з оберемком зеленого гілля. Біля селища Суджати збереглася стародавня ступа. Далі, за селом, стоїть індуїстський храм, присвячений Сур’я-Нараяні; до нього примикає маленький буддистський храм. У ньому, в ніші, скульптурна композиція, що зображує Суджату і Будду. При храмі є школа для сиріт і дітей бідняків, й іноземців наполегливо просять пожертвувати гроші на школу. Неподалік у полі стоїть ще одна статуя Будди, а поруч – покинута індуїстська капличка.

Головною святинєю Бодг-гаї є місце, де Будда досягнув просвітлення. Нині там стоїть храм Магабодгі. Поруч із ним росте дерево бодгі; це вже не те саме дерево, під яким сидів Шак’ямуні, – воно засохло, отруєне зловмисниками. Проте його гілку посадили в Анурадгапурі на Шрі-Ланці, і дерево, що з неї виросло, досі живе. Одну гілку від анурадгапурського дерева посадили в Бодг-гаї, а іншу – в Сарнатху. Тому нинішнє священне дерево є прямим нащадком того, стародавнього. Кожен паломник прагне привезти додому реліквію – листок з дерева бодгі, тому знайти такий листок дуже складно: щойно якийсь упаде – його тут-таки забирають. Зате поблизу храму чимало спритних торговців пропонують такі листки, ніби з цього самого дерева. Серйозніші паломники подовгу сидять під деревом, медитують, декламують священні тексти.

Навколо храму – сім священних місць, де Будда провів перші сім тижнів після просвітлення. Усюди видно темно-червоні рясина тибетських лам: вони практикують на святому місці, роблять тисячі простирань. Для бажаючих поруч із храмом є спеціальний парк для медитації.

Втім, у Бодг-гаї всюди, попри велику кількість туристів, панує атмосфера спокою й умиротвореної споглядальності – як і повинно бути в такому місці. Як це не схоже на барвистий вир Кумбга-мели, на похмурі *temento mori* Манікарніка-гата! Але в усіх цих місцях – Варанасі й Аллахабаді, Сарнатху і Бодг-гаї – відчувається, хоча й по-різному, дотик сакрального. В усіх них б’ється живий пульс великої традиції, ім’я якій – Індія.

Щойно ми повернулися до Києва й увійшли додому, задзвонив телефон. У слухавці пролунало: «У п’ятницю в клубі “Санскриті” відбудеться Сарасваті-пуджа. Будь ласка, приходьте!» Індія явно не хотіла відпускати...

С. В. Капранов

МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ
“17th Century Historical Sources Concerning Moldavia
and Ukraine: Research on Paul of Aleppo’s *Travels*
***of Macarius III, Patriarch of Antioch*”**

У 2012 році між Академіями наук України (Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського) та Румунії (Інститут досліджень Південно-Східної Європи) було підписано угоду про співробітництво в межах міжнародного проекту з підготовки повного критичного видання арабського рукопису XVII ст. “Подорож патріарха Макарія Антіохійського” мовою оригіналу з відповідним науковим апаратом та англійським перекладом. Йдеться про відоме історичне джерело – щоденник подорожніх нотаток архідиякона Павла Алепського (сина і супутника Антіохійського патріарха Макарія III). Описана в рукописі подорож східного ієрарха православними країнами (Молдавією, Волощиною, Україною, Росією) тривала в період 1652–1659 рр. Діаріуш Павла Алепського є єдиним арабомовним джерелом з історії нашої країни XVII століття. Зміст рукопису добре відомий завдяки російському перекладу професора Лазаревського інституту східних мов Георгія Муркоса під назвою “Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским” (5 випусків обсягом понад 1000 сторінок, 1896–1900 рр., перевиданий 2005 р.).

Рукопис “Подорожі патріарха Макарія” представлений кількома списками. До видання критичного тексту залучено чотири найважливіші списки: список Паризької національної бібліотеки (найповніша і найстаріша редакція, XVII ст.); лондонський список 1765 р. (Британський музей); дамаський список 1700 р. (зберігається в Санкт-Петербурзі); київський список (сер. XVIII ст.), привезений акад. А. Ю. Кримським із Сирії (зберігається в особовому архіві професора Омеляна Пріцака в НаУКМА). Перші три списки являють собою розширені редакції тексту, тоді як київський список значно відрізняється від них у структурному відношенні – з одного боку, він є скороченою редакцією, з другого – містить перефразування та додаткові вставки, відсутні в решті списків.

З огляду на зростання інтересу світової наукової спільноти до щоденника Павла Алепського як важливого історичного джерела було прийнято рішення видати нарешті його зведений текст з урахуванням всіх редакцій рукопису, на необхідність чого вже давно вказували дослідники (А. Ю. Кримський, І. Ю. Крачковський, А. П. Ковалівський, Я. Є. Полотнюк та ін.). Таке видання може в майбутньому стати базою для перекладу на будь-яку мову і для наукових досліджень з історії зазначених країн, етнографії, церковної архітектури, православної літургики тощо. Важливою передумовою було залучити до міжнародного проекту дослідників саме з тих країн, якими проїздили патріарх Макарій та Павло Алепський, тому в роботі над списками рукопису беруть участь науковці Румунії, України та Росії. Крім того, зацікавленість у співпраці з українською стороною зумовлена тим, що київський список рукопису тривалий час залишався недосяжним для наукової спільноти (оскільки після арешту А. Ю. Кримського він потрапив до О. Й. Пріцака і зберігався в його особовому архіві поза межами України), хоча завдяки публікаціям А. Ю. Кримського та І. Ю. Крачковського було відомо про його існування та наукову цінність для підготовки критичного тексту.

На запрошення Румунської академії (Academia Română) наукові співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського проф. В. С. Рибалкін та Ю. І. Петрова в

період із 16-го по 25 жовтня 2013 р. перебували в Бухаресті, де налагодили наукові зв'язки з румунськими колегами та провели робочі зустрічі стосовно питань спільної роботи в межах зазначеного міжнародного проекту. Координатором проекту є науковий співробітник Інституту досліджень Південно-Східної Європи (Institutul de Studii Sud-Est Europe) д-р Іоана Феодоров (Ioana Feodorov).

Знайомство з Румунською академією розпочалося з бібліотеки, у складі якої міститься солідна колекція арабських (мусульманських та християнських) рукописів. В Інституті досліджень Південно-Східної Європи на запрошення його директора проф. Н. Ш. Танашока (Nicolae Șerban Tanașoca) проф. В. С. Рибалкін та Ю. І. Петрова 22 жовтня 2013 р. виступили з доповідями (англійською мовою) про історію сходознавства в Україні та київський список “Подорожі патріарха Макарія”. Особливий інтерес слухачів викликали нові для них відомості про Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України та постать його засновника акад. О. Й. Прицака.

Другою важливою складовою відрядження було налагодження зв'язків з Бухарестським університетом, зокрема – Центром арабістики (Center for Arab Studies) при відділенні арабської мови та літератури, яке очолює проф. Джордж Грігоре (George Grigore). На запрошення університету проф. В. С. Рибалкіним 16 жовтня 2013 р. було прочитано відкриту лекцію на тему “Принципи аранжування класичних арабських словників”. Зустріч тривала дві години замість запланованої однієї, оскільки лекція викликала жваву дискусію та численні питання студентів – не лише арабського відділення, а й факультету слов'янських мов. Запитання пролунали п'ятьма мовами – арабською, англійською, українською, російською та перською.

Центр арабістики Бухарестського університету з 2001 року видає щорічний міжнародний журнал “Romano-Arabica” (на сьогодні видано 13 номерів). Професора В. С. Рибалкіна було запрошено до складу його редколегії. Крім того, він дав інтерв'ю арабомовному каналу Бухарестського радіо про арабістичні студії в Україні.

Загалом зустрічі проходили в надзвичайно теплій, дружній атмосфері. Було відзначено, що налагодження особистих контактів і початок наукової співпраці між українськими та румунськими арабістами є певним проривом у двосторонніх культурних відносинах між нашими країнами.

Ю. І. Петрова

ВОСЬМИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ТЮРКОЛОГІВ (Стамбул, 30 вересня – 4 жовтня 2013 р.)

29 вересня – 4 жовтня 2013 року черговий, Восьмий Міжнародний конгрес тюркологів відбувся в державному Стамбульському університеті (Туреччина). Традиція проводити спеціалізовані конгреси тюркологів триває в Туреччині вже сорок років. На цьогорічний конгрес було запрошено 150 тюркологів з різних країн світу, загалом було 310 учасників. На конгресі представлено п'ять основних напрямів дослідження тюркології, а саме: турецька/тюркські мови, турецька/тюркські літератури, історія, культура, мистецтво.

Учасників та гостей конгресу вітали генеральний секретар президента проф. Мустафа Ісен, ректор Стамбульського університету проф. Юнус Сьойлет, декан факультету літератури Стамбульського університету проф. Мустафа Озкан, народний депутат проф. Набі Авджи, посол Угорщини, тюрколог Янос Ховарі.

Вступну програмну промову, що описувала сьогоденні проблеми тюркології у світі, виголосили відомі турецькі науковці Агмет Ерджіласун, Гюнай Кут, Мюбахат Кютюкоглу, Осман Фікрі Серткая. Досить гостро стояли питання розвитку османістики як у вищих навчальних закладах Туреччини, так і за її межами, нестачі якісних спеціалістів-османістів і пошуку шляхів усунення вад перекладів літературних та історичних текстів з османської на сучасну турецьку, звучали заклики єднання у спільній справі і звернення до представників тих держав, які мають багатющі архіви османських текстів, із проханням відкрити доступ до них для подальшого активного розвитку світової тюркології.

П'ять основних напрямків конгресу було поділено на сімдесят секцій, кожна з яких названо на честь відомих тюркологів, яких вже немає серед живих, але спадщина яких ще протягом багатьох століть сприятиме розвитку тюркології у світі (секції “Мухаррем Ергін – Андрій Кононов”, “Алі Ніхад Тарлан – Аббас Заманов”, “Кая Більгегіль – Риза Моллов” та ін.). Ідея назвати секції на честь відомих тюркологів належить проф. Осману Фікрі Серткаї, який зауважив, що всі згадані тюркологи хоча б раз брали участь у Міжнародному конгресі тюркологів, що теж є пам'ятним для організаторів конгресу.

Учасники конгресу працювали в активному режимі всі п'ять днів. Зауважимо, що особливою активністю, бажанням долучитися до культурного тюркологічного процесу відзначилися студенти Стамбульського університету, які брали участь у роботі секцій як слухачі, ставили питання й активно долучалися до обговорення.

Україну на Восьмому Міжнародному конгресі тюркологів цього року було представлено доповідями з літератури, мови, культури, які виголосили Ірина Прушковська, доц. кафедри тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (“Українсько-турецькі літературні взаємини”); Оксана Бурак, доц. Київського національного університету імені Бориса Грінченка (“Г. Сковорода і Джелаледдін Румі: крізь призму вічних ідеалів”); Енісе Абібуллаєва, доц. Кримського інженерно-педагогічного університету (“Основні проблеми вивчення кримськотатарської мови”); Віра Левіцька, асис. Кримського інженерно-педагогічного університету (“Вплив Заходу на одяг кримських жінок у період Кримського каганату”).

І. В. Прушковська

“СХІД ОЧИМА ЗАХОДУ”: МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ В КУВЕЙТІ

Організатором конференції з такою назвою став факультет гуманітарних наук Кувейтського університету. Проходила вона 26–28 листопада 2013 р. в м. Ель-Кувейті під патронатом ректора Кувейтського університету проф. **Абделлатифа аль-Бадра**. У форумі взяли участь близько тридцяти учасників з Туреччини, Нідерландів, Великобританії, Німеччини, Єгипту, Греції, Тунісу, Болгарії, України, Росії, Грузії, а також із країн-членів Ради співробітництва арабських країн Перської затоки.

Відкриваючи конференцію, ректор у вітальному слові наголосив на тому, що культурний обмін та відкритість до знання є основою для прийняття “чужого”. Далі до учасників конференції звернулася декан факультету гуманітарних наук проф. **Хайат аль-Хаджі**. Вона відзначила важливу роль сходознавців у поширенні знань про арабомусульманську цивілізацію у світі, а також наголосила на прагненні Кувейтського університету розвивати і зміцнювати академічні та наукові зв'язки зі сходознавчими освітніми й науковими установами за кордоном. Так, університет вже підписав протоколи про співпрацю з низкою університетів Китаю, Італії, Індії, України, Росії та інших країн.

Від зарубіжних учених учасників симпозіуму арабською мовою привітав проф. **В. С. Рибалкін** (Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України).

У рамках конференції було проведено 10 засідань, які проходили в загальному форматі без поділу на секції та були присвячені такій тематиці:

1. Сходознавчі установи та їхня роль у діалозі між Заходом та арабським світом.
2. Сходознавство та оцінка досвіду сходознавчих досліджень.
3. Погляд сходознавців на арабів.
4. Сходознавство та мистецтво.
5. Сходознавство та явища культури і літератури.

Засідання очолили: **Саад Бін Тифла аль-Аджмі** (Кувейтський університет), проф. **Абдулла аль-Гамді** (Університет Умм аль-Кура, Саудівська Аравія), доц. **І. Герасимов** (Санкт-Петербурзький державний університет), д-р **Шафіка Бастакі** (Кувейтський університет), д-р **Ахмад аш-Шагі** (Оксфордський університет), д-р **Абдулла Саліх аль-Вашмі** (Міжнародний центр арабської мови імені Короля Абдулли Бен Абдельазіза, Саудівська Аравія), д-р **Мазін Салах Мутабакані** (Університет імені Короля Сауда, Саудівська Аравія), **О. Г. Хоміцька** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), проф. **Сулейман аш-Шатти** (Кувейтський університет). Підсумкове засідання провела декан факультету гуманітарних наук Кувейтського університету проф. **Хайат аль-Хаджі**.

З-поміж наукових доповідей найбільшу увагу аудиторії привернула презентація проф. **Мауріца Бергера (Maurits Berger)** з Лейденського університету “Уявлення сильніші, ніж знання: як знову віднайти діалог”. Голландський дослідник торкнувся проблеми домінування в Європі негативних поглядів на іслам та арабський світ. Він проаналізував джерела та причини стійкості таких поглядів, зазначивши, що академічні знання не відіграють суттєвої ролі в діалозі між Заходом та арабським світом. Учений висунув низку пропозицій щодо нових, більш ефективних напрямків для такого діалогу.

Гостру зацікавленість учасників викликала доповідь доц. **Ірен Камперіду (Irene Kamperidou)** з Афінівського університету “Схід очима західноєвропейських мандрівниць XVIII та XIX століть: солідарність і розуміння Сходу”. Дослідниця розповіла про жінок з Великобританії, Франції, Німеччини, Швейцарії, Швеції, Австрії, Америки та Греції, які подорожували Сходом або певний час жили там і залишили численні письмові свідчення про тамтешнє життя, зокрема опис жіночого мікрокосму, пропонуючи своєрідну “жіночу версію” поглядів на Схід. І. Камперіду зауважила, що європейські та американські мандрівниці були солідарними з жінками Сходу, брали участь у повсякденному житті мусульманок, жіночих зібраннях, релігійних святах та застіллях. Побачивши життя Сходу зсередини, вони звинуватили мандрівників-чоловіків у спотворенні інформації, пропонованої читачам, оскільки більшість їхніх тверджень базувалися на свідченнях, отриманих через другу чи третю сторону, і були почасти плодом їхньої фантазії.

Особливий інтерес присутніх викликала доповідь проф. **В. С. Рибалкіна** “Український сходознавець Агатангел Кримський як дослідник арабської розмовної мови”, про що свідчили велика кількість запитань від учасників і жваве обговорення доповіді. Проф. Рибалкін наголосив на тому, що саме А. Кримський став першим європейським сходознавцем, який глибоко усвідомив важливість вивчення розмовної мови арабів як важливого засобу для розуміння східної культури та арабського менталітету. При цьому він набагато випередив тогочасних європейських орієнталістів – німецьких та французьких. Вивчаючи наприкінці XIX ст. особливості сирійсько-ліванського діалекту арабської мови, А. Кримський записував народні прислів'я, приказки, казки та оповідки місцевих жителів. Задля цього він розробив спеціальну систему запису, базовану на декількох різних абетках. Діалектні релікти вчений зафіксував і в писемних класичних творах – “Книзі пісень” аль-Ісфгані, макамах аль-Харірі, збірці “1001 ніч” і навіть у сакральних текстах. Вперше в європейському сходознавстві А. Кримський розробив також власну систематизацією арабських діалектів, яка в принципових рисах збігається з їхньою сучасною класифікацією в західній лінгвоарабістиці.

Д. Гардавадзе (Тбіліський державний університет ім. І. Джавахішвілі, Грузія) в доповіді “Арабська мова у Грузії та культурні зв'язки між Грузією й арабами: історичні витоки, теперішній стан і перспективи” зосередилась на основних етапах розвитку арабістичних студій у Грузії, зазначивши, що саме арабістика є найпопулярнішим науковим напрямом у грузинському сходознавстві.

Проф. **Ліліана Семьонова** (Болгарська академія наук) у доповіді “Від романтизму до реалізму: інтерес до арабської середньовічної культури в Болгарії з кінця 1800-х до 1950-х рр.” зауважила, що в Болгарії до 1860-х рр. знання про арабомусульманську культуру зводились до зростаючого попиту на екзотичні товари і захоплених розповідей християнських прочан про Святу Землю. Академічний інтерес до середньовічної культури арабів з'являється лише в 70-ті роки XIX ст., коли задля вивчення історії Візантії та середньовічної Болгарії вчені були змушені звертатися до арабських середньовічних джерел, для чого знадобилася каталогізація арабомовних книжок із приватних бібліотек місцевих мусульман або шкіл-медресе при мечетях. Після Першої світової війни в Болгарії спостерігається надзвичайний інтерес до казок “Тисячі й однієї ночі”, спершу перекладених болгарською із західноєвропейських мов. Вони надихнули відомого болгарського письменника, художника та фольклориста Н. Райнова (1889–1954) на створення літературних переказів за мотивами арабських казок, а також до наслідування арабської поезії в ранній поетичній збірці “Очі Аравії. Балади про сни”. Дослідниця також зазначила, що арабістика в Болгарії остаточно відокремилась від османістичних і тюркологічних студій у 1980–1990-ті рр.

Чимало доповідей стосувалися необхідності перегляду самої концепції орієнталізму та пошуку інших, нових шляхів співпраці між Сходом та Заходом. Так, проф. **Штефан Конерманн** (Боннський університет, Німеччина) в доповіді “Від сходознавства

до суспільних наук: нові форми та перспективи співпраці” висловив думку, що часи орієнталізму Е. Саїда з його “поблажливим, заступницьким” ставленням Заходу до близькосхідних, азійських та північноафриканських суспільств вже минули. Вчений наголосив на необхідності подолання застарілих підходів, зосередивши увагу на аналізі соціальних, культурних і політичних аспектів у контексті змін глобального середовища, розвитку людини, а також питань управління соціальними ресурсами. Доповідач розглянув такі питання, як “соціальна безпека”, “стратегії забезпечення засобів існування”, “соціальна стійкість”, “інституції та стратегічні групи”, зазначивши, що співпраця між Заходом і Сходом повинна ґрунтуватися на знанні, а дослідження східних суспільств мають відповідати найвищим науковим стандартам.

Не залишились поза увагою дослідників і події “арабської весни”. Так, д-р **Юсуф Буандаль** (Катарський університет) у доповіді “Арабські революції та перехід до демократії: виклик орієнталізму?” висловив думку про те, що події, які вирують на Близькому Сході та в Північній Африці з грудня 2010 р., ставлять під сумнів стереотипні думки про Схід і дозволяють критично переосмислити концепцію орієнталізму. Дослідник стверджує, що такі цінності, як свобода та демократія, є універсальними, а не притаманними лише західній цивілізації.

Було виголошено також такі доповіді:

“Стамбул – місце зустрічі сходознавства та сходознавців” – проф. **Закарія Куршун** (Університет Мармара, Туреччина);

“Орієнталізм: вступні зауваги” – д-р **Магді Абдельхафіз Саліх** (Каїрський університет, Єгипет);

“Роль сходознавців у кодексах цивільного права в Європі” – д-р **Анвар аль-Фузей** (Кувейтський університет);

“Погляд сходознавців на давньоарабську спадщину на прикладі Перської затоки та Аравійського півострова” – д-р **Аля ад-Дін Шагін** (Каїрський університет, Єгипет);

“Перська затока в німецькій літературі початку ХХ століття (на прикладі доробку Макса фон Оппенгайма)” – проф. **Яхйя Мухаммад Махмуд Ахмад** (Університет ОАЕ);

“Кувейт очима Заходу: суперечливі погляди періоду 1756–1896 рр.” – д-р **Бен Дж. Слот** (Лейденський університет, Нідерланди);

“Анвар Абдельмалік і критичний погляд на орієнталізм” – проф. **аз-Зававі Багура** (Кувейтський університет);

“Орієнталізм в епоху постмодернізму на прикладі концепції Гантінгтона” – д-р **Рашид Мухаммад аль-Хадж Саліх** (Кувейтський університет);

“Образ арабів у дзеркалі німецького сходознавства” – д-р **Туркі Ахмад аль-Мугайїд** (Кувейтський університет);

“Орієнталізм та мусульманське мистецтво на прикладі архітектури Кайруана” – д-р **Мухаммад Алі аль-Хбайїб** (Кайруанський університет, Туніс);

“Нові погляди на доісламську поезію в німецькому сходознавстві на прикладі досліджень Ренате Якобі” – д-р **Муса Рабаб’а** (Кувейтський університет);

“Арабська спадщина у творах сходознавців” – проф. **Мухаммад Фатух Ахмад** (Каїрський університет, Єгипет) та ін.

Переважаюча більшість доповідей викликали значний інтерес аудиторії і стали предметом жвавої дискусії серед учасників. Деякі учасники дали інтерв’ю місцевим та арабським ЗМІ.

Проф. В. С. Рибалкін взяв також участь у телепрограмі “Доброго ранку, Кувейте”, що транслювалася 28 листопада у прямому ефірі на головному каналі національного телебачення, і дав розлоге інтерв’ю кувейтській газеті “аль-Ватан”.

Робота конференції широко висвітлювалася арабськими та іноземними ЗМІ. Основний зміст доповідей відбито у збірці тез конференції англійською та арабською мовами.

Конференція пройшла успішно як у змістовному академічному вимірі, так і стосовно високого рівня її організації. Склад учасників і широкий міждисциплінарний діапазон дискусій підтвердили інтерес світової наукової спільноти до питань діалогу культур і цивілізацій та актуальності сходознавчої тематики наукових досліджень на Заході. Уперше настільки зацікавлено обговорювалися здобутки орієнталістики у країнах Східної Європи та республіках колишнього Радянського Союзу. За результатами роботи конференції були прийняті такі рекомендації:

1) Налагодити відносини у сфері наукових досліджень зі сходознавчими центрами в усьому світі, передусім у Європі.

2) Переглянути традиційне визначення сходознавства у світлі сучасних досягнень науки, культури й технології.

3) Заохочувати академічні дослідження, що становлять спільний інтерес, у форматі невеликих творчих груп, кожна з яких працює над вивченням конкретної тематики, зокрема:

а) аналіз різних моделей демократії;

б) оцінка ефективності дипломатичних та торговельних відносин;

в) вивчення змін, що відбулися у сфері культури й науки, та взаємовпливу цих змін.

4) Заснувати в арабському світі Інститут дослідження Заходу.

5) Стимулювати свободу наукових досліджень, особливо у сфері вивчення тематики, популярної в середовищі західних сходознавців, та сформулювати позицію арабської сторони стосовно такої тематики.

6) Працювати над популяризацією в західному академічному й громадському середовищі позитивних сторін арабської культури й мусульманської релігії та зміною стереотипів щодо арабів та ісламу.

7) Започаткувати щорічну премію Кувейтської організації наукового прогресу за сходознавчі дослідження, виконані вченими та фахівцями-сходознавцями.

О. Г. Хомицька

SUMMARIES

O. Bubenok

EARLY EVIDENCES ABOUT THE TATS IN CRIMEA

The author of this article supports opinion of those researchers which consider that the term *tat* got distribution on the territory of Crimea due to a presence here of the Turks-Osmanians after 1475 AD where it had the semantic values “settled”, “subdued”. However the information of John de Galonifontibus and Johannes Schiltberger allows to talk about the being of term *tat* on the territory of the peninsula already at the beginning of XV century AD. The present data testify that in the Middle Ages the term *tat* had wide distribution among the Turkophone population of Eurasia, first of all, on the territories of habitation of Oguzes, and, accordingly, had tens of semantic values.

Therefore data of written sources and archaeology about the migrations of Turks-Seljuks to East Crimea from Asia Minor during XIII century AD can present the particular interest. Quite possible, that they, as representatives of the Oguzes, could be the first to bring the term *tat* having semantic values “farmer”, “non-nomad” to East Crimea. The near neighbourhood with Solkhat could assist distribution of this term among the Tatars with the similar value.

О. Б. Бубенок

РАННІ ЗВІСТКИ ПРО ТАТІВ У КРИМУ

Автор статті підтримує думку тих дослідників, які вважають, що термін *tat* дістав поширення на території Криму завдяки присутності тут турків-османів після 1475 р., в яких він мав семантичні значення “осілі”, “підкорені”. Однак свідчення Іоанна де Галоніфонтибуса та Йоганна Шильтбергера дозволяють говорити про побутування терміна *tat* на території півострова вже на початку XV ст. Наявні дані свідчать про те, що в середні віки термін *tat* мав велике поширення серед тюркомовного населення Євразії, в першу чергу на територіях проживання огузів, та, відповідно, мав десятки семантичних значень.

Тому особливий інтерес можуть становити дані письмових джерел та археології про переселення турків-сельджуків до Східного Криму з Малої Азії у XIII ст. Цілком можливо, що вони, як представники огузів, могли першими занести до Східного Криму термін *tat*, що мав тоді семантичні значення “землероб”, “некочівник”. Близьке сусідство до Солхату могло сприяти поширенню цього терміна серед татар з тим же значенням.

О. Б. Бубенок

РАННИЕ ИЗВЕСТИЯ О ТАТАХ В КРЫМУ

Автор статьи поддерживает мнение тех исследователей, которые считают, что термин *tat* получил распространение на территории Крыма благодаря присутствию здесь турок-османов после 1475 г., у которых он имел семантические значения “оседлые”, “покоренные”. Однако сведения Иоанна де Галонифонтибуса и Иоганна Шильтбергера позволяют говорить о бытовании термина *tat* на территории полуострова уже в начале

XV в. Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что в средние века термин *mam* имел широкое распространение среди тюркоязычного населения Евразии, в первую очередь на территориях обитания огузов, и, соответственно, имел десятки семантических значений.

Поэтому особый интерес могут представлять данные письменных источников и археологии о переселениях турок-сельджуков в Восточный Крым из Малой Азии в XIII в. Вполне возможно, что они, как представители огузов, могли первыми занести в Восточный Крым термин *mam*, имеющий тогда семантические значения “земледелец”, “некочевник”. Близкое соседство с Солхатом могло способствовать распространению этого термина среди татар с тем же значением.

A. Zelinsky

**INCORPORATION OF SOUTH ASIA MINOR
INTO THE PTOLEMAIC EMPIRE:
NEW INTERPRETATION OF THE EVENTS**

American researcher A. Meadows had recently and justly dated the incorporation of Caria, Lykia and Pamphilia into the Ptolemaic State to 282 BC. In the same time he suggests that Ptolemy II annexed these regions of Asia Minor, previously belonging to Lysimachus, when the latter was in difficult circumstances, being attacked by Seleucus Nicator. This suggestion does not look logical to me. I think that the ruler of Alexandria had committed troops to Caria, Lykia and Pamphilia only as a temporary measure, following the plea of his relative Lysimachus, to protect these regions from the claims of his (Ptolemy's) potential enemy, Seleucus. But the following coincidence of events allowed Ptolemy to keep these regions as a part of his state.

А. Л. Зелінський

**ІНКОРПОРАЦІЯ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ МАЛОЇ АЗІЇ
ДО СКЛАДУ ДЕРЖАВИ ПТОЛЕМЕЇВ:
НОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОДІЙ**

Американський дослідник А. Meadows нещодавно цілком слушно відніс інкорпорацію Карії, Лікії та Памфілії до складу держави Птолемеїв на 282 рік до Р. Х. При цьому він вважає, що тодішній александрійський володар, Птолемей II, анексував зазначені малоазійські області, котрі на той момент належали Лісімаху, скориставшись скрутним становищем останнього, викликаним агресією з боку Селевка Нікатора. Це припущення видається мені нелогічним. На мій погляд, александрійський володар тимчасово увів війська до Карії, Лікії та Памфілії на прохання свого родича, Лісімаха, щоб вберегти їх від зазіхань з боку свого потенційного ворога, Селевка. Проте подальший розвиток подій дозволив Птолемеєві залишити ці області у складі власної держави.

A. L. Zelinsky

**ІНКОРПОРАЦІЯ ЮЖНИХ ОБЛАСТЕЙ МАЛОЙ АЗИИ
В СОСТАВ ГОСУДАРСТВА ПТОЛЕМЕЕВ:
НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОБЫТИЙ**

Американский исследователь А. Meadows недавно совершенно справедливо отнес инкорпорацию Карию, Ликию и Памфилию в состав государства Птолемея к 282 году до Р. Х. При этом он считает, что тогдашний александрийский властитель, Птолемей II, аннексировал данные малоазийские области, ранее принадлежавшие Лисимаху, воспользовавшись тяжелым положением последнего, вызванным агрессией со стороны Селевка Никатора. Это предположение представляется мне нелогичным. На мой взгляд, александрийский властитель временно ввел войска в Карию, Ликию и Памфилию по

просьбе своего родственника, Лисимаха, чтоб уберечь их от притязаний со стороны своего потенциального врага, Селевка. Однако дальнейшее развитие событий позволило Птолемею оставить эти области в составе собственного государства.

Nguyen Van Kim, Nguyen Manh Dung

**TRADITION AND TRADE ACTIVITIES OF THE VIETNAMESE –
HISTORICAL FACT AND UNDERSTANDINGS**

In the development path of Vietnamese history and people, economic activities, including foreign trade have taken important roles. As a part of the united country, masters of the Dong Son, Sa Huynh, Oc Eo cultures... have early linked their large relations with the outside world. Also, as the peninsular country, situating at one of the main lines of the Asian system of maritime trade, bordering with Southeast-Asian countries and big markets, in history, the Vietnamese participated in multi-form exchanges and reciprocities in the area, essentially by means of the regional wide economic environment with greatly potential sources. Generally speaking, the East Sea is considered as a “Mini Mediterranean Sea” of the “Southeast Asian World”. Given various annals and royal records, this article seeks to bring into the public an alternative approach of the other past of Vietnam aiming to provide useful lights on maritime history and traditions of Vietnamese people.

Нгуєн Ван Кім, Нгуєн Мань Зунг

**ТРАДИЦІЇ І ТОРГОВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ В'ЄТНАМЦІВ:
ІСТОРИЧНІ ФАКТИ І РОЗУМІННЯ**

На шляху розвитку в'єтнамської історії та народу економічна діяльність, у тому числі зовнішня торгівля, відігравала важливу роль. У рамках об'єднаної країни представники культур Донгшон, Шахуїнь, Ок'єо... вже з самого початку мали широкі відносини із зовнішнім світом. Крім того, як жителі півострівної країни, розташованої на одному з основних напрямків системи морської торгівлі в Азії, на кордоні з країнами Південно-Східної Азії і великими ринками, в'єтнамці брали участь у різних формах взаємообміну в цьому регіоні, по суті зумовлених широким регіональним економічним середовищем із сильним потенціалом. Взагалі кажучи, Південно-Китайське море вважається “Міні-Середземним морем” Південно-Східної Азії. Враховуючи різні літописи і королівські записи, автори статті прагнуть винести на суспільне обговорення альтернативний підхід до минулого В'єтнаму, що ґрунтується на корисних свідченнях щодо морської історії та традицій в'єтнамського народу.

Нгуєн Ван Кім, Нгуєн Мань Зунг

**ТРАДИЦИИ И ТОРГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЬЕТНАМЦЕВ:
ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ И ПОНИМАНИЕ**

На пути развития вьетнамской истории и народа экономическая деятельность, в том числе внешняя торговля, играла важную роль. В рамках объединенной страны представители культур Донгшон, Шахуинь, Ок'эо... уже с самого начала имели широкие отношения с внешним миром. Кроме того, как жители полуостровной страны, расположенной на одном из основных направлений системы морской торговли в Азии, на границе со странами Юго-Восточной Азии и крупными рынками, вьетнамцы участвовали в различных формах взаимобмена в регионе, по сути обусловленных широкой региональной экономической средой с сильным потенциалом. Вообще говоря, Южно-Китайское море считается “Мини-Средиземным морем” Юго-Восточной Азии. Учитывая различные летописи и королевские записи, авторы статьи стремятся вынести на общественное обсуждение альтернативный подход к прошлому Вьетнама, основанный на полезных сведениях, касающихся морской истории и традиций вьетнамского народа.

E. Khairedinova

AMULETS WITH THE IMAGE OF CHNOUBIS FROM CRIMEA

Gems dating back to the 3rd century from Feodosia and Kerch and a ring found in a burial of the first quarter of the 7th century in the cemetery near the village of Luchistoye with the image of the lion-headed snake Chnoubis refer to the group of medical magic amulets applicative for improving digestion and treating different diseases of digestive tract. These finds enable us to speak about long existence and wide spread of conceptions about protective and therapeutic properties of decan Chnoubis that arose in Egypt during the ancient period. They enlarge our knowledge about beliefs of early medieval Crimea and about relations of the region with the provinces of Byzantium.

E. A. Хайредінова

АМУЛЕТИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ХНУБІСА З КРИМУ

Геми III ст. з Феодосії і Керчі й перстень, знайдений у похованні першої чверті VII ст. у могильнику в с. Лучисте із зображенням левоголового змія Хнубіса, належать до групи медичних магичних амулетів, що призначалися для поліпшення травлення і для лікування хвороб травного тракту. Їхні знахідки дозволяють говорити про тривале існування й значне поширення уявлень про захисні й терапевтичні властивості декана Хнубіса, що зародилися в Єгипті ще в античний період, розширюють наші знання про вірування жителів ранньосередньовічного Криму і про зв'язки регіону із провінціями Візантії.

Э. А. Хайрединова

АМУЛЕТЫ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ХНУБИСА ИЗ КРЫМА

Геммы III в. из Феодосии и Керчи и перстень, найденный в погребении первой четверти VII в. в могильнике у с. Лучистое с изображением львиноголового змея Хнубиса, относятся к группе медицинских магических амулетов, предназначавшихся для улучшения пищеварения и для лечения болезней пищеварительного тракта. Их находки позволяют говорить о долгом существовании и широком распространении зародившихся в Египте еще в античный период представлений о защитных и терапевтических свойствах декана Хнубиса, расширяют наши знания о верованиях жителей раннесредневекового Крыма и о связях региона с провинциями Византии.

K. Shrestha

TO THE HISTORY OF NEPALESE FLAG: SOME ASPECTS OF POLITICAL AND CULTURAL SYMBOLISM

Philosophical, cultural, political symbolism of the Nepalese flag in historical context is being analysed in the article. Special attention is paid to the meaning of the main elements of the flag & their links with ancient traditions and religion of the Nepalese, as well as with their political history. Author also concerns the question of changing of the national flag due to recent political events in Nepal.

Крішна Пракаш Шрестха

ДО ІСТОРІЇ НЕПАЛЬСЬКОГО ПРАПОРА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СИМВОЛІКИ

У статті аналізується філософська, культурна і політична символіка непальського прапора в історичному контексті. Особлива увага приділяється значенню основних елементів прапора та їхньому зв'язку з давніми традиціями і релігією непальців, з їхньою політичною історією. Автор також торкається питання про зміну національного прапора у зв'язку з нещодавніми політичними подіями в Непалі.

Кришна Пракаш Шрестха

**К ИСТОРИИ НЕПАЛЬСКОГО ФЛАГА:
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СИМВОЛИКИ**

В статье анализируется философская, культурная и политическая символика непальского флага в историческом контексте. Особое внимание уделяется значению основных элементов знамени и их связи с древними традициями и религией непальцев, с их политической историей. Автор также касается вопроса об изменении национального флага в связи с недавними политическими событиями в Непале.

V. Bilous

**HISTORY OF ETHNOLOGIC CAUCASIAN STUDIES:
ACHIEVEMENTS OF UKRAINIAN EDUCATORS
(THE LAST QUARTER OF THE 19th CENTURY)**

The article is based on published materials and shows the contribution of such educators and public persons as L. Lopatynskyi, K. Yanovskyi, M. Hulak, O. Stoyanov, O. Italinskyi, P. Yurchenko and others into ethnologic Caucasian studies. The author analyses sources, novelty and value of scientific evidences of their materials and researches of traditional culture, everyday life and ethnic origins of Caucasian nations. The article also shows how the above scientists organized regional studies among educators: they developed methodological documents (guides, special programs), encouraged collecting and editing of folklore materials, formed ethnographic professional elite. The research defines the role of graduates of Ukrainian universities in founding and editing of "Collected materials for description of Caucasus countries and tribes", popularization of national and foreign ethnological heritage, preserving spiritual and material monuments of ethnoses living there.

В. М. Білоус

**З ІСТОРІЇ ЕТНОЛОГІЧНОГО КАВКАЗОЗНАВСТВА:
ДОРОБОК УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ ст.)**

У статті на основі опублікованих джерел висвітлено внесок педагогів, громадських діячів Л. Лопатинського, К. Яновського, М. Гулака, О. Стоянова, О. Італінського, П. Юрченка та ін. в етнологічне кавказознавство. Розкрито джерельну базу, новизну, науково-фактологічну вартість їхніх досліджень традиційної культури, побуту та етновитоків кавказьких народів. Показано участь в організації краєзнавства серед освітян: у розробці методичних документів (інструкцій, тематичних програм), у залученні до збирацької та аналітичної роботи, формуванні професійної еліти народознавців. З'ясовано роль випускників вишів України у створенні та редагуванні "Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа", популяризації національного та зарубіжного етнологічного спадку, збереженні духовно-матеріальних надбань тамтешніх етносів.

В. Н. Білоус

**ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОЛОГИЧЕСКОГО КАВКАЗОВЕДЕНИЯ:
НАСЛЕДИЕ УКРАИНСКИХ ПЕДАГОГОВ
(ПОСЛЕДНЯЯ ЧЕТВЕРТЬ ХІХ в.)**

В статье на основе опубликованных источников освещен вклад педагогов, общественных деятелей Л. Лопатинского, К. Яновского, Н. Гулака, А. Стоянова, А. Италинского, П. Юрченко и др. в этнологическое кавказоведение. Раскрыты источники, новизна, научно-фактологическая ценность их исследований традиционной культуры, быта и этноисточков кавказских народов. Показано участие в организации краеведения среди

работников образования: в разработке методических документов (инструкций, тематических программ), в привлечении к собирательской и аналитической работе, формировании профессиональной элиты народоведов. Выяснена роль выпускников вузов Украины в создании и редактировании “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа”, популяризации национального и зарубежного этнологического наследия, сохранении духовно-материального достояния коренных этносов.

O. Vasylyuk

**SOME UNPUBLISHED TURKOLOGY WORKS BY AGATHANGEL KRYMSKYI
IN THE INSTITUTE OF THE MANUSCRIPT
AT THE V. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE**

The article analyses some unpublished research papers by Acad. A. Krymskyi (1871–1942) on Turkology, that are preserved in the Institute of the Manuscript at the V. Vernadskyi National Library of Ukraine. These are rather short articles, written primarily in the 1930s. The author analyses the origin, development and actual state of the literature of the Turkic peoples of the USSR and Turkey. The article was written because of the necessity to help young Soviet Turkic republics, that didn't have enough scientists capable of carrying out such research work themselves. Even though Agathangel Krymskyi's works reflected the time, when they were written, they are still of great importance. Despite the fact that the articles were written long ago, they are still relevant due to erudition and depth of knowledge of Acad. Krymskyi, who was famous for using a wide range of sources. So, they are of great interest for our contemporaries.

О. Д. Василюк

**НЕВІДОМІ РОБОТИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО
З ТЮРКОЛОГІЇ У ФОНДАХ ІР НБУВ**

У статті аналізуються деякі з неопублікованих досліджень академіка Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942) з тюркології, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Це – невеликі за обсягом роботи, написані в основному в 1930-х рр. У них вчений докладно вивчає історію становлення, розвитку та сучасний стан літератур тюркських народів СРСР і Туреччини. Приводом для їхнього написання стала необхідність допомогти молодим радянським тюркомовним республікам, які ще не мали достатньої кількості підготовлених наукових кадрів, здатних самостійно провести такі дослідження. І хоча ці праці Агатангела Юхимовича були створені з огляду на обставини того часу, це не применшує їхнього значення, бо їхнє створення, без сумніву, захоплювало самого автора. Й те, що вони написані багато років тому, не применшує їхньої актуальності, бо та ерудиція, глибина знань, широченна джерельна база, якими завжди відзначалися праці академіка Кримського, притаманні і їм. А отже, вони цікаві й нашим сучасникам.

О. Д. Василюк

**НЕИЗВЕСТНЫЕ РАБОТЫ АГАТАНГЕЛА КРЫМСКОГО
ПО ТЮРКОЛОГИИ В ФОНДАХ ИР НБУВ**

В статье анализируются некоторые из неопубликованных исследований академика Агатангела Ефимовича Крымского (1871–1942) по тюркологии, хранящиеся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Это – небольшие по объему статьи, написанные в основном в 1930-х гг. В них ученый подробно разбирает историю становления, развития и современное состояние литератур тюркских народов СССР и Турции. Поводом для их написания послужила необходимость помочь молодым советским тюркоязычным республикам, не имевшим еще

достаточного количества подготовленных научных кадров, способных провести такие исследования самостоятельно. И хотя эти работы Агатагела Ефимовича были созданы в силу обстоятельств того времени, это не умаляет их достоинств, поскольку они явно увлекали самого автора. И то, что они написаны много лет назад, не уменьшает их актуальности, поскольку та эрудиция, глубина знаний, использование широчайшей базы источников, которыми всегда славились работы академика Крымского, присущи и им. А значит, они интересны и нашим современникам.

N. Zub (Rudenko)

INSCRUTABLE DIARY OF UNKNOWN AUTHOR

In the article the question of authorship and appearance of the revealed document “Diary with the description of the life of the Kalmyks and journey concerning Don”, which is kept in the funds of the Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine, is researched. The comprehensive analysis of the document (stylistics, genre special features, the-matics of subject, diary historic evidence described by the author) and comparison with other existing now published diaries and materials of the journeys of different years, that were realized by foreigners to these territories, made it possible to identify the author and special features of the creation of this interesting and valuable archive source.

Н. М. Зуб (Руденко)

НЕВІДОМИЙ ЩОДЕННИК НЕВІДОМОГО АВТОРА

У статті досліджуються питання авторства та появи віднайденого документа “Дневник с описанием жизни калмыков и путешествия по Дону”, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Всебічний аналіз документа (стилістика, жанрові особливості, тематика сюжету, описані автором щоденника історичні факти) та порівняння з іншими опублікованими щоденниками і матеріалами подорожей різних років, що були здійснені іноземцями на ці території, дозволили ідентифікувати автора та особливості створення цього цікавого і вагомого архівного джерела.

Н. Н. Зуб (Руденко)

НЕИЗВЕСТНЫЙ ДНЕВНИК НЕИЗВЕСТНОГО АВТОРА

В статье исследуются вопросы авторства и появления выявленного документа “Дневник с описанием жизни калмыков и путешествия по Дону”, который хранится в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. Всесторонний анализ документа (стилистика, особенности жанра, тематика сюжета, описанные автором дневника исторические факты) и сопоставление с другими опубликованными дневниками и материалами путешествий разных лет, осуществленных иностранцами на эти территории, дали возможность идентифицировать автора и особенности создания этого интересного и ценного архивного источника.

Yu. Kochubey

THE TURKIC PEOPLES OF THE FORMER USSR IN RESEARCHES OF UKRAINIAN SCHOLARS

In the article it goes about necessity to include in the projects of research works by Ukrainian Orientalists topics concerning life of the peoples of the Volga region, the Caucasus, Altay, the Central Asia and Siberia. One can find concrete data on participation of Ukrainian scholars in such activities in pre-revolution years. Especially much was done for exploration of Azerbaydjan. It is stressed about activation of Ukrainian Orientalists in the years of so

called “Ukrainization” which gave impetus for Oriental studies and raised interest to the East under the influence in particular of M. Khvylevyi ideas about “Asian Renaissance”.

Ю. М. Кочубей

**ТЮРКСЬКІ НАРОДИ КОЛИШНЬОГО СРСР
У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ УКРАЇНИ**

У статті йдеться про необхідність залучення до проектів дослідницьких робіт українських сходознавців тематики, пов’язаної з життям народів Поволжя, Кавказу, Алтаю, Центральної Азії та Сибіру. Наводяться конкретні дані про участь українських вчених у дореволюційні роки в такій роботі. Особливо багато було зроблено для вивчення Азербайджану. Підкреслюється активізація українських сходознавців у роки т. зв. “українізації”, яка стимулювала розвиток сходознавства і зацікавлення Сходом під впливом, зокрема, ідей М. Хвильового про “азіатський ренесанс”.

Ю. Н. Кочубей

**ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ БЫВШЕГО СССР
В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ УКРАИНЫ**

В статье идет речь о необходимости включения в проекты исследовательских работ украинских востоковедов тематики, связанной с жизнью народов Поволжья, Кавказа, Алтая, Центральной Азии и Сибири. Приводятся конкретные данные об участии украинских ученых в дореволюционные годы в такой работе. Особенно много было сделано для изучения Азербайджана. Подчеркивается активизация украинских востоковедов в годы т. наз. “украинизации”, которая стимулировала развитие востоковедения и заинтересованности Востоком под влиянием, в частности, идей М. Хвильового об “азиатском ренессансе”.

A. Lyamets

**THE MAIN FEATURES OF ACQUISITIONS
AT THE MIDDLE EAST LIBRARIES: HISTORIOGRAPHY**

Studying of the main features of the Middle East is the complex actual problem of today. The library and information science features of the Arab region have been reviewed in this article. The activities of Arab scholars, librarians, scientists and lecturers, who have done the significant research contributions in studying of acquisition and acquisitions sources of the Middle East libraries, have been analyzed in this work. A historiographical aspect of the article is enhanced by the analysis of the main ideas of the scientists.

А. М. Лямец

**ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ
БІБЛІОТЕК БЛИЗЬКОГО СХОДУ: ІСТОРИОГРАФІЯ**

Стаття присвячена комплексному актуальному питанню сьогодення – вивченню особливостей Близькосхідного регіону, зокрема бібліотекознавчих. У роботі висвітлюється діяльність вітчизняних та арабських дослідників, бібліотекарів, науковців та викладачів, які зробили значний внесок у вивчення комплектування фондів бібліотек Близького Сходу. Історіографічний аспект роботи підкріплений аналізом головних ідей дослідників.

А. М. Лямец

**ОСОБЕННОСТИ КОМПЛЕКТОВАНИЯ ФОНДОВ
БИБЛИОТЕК БЛИЖНЕГО ВОСТОКА: ИСТОРИОГРАФИЯ**

Статья посвящена комплексному актуальному вопросу современности – изучению особенностей Ближневосточного региона, а именно библиотековедческих. В работе

освещается деятельность отечественных и арабских исследователей, библиотекарей, ученых и преподавателей, которые внесли значительный вклад в изучение комплектования фондов библиотек Ближнего Востока. Историографический аспект работы подкреплен анализом главных идей исследователей.

K. Rakhno

**THE ITINERARIES OF FOREIGN TRAVELLERS OF THE 16TH CENTURY
ON THE FUNERAL CUSTOMS OF THE SOUTHERN SLAVS
(TOWARD A QUESTION OF IRANIAN SUBSTRATUM)**

The travel writings of Ogier Ghiselin de Busbecq and Stephanus Gerlach contain the ethnological data of high importance. They describe funeral rites of the Serbs as well as of the Bulgarians of the 16th century, some features of which show the great influence of the substrate Iranian-speaking population. It could be a weighty argument in the scientific discussion about the ethnogenesis of these Balkan nations.

К. Ю. Рахно

**ЗАПИСКИ ІНОЗЕМНИХ МАНДРІВНИКІВ ХVІ СТОЛІТТЯ
ПРО ПОХОВАЛЬНІ ЗВИЧАЇ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН
(ДО ПИТАННЯ ІРАНЬСЬКОГО СУБСТРАТУ)**

Подорожні записки Ож'є Гіслена де Бюсбека та Стефана Герлаха містять етнографічні дані надзвичайної ваги. У них описано поховальний обряд сербів і болгар ХVІ століття, деякі риси якого свідчать про значний вплив субстратного іраномовного населення. Це може бути вагомим аргументом у науковій дискусії з приводу етногенезу цих балканських народів.

К. Ю. Рахно

**ЗАПИСКИ ИНОСТРАННЫХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ ХVІ ВЕКА
О ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБЫЧАЯХ ЮЖНЫХ СЛАВЯН
(К ВОПРОСУ ОБ ИРАНСКОМ СУБСТРАТЕ)**

Путевые заметки Ожье Гислена де Бюсбека и Стефана Герлаха содержат этнографические данные чрезвычайной важности. В них описан погребальный обряд сербов и болгар ХVІ века, некоторые черты которого свидетельствуют о значительном влиянии субстратного ираноязычного населения. Это может быть весомым аргументом в научной дискуссии касательно этногенеза этих балканских народов.

O. Khamrai

PROSODIC PERSPECTIVES OF ARABIC MORPHOLOGY

The author analyses the perspectives of prosodic research methods application in the study of the processes that took place in the morphology of literary Arabic. In particular, affixal derivation in the formation of T-forms verbs and iambic broken plural and diminutive forms is covered by the author.

О. О. Хамрай

ПРОСОДИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ АРАБСЬКОЇ МОРФОЛОГІЇ

Автор аналізує перспективи застосування просодичних методів дослідження у вивченні процесів, що мали місце в морфології літературної арабської мови. Зокрема, в поле зору автора потрапляє афіксальна деривація при утворенні Т-порід дієслова та ямбічних форм ламаної множини та димінутива.

A. A. Хамрай

ПРОСОДИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ АРАБСКОЙ МОРФОЛОГИИ

Автор анализирует перспективы применения просодических методов исследования в изучении процессов, имевших место в морфологии арабского литературного языка. В частности, в поле зрения автора попадает аффиксальная деривация при образовании Т-порядков глагола и ямбических форм ломанного множественного числа и диминутива.

Nguyen Van Hieu

RESEARCHES ON ADMINISTRATIVE GEOGRAPHICAL NAMES STEMMING FROM SOUTHWEST MANDARIN DIALECT (SMD) IN THE NORTHWEST MOUNTAINOUS PROVINCES OF VIETNAM

In the ethnic areas (especially, Hmong-Yao group areas) in the Northern mountainous provinces which are located along the Vietnam-China frontier such as Lai Chau, Lao Cai, Ha Giang the geographical names with Southwest Mandarin Dialect (SMD) origin appear fairly commonly. In this paper, we will carry out exploring the class of geographical names with SMD origin in Vietnam which mainly are administrative geographical units in Hmong-Yao areas of Northwest mountainous provinces, Vietnam. With those geographical names, we take a systematized look at the SMD-origin geographical names of Vietnam in 3 dimensions: 1/ View them in terms of phonetics 2/ View them in terms of constitution of geographical name units, 3/ View them in terms of semantics. From this dimension, we will bring out some cultural features of geographical names here.

Нгуєн Ван Х'єу

ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ, ЩО ПОХОДЯТЬ З ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО МАНДАРИНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ (ПМД), В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ ГІРСЬКИХ ПРОВІНЦІЯХ В'ЄТНАМУ

У районах проживання етнічних груп (особливо ареали груп хмонг – яо) в північних гірських провінціях, які розташовані уздовж в'єтнамсько-китайського кордону, таких як Лайцяу, Лаокай, Хажанг, досить часто з'являються географічні назви, що походять з південно-західного мандаринського діалекту (ПМД). У цій статті ми розглядаємо клас географічних назв ПМД походження, що в основному є адміністративними географічними одиницями в ареалах проживання хмонг – яо північно-західних гірських провінцій В'єтнаму. Через ці географічні назви ми здійснимо систематизований погляд на в'єтнамські географічні назви ПМД походження у 3 вимірах: 1) погляд з точки зору фонетики; 2) з точки зору структури цих одиниць; 3) з точки зору семантики. З цього виміру ми виведемо деякі культурні характеристики географічних назв.

Нгуєн Ван Х'єу

ИССЛЕДОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ, ПРОИСХОДЯЩИХ ИЗ ЮГО-ЗАПАДНОГО МАНДАРИНСКОГО ДИАЛЕКТА (ЮМД), В СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ГОРНЫХ ПРОВИНЦИЯХ ВЬЕТНАМА

В районах проживания этнических групп (особенно ареалы групп хмонг – яо) в северных горных провинциях, расположенных вдоль вьетнамско-китайской границы, таких как Лайтяу, Лаокай, Хажанг, довольно часто появляются географические названия, которые происходят из юго-западного мандаринского диалекта (ЮМД). В этой статье мы рассматриваем класс географических названий ЮМД происхождения, которые в основном являются административными географическими единицами в ареалах обитания хмонг – яо северо-западных горных провинций Вьетнама. Посредством этих

географических названий мы осуществим систематизированный взгляд на вьетнамские географические названия ЮМД происхождения в 3 измерениях: 1) взгляд с точки зрения фонетики; 2) с точки зрения структуры этих единиц; 3) с точки зрения семантики. С этого измерения мы выведем некоторые культурные характеристики географических названий.

O. Khomitska

**ALGERIAN NOVEL WRITTEN IN ARABIC:
STAGES OF FORMATION AND EVOLUTION**

The article examines the major milestones of formation and development of the modern Arabic novel of Algeria in the context of its interaction with the Francophone novel, it also analyzes the evolution of the genre in Algerian literature, as well as characteristics of the most significant works in their genre diversity.

О. Г. Хоміцька

**АЛЖИРСЬКИЙ АРАБОМОВНИЙ РОМАН:
ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ**

У статті досліджено основні віхи становлення та розвитку сучасного арабомовного роману Алжиру в контексті його взаємодії з франкомовним романом, проаналізовано еволюцію цього жанру в алжирській літературі, наведено характеристику найбільш значущих творів у їхньому жанровому розмаїтті.

Е. Г. Хомицкая

**АЛЖИРСКИЙ АРАБОЯЗЫЧНЫЙ РОМАН:
ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И ЭВОЛЮЦИИ**

В статье исследованы основные вехи становления и развития современного арабоязычного романа Алжира в контексте его взаимодействия с франкоязычным романом, проанализирована эволюция этого жанра в алжирской литературе, представлена характеристика наиболее значимых произведений в их жанровом разнообразии.

D. Shestopalets

**INTERPRETATION OF THE TERMS *MUHKAMAT* AND *MUTASHABIHAT*
IN MEDIEVAL QUR'ANIC EXEGESIS**

The article is devoted to the problem of the exegetical interpretation of the ayah Al Imran, 7 that mentions the issue of differentiation between two kinds of verses – *muhkamat* and *mutashabihat*. Using a source study approach, the author reviews the variety of viewpoints adopted by Muslim exegetes (Ibn Qutayba, al-Tabari, al-Jawzi, etc.) and their arguments intended to legitimate the presence of unclear, or ambiguous, verses (*mutashabihat*) in the structure of the Qur'an. Following the analysis of these arguments, it is concluded that Al Imran, 7 had not just become a basis for an innovative approach to formulation of the doctrine of inimitability of the Qur'an and justifying rational reasoning in Qur'anic exegesis – it also provided grounds for building a certain hierarchy of ayahs and further exploiting the “*muhkam – mutashabih*” division as a discursive strategy in theological discussions.

Д. В. Шестопалець

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕРМІНІВ МУХКАМАТ І МУТАШАБІХАТ
У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КОРАНІЧНІЙ ЕКЗЕГЕЗІ**

Стаття присвячена проблемі екзегетичної інтерпретації аяту Ал Імран, 7, у якому згадується питання про диференціацію між двома видами коранічних віршів – *мухка-*

мат і муташабіхат. Спираючись на критичний аналіз джерел, автор розглядає різні точки зору мусульманських теологів (Ібн Кутайба, ал-Табарі, ал-Джаузі та ін.) на цю проблему, а також їхні аргументи на користь легітимності неясних, або двозначних, аятів (*муташабіхат*) у структурі Корану. У результаті аналізу цих аргументів автор приходить до висновку про те, що аят Ал Імран, 7 послужив, з одного боку, джерелом натхнення для формулювання деяких інноваційних підходів до визначення доктрини неповторності Корану та обґрунтування необхідності використання раціональної аргументації в кораничній екзегезі; з другого ж боку, він був залучений як основа для побудови певної ієрархії аятів і подальшої експлуатації бінарної опозиції “*мухкамат – муташабіхат*” як дискурсивної стратегії аргументації в богословських дискусіях.

Д. В. Шестопалец

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНОВ МУХКАМАТ И МУТАШАБИХАТ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ КОРАНИЧЕСКОЙ ЭКЗЕГЕЗЕ

Статья посвящена проблеме экзегетической интерпретации аята Ал Имран, 7, в котором упоминается вопрос о дифференциации между двумя видами коранических стихов – *мухкамат* и *муташабихат*. Опираясь на критический анализ источников, автор рассматривает различные точки зрения мусульманских толкователей (Ибн Кутайба, ал-Табари, ал-Джаузи и др.) на эту проблему, а также их аргументы, обосновывающие легитимность присутствия неясных, или двусмысленных, аятов (*муташабихат*) в структуре Корана. В результате анализа этих аргументов автор приходит к выводу о том, что аят Ал Имран, 7 послужил, с одной стороны, источником вдохновения для формулирования некоторых инновационных подходов к определению доктрины неповторимости Корана и обоснованию необходимости использования рациональной аргументации в коранической экзегезе; с другой стороны, он был использован как основа для построения определенной иерархии аятов и дальнейшей эксплуатации бинарной оппозиции “*мухкамат – муташабихат*” как дискурсивной стратегии аргументации в богословских дискуссиях.

O. Bogomolov

MEJLIS OF THE CRIMEAN TATAR PEOPLE: ORGANIZATIONAL PRINCIPLES AND POLITICAL PRACTICES

This is the first in a series of two articles that analyze the Mejlis, organization established in 1991 at the peak of the Crimea Tatar repatriation movement as ‘the supreme representative body of the Crimea Tatar people’ according to its self-definition. The article focuses mainly on the analysis of the organizational set-up, the internal regulations and the political practices of the Mejlis. While in the local parlance the term Mejlis most often refers to the committee of roughly 30 members that operates as the Crimea Tatar supreme authority, this article views this entity in its wider organizational context as part of a ‘unified system of elected bodies of the national self-government of the Crimea Tatar’ that permeate the entire ethnic community, thus constituting the largest ever grass-root based instrument of self-organization and political participation in the history of independent Ukraine. The article represents an attempt to look through and beyond Mejlis’s ideology of ethnic nationalism into its actual social and political functions, its inner resources and superimposed limitations, to try and explain how it could operate and be viable and relatively effective in the difficult political environment of modern Ukraine. In his analysis of the Mejlis as an organization the author draws largely on the ideas of Mancur Olson’s seminar “The Logic of Collective Actions”.

О. В. Богомолов

**МЕДЖЛІС КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ:
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ**

Це перша з двох статей у серії, які аналізують Меджліс, організацію, засновану в 1991 році, на піку руху репатріації кримських татар, як “вищий представницький орган кримськотатарського народу”, згідно з його самовизначенням. Стаття присвячена, головним чином, аналізу організаційної структури, правилам внутрішнього розпорядку та політичній діяльності Меджлісу. Тоді як у місцевій мові термін Меджліс найчастіше означає комітет із приблизно 30 членів, який функціонує як орган кримськотатарської верховної влади, наша стаття розглядає цю організацію в її ширшому, організаційному контексті, як частину “єдиної системи виборних органів національного самоврядування кримських татар”, яка охоплює всю етнічну спільноту, утворюючи, таким чином, найбільший заснований народом інструмент для самоорганізації та участі в політичних процесах в історії незалежної України. У статті представлено спробу поглянути за межі ідеології Меджлісу щодо етнічного націоналізму, на його реальні соціальні і політичні функції, його внутрішні ресурси і накладені обмеження, щоб спробувати пояснити, як він міг працювати й бути життєздатним і відносно ефективним у складній політичній ситуації сучасної України. У своєму аналізі Меджлісу як організації автор спирається в основному на ідеї семінару Манкура Ослона “Логіка колективних дій”.

А. В. Богомолов

**МЕДЖЛИС КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА:
ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ**

Это первая из двух статей в серии, которые анализируют Меджлис, организацию, основанную в 1991 году, на пике движения репатриации крымских татар, как “высший представительный орган крымскотатарского народа”, согласно с его самоопределением. Статья посвящена, главным образом, анализу организационной структуры, правилам внутреннего распорядка и политической деятельности Меджлиса. В то время как в местном языке термин Меджлис зачастую относится к комитету из примерно 30 членов, который функционирует как орган крымскотатарской верховной власти, данная статья рассматривает эту организацию в ее широком, организационном контексте, как часть “единой системы выборных органов национального самоуправления крымских татар”, которая охватывает всю этническую общность, образуя, таким образом, самый крупный основанный народом инструмент для самоорганизации и участия в политических процессах в истории независимой Украины. В статье представлена попытка взглянуть за рамки идеологии Меджлиса в отношении этнического национализма, на его реальные социальные и политические функции, его внутренние ресурсы и наложенные ограничения, чтобы попытаться объяснить, как он мог работать и быть жизнеспособным и относительно эффективным в сложной политической ситуации современной Украины. В своем анализе Меджлиса как организации автор опирается в основном на идеи семинара Манкура Ослона “Логика коллективных действий”.

НАШІ АВТОРИ

Білоус В. М. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України.

Богомолов О. В. – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Сучасного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Бубенок О. Б. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Василюк О. Д. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історіографії та джерелознавства Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Вертівко Г. В. – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Зелінський А. Л. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Зуб (Руденко) Н. М. – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Капранов С. В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Кочубей Ю. М. – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історіографії та джерелознавства Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Лямець А. М. – молодший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Нгуєн Ван Кім – доктор філософії, асоційований професор Університету суспільних і гуманітарних наук (В'єтнамський національний університет, Ханой).

Нгуєн Ван Х'єу – доктор філософії, асоційований професор (В'єтнамський національний університет, Ханой).

Нгуєн Манх Дунг – доктор філософії Інституту історії В'єтнамської академії суспільних наук.

Петрова Ю. І. – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Прушковська І. В. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пушкар Н. Ю. – головний хранитель Волинського краєзнавчого музею.

Рахно К. Ю. – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Тарасенко М. О. – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Хайредінова Е. А. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Хамрай О. О. – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Хоміцька О. Г. – асистент кафедри Близького Сходу, директор Єгипетського центру арабської мови та літератури Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шестопалець Д. В. – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Шрестха Крішна Пракаш – науковий співробітник Центру індійських досліджень Інституту сходознавства РАН.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ”

Журнал “Східний світ” приймає статті українською, російською, англійською мовами, надіслані на адресу: Україна, 01001, Київ, вул. Грушевського, 4, Інститут сходознавства НАН України, редакція журналу “Східний світ”, e-mail: Shidnyj.svit@gmail.com.

Роздрук або машинопис статей, надрукованих через два інтервали на стандартному білому папері формату А-4, подається в одному примірнику. Матеріали повинні супроводжуватись електронною копією у вигляді документа Microsoft Word for Windows із розширенням *.rtf або *.doc. Рукописи проходять анонімне рецензування і не повертаються.

Обсяг статті не повинен перевищувати 1 д.а. Стаття супроводжується резюме англійською, українською та російською мовами обсягом 200–500 слів (переклад назви статті, а також прізвища та ініціалів автора обов’язковий).

На окремій сторінці наводяться назва статті, повне ім’я, по батькові та прізвище автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, назва організації, де він працює, а також контактні адреси, телефони та e-mail.

Вимоги до ілюстрацій:

1. Кожний малюнок на звороті має бути підписаний “до статті – назва статті”.
2. Формат растрової ілюстрації – *.tif (300 dpi).
3. Формат векторної ілюстрації – *.ai, *.eps.
4. Усі графічні файли подаються окремо від текстового на окремому носії (CD, floppy).
5. Розмір ілюстрації не повинен перевищувати ширини смуги набору – 145 мм.

Вимоги до таблиць:

1. Подаються у текстовому форматі *.doc (*.rtf) окремими файлами.
2. Ширина не більше 145 мм.

Посилання на літературу наводяться у тексті. У квадратних дужках подається ім’я автора, рік видання (без коми перед ним) і, якщо потрібно, сторінки: [Рибалкін 1993, 66]. Ініціали наводяться після прізвища автора лише у тому випадку, коли у статті є посилання на кількох авторів з однаковим прізвищем. Якщо в одному місці наводяться посилання на кілька праць, вони подаються у хронологічному порядку через крапку з комою. Текстові посилання подаються в кінці статті, перед літературою.

Список цитованої літератури, розміщений в алфавітному порядку, подається у кінці статті під назвою **ЛІТЕРАТУРА**. Він має бути надрукований через два інтервали. Назви цитованих праць оформляються за таким зразком:

Кримський А. Мусульманство та його будучність. Львів, 1904.

Калинина Т. М. Днепровско-Донской бассейн в представлениях арабо-персидских географов IX–X вв. // Хазарский альманах. Т. 6. Киев – Харьков, 2007.

Прицак О. Не-“дики” половці // Східний світ, 1995, № 1.

Транслітерація іншомовних слів здійснюється латинською графікою з відповідною діакритикою. Власні імена, назви передаються за допомогою літер українського алфавіту з урахуванням традиційних написань.

Кожний автор опублікованої статті має право на отримання 1 примірника журналу. Спеціальні відбитки не виготовляються.

Підписано до друку 26.12.2013. Формат 84x108/16. Папір офс.
Трафаретний друк. Ум. друк. арк. 24,36. Тираж 100 прим. Зам. 26.

Надруковано у друкарні ПП Мошак М.І.
32343, Хмельницька обл., Кам’янець-Подільський р-н,
м. Кам’янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua

